

УДК: 37.011

Элёр АБДУЛВОХИДОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: elyor_abdulvoxidov@bk.ru

CH.AITMATOV'S PEDAGOGICAL IDEAS IN THE ASPECT OF IMPROVING THE MODERN PEDAGOGICAL PROCESS

Annotation

The article deals with the pedagogical thought of Chingiz Aitmatov, reflected in his publicistic speeches, about the influence of socio-economic development in the pedagogical process. The study of Ch. Aitmatov's pedagogical ideas showed that the Kyrgyz writer professionally analyzed textbooks, not only noted the shortcomings in education and upbringing, but also gave specific recommendations for their elimination and improvement of pedagogical phenomena based on folk pedagogy.

Key words: pedagogical concept, terminology, spelling, quality of textbooks, folk pedagogy, morality, literary translation, spiritual education, education, culture, sense of duty, harmony.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ Ч.АЙТМАТОВА В АСПЕКТЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В статье речь пойдет о педагогической мысли Чингиза Айтматова, отраженной в его публицистических выступлениях, о влиянии социально-экономического развития в педагогический процесс. Исследование педагогических идей Ч. Айтматова показало, что киргизский писатель профессионально проанализировал учебники, не просто отмечал недостатки, имеющие место в образовании и воспитании, но и дал конкретные рекомендации по их устранению и совершенствованию педагогических явлений на основе народной педагогики.

Ключевые слова: педагогическая концепция, терминология, правописание, качество учебников, народная педагогика, нравственность, художественный перевод, духовное воспитание, образование, культура, чувство долга, гармония.

Ч.АЙТМАТОВНИНГ ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁННИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ АСПЕКТИДАГИ ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Чингиз Айтматовнинг публицистик нутқларида акс этган педагогик қарашлари, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг педагогик жараёнга таъсири ҳақида сўз боради. Ч.Айтматовнинг педагогик ғояларини ўрганиш шуни кўрсатдики, кирғиз ёзувчиси дарсликларни профессионал даражада таҳлил қилиб, нафақат таълим ва тарбия соҳасидаги камчиликларни таҳлил қилган, балки уларни бартараф этиш ва халқ педагогикаси асосидаги педагогик воқеликни такомиллаштириш бўйича аниқ тавсиялар берган.

Калит сўзлар: педагогик тушунча, терминология, имло, дарсликларнинг сифати, халқ педагогикаси, одоб-ахлоқ, бадиий таржима, маънавий тарбия, таълим, маданият, бурч туйғуси, ҳамжиҳатлик.

Вступление. Обращение к публицистике тем или иным писателем, прежде всего, объясняется его стремлением реагировать на события социально-политической жизни общества, его желанием и способностью жить «злобой дня», и, наконец, в силу сложившихся обстоятельств. Отсюда и тематическое разнообразие, география публицистических выступлений.

Об Айтматове-публицисте, журналисте впервые сказал П.Гликин в книге «Чингиз Айтматов» [1]. Потом появилась научная статья А.Левченко «Об Айтматове-правдивисте»[2]. Значительным явлением стал выход в свет сборника очерков, статей, бесед, интервью киргизского писателя под названием «В соавторстве с землей и водою...» [3]. Эта книга содержит более семидесяти статей, бесед, интервью, которые публиковались в разные годы в разных изданиях, и представляет собой творческим отчетом писателя.

Ещё студентом Ч.Айтматов пишет в газету заметки, статьи, очерки. Среди студенческих материалов выделяется статья «О терминологии киргизского

языка». Другая статья «Переводы, далекие от оригинала», написанная в 1953 году, тоже принадлежит «предписательской» деятельности Ч.Айтматова. В них молодой публицист с горечью и болью говорит о плохом качестве учебников киргизских школ, переводов стихотворений русского поэта Н.А.Некрасова на родной язык.

Анализ литературы по теме. Статья «О терминологии киргизского языка» (1952) начинается так: «Состояние терминологии любого языка имеет огромное значение для его развития, в первую очередь – для преподавания» [3] (выделено нами – Э.А.). Анализируя учебники русского языка 5-6 классов киргизских школ 1951 года издания, публицист обращает внимание на наименования глав и тем, обозначение и перевод синонимов понятий, о которых идет речь в учебнике. Писатель переживает, о том, что если с ранних лет дети получают неправильное представление о терминологии, то, естественно, у них сформируется соответствующее искаженное видение

науки. А это может усложнить усвоение дальнейшего научного материала по изучаемому предмету.

Ч.Айтматов не ограничивается обоснованной критикой учебников, а проводит настоящее научное исследование, обратившись к корням ошибок перевода терминологии на киргизский язык. Так, он исследует «Русско-киргизский словарь» 1944 года издания, учебники анатомии и физиологии человека для восьмых классов, ряд других пособий и книг. «В киргизской учебной и научной литературе спутаны такие простые понятия, как «гортань», «глотка», «трахея», «горло». В «Русско-киргизском словаре» дан такой перевод: «гортань» - «кекиртек», «горло» - «тамак», «глотка» - «кекиртек». В учебнике же зоологии для 6-7 классов (с.10) глотка называется «алкым», что означает поверхность подбородочной области передней части лица»[3]. Публицист уточняет причины искажения научной лексики: «Авторы некоторых учебников допускают две крайности: либо неправильно переводят русские термины, либо вовсе оставляют их без перевода, хотя в киргизском языке есть близкие по смыслу слова» [3].

Подобного рода ошибки Ч.Айтматов обнаруживает и в переводе художественных текстов. Так, он приводит анализ перевода произведения «Горе от ума» А.С.Грибоедова. Автор статьи отмечает ряд недочетов переводчика, который, искажая отдельные слова, невольно меняет высказывания героев произведения. Публицист требует от переводчика не механический перенос слов, а творческую обработку, свойственную художнику слова. Потому что этот текст ориентирован на ученика, у которого формируется начальное представление о том или ином произведении и его авторе, о насущных общественных проблемах, содержащихся в тексте. От качества перевода зависит, насколько полноценным будет это представление. Как правильно отмечает Ч.Айтматов, в процессе перевода художественных текстов нужно обращаться к основному словарному фонду и тщательно отбирать слова. То есть на передний план он выводит лексико-графическое значение проведенных научных работ.

Методология исследования. Анализ учебников продолжается раскрытием ошибок и в системе правописания. Публицист предлагает ввести активное использование твердого и мягкого знака для обозначения соответствующего произношения согласных в ряде слов на киргизском языке. Это, отмечает автор, даст возможность правильной интерпретации слов людьми, которые не являются носителями киргизского языка либо только знакомятся с ним, что немаловажно и для развития языка и культуры. «Должны быть предъявлены высокие требования к качеству учебников, к качеству преподавания, к качеству переводов...» [3] (выделено нами – Э.А.), делает выводы публицист.

Из статьи мы выводим такой концепт: создаваемые учебники, переводы и преподавание должны соответствовать требованиям современности и наиболее значительно отражать словарный фонд языка, культуру народа и служить духовно-нравственному росту молодежи, формируя и расширяя ее мировоззрение.

Эти же мысли продолжает статья «Переводы, далекие от оригинала» (1953). Высоко оценивая влияние художественной литературы на воспитание личности, особую роль автор отводит творчеству русских

классиков. В то же время писатель обращает внимание на количество и качество переводов художественных произведений из русского на киргизский язык на примере творчества Н.А.Некрасова. «Из всего громадного наследия Некрасова переведено... ничтожно мало – всего семнадцать стихотворений поэта. Что же касается качества переводов, то оно оставляет желать лучшего» [3, с.68], говорится в статье. Далее приводится анализ переводов поэмы «Железная дорога», стихотворений «Орина, мать солдатская», «Школьник», «Несжатая полоса», «Песня Еремушки», «Родина».

Анализ и результаты. Отдавая должное поэтамам-переводчикам, которые старались передать глубокую по содержанию, яркую и богатую по выразительным средствам, многообразную по сюжетным формам поэзию Некрасова на родном языке, публицист отмечает разночтения оригинала и перевода, допущения «отсебятины». Проявляется глубокое знание Ч.Айтматовым языков оригинала и перевода – русского и киргизского языков. Он требует у переводчиков более серьезного, творческого подхода к делу, поскольку посредством их материала молодежь знакомится с литературой и культурой другого народа. И эта ответственность определяет, насколько глубоко нужно анализировать и познавать переводимое произведение, не просто переводить, а передавать мысль автора оригинала в целостном виде, без ущемления и добавок. «Все эти и многие другие ошибки, неточности, искажения не дают возможности киргизскому читателю составить верное представление о творчестве великого поэта» [3], пишет публицист. Эти проблемы волновали писателя ещё и потому, что они касались эстетического воспитания молодежи. И данный педагогический процесс не приемлет поверхностного отношения к делу.

Подытоживая анализ, Ч.Айтматов обращается к причинам допускаемых в переводах ошибок: «Причина низкого качества переводов кроется в слабом знании русского языка и весьма поверхностном знакомстве с творчеством Некрасова» [3]. Без усвоения особенностей языка оригинала переводимого текста, глубокого понимания его содержания немыслим и грамотный, качественный перевод художественного произведения. А ведь такой материал, если он принадлежит перу классика, должен стать одним из основных факторов воспитания в молодежи любви к чтению, литературе и культуре, качественного образования подрастающего поколения.

Выводы и предложения. Проблемы, поднятые в вышеупомянутых двух статьях, демонстрируют переживания Ч.Айтматова по поводу образования и воспитания молодежи, в частности, школьников. Без превосходного знания языка, родного и иностранного, нельзя создавать учебники, переводить терминологию и художественные произведения. Все, что касается образования и воспитания молодежи, должно отбираться тщательно с большой ответственностью.

Писатель не просто указывает на основные недостатки учебников, но и даёт рекомендации по их устранению. Таким образом, можно сказать, что Ч.Айтматов с самого начала творческого пути не был равнодушным к решению концептуальных педагогических проблем. По их решению он требует обращаться к опыту, как педагогики, так и художественной литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глинкин, П. Айтматов Чингиз. – Л.: Просвещение, 1968.
2. Левченко А. Айтматов Ч. –правдист. – Литературный Киргизстан, 1977, №5.
3. Айтматов Ч.Т. В соавторстве с землею и водою... – Фрунзе: «Кыргызстан», 1979.
4. Носиров К. Манас великий / К. Носиров. Манас и Айтматов. –Наманган: 2019.
5. Гачев, Г. Айтматов Чингиз (в свете мировой культуры). – Фрунзе: Адабият, 1989.
6. Телепередача «XX век. Чингиз Айтматов в Концертной студии Останкино», 1987. <https://www.youtube.com/watch?v=vxrQw5BZ55E> (53)
7. Рахманалиев, Р. Жизнь, равная вселенной. / Предисловие к книге: Ч. Айтматов. Избранное. Том 1. – Москва: Туркестан. 1998.
8. Руденко А. – Санги В. Легенда, созданная заново. Диалог критика и прозаика. – «Дружба народов», 1978, №1.
9. Мелибоев А. Айтматов Чингиз: Давр. Инсон. Хакикат. – Ташкент. Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018.
10. Мирза-Ахмедова П.М. Национальная эпическая традиция в творчестве Айтматова Ч. Ташкент, 1980.

ЎДК: 159.9(575.1)

Сардорбек АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон миллий университети
Социология кафедраси мустақил тадқиқотчиси
E-mail: asardorbek85@mail.ru

ЎЗМУ профессори, и.ф.д. Алиқориев Н.С тақризи асосида

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIOLOGICAL STUDY OF EMPLOYMENT

Annotatsiya

The development of the social, economic, political and cultural spheres of society depends on the satisfaction of the material and spiritual needs of people, in which labor and its social distribution play a key role. For this reason, developed Western countries such as Germany, France, Italy and the United States have introduced regular employment monitoring. Because ensuring the material and spiritual needs of the population requires the implementation of social protection at the state level. It is advisable to develop (improve) social mechanisms for increasing employment, taking into account the requirements of national, regional and world labor markets.

Key words: labor, employment, employment, need, social mechanism, labor market, employment, unemployment, social protection.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ

Аннотация

Развитие социальной, экономической, политической и культурной сфер общества зависит от удовлетворения материальных и духовных потребностей людей, в которых труд и его социальное распределение играют ключевую роль. По этой причине в развитых западных странах, таких как Германия, Франция, Италия и США, ввели регулярный мониторинг занятости. Потому что обеспечение материальных и духовных потребностей населения требует реализации социальной защиты на государственном уровне. Социальные механизмы увеличения занятости целесообразно разрабатывать (совершенствовать) с учетом требований национальных, региональных и мировых рынков труда.

Ключевые слова: труд, занятость, занятость, потребность, социальный механизм, рынок труда, занятость, безработица, социальная защита.

АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ СОЦИОЛОГИК ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларининг ривожланиши кишиларни моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилишига боғлиқ бўлиб, бунда меҳнат ва унинг ижтимоий тақсимланиши асосий ўрин тутди. Шу сабабли ривожланган Ғарб мамлакатлари Германия, Франция, Италия ҳамда АҚШ аҳолини иш билан таъминлаш масаласининг доимий тарзда мониторингини амалга оширишни йўлга қўйган. Чунки аҳолини моддий ва маънавий эҳтиёжларини таъминлаш давлат даражасида аҳолини ижтимоий ҳимоясини амалга оширишни тақозо этади. Аҳоли бандлигини оширишнинг ижтимоий механизмларини миллий, ҳудудий ва жаҳон меҳнат бозорларининг талабларини инобатга олиб ишлаб чиқиш (такомиллаштириш) мақсадга мувофиқдир.

Калит сўзлар: меҳнат, бандлик, аҳолини иш билан таъминлаш, эҳтиёж, ижтимоий механизм, меҳнат бозори, аҳоли бандлиги, ишсизлик, ижтимоий ҳимоя.

Кириш. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да миллий тараққиётимизни ривожланиш босқичларини соҳавий таъминлашда “Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари” номли тўртинчи бобининг “4.1 - Аҳолининг бандлиги ва реал даромадларини босқич-ма-босқич ошириш” бандида “янги иш ўринлари яратиш ҳамда аҳолининг, энг аввало, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари битирувчиларининг оқилона бандлигини таъминлаш, меҳнат бозори инфраструктурасининг мутаносиблиги ва ривожланишини таъминлаш, ишсизлик даражасини қисқартириш; меҳнатга қобилиятли аҳолининг меҳнат ва тадбиркорлик фаоллигини тўлиқ амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиш, ишчи кучи сифатини ошириш, ишга жойлаштиришга муҳтож шахсларни касбий тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва

малакасини ошириш тизимини кенгайтириш;[1]” алоҳида кўрсатиб ўтилган. Бу масалани устувор вази-фалар қаторидан алоҳида жой олиши, аҳолини бандлигини ошириш нафақат иқтисодий ёки ижти-моий, балки илмий мавзу сифатида долзарб экан-лигини билдиради.

Аҳолини иш билан таъминлаш ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларда ҳам долзарб муаммо сифатида намоён бўлмоқда. Чунки ижтимоий зиддият-ларни авж олиши, маънавий муаммоларнинг долзарб-лашуви ишсизлик билан боғлиқ мавзу ҳисобланадики, бунга Евроиттифокка аъзо давлатларни мисол кел-тириш мумкин. Ўзбекистон Республикасини “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги[2] қонунининг 5-моддасида “Аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари” алоҳида белгилаб қўйилган. Булар:

меҳнат қилиш ва ишни эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишда барча фуқароларга жинси, ёши, irqи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи ва мансаб мавқеидан, динга муносабати, эътиқодидан, жамоат бирлашмаларига мансублигидан, шунингдек ходимларнинг ишчанлик жиҳатларига ҳамда улар меҳнатининг натижаларига боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатлардан қатъи назар тенг имкониятларни таъминлаш;

кишиларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларда меҳнат қилиш ва ҳаёт кечиришда муносиб шароитларни таъминлайдиган унумли ва ижодий меҳнат қобилиятини ривожлантиришга кўмаклашиш;

меҳнат қилишнинг ихтиёрийлиги;

иш билан таъминланиш соҳасида ижтимоий кафолатлар бериш ва аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

аҳолини иш билан таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда давлатлараро ҳамкорлик[3].

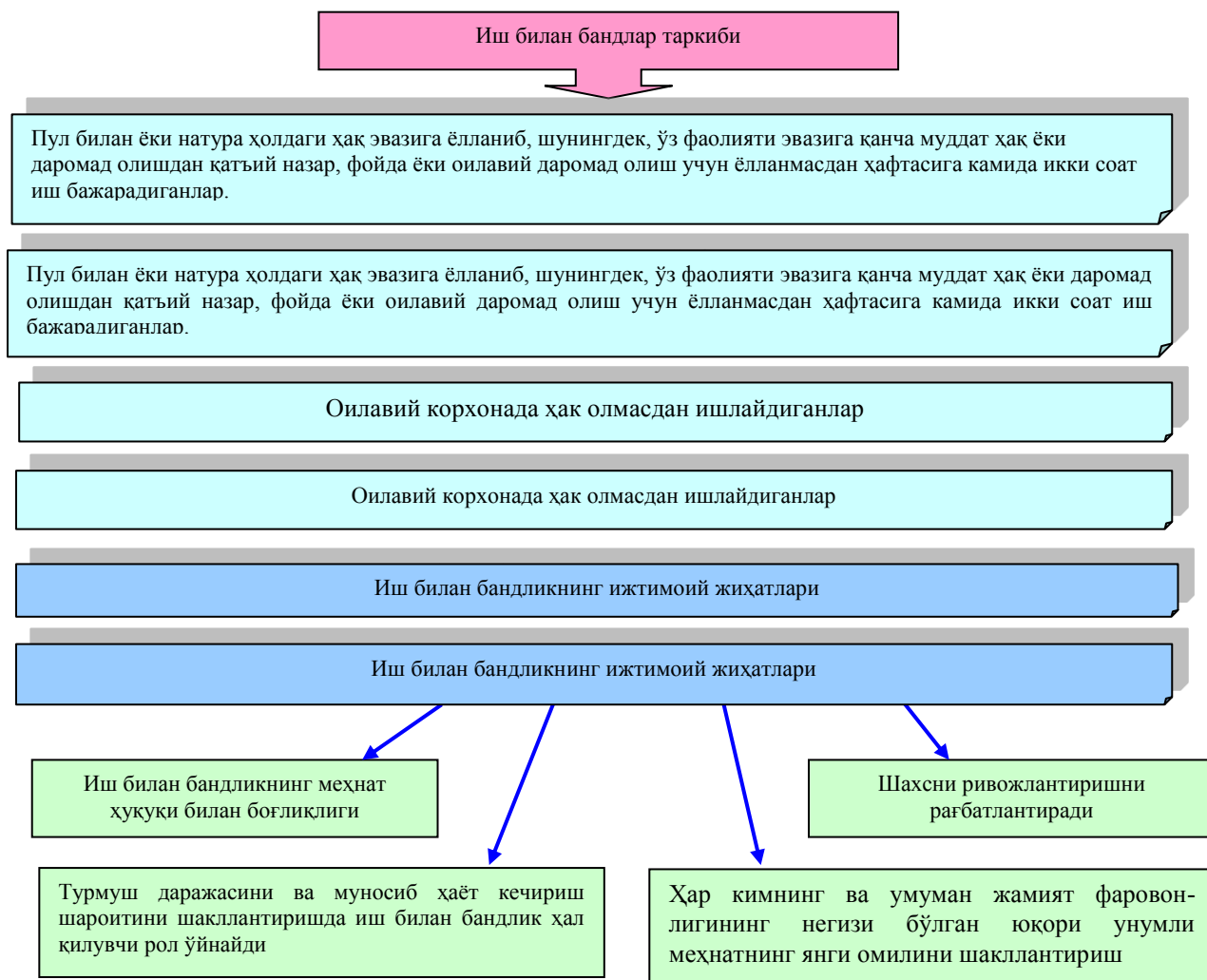
Иқтисодчилар иш билан бандликнинг турли белгилари асосида ҳар хил шаклларни ажратадилар,

уларнинг айрим белгиларига қараб гуруҳларга бўлинишини 1.1. -чизмада келтирамиз.

Чизмада келтирилган иш билан бандлик шакллари Ўзбекистонда ҳозирги вақтда мавжуд бўлган иш билан бандлик муносабатлари моделини ташкил этади. Бу моделда иш билан бандликнинг янги шакллари, иш билан бандлик чегараларининг кенгайиши ҳам, иш билан бандлик у ёки бу шакллариининг ҳозирги реалликларга тўғри келадиган мазмун билан тўлдирилиши ҳам акс эттирилган.

Ижтимоий меҳнатда қатнашиш усули бўйича аҳолининг иш билан бандлиги иш билан ёлланиш бўйича бандлик ва ўз-ўзини ёллаш туфайли мустақил равишда иш билан банд этиш билан характерланади. Иш билан ёлланиш бўйича бандлик ишлаб чиқариш воситалари эгалари билан ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмаган ва бўлғуси меҳнатини (ўз ишчи кучини) иш ҳақи шаклидаги муайян қийматга алмашишни тарзида сотадиган ўртасида юзага келадиган муносабатлардир.

1.1. чизма

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Аҳоли бандлигини оширишнинг ижтимоий механизмларини ишлаб чиқиш мавзуси долзарб илмий социологик ва илмий иқтисодий мазмунга эга. Давлатни равнаки аҳолининг бандлиги билан, аниқроғи иш билан таъминланганлигига боғлиқ бўлиб, меҳнатнинг

натижасида моддий ва маънавий ноз-неъматлар бунёд этилади. Дунёнинг ривожланган давлатларининг тарихига назар солсак, ҳар бир мамлакат иш ва бандлик масаласига доир ўз назарий-методологик ёндашувини, қонунчилигини яратган. Бугунги кунда мамлакатимизда ҳам мазкур масаланинг назарий-

методологик асоси яратилган бўлиб, А.Бегматов “Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши” номли асарида жамиятимиз тараққиётининг асоси ҳисобланмиш маънавиятни роли, тадқиқот давомида алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган масалаларни аниқ кўрсатиб ўтган[5].

Бандлик мавзуси ижтимоий мазмунга эга бўлиб, мамлакатимизда қабул қилинган Қонун ва Давлат дастурларининг аксарият қисми аҳолининг бандлигини оширишга қаратилгандир[6]. Бу мавзу хорижий тадқиқотчилардан Р.Thompson “The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process”[7], В. Claussen “Health and re-employment in a two year follow up or long term unemployed”, R.Kegan “In over our heads: The mental demands of modern life”[8], M.Friedman “Money and Economic Development”, M.Granovetter, R. Swedberg (eds.). “The Sociology of Economic Life” кабиларнинг ишларида ўрганилган бўлиб, муаллифлар Био-хевиризм таълимоти асосида (S – R) меҳнат билан шуғулланиш, иш жойларини ташкил этиш масаласини анализини амалга оширган.

Бандлик муаммоларини ўрганиш, истикболини белгилаш услублари ва афзалликлари, бандликнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти ва ролини мумтоз иқтисодчи-олимлар А.Смит, Д.Рикардо, К.Макконелл, А.Маршалл, А.Оукен, И.Фишер, П.Самуэльсон, Д.Кейнс асарларида сабаб ва оқибат алоқадорлигини инобатга олган ҳолда кенг ёритилган. Эркин бозор ислохотлари шароитида аҳолини иш билан бандлигининг ўзига хос хусусиятлари, истикболлари, турмуш даражасини яхшилашнинг амалий ва назарий муаммолари МДХ мамлакатлари иқтисодчи олимлари Б.Генкин, Н.Волгин, Ю.Одегов, Л.Костин, М.Долиш-ний, И.Маслова, Л.Дегтярь, Н.Шаталова, Г.Слезингер, А.Кибанов, А.Котляр, А.Агабекян, Г.Авагян, В.Плакся, А.Кумыков, V.Biskup, Д.Маркович ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Бу мавзу, тарихий ва минтақавий ҳамда миллий жиҳатларга эга бўлиб, бандлик масаласини мамлакатимиз олимларини турли соҳаларининг вакилларида Қ.Абдурахмонов, Р.Убайдуллаева, С.Абдуллаев, Ш.Зайнитдинов, Б.Муртазаев, Н.Тўхлиев, М.Турсун-хўжаев, З.Худойбердиев, Х.Абулкосимов, Д.Рахимова, О.Ата-Мирзаев, Ш.Холмўминов, Х.Хакимов, Н.Рахимова, Р.Муртазина, Д.Каримова, Д.Ортикова, А.Абдуганиев ва М.Мирзакаримова кабилар томонидан ушбу муаммолар иқтисодий жиҳатдан тадқиқ этилган бўлиб, эмпирик тадқиқотлар мисолида социологик таҳлил этилмаган.

Аҳолини иш билан таъминлаш масаласи динамик мазмун касб этиб, уни бир нечта босқичларга ажратиш кўрсатиш мумкин. Бу мавзу мамлакатимизда, истиклолга қадар даврда ва истиклол даврида алоҳида ўрганиб келинмоқда. Аммо унинг социологик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилмаганлиги, алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилмаганлигини кўрсатиб ўта-миз. Бандлик назариясини эволюцион шаклланиш босқичлари асосан қуйидаги иқтисод ва социология соҳа фанининг олимлари томонидан назарий таълимот мактабларига бўлиб ўрганилган[9].

Тадқиқот методологияси. Илмий тадқиқот мақсади ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий методологик концепцияларга таянган ҳолда аҳоли бандлигини оширишнинг ижтимоий механизминини ўрганишдан иборат. Ҳамда Давлат тузилмалари, жамоат ташкилотлари ва маҳаллий бошқарув органларининг ўзаро муносабати, ҳаракати ва фаолиятида бандликни ошириш йўлида олиб борилаётган фаолияти мажмуавий таҳлил этилиб, бу борадаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш юзасидан илмий асосланган ҳулоса ва тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Аҳоли бандлигини ошириш мамлакатимизда олиб борилаётган изчил ислохотлар асосида таркибий ўзгариши ва уни статистик боғлиқликларини таҳлили ижобий натижани изохлайди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси меҳнат ресурслари, аҳоли бандлиги ва ялпи маҳсулотнинг ҳудудий кесимдаги улуши (% ҳисобида)

Ҳудудлар	Меҳнат ресурслари	Банд аҳоли	Ялпи ҳудудий маҳсулот
Андижон вилояти	9,2	9,4	9,6
Бухоро вилояти	5,8	5,9	6,6
Жиззах вилояти	4,0	3,9	3,3
Қашқадарё вилояти	9,4	8,9	8,4
Навоий вилояти	3,0	3,2	3,5
Наманган вилояти	8,2	2,1	7,2
Самарқанд вилояти	11,3	10,9	10,6
Сурхондарё вилояти	7,5	7,0	6,8
Сирдарё вилояти	2,5	2,6	2,8
Тошкент вилояти	9,0	9,3	10
Фарғона вилояти	11,1	11,0	11,6
Хоразм вилояти	5,5	5,4	5,3
Тошкент шаҳри	7,8	9,1	10
Ўзбекистон Республикаси бўйича	100	100	100

Келтирилган жадвал маълумотларини кўрсатишча, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик улуши: Самарқанд – 11,3%, Фарғона – 11,1% ва

Қашқадарё – 9,4% вилоятлари кетма - кетлигида юқори кўрсаткичларга эга. Банд аҳоли сонини вилоятлар кесими бўйича юқори таъминланганлиги: Фарғона –

Муштарий АБДУЛЛАЕВА,
ЎЗР ФА МАМ Фанлараро тадқиқотлар
бўлими кичик илмий ходими
E-mail: mushtariy_abdullayeva@gmail.com

ЎЗР ФА МАМ Фанлараро тадқиқотлар бўлими етакчи илмий ходими, психол.ф.д. Расулова З.А. тақризи асосида

ETHNOPSYCHOLOGICAL IMPORTANCE OF MARRIAGE IN THE FAMILY (ON THE EXAMPLE OF UZBEK PEOPLE OF KIBRAY DISTRICT, TASHKENT REGION)

Abstract

This article is devoted to the life of Uzbeks, and it is in them that the importance of marriage in marriage and its place in the life of Uzbeks was first studied on the example of Uzbeks in Kibray district of Tashkent region. Today, the attitude of Uzbeks to marriage has been analyzed ethnopsychologically, and according to the results of the analysis, the importance of marriage in the life of Uzbeks is great and is associated with Islam and traditions. The article provides a full account of the significance of the above analysis based on the results of a socio-psychological survey.

Key words: family, marriage, Uzbeks, ethnopsychological features.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ БРАКА В СЕМЬЕ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО НАРОДА КИБРАЙСКОГО РАЙОНА ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

Данная статья посвящена жизни узбеков, и именно в них значение брака в браке и его место в жизни узбеков впервые было изучено на примере узбеков Кибрайского района Ташкентской области. Сегодня отношение узбеков к браку проанализировано этнопсихологически, и по результатам анализа значение брака в жизни узбеков велико и связано с исламом и традициями. В статье дается полное представление о значимости приведенного выше анализа на основе результатов социально-психологического исследования.

Ключевые слова: семья, брак, узбеки, этнопсихологические особенности.

ОИЛА ҚУРИШДА НИКОҲНИНГ ЭТНОПСИХОЛОГИК АҲАМИЯТИ (ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ҚИБРАЙ ТУМАНИ ЎЗБЕКЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Ушбу мақола ўзбеклар ҳаётига бағишланган бўлиб, айнан уларда оила қуришда никоҳнинг аҳамияти ва унинг ўзбеклар ҳаётидаги ўрнини Тошкент вилояти Қибрай тумани ўзбеклари мисолида илк бор тадқиқ қилинди. Бугунги кунда ўзбекларнинг никоҳга муносабати этнопсихологик жиҳатдан таҳлил қилинган бўлиб, таҳлил натижаларига кўра ўзбеклар ҳаётида никоҳнинг аҳамияти катта ва буни ислом дини ҳамда анъаналар билан боғлашади. Мақолада юқорида берилган таҳлилни аҳамиятини ўтказган ижтимоий-психологик сўровнома натижалари асосида тўлиқ ёритиб берилди.

Калит сўзлар: оила, никоҳ, ўзбеклар, этнопсихологик хусусиятлар.

Кириш. Оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган маскан бўлиб, у ўзида урф-одат, анъана, ахлокий меъёр ва қоидаларни мужассам этган. У келажак авлод тарбиясига бевосита таъсир кўрсатадиган, инсонлар ўртасида ўзига хос муносабатлар шаклландирган ижтимоий макондир. Ундаги ўзаро муносабатлар эса оила аъзолари ўртасида муайян маънавий-руҳий ришталарнинг мустаҳкамланиши, феъл-атвори, қизиқиши, ҳатто физиологик хусусиятлари билан фарқландирган инсонларнинг ҳамжиҳатликда яшашини таъминлайди.

Дарҳақиқат, оила – ҳар бир шахсда илк ёшлигидан бошлаб шаклландирган инсоний фазилатлар, эзгу-истаклар, қадриятлар такомил топадиган, минг йиллар давомида шаклландирган ўзбек халқининг қадриятлари ва маънавий мероси равангини таъминловчи тарбия масканидир. Бола шаклланишининг илк мактаби эса ота-онанинг ўзаро муносабатлари мажмуи бўлиб ҳисобланади. Ёш авлоднинг маънавий қиёфаси, уларнинг ҳатти-ҳаракати, ҳулқ-атвори дастлаб оилавий муносабат маданиятида шаклланади.

Оила-никоҳ муносабатларининг ҳозирги даврга келиб заифлашиб бораётганлиги дунёнинг деярли кўпчилиги мамлакатларида: Америка Қўшма штатлари, Англия, Франция, Германия, Болтиқ бўйи давлатлари, Россия ва бошқа қатор давлатларда яққол намоён бўлмоқда. Ўзбек оилалари ҳаётида оила-никоҳ муносабатларининг заифлашуви ва унинг бузилишлари юқорида қайд этилган давлатлардагига қараганда анча кам бўлса-да, афсуски ажралишнинг асоратлари оила аъзолари ва қариндош-уруғлар ўртасида ноҳуш ҳолат ва ҳодисалар келтириб чиқараётганлиги кузатишмоқда. Демак, оилаларнинг бузилиши ва унинг оқибатида юзага келадиган турли хилдаги асоратлар ижтимоий психология ва этнопсихология фанларининг тадқиқот предмети сифатида кенг ўрганишни тақозо этади.

Маълумки, оиланинг асосини никоҳ ташкил этади. Биз юқоридаги муаммоларнинг қисман ечимини топиш учун бугунги замонда никоҳ ва унинг жамиятдаги ўрнига ўзбекларнинг муносабатини аниқлаш тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Қўриб чиқилаётган масала ва муаммоларнинг долзарблиги, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ эканлиги

билан белгиланади. Замоनावий оила-никоҳ муносабатларини ҳар тарафлама чуқур ўрганиш жамиятнинг ривожда оила ва никоҳ билан боғлиқ муҳим ижтимоий, иқтисодий ва маънавий масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX аср Туркистон жадидчилигининг улкан намояндаларидан бири Абдурауф Фитрат «Оила» номли асарида фарзандлар тарбияси, қизлар ҳам илм олиш кераклиги ва бу соҳада ота-онанинг вазифалари, уйланиш ва уйланмаслик, уйланишда қандай хотин танлаш лозим, бўлажак эр-хотин биринчи марта нималарга эътибор бериши лозимлиги, эр-хотиннинг қандай яшамоклари хусусида оиланинг маишати ва идораси, эр хотинга хос сифат ва фазилатлар тўғрисида ҳаётий маълумотларга таяниб илғор ғояларни илгари суради. У «миллат тақдири мана шу миллат вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир, қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади» [1; 112], деб ёзади.

О.Бўриев, И.Шоймардонов, Қ.Насриддиновларнинг ҳамкорлиқда ёзган асари ўзбек оиласи тарихига бағишланиб, XIX аср охири XX аср бошларидаги жанубий Ўзбекистон аҳолисининг оилавий-маиший турмуши, оилавий муносабатлари ҳақида қимматли фактик маълумотлар беради. З.Х. Арифхонова мақолаларида тўйга тайёргарликда ва уни ўтказишда, умр йўлдошини танлашда, никоҳ муносабатларини мустаҳкамлашда қўшничилик жамоаларининг, қариндошчилик алоқаларининг, улфатларнинг ўрни батафсил ёритилади [2; 13].

Илмий тадқиқотлардан С.А. Соатова [3] «Юкори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири XX аср бошлари)» ва Т.С. Тошеванинг [4] «XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари» мавзусидаги номзодлик диссертацияларини ёзишган бўлиб, ўз ишларида асосан никоҳнинг ижтимоий моҳияти, анъанавий никоҳ шакллари ёритади.

Бугунги кунда айнан замоनावий ўзбекларнинг оила-никоҳ муносабатлари ва анъаналарининг этнопсихологик хусусиятларини ўрганган олима З.Расулова [2] бўлиб, бу борада унинг ишлари аҳамиятлидир. Олима ўз тадқиқотларида никоҳ тараққиётининг тадрижи ва унинг бугунги кундаги аҳамияти, илк бор никоҳ шакллари замоनावий турларига тўхталиб, унинг этнопсихологик хусусиятларини илк бор очиб берган.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқот ишини ёзишда тарихийлик, объективлик, тизимлилик асосий услубий тамойилларидан фойдаланилди. Шу билан биргаликда, тадқиқотда қуйидаги методлардан фойдаланилди:

– кузатув – ташқи (объектив кутиш), эркин кузатув;

– билвосита сўров – ёзма сўров (ярим очик анкета шакли) – мазкур тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган ижтимоий-психологик сўровнома (ИПС);

– бевосита сўров – эркин сўров (суҳбат).

Таҳлил ва натижалар. Аслида «Оила» сўзининг ўзбек тилида беш хил луғовий маъноси бор. Оила – эр-

хотин, уларнинг болалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи; хонадон. Унинг бошқа маънолари бир-бирига яқин бўлиб, умумий маънода бирлашган кишилар, халқ, мамлакатлар ёки ўсимлик ва ҳайвонларда гуруҳларни, қардош тиллар гуруҳини айтиш мумкин. Ундан ташқари, луғатда оила сўзлашув тилларида рафика, хотин муъноларини ҳам англатади [2; 47-48]. Никоҳ эса, жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланган оиланинг ахлоқий ҳуқуқий асоси бўлиб, эр билан хотин ўртасидаги муносабатни меъёрга солади ҳамда уларнинг жамият олдидаги маънавий масъулиятларини белгилайди.

Никоҳ – эркак ва аёл ўртасида тузиладиган иттифок бўлиб, ундан тузиладиган фарзандлар ҳар икки тарафнинг қонуний зурриётлари ҳисобланадилар. Бироқ, бу таърифни ҳам қатор сабабларга кўра кенг қамровли деб бўлмайди. Масалан, айрим жамиятларда бир жинсли никоҳлар мавжуд. Шунингдек, кўплаб жамиятларда никоҳ иккидан ортик турмуш ўртоқларни бирлаштиради. Плюрал никоҳлар ҳам мавжуд бўлиб, бунда аёл ака-укалар гуруҳига турмушга чиқади. Бундай ҳолат туғишганлар полиандрияси (кўп эрлиги) деб аталади ва айрим Ҳимолай маданиятларига хос ҳисобланади [5; 455-457].

Никоҳ жаҳоннинг турли мамлакатларида ҳар хил кўринишда ўтказиладиган ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида шаклланди, доимо дин ва қонунлар воситасида мустаҳкамланиб келинди. Дунё динлари никоҳга турлича муносабат билдирган, никоҳланувчилар ёшини ҳам белгилаб қонуллаштирган.

Демак, оила билан никоҳ ўртасида фарқ мавжуд бўлиб, никоҳ [4; 24] умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган урф-одат бўлиб, ибтидоий жамиятнинг сўнгги даврида юзага келган ва кейинчалик ёзма тарзда қонуллаштирилган маросим шаклини олган. «Никоҳ» асли арабча сўз бўлиб, «эр-хотинликнинг шариат йўли билан қонуний расмийлаштириш», «оилавий иттифок» деган маънони билдиради [6; 502]. Яъни никоҳ – икки жинс вакиллари ўзаро розилиги асосида тузилган иттифокдир [7; 580]. Оила – эр-хотин, уларнинг болалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи; хонадон [8; 97].

Шу ўринда Тошкент вилояти Қибрай тумани ўзбеклари учун оила билан никоҳнинг хусусиятларини билиш мақсадида уларга мурожаат қилдик (1-жадвал) (У–умумий, А–аёллар, Э–эркаклар) [9]. Жавоблардан маълум бўлдики, аксарият ўзбеклар оила ва никоҳнинг фарқи борлигини таъкидлашган бўлса-да (умумий 57%), 31% респондентлар уларнинг фарқи бормаганлар. Шуларнинг ичида аёллар (36%) эркакларга (26%) нисбатан кўпроқ оила билан никоҳ битта нарсга деб эътироф этганлар. Бу эса ўзбекларда эр ва хотин ўртасидаги муносабатнинг меъёрларини, қонуний асосларини билмаслигини, уларнинг жамият олдидаги маънавий масъулиятларини белгилай олмасликлари англатади.

1-жадвал

Ўзбекларнинг оила билан никоҳ ўртасида фарқ борлигига муносабати (% ҳисобида)

№	Оила билан никоҳ ўртасида фарқ борми?	У	А	Э
1	Ҳа, никоҳ – юридик расмийлаштирилган оилавий иттифок, оила – эр-хотин, уларнинг болаларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи	57	60	54
2	Йўқ, никоҳ билан оила битта нарса	31	36	26
3	Билмайман	3	-	6
4	Жавоб бермади	3	2	4
5	Бошқа жавоб: никоҳ-шарий ва муқаддас, оила-шарий ва қонуний жамият тан олинса, баҳамжиҳат яшайдиган гуруҳ	6	2	10

Ўз навбатида, ўзбекларнинг оила қуришда никоҳнинг аҳамиятини билиш мақсадида тадқиқотда респондентларга «Оила қуриш учун никоҳдан ўтиш зарурми?» деган савол билан мурожаат қилганимизда (2-жадвал) [9] жавоблардан маълум бўлдики, «Ахир, никоҳсиз оила қуриб бўлмайди-ку» деб ўйлайдиганлар умумий ҳисобда (38%) кўпчиликини ташкил этсада, бу жавобни эркаклардан (28%) кўра ёллара (48%) кўпроқ тасдиқлашди. Шунингдек, никоҳсиз оила қуриб бўлмайди деган фикрни аёллардан кўра (16%) эркаклар (38%) кўпроқ тасдиқлашди.

Тадқиқотимиз натижаси шуни кўрсатдики, ўзбеклар учун оила қуришда никоҳнинг аҳамияти катта ҳисобланиб, никоҳсиз оила қуриб бўлмаслиги уларда анъаналарнинг роли мавжудлигини тасдиқлайди. Шу билан бирга ислом динининг ўзига хос аҳамияти борлигини эса «Ҳа, бўлмаса гуноҳ бўлади» деган жавобни (умумий 30%) берилиши исботлайди. Бу ҳамма мусулмонларга, хусусан, ўзбекларга хос хусусиятлардан бири ҳисобланади.

2-жадвал

Оила қуришда никоҳнинг аҳамиятига муносабати (% ҳисобида)

№	Оила қуриш учун никоҳдан ўтиш зарурми?	У	А	Э
1	Ахир, никоҳсиз оила қуриб бўлмайди-ку	38	48	28
2	Ҳа, бўлмаса гуноҳ бўлади	30	32	28
3	Ҳар бир киши никоҳдан ўтиши, оилали бўлиши шарт	27	16	38
4	Йўқ, никоҳсиз ҳам оила қурса бўлади	-	-	-
5	Никоҳ ҳар бир кишининг шахсий иши	-	-	-
6	Бошқа жавоб: никоҳ оила учун керак, оила муқаддас	5	4	6

Шу ўринда ҳар бир шахснинг оила қуришидан мақсади нима, деган савол туғилади. Бунга биз ўтказган тадқиқотимиз орқали қисман жавоб топишга ҳаракат қилдик. Респондентларга «Оила қуришдан асосий мақсад нима?» деган савол билан мурожаат қилдик (3-жадвал) [9]. Бунда «оила қуриш энг улуғ мақсад, фарзандли бўлиш олий бахтдир» деган жавобни умумий ҳисобда 58% респондент белгиллаган бўлса-да, эркакларга (56%) нисбатан аёллар (56%) учун оила қуриш ва фарзандли бўлиш аҳамиятлироқ кўринади. Буни аёлларимиз гарчи кам миқдорда бўлса ҳам «Фарзандли бўлиш»(4%) ва «Бахтли оила бўлиб яшаш» (10%) жавобларини белгиллаганликлари орқали тасдиғини топдик. Лекин оила қуриш кимлардир учун ҳаттоки мажбурият ҳисобланаркан. Хусусан, 21% респондент «бу ҳаёт қонуни, ҳамма инсон оилали бўлиши шарт» деган жавобини берган.

Тадқиқот натижаларига кўра ўзбекларда, гарчи камроқ бўлса-да, оила қуриш бу мажбуриятдир, деган қарашнинг мавжудлиги бор бўлиб, бу, ўз навбатида, оила қуришдаги маълум тўсқинликлар қилиши мумкин. Чунки оила қуришим керак, деган установка билан оила қурган ёшлар оила мустаҳкамлиги устида ишламайдилар. Шу билан биргаликда, оилани асосан фарзанд кўриш учун қурмоқчи бўлганлар ичида аксарияти фақат аёллардир.

3-жадвал

Оила қуришдан асосий мақсадига муносабати (% ҳисобида)

№	Оила қуришдан асосий мақсад нима?	У	А	Э
1	Оила қуриш энг улуғ мақсад, фарзандли бўлиш олий бахтдир	58	60	56
2	Бу ҳаёт қонуни, ҳамма инсон оилали бўлиши шарт	21	12	30
3	Бахтли оила бўлиб яшаш	10	20	-
4	Фарзандли бўлиш	2	4	-
5	Иқтисодий жиҳатдан ҳар икки томон таъминланади, қанча эрта оилали бўлса шунча яхши	-	-	-
6	Бошқа жавоб:бу ҳам фарз, ҳам қарз	7	-	14
7	Жавоб бермади	2	4	-

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни берамиз:

Қибрай тумани ўзбеклари учун оила қуришда никоҳнинг аҳамияти катта ҳисобланиб, бунда никоҳ-

ланувчиларнинг масъулияти ва вазифаларига эмас асосан анъаналарга этибор кучли бу эса оилани мустаҳкамлигига салбий таъсир кўрсатувчи омил деб топилди;

– Замонавий ўзбеклар дунёкарашида оила қуриш бу – мажбуриятдир, деган қараш мавжуддир. Бу, ўз навбатида, оила фарвонлигига маълум тўсқинликлар қилиши мумкин. Чунки оила қуришим керак, деган установка билан оила қурган ёшлар оила мустаҳкамлиги устида ишламайдилар.

Нима бўлганда ҳам, шуни унутмаслик керакки, никоҳ инсоннинг табиий эҳтиёжларини тартибга солиш мақсадида пайдо бўлган, аммо кейинги бир

асрлик вақт давомида жамият ижтимоий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, тенглик принципи, урбанизация, бозор иқтисодиётининг ривожланиши, глобализация, ғарбча турмуш тарзининг кириб келиши ва бошқа шу каби омиллар оқибатида анъанавий тарбия тизимини секин-асталик билан издан чиқа бошлади. Шу сабабли ҳозирда ким қандай никоҳ шаклида бўлмасин, бу никоҳда у қандай яшайди – фақатгина унинг ўзига, қандай тарбия қўрганлигига боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 112.
2. Расулова.З. Замонавий ўзбекларнинг оила-никоҳ муносабатлари. –Тошкент, 2013. – 422 varaқ.
3. Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА Тарих инс-ти, 1999. – 139 varaқ.
4. Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. – Тошкент, 2002. – 182 varaқ.
5. Коттак К.Ф. Маданий антропология. Инглизчадан таржимаси. –Тошкент, 2014. – Б. 502
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. Т. I. М.: “Рус тили”, 1981. – Б. 502.
7. Ўзбекистон энциклопедияси. 12 томлик . Т. III. Тошкент, 2002. – Б. 580.
8. Оила/Ўзбек тилининг изоҳли луғат. Тошкент, 2002. – Б. 97.
9. ИПС натижалари. Тошкент вилояти, Қибрай тумани. 2018 йил.

УДК: 372.52:371.3

Малика АБДУЛЛАЕВА,
Тошкент шаҳар Сергели тумани 300-ДИУ мактаби
ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: sardor9898@inbox.ru

ЎзДЖТУ педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Рахмонов А.Б. тақризи асосида

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF DEVELOPING THE CREATIVE ACTIVITY OF GIFTED CHILDREN IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

Annotation

The main purpose of the search, identification and education of gifted students is to train and help young people with intellectual potential to develop the scientific and creative potential of the republic, to create opportunities for talented people to demonstrate, develop and realize their unique talents in relevant fields of knowledge and science. In short, educational institutions need to create conditions for the development of students' personalities, their interests, talents, independent learning and creative work. That is why the state provides special support to talented young people. The reason why every child is born with a talent is that the realization of this talent is necessary not only for the individual, but also for society and its development. The article explores the theoretical foundations of the development of creative activity of gifted children, a number of definitions of the concept of talent, the classification of types of talent according to the criteria of talent, features related to talent, signs of talent, ways of developing talent, components of talent.

Key words: gifted, talent, ability, creativity, gifted child, individual, creativity, motivation.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В ОБЩЕЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотации

Основная цель поиска, выявления и воспитания одаренных студентов - подготовить и помочь молодым людям с интеллектуальным потенциалом развивать научный и творческий потенциал республики, создавать возможности для талантливых людей проявлять, развивать и реализовывать свои уникальные таланты в соответствующие области науки. Одним словом, образовательным учреждениям необходимо создавать условия для развития личности студентов, их интересов, талантов, самостоятельного обучения и творческой работы. Именно поэтому государство оказывает особую поддержку талантливой молодежи. Причина, по которой каждый ребенок рождается с талантом, заключается в том, что реализация этого таланта необходима не только для человека, но и для общества и его развития. В статье исследуются теоретические основы развития творческой активности одаренных детей, ряд определений понятия талант, классификация видов таланта по критериям определения таланта, особенности, связанные с талантом, признаки таланта, способы развития таланта, составляющих таланта.

Ключевые слова: одарен, талант, способности, творчество, одаренный ребенок, личность, творчество, мотивация.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ИҚТИДОРЛИ БОЛАЛАР ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Иқтидорли ўқувчиларни излаш, аниқлаш ва тарбиялашнинг асосий мақсади республиканинг илмий ва ижодий салоҳиятини ривожлантирувчи интеллектуал салоҳияти бор ёшларни тайёрлаш, ёрдам бериш, истеъдод соҳибларига билимнинг тегишли соҳалари ва фаннинг аниқ йўналишлари бўйича ўз табиий қобилиятларини намойён этиш, ривожлантириш ва улардаги ноёб истеъдодини рўёбга чиқариш учун имкониятлар яратишдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, таълим муассасаларида ўқувчилар шахсининг ривожланишига, уларнинг қизиқишларига, иқтидорларига мустақил билим олишларига ва ижодий меҳнат қилишларига шарт-шароит яратиш лозим. Шунинг учун ҳам давлат иқтидорли ёшларни алоҳида қўллаб-қувватлайди. Ҳар бир бола иқтидор эгаси бўлиб туғилиши сабаб мазкур иқтидорни юзага чиқариш фақат алоҳида шахс учун эмас, балки жамият ва унинг тараққиёти учун зарурлигини англатади. Мақолада иқтидорли болалар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг назарий асослари, иқтидор тушунчасига оид қатор таърифлар, иқтидорни аниқлаш мезонига кўра иқтидор турлари таснифи, иқтидор билан боғлиқ хусусиятлар, иқтидор белгилари, иқтидорни ривожлантириш йўллари, иқтидорнинг таркибий қисмлари ўрганилаган.

Калит сўзлар: иқтидор, истеъдод, талант, қобилият, ижодкорлик, иқтидорли бола, индивидуал, креативлик, мотивация.

Қириш. Сўнгги ўн йилликларда иқтидор ва ижодкорлик масалаларига қизиқиш давлат даражасига кўтарилди, чунки фандаги ўзгаришлар ҳаётнинг барча соҳаларини ва ижтимоий ишлаб чиқаришни илм-фан

йутукларига бевосита боғлиқ қилиб қўйди. Иқтидорни ўрганиш, иқтидорли шахсларни аниқлаш ва уларнинг имкониятларини ривожлантириш муаммолари биринчи ўринга чиқади. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим

тўғрисида"ги Қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" талабларида ҳам иктидорли ўқувчиларни излаш, аниқлаш тартиби ҳамда улар билан мақсадли ишлашнинг шакл ва услублари белгилаб берилган. Иктидорли ўқувчиларни излаш, аниқлаш ва тарбиялашнинг асосий мақсади республиканинг илмий ва ижодий салоҳиятини ривожлантирувчи интеллектуал салоҳияти бор ёшларни тайёрлаш, ёрдам бериш, истеъдод соҳибларига билимнинг тегишли соҳалари ва фаннинг аниқ йўналишлари бўйича ўз табиий қобилиятларини намоён этиш, ривожлантириш ва улардаги ноёб истеъдодини рўёбга чиқариш учун имкониятлар яратишдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, таълим муассасаларида ўқувчилар шахсининг ривожланишига, уларнинг қизиқишларига, иктидорларига мустақил билим олишларига ва ижодий меҳнат қилишларига шарт-шароит яратиш лозим. Шунинг учун ҳам давлат иктидорли ёшларни алоҳида қўллаб-қувватлайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш, умумий ўрта таълим мактаблари раҳбарлари бошқарув фаолияти самарадорлигини ошириш, иктидорли ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш ҳамда ўқувчи-ёшлар маънавиятини оммавий ахборот воситаларидан телекўрсатувлар, радиоэшиттиришлар ва Интернет хабарлари мисолида такомиллаштириш бўйича илмий-тадқиқот ишлар олиб борилган [1].

Ўқувчилардаги касб мотивлари барқарорлигига гуруҳий жиқликнинг таъсири ҳамда ўқитувчи ва

ўқувчининг ҳамкорлик фаолиятини ташкил этишнинг психологик-педагогик хусусиятлари ҳам ўрганилган [2].

Умумий қобилият эгалари юқори интеллектуал имкониятларга эга бўлиб, муаммонинг ёки бирон-бир масаланинг ечимини тезда топиши, фаолиятига ижодий ёндашиши билан ажралиб туради. Махсус қобилият эгалари эса – бирон-бир аниқ (масалан, математика, мусиқа, расм чизиш, шахмат ўйнаш, спорт) фаолият турига қобилияти бўлган ва мана шу фаолият билан шуғулланишни афзал кўрадилар [3].

Тадқиқот методологияси. Ҳар бир бола иктидор эгаси бўлиб туғилиши сабаб мазкур иктидорни юзага чиқариш фақат алоҳида шахс учун эмас, балки жамият ва унинг тараққиёти учун зарурлигини англатади. Шунингдек, малакали педагогларга қўйиладиган асосий талаблардан бири иктидорли ўқувчиларни аниқлаш, иктидорни керакли йўналишда ривожлантириш учун ижодий ёндашиш ва уни юзага чиқариш учун зарур шарт-шароитни яратиш, ўқувчилар руҳиятини тушуна олиш ва малакали ёрдам бера олишдан иборат. Шу ўринда "иктидорли ёшлар кимлар?" деган савол пайдо бўлади. *Иктидор* - бу инсон психикасининг бутун умр давомида тизимли ривожланувчи сифати бўлиб, инсоннинг бошқа одамларга нисбатан бир ёки бир неча соҳада юқори натижаларга эришиш имконига эга эканлиги билан белгиланади. "Иктидор" тушунчасига оид қатор таърифлар қуйидагилардан иборат (1.1-жадвалга қarang):

1.1-жадвал.

"Иктидор" тушунчасига оид қатор таърифлар

№	Иктидор тушунчасига таърифлар	Психологик луғатларда иктидор тушунчаси
1.	аклий салоҳият ёки интеллект, билим олишга бўлган қизиқиш ва салоҳиятининг, ўзига бўлган ишончнинг юқориси	фаолиятнинг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайдиган қобилиятларнинг ўзига хос уйғунлашуви
2.	интеллектуал имкониятлар ва талабчанлик мажмуи	инсоннинг имкониятлари доираси, фаолиятлари даражаси ва ўзига хослигини белгилайдиган умумий қобилиятлар
3.	инсоннинг сифат жиҳатдан янги поғонага кўтарилишини ва унинг ўзига хос фаолиятини таъминловчи умумий хусусият	аклий потенциал, таълим олиш қобилияти ва билиш имкониятларининг бир бутун индивидуал характеристикаси
4.	инсон фаолиятини юқори даражаларга олиб чиқувчи ички имкониятлар мажмуи [4]	иктидор бу табиат томонидан инъом этилган қобилиятлар, қобилиятлар табиий асосларининг ўзига хослиги ва уларнинг намоён бўлиши даражалари

Иктидор – куч-қувват, қувват, қодирлик, қобилият, ҳолат. *Қобилият* биринчидан, одамнинг индивидуал хусусиятлари, иккинчидан, одамнинг бирор фаолиятга лойиклиги, учинчидан, шу фаолиятни муваффақиятли бажаришидир.

Истеъдод – тайёргарлик, тайёрлик, мойиллик, қобилият. Ниҳоятда зўр ижодий қобилият, лаёқат [5].

*Талант*нинг асосий белгилари:

- 1) муваффақиятни таъминлаш;
- 2) фаолиятни мустақил бажариш;
- 3) оригиналлик унсурининг мавжудлиги;
- 4) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан

иборат эканлиги;

- 5) индивидуал психологик хислатлиги;
- 6) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги [6].

Демак, қобилиятлар мажмуасини талант, қобилиятларнинг ўзига хос уйғунлашуви иктидор

бўлса, истеъдод эса ижодий қобилият деб ҳисоблаш мумкин.

Анъанага кўра, қобилият шахсий қобилият ва умумий аклий қобилият ёки интеллект тушунчаси билан боғлиқ бўлади. Конвергент ва тафовутли фикрлаш ва креативлик тоифаларини иккинчисининг синоними сифатида ажратиб берган Ж.Гилфорднинг кўп омили назарияси пайдо бўлгандан сўнг, иктидор ва креативликнинг ўзаро боғлиқлиги ва уларнинг иктидорда намоён бўлишини исботлади.

Р.Стернбергнинг тадқиқот ишида шахс ижодини шакллантириш учун катталар болаларнинг ижодий қобилиятлари билан чекланиб қолмасликлари керак, яъни улар креатив хатти-ҳаракатларини намоиш этишлари керак [7]. Креативлик – бу элементларнинг ўзаро боғлиқ қобилиятларни тизимлаштириб турадиган интегратив қобилият. Ижодий креативлик – бу ҳаёлот, уюшқоқлик, ҳаёлот, ҳаёлпарастлик, ўзини намоён

килиш (фикрлаш тезлигида, фикрлаш ва хатти-ҳаракатларнинг мослашувчанлигида), тафаккурнинг аниқлиги, ўзига хослиги, бой тасаввур, юқори эстетик қадриятларга содиқлик, ноаниқликка қаршилиқ, ўзини-ўзи бошқариш ва ўзига ишонч, муаммоли тасвирнинг батафсил даражаси. Жонсоннинг (1973) тадқиқот ишига кўра, креативлик ўзини кутилмаган маҳсулот сифатида намоён қилади, ижрочи томонидан ўз-ўзидан, ижтимоий муносабатларнинг муайян шароитида амалга оширилади. Бундай ҳолда, ижрочи ўз билимлари ва имкониятларига таянади [7].

Педагогик энциклопедияда иқтидор инсон ҳаёти давомида тизимли равишда ривожланиб бораётган психиканинг сифати бўлиб, у инсоннинг бошқа кишиларга нисбатан бир ёки бир нечта фаолиятда юқори (ғайритабиий, ноёб) натижаларга эришиш имкониятини белгилаши таъкидланган [8].

Таҳлил ва натижалар. Иқтидорнинг асосий таркибий қисмлари мотив (эҳтиёж) ҳамда йўналишни ажратиш лозим. *Мотивация.* Ҳар қандай инсон фаолияти мотивлашади, яъни ҳар қандай ҳаракатнинг турли сабаблари мавжуд. Шу билан бирга, тадқиқотчилар, шахснинг мотивацион ва зарур соҳаси иарархик тузилишга эга эканлигини таъкидлашади: баъзи сабаблар нисбатан барқарор ҳукмронлик қилади, бошқалари эса субординация ҳолатига эга. Ушбу ҳодиса "шахснинг йўналиши" деб номланган. *Йўналиш* эса ижодий шахснинг асосий хусусиятларидан бири, у ижодий фаолиятнинг мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлган мотивлар ҳукмрон бўлган мотивацион ва зарур соҳанинг иерархик таркибида ифодаланади. Иқтидорли болалар, уларнинг объектив йўналишидан (илмий, бадий, коммуникатив) қатъий назар, уларнинг фаолиятининг асоси фаолиятнинг мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлган мотивлар билан ажралиб туради. Иқтидорли бола – бу муайян фаолият турида ёрқин, баъзан ажойиб ютуқлар билан ажралиб турдиган бола тушунилади.

Турли соҳаларда истеъдод намоён бўлишининг маълум бир ёши бор. Айниқса, эрта мусика учун

истеъдод пайдо бўлиши мумкин, кейин эса-чизиш учун; умуман олганда, санъатга бўлган истеъдод илм-фанга қараганда анча олдинроқ топишган; илм-фан математика қобилиятини намоён қилади. Умумий интеллектуал қобилият интеллектуал ривожланишнинг юқори даражаси ва ақлий фаолиятнинг сифат жиҳатидан ўзига хослиги билан ифодаланиши мумкин. Бир соҳада ажойиб қобилиятларни намоён этадиган иқтидорли болалар баъзан бошқа барча жиҳатларда тенгдошларидан фарқ қилмайди. Бироқ қоида тарикасида, истеъдод алоҳида психологик хусусиятларнинг кенг доирасини камраб олади. Иқтидорли болаларнинг аксарияти аксарият тенгдошлардан ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятларга эга. Иқтидорли болаларда юқори қизиқиш ва тадқиқот фаолияти қайд этилган. Психологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, бундай болаларда мианинг биокимёвий ва электр фаоллиги ошади. Иқтидорли болаларни ўрганиш ва қайта ишлаш мумкин бўлган маълумотларнинг етишмаслиги оғриқли тарзда қабул қилинади. Шунинг учун уларнинг фаолиятини чеклаш неврологик табиатнинг салбий реакциялари билан боғлиқ [9]. Ушбу таърифлардан келиб чиққан ҳолда, иқтидорли болалар бошқа болалардан қуйидаги белгилари билан ажралиб турадилар:

- қизиқувчанлиги;
- доимо турли саволларга жавоб топиши;
- нутқи, тафаккури, хотирасининг тез ривожланиши;
- эрта ёшда оқ мусика, расм чизиш, китоб ўқиш, математикага қизиқиши;
- юқори даражадаги билиш фаоллиги ва ўқув фаолияти;
- масалаларнинг ечимини топишда мақсадга интилувчанлик ва оригиналлик;
- тафаккурнинг унумдорлиги [9].

Шунингдек, иқтидор билан боғлиқ хусусиятларни аниқлаштиришни тақозо қилади (1.2-жадвалга қarang):

1.2-жадвал.

Иқтидор билан боғлиқ хусусиятлар

№	Иқтидор билан боғлиқ хусусиятлар	Иқтидор билан боғлиқ хусусиятларнинг мазмуни
1.	Иқтидор турлари	бадий иқтидор; умумий интеллектуал иқтидор; етақчилик иқтидори; амалий иқтидор
2.	Иқтидор белгилари	маълум бир фаолият турига бўлган қизиқишнинг барқарорлиги; кам ҳаракат натижасида юқори кўрсаткичларга эришиш; муаммоларга ўзгача ёндашиш ва уларни ҳал қила олиш
3.	Умумий ақлий иқтидор турлари	салоҳият; иқтидор; билим олишга эҳтиёжнинг юқорилиги; ноанъанавийлик
4.	Иқтидорни ривожлантириш йўллари	дарсларда ижодий фикрлашни ривожлантириш; дарсдан ташқари вақтда ижодий фаолиятнинг ривожланиши; таълим муассасидан ташқари вақтда ижодий фаолиятнинг ривожланиши; қўшимча машғулотларда ижодий фаолиятнинг ривожланиши

5.	Иктидорли ўқувчилар билан ишлаш шартлари	доимий равишда уларнинг билишга бўлган қизиқишларини йўналтириш; билиш жараёнига ижодий тус бериш [10]
----	--	---

Таълим-тарбия жараёнида ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантиришни ўз ичига олади. Ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик қиритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Эрта ёшдаги иктидорли болалар сабаб-таъсир муносабатларини кузатиш ва тегишли хулосалар чиқариш қобилияти билан ажралиб туради; улар айниқса муқобил моделлар ва тизимларни қуришга қизиқишади. Иктидорли болалар одатда нутқ ва мавҳум фикрларнинг дастлабки маҳоратига асосланган ажойиб хотирага эга. Улар ахборот ва тажрибани таснифлаш қобилияти, тўпланган билимлардан кенг фойдаланиш қобилияти билан ажралиб туради. Кўпинча иктидорли

болаларга эътибор уларнинг катта сўз бирикмаларига, мураккаб синтактик конструкцияларга, шунингдек, саволлар бериш қобилиятига боғлиқ. Кўпгина иктидорли болалар луғатлар ва энциклопедияларни мамнуният билан ўқиб, ўз фикрларини ва ҳаёлий воқеаларини ифода этишлари керак бўлган сўзлар билан чиқади, ақлий қобилиятларни фаоллаштиришни талаб қиладиган ўйинларни афзал қўришади. Иктидорли болалар, шунингдек, улар учун қизиқарли бўлган соҳада натижага эришишда қатъиятлиликлга эга бўлган нарсаларга кўпроқ эътибор бериш билан ажралиб туради. Бироқ, уларнинг кўпчилигига хос бўлган қизиқишнинг хилма-хиллиги баъзан бир вақтнинг ўзida бир нечта ишни бошлашига олиб келади, шунингдек, жуда мураккаб вазифаларни бажаради [8]. Иктидорли аниқлаш мезонига кўра иктидор турлари (1.3-жадвалга қarang):

1.3-жадвал.

Иктидорли аниқлаш мезонига кўра иктидор турлари таснифи

№	Иктидорли аниқлаш мезонлари	Иктидорнинг фаолияти	Иктидор турлари
1.	Фаолият тури ва унинг руҳий соҳасини таъминлаш	амалий фаолият	хунармандчилик, спорт ва ташкилий иктидор
		когнитив фаолият	интеллектуал истеъдодлар (табиий ва гуманитар фанлар, интеллектуал ўйинлар ва бошқалар)
		бадий ва эстетик фаолият	хореографик, сахна, адабий-шеърӣ, тасвирий, мусиқӣ истеъдодлар
		коммуникатив фаолият	етакчилик ва диққатга сазовор истеъдодлар
		маънавий-қимматли фаолият	янги маънавий қадриятларни яратиш ва одамларга хизмат қилишда намоён бўлган истеъдод
2.	Истеъдодни шакллантириш даражаси	муайян соҳада фаолият	ҳақиқӣ истеъдод
		муайян фаолият турида	мумкин бўлган қобилият
3.	Шаклига кўра	ноқулай шароит	аниқ истеъдод
		боланинг фаолияти	яширин истеъдод
4.	Турли фаолият турлари бўйича намоишнинг кенглиги	турли фаолият турлари	умумӣ истеъдод
		ўзига хос фаолият	маҳсус қобилият
5.	Ёш ривожланишининг хусусиятлари		эрта қобилият
			кеч истеъдод

Ўқитувчилар томонидан иктидорли болаларни ўқитувчилар томонидан аниқлаш учун иктидорли болаларнинг дастлабки диагностикаси турли ўлчамларни ишлаб чиқди. Дж.Рензулли раҳбарлигида шкала яратилган. Рензулли шкаласи (1977), қобилиятларни намоён қилишнинг ўнга соҳасига қаратилган. Қуйида иктидорли ўқувчилар учун мўлжалланган кўплаб ўқув дастурлари учун муҳим бўлган дастлабки тўртта ўлчовни тақдим этамиз. Иктидорли мактаб ўқувчиларининг ҳулқ-атвор хусусиятларини баҳолаш учун Л.В.Попова билан Дж.Рензулли ҳаммуаллифлигида ишлаб чиқилган. Ушбу шкалалар ўқитувчининг билим, мотивацион, ижодий ва етакчилик соҳаларида таълим олувчиларнинг хусусиятларини баҳолашлари учун яратилган. Ўлчовнинг ҳар бир нуктаси бошқа нарсаларга қарамадан баҳоланиши керак. Мазкур баҳолаш

ҳар бир хусусиятнинг намоён бўлишини тез-тез кузатилади. Тўрт шкала нисбатан турли хил хатти-ҳаракатларни ифода қилганлиги сабабли, турли шкалалар бўйича баҳолашлар умумлаштирилмайди:

1. Таълим олувчиларнинг билим хусусиятлари.
2. Мотивацион хусусиятлар.
3. Етакчилик хусусиятлари.
4. Ижодий хусусиятлар [11].

Иктидор тушунчаси (иктидорлилик - шахснинг динамик характеристикаси) ҳақидаги замонавий ғоялар, иктидорли болаларнинг психо-ижтимоий соҳасини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари, шахсларро муносабатларга боланинг ижтимоий ривожланиш омили сифатида қараш лозим.

Хулоса ва таклифлар. Иктидор инсон ҳаёти давомида тизимли равишда ривожланиб бораётган

психиканинг сифати бўлиб, у инсоннинг бошқа кишиларга нисбатан бир ёки бир нечта фаолиятда юқори (гайритабиий, ноёб) натижаларга эришиш имкониятини белгилашини ҳамда асосий таркибий қисмлари мотив (эҳтиёж) ва йўналишни ажратишни такозо этади. Турли хил тадқиқот ёндашувлари доирасида интеллектуал қобилиятнинг намоён бўлиши интеллектуал хатти-ҳаракатлар мавжудлигини аниқлаб беради. Иқтидорли бола – бу муайян фаолият турида ёрқин, баъзан ажойиб ютуқлар билан ажралиб турадиган бола

бўлиб, болалар иқтидорини турли педагогик ёндашувлар асосида таснифини аниқлаш талаб этади. Иқтидорли болалар қизиқарли бўлган соҳада натижага эришишда қатъиятлиликлка эга бўлган нарсаларга кўпроқ эътибор бериш билан ажралиб туради. Бирок, уларнинг кўпчилигига хос бўлган қизиқишнинг хилма-хиллиги баъзан бир вақтнинг ўзида бир нечта ишни бошлашига олиб келади, шунингдек, жуда мураккаб вазифаларни бажаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Вахобов М.М. Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш.: Автореф. дисс. ... пед. фан. док. – Тошкент, 2016. – 81 б.
2. Абдурахмонова З.А. Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорлик фаолиятини ташкил этишнинг педагогик-психологик хусусиятлари // Замонавий таълим. – Тошкент, 2017. - № 9. – Б. 17-21.
3. Утепов С.Ш. Информатикадан иқтидорли ўқувчиларни аниқлаш ва уларни иқтидорини ривожлантиришнинг методик асослари: Магистрлик дисс. – Тошкент, 2013. – 116 б. - Б. 18.
4. Шермуратов А. Иқтидорли ўқувчилар билан ишлашдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари. Электрон ресурс: <http://tma.uz/wp/wp-content/uploads/2016/01/SHermuratov-A.pdf>.
5. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, - 265 б. - Б. 264. Электрон ресурс: http://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20I.pdf.
6. Умумий психология. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2009. – 172 б. - Б.
7. Абрамова А. Изучение креативности педагогов в рамках поддержки одарённых детей. Электронный ресурс: <file:///C:/Users/LinK/Downloads/izuchenie-kreativnosti-pedagogov-v-ramkah-podderzhki-odaryonnyh-detey.pdf>.
8. Юсупова М.М. Проблема одаренности детей в истории педагогической мысли. - Бирск 2012. Электронный ресурс: <https://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2013/01/18/problema-odarennosti-detey-v-istorii-pedagogicheskoy>.
9. Иқтидор ҳақида тушунча. Электрон ресурс: http://fikr.uz/blog/Fikr_maktabgacha_talim/9390.html.
10. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2017. – 116.
11. Как я вижу себя. Методы выявления одаренных детей. Электронный ресурс. http://creativity.ipras.ru/texts/books/giftedness/giftedness_gl3.pdf 55.

УДК: 372.52:371.3

Феруза АБДУЛЛАЕВА,

*ЎзДЖТУ Илмий-инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш бўлими бошлиғи,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

E-mail: sardor9898@inbox.ru

ЎзДЖТУ педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Рахмонов А.Б. тақризи асосида

THEORETICAL FOUNDATIONS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH)

Annotation

The beginning of a period of dramatic changes in the theory and practice of foreign language teaching in our country requires that any methodological system of foreign language teaching be built on the existing basis. Modern methodology of teaching a foreign language is an interconnected logical system of methodological scientific understanding, methods, methodological concepts. Language teaching methodology explains the current stage of development as a science on three levels: methodology, lingvodidactics and technology. Linguodidactics is a theory of language teaching that consists of the integration of linguistics and didactics. The object of linguodidactics is the theoretical substantiation of the process of language teaching and its research, ie the concept, the content of language education, organizational forms of teaching, the research mechanism and the project process. The importance of the lingvodidactic theory of language phenomena is that it consists of a methodological concept of the didactic, linguistic and linguistic, ie lingvodidactic bases of language learning methodology and is aimed at optimizing the educational process. The lingvodidactic basis of foreign language teaching allows the formation and development of learner competencies.

Key words: foreign language, theory, field terminology, professional, linguistics, didactics, lingvodidactics, pragmalingvodidactics.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО)

Аннотации

Начало периода кардинальных изменений в теории и практике обучения иностранным языкам в нашей стране требует построения любой методической системы обучения иностранным языкам на существующей основе. Современная методика обучения иностранному языку представляет собой взаимосвязанную логическую систему методологического научного понимания, методов, методологических концепций. Методика преподавания языка объясняет текущий этап развития как науки на трех уровнях: методологии, лингводидактике и технологии. Лингводидактика - это теория обучения языку, которая состоит из интеграции лингвистики и дидактики. Объектом лингводидактики является теоретическое обоснование процесса обучения языку и его исследования, т. Е. Концепции, содержания языкового образования, организационных форм обучения, механизма исследования и проектного процесса. Важность лингводидактической теории языковых явлений состоит в том, что она состоит из методологической концепции дидактических, лингвистических и лингвистических, т. Е. Лингводидактических основ методологии изучения языка и направлена на оптимизацию учебного процесса. Лингводидактическая основа обучения иностранному языку позволяет формировать и развивать компетенции учащихся.

Ключевые слова: иностранный язык, теория, полевая терминология, профессиональная лингвистика, дидактика, лингводидактика, прагмалингводидактика.

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ (ИНГЛИЗ ТИЛИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мамлакатимизда чет тилларни ўқитиш назарияси ва амалиётида кескин ўзгаришлар даври бошланиши чет тилини ўқитишнинг ҳар қандай методик тизими мавжуд бўлган негизига қурилишини талаб қилади. Ҳозирги замон чет тилини ўқитиш методикаси – бу методик илмий англаш воситалари, усуллари, методик тушунчаларнинг ўзаро алоқадор мантикий тизимидир. Тил ўқитиш методикаси фан сифатида ривожланишининг замонавий босқичини уч даража изохлайди: методология, лингводидактика ва технология. Лингводидактика – бу тил ўқитиш назарияси бўлиб, лингвистика ва дидактиканинг интеграциясидан иборат. Лингводидактиканинг объекти тил ўқитиш жараёни ва унинг тадқиқини назарий асослаш, яъни концепция, тил таълим мазмуни, ўқитишнинг ташкилий шакллари, тадқиқот механизми ва жараён лойиҳасидан иборат. Тил ҳодисаларининг лингводидактик назариясининг аҳамияти шундан иборатки, у тилни ўрганиш услубиятининг дидактик, лисоний ва лингвистик, яъни лингводидактик негизларига оид методологик концепциядан иборат ва таълим жараёнини мақбуллаштиришга қаратилгандир. Хорижий тилларни ўқитишнинг лингводидактик асоси таълим олувчининг компетенцияларини шакллантиришга ва ривожлантиришга имкон беради.

Калит сўзлар: чет тил, назария, соҳавий терминология, профессионал, лингвистика, дидактика, лингводидактика, прагмалингводидактика.

Кириш. Мамлакатимизда чет тилларни ўқитиш назарияси ва амалиётида кескин ўзгаришлар даври бошланиши чет тилини ўқитишнинг ҳар қандай методик тизими мавжуд бўлган негизига қурилишини талаб қилади. Тил ўқитиш методикаси фан сифатида ривожланишининг замонавий босқичини уч даража изоҳлайди: методология, лингводидактика ва технология. Лингводидактика – бу тил ўқитиш назарияси бўлиб, лингвистика ва дидактиканинг интеграциясидан иборат. Лингводидактиканинг объекти тил ўқитиш жараёни ва унинг тадқиқини назарий асослаш, яъни концепция, тил таълим мазмуни, ўқитишнинг ташкилий шакллари, тадқиқот механизми ва жараён лойиҳасидан иборат.

Лингводидактика фани тил(лар)ни ўргатиш назариясининг умумий қонуниятларини ишлаб чиқади, яъни унда тилни ўргатиш/ўрганишнинг методологик асослари ҳақида гап боради. Булар жумласига тил таълимининг мақсадлари, мазмуни, метод (принцип)лари, воситалари, илмий тадқиқот методлари, бошқа фанлар билан алоқалари сингари масалаларни қиритиш мумкин. Тил аспектлари (лексика, грамматика, талаффуз материали)ни ва нутқ фаолияти турлари (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув)ни ўргатиш, ўқув жараёнини ташкил қилиш кабилар эса муайян тил(лар)ни ўргатишнинг методик асосларига тааллуқлидир – дея таъкидлайди Ж.Жалолов [1; 91-95-б.]. Н.Д.Гальскова эса “Тилни ўқитишда талабаларнинг кўп тилларни билишлари, индивидуал ва маданий ўзига хосликлари, уларнинг ёшларига хос хусусиятлари, тилни тўлиқ ёки аксинча билиш даражасини белгилловчи омилларни ҳисобга олган ҳолда, таълимнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш яхши самара беришини эътиборга олган” [2; 81-88-б.].

Инглиз тили бўйича илмий тадқиқот ишлари қуйидагича ўрганилди:

- ОТМ касбий йўналишлари асосида;

- инглиз тилини иккинчи тил ҳамда қўшимча мутахассислик сифатида;

- нофилологик ОТМларида инглиз тилини ўқитиш муаммолари.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. ОТМ касбий йўналишлари асосида О.Н.Трофимова техник йўналишдаги талабаларнинг фуқаролигини шахсий сифатларга интеграциясини инглиз тили ўқитишда шакллантиришни, Т.В.Милушенко эса талабаларнинг оғзаки нутқ кўникмаларини такомиллаштиришда коммуникатив тренинглардан фойдаланиш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар[3].

Инглиз тилини иккинчи тил сифатида Н.И.Аршинова компьютер технологиялари воситасида, Ю.Ю.Ковалева бўлажак ўқитувчиларнинг методик компетенциясини шакллантириш ҳамда *инглиз тилини иккинчи мутахассислик сифатида* Л.П.Тарнаева 5-босқич талабаларини маданий диалоглар контекстида ёзиш даражасига ўргатиш бўйича таҳлил қилганлар.

Нофилологик олий таълим муассасаларида хорижий тилларни ўргатиш бўйича Н.В.Землянская оғзаки нутқ даражаси, С.А.Гаджиева оғзаки нутқнинг грамматик томонлари, Е.Л.Елисеева техник йўналишдаги ОТМларида чет тилига, Л.К.Сальная чет тили мулоқотида касбий йўналтиришга, Н.Ю.Павлова икти-сод йўналишидаги ОТМ талабаларининг коммуникатив компетенциясини шакллантиришга, Е.П.Рыбина эса техник йўналишдаги ОТМ талабаларининг ижтимоий маданиятини инглиз тили фани ўқитиш мисолида

ривожлантиришга оид илмий тадқиқот ишлари мавжуд.

- Тадқиқот методологияси. Хорижий тилларни ўқитиш назариясини ташкил этувчи илмий соҳаларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритар эканмиз, ушбу ўзига хослик бу соҳалардан ҳар бир тадқиқотнинг бош категорияси – нутқий мулоқот қобилиятига турлича муносабатда бўлишини айтиб ўтиш керак.

Жумладан, А.М.Акопяннинг фикрича, агар таълим жараёнида тилнинг замонавий шаклига мос ўқув материалларидан фойдаланилса, талабаларнинг чет тилидаги коммуникатив малакаларининг сифат кўрсаткичлари анча ошади, бу эса бўлажак мутахассисларга реал маданиятлараро коммуникацияда иштирок этиш имконини беради, бу – нутқ мулоқотининг учта функционал-услубий регистрлари (расмий, бетараф, норасмий) мос келади [4; 17-21-б.].

Шундан келиб чиқиб, лингводидактиканинг қуйидаги функцияларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. Тилни ўрганишнинг диахрон жиҳати тилни синхрон тарзда ўқув мақсадларида ўрганишга хизмат қилиш билан аҳамиятли. Маълумки, диахрония синхрония функцияси ҳисобланади.

2. Дарслик микротилида хусусий жиҳатларнинг умумий бирликка боғлиқлиги қонуни шунга асосланадики, тилда хусусий жиҳатлар факат яхлит бирлик тузилмасидагина ёрқин намоён бўлади. Бунда унинг контексти тилнинг хусусий ҳодисалари, уларнинг ўзига хосликлари ва функцияларини тушунишга таъсир кўрсатади ва аксинча.

3. Талабаларнинг ўқув нутқида она тили интерференциясининг содир бўлиши одатда ўрганилаётган тил ва талабаларнинг она тилига ўхшашлиги ёки ўхшамаслик даражасига боғлиқ.

4. Тил шакли тил мазмунининг функцияси ҳисобланади. Одатда ўқув жараёнидаги муваффақият мазмуннинг лисоний шаклга мослигига тўғри келади [5].

Тил ҳодисаларининг лингводидактик назариясининг аҳамияти шундан иборатки, у тилни ўрганиш услубиятининг дидактик, лисоний ва лингвистик, яъни лингводидактик негизларида оид методологик концепциядан иборат ва таълим жараёнини мақбуллаштиришга қаратилгандир.

Лингводидактик нуқтаи назардан муҳим масала тил ва нутқнинг нисбати билан боғлиқ. Яъни тилнинг нутқдан ажратилиши лингводидактик назарияда қандай акс этиш ва у дарслик микротили ҳамда дидактик нутқнинг ўқитиш воситаси сифатидаги концепциясига қай даражада олиб келиши лингводидактиканинг яна бир предметини ташкил қилади. Тилни лингводидактик-назарий, амалий-назарий ва амалий ўрганилиши чет тилини ўргатишнинг асосий муаммоларидан бирини ҳал қилади. Тил ўқитиш методикаси учун *лингвистика* яна бир асосий (базис) фани ҳисобланадики, унинг объекти «тил, унинг бутун хусусият ва функциялари ҳажмида, тилнинг ишлатилиши ва тарихий ривожини» ҳисобланади. Тадқиқот предмети сифатида объектнинг турли томонлари: фонетика ва графика, лексика, сўз яшаш, морфология ва синтаксис, нутқ маданияти ва стилистика кўриб чиқилади. Билим олишга қаратилган фаолият муайян мақсад белгиланган махсус режа асосида йўналтирилганда, таълим бериш ва ўқитиш дидактик муносабати юзага келади (1.1-жадвалга қаранг):

1.1-жадвал.

Тил ўқитиш методикасида лингводидактиканинг функциялари ва вазифалари

№	Лингводидактика функциялари	Лингводидактика вазифалари
1	илмий-назарий (тилга ўқитиш жараёнини тадқиқ қилиш)	тил таълими концепциялари – лингвоцентрик ва антропоцентрик йўналишларнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш
2	конструктив-моделлаштириш (таълим жараёнини такомиллаштириш, ўзгартириш)	тиллارга ўқитишнинг моҳиятини ва унинг самарадорлиги шартларини таърифлаш ва тушунтириш
3	интегратив (тилга ўргатиш жараёнини аниқ асослаш мақсадида файласуфлар, лингвистлар, педагоглар, методистлар, коммуникация назарияси ва информатика бўйича мутахассисларнинг илмий ютуқларини бирлаштириш)	тиллارга ўқитишнинг предметли таълим мақсадлари, ўқув материаллини саралаш ва тизимлаш тамойиллари, тилга ўқитиш воситалари, услуб ва усуллари, жорий ва чегаравий назорат шакллари ва усулларида иборат методик тизимларини назарий асослаш
4		тиллارга ўқитишнинг ташкилий шакллари, янги ўқитиш тизим ва технологиялари пайдо бўлишини назарий асослаш ва англаш

Таҳлил ва натижалар. Лингводидактиканинг назарий асосини унинг қуйидаги элементлари ташкил этади.

1. Умумий объекти тилдан иборат бўлган турдош фанларнинг хусусиятларидан фаркланадиган ўзига хос жиҳати.

2. Ўз тарихи: лингводидактика бир томондан тилларни ўқитиш услубиятидан, иккинчи томондан умумий лингвистикадан ажралган.

3. Хорижий тилни ўқув мақсадларида ўрганишнинг назарий асоси – ҳаракатни аниқлашдан, лингводидактиканинг методологик тамойилларида ўрганиш назариясининг умумий тамойилларини белгилашдан иборат.

4. Лингводидактиканинг методологик хусусий-илмий негизи унга хос ўрганиш тамойиллари тизимидан иборат бўлиб, улар унинг етакчи назарияси – лисоний ҳодисаларнинг дидактик аҳамияти назариясининг билим орттиришга оид тамойилларида акс этади [5].

Демак, лингводидактиканинг мантиқий тузилиши – қонунлар, асослар, асосий тушунчалар, назария, ғоялардан иборат бўлиб, лингводидактика терминологияси унинг тилда функциясини, талабаларнинг она тили ва инглиз тилининг қиёсий таърифлаш тамойилларидан келиб чиқади. Тилни ўрганишда дидактик жиҳатдан ўзига хос тушунчалар қўлланиладиган, улар коммуникацияда акс эттирувчи лингводидактик терминологияда акс этган.

Ўқитиш жараёнида она тилининг лисоний даражаси билан бир каторда ўрганилаётган тилнинг нутқий даражаси шаклланади, қайсики худди шу тилнинг лисоний даражасидан фарқ қилади. Тилни лингводидактик – назарий, амалий-назарий ва амалий ўрганилиши чет тилига ўргатишнинг асосий муаммоларидан бирини ҳал қилади.

А.Б.Буилев лингводидактикани чет тилларига ўқитиш назарияси ва амалиёти деб атаб, у тилларга ўқитишнинг умумий қонуниятларини ўрганади, дея таъкидлаган. Тадқиқотчи, талабанинг лисоний шахси ривожланувчи хусусиятга эгаллигини қайд этган [6]. А.С.Маркосян лингводидактика деганда тилни ўқитиш

мақсадлари учун таърифлаш тамойилларини тушунади. Унинг фикрича, лингводидактика – бу ўрганилаётган тилни таърифлаш моделларини куриш назарияси, қайсики ўқув жараёнида ишлатиш учун мўлжалланган [7; 139-6.].

Хорижий тилни мутахассислик сифатида эгаллаш шундай ҳолатларда зарур бўладики, бу зарурат прагматик хусусият касб этиб, мутахассис ўзининг чет тилидаги билимларини касб фаолияти соҳасида самарали қўллай олиши керак бўлади [8].

Прагматика, социолингвистика ва чет тилларини ўқитиш услубиятининг интеграциялашуви методика фанидаги янги йўналишга асос солдики, унинг ишчи номи прагмалингводидактика деб юритилади. Прагмалингводидактиканинг мақсади ўзга тил компетенциясини ўқитиш муаммолари, маданиятлараро мулоқотни ўрганади.

Прагмалингводидактиканинг устувор вазифаси – талабаларни тайёрлаш амалиётида замонавий инглиз тилида содир бўлаётган глобал ўзгаришларни ҳисобга олишни таъминлашдан иборат, бу ўз навбатида чет тилидаги мулоқот диапазони кенгайтириш, тил воситаларидан нутқий мулоқотнинг функционал услубига мувофиқ самарали фойдаланган ҳолда ўз фикрларини аниқ, тиниқ ва мантиқан тўғри ифода-лашга хизмат қилади.

Олий таълимда тилни ўқитишнинг замонавий тизими муайян мақсадга йўналган ўқув жараёни иштирокчилари – талабалар билан демократик принциплари мулоқотга эга ўқитувчилар ўзаро ҳамкорлигида намоён бўлади. Мазкур тизим қуйидагилардан иборат:

- тил ўқитиш мақсади ва вазифаси;
- ўқув материали мазмуни;
- ўзлаштириш қонуниятлари;
- тилни ўқитиш технологияси, ташкилий шакллари, восита ва методлари [9].

Ҳозирги замон чет тилини ўқитиш методикаси – бу методик илмий англаш воситалари, усуллари, методик тушунчаларнинг ўзаро алоқадор мантиқий тизимидир. Шунингдек, ишчи фаразларни синовдан ўтказувчи экспериментал база. Бунда методикани ўқитишнинг муҳим мақсади (нима учун ўқитиш?),

мазмунни (нимага ўқитиш?) ва технологияси (қандай ва нима ёрдамида ўқитиш) ташкил этади. Шу билан бирга ўқитиш жараёни иштирокчилари билан боғлиқ муаммолар, яъни ўқитувчи (фанни ким ўқитади?) ва таълим олувчи (фанни ким ўрганади?) фаолиятини ҳам таҳлил қилади [10].

Чет тилини ўқитишда замонавий лингводидактиканинг тенденциялари қуйидагилардан иборат:

- чет тилини ўқитиш мақсади;
- лингводидактика – чет тилини ўқитиш методологияси сифатида;
- чет тилини ўқитишда прагматингводидактика [11].

“Чет тилини ўқитиш мақсади” методик тушунча хорижий тилларни ўқитиш методикаси ва лингводидактикасининг асосий талаблари тушунилади.

Ҳақиқатан ҳам ўқув шароитида чет тилини эгаллаш жараёни психолог, психоллингвист, лингвист ва методистларни қизиқтириб келган. Фақатгина лингводидактика интегратив фан сифатида тилни ўзлаштириш механизмлари ҳамда ўқув шароитида мазкур механизмларни бошқаришни амалга оширади. Маълумки, чет тилини ўқитиш назариясини тилни ўзлаштириш назарияси ёки лингводидактика, хорижий тил дидактикаси ва танланган тилни ўқитиш методикаси ташкил этади.

Тилда предмет, воқеа ва ҳодисалар, уларнинг белгиларини ҳар доим ҳам бир сўз билан ифодалаш имкони бўлавермайди. Шунинг учун ҳам муайян предмет ёки тушунчани икки ёки ундан ортиқ терминларнинг бирикувидан ҳосил бўлган янги яхлит сўз орқали ифодалашга эҳтиёж сезилади. Инглиз тили машғулотида туризм соҳасига оид терминларни ўқитиш жараёнида уларнинг лингвистик хусусиятларига эътибор бериш лозим. Бунда талабалар туризм соҳасига оид терминология, уларни ясаиш усулларини ўзлаштиришлари унинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда соҳавий терминларнинг типологик таснифини аниқлаштиришга имкон беради.

Хулоса ва таклифлар. Хорижий тилларни ўқитишнинг лингводидактик асослари методология, лингводидактика ва технология тушунчалари таҳлили тақозо қилади. Лингводидактика тил(лар)ни ўргатиш назариясининг умумий қонуниятларини ишлаб чиқиши тилни ўргатиш/ўрганишнинг методологик асосини изохлайди. Бунда тил таълимининг мақсадлари, мазмуни, методлари, принциплари, воситалари назарий жиҳатдан таҳлил қилади. Чет тилини ўқитишда замонавий лингводидактиканинг тенденциялари чет тилини ўқитиш мақсади, методологияси прагматингводидактикадан иборатлиги таълим олувчининг компетенцияларини шакллантиришга ва ривожлантиришга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Жалолов Ж. Жаҳон лингводидактикасининг замонавий концептуал янгиланиш босқич хусусида // Хорijiy filologiya. – № 1 (30). – Samarqand, 2009. – С. 91-95.
2. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2005. – С. 81-88.
3. Милушенко Т.В. Коммуникативный тренинг как средство совершенствования иноязычных устно-речевых умений студентов неязыкового вуза: на материале английского языка.: Дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2006. – 238 с.
4. Акопянц А.М. Прагматингводидактика – современная парадигма обучения иностранным языкам // Иностранный язык в школе. – № 3. – Москва, 2009. – С. 17-21.
5. Шаклеин В.М. Русская лингводидактика: история и современность. – Москва, 2008. – С. 50-52. – 209 б.
6. Буилев А.Б. Профессиональное владение иностранными языками-пререквизит Болонского процесса.
7. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Academia, 2004. – 334 с. – С.139.
8. A Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment // Общоевропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. – Москва: МГЛУ, 2003. –С. 5-13.
9. Лингводидактика как теоретическая основа обучения языка. Электронный ресурс: <https://works.doklad.ru/view/NRkF6riOleo.html>.
10. Соотношение дидактики, лингводидактики и методики обучения иностранным языкам (Н.Д.Гальскова). Электронный ресурс: <https://studfiles.net/preview/5769616/page/6/>.
11. Тенденции современной лингводидактики в обучении иностранным языкам. Электронный ресурс: http://stud.wiki/languages/2c0b65635a2ad78b5d53b88521216d27_0.html.

UDC: 378 (N-80)

Yayra ABDURAIMOVA,
*Senior Lecturer, Department of Integrated Course of
English language №2,
Uzbek State University of World Languages
E-mail: yayra_usb@mail.ru*

Reviewer: Atadjanova Shakhnoz Abbasovna, Ph.D., associate professor, TSPU named after Nizami

ISSUES ON THE FORMATION OF INDICATORS FOR ASSESSING THE QUALITY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article deals with the issue of formulating an assessment of the quality of teaching a foreign language in higher educational institutions. The author analyzed the research results and the opinions of researchers on the criteria for assessing and measuring the learning process, and presented them in this article.

Key words: higher education, assessment of the quality of teaching, quality of education, education efficiency, foreign language, criteria.

ЧЕТ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШ СИФАТИНИ БАҲОЛАШ ИНДИКАТОРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада олий таълим муассасаларидаги чет тилларни ўқитиш сифатини баҳолаш индикаторларини шакллантириш масаласи таҳлил қилинган. Муаллиф таълим жараёнини баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари масаласига бағишланган олим-тадқиқодчиларнинг тадқиқот ишлари ва фикрларини таҳлил қилиб, уларни ушбу мақолада акс эттирган.

Калит сўзлар: нофилологик таълим, чет тилларни ўқитиш сифатини баҳолаш, таълим сифати, таълим самарадорлиги, баҳолаш кўрсаткичлари, мезонларию.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о формулировании оценки качества преподавания иностранного языка в высших учебных заведениях. Автор проанализировал результаты исследований и мнения исследователей, посвященные критериям оценки и измерения процесса обучения, и представил их в этой статье.

Ключевые слова: нефилологическое образование, оценка качества обучения иностранным языкам, качество образования, эффективность образования, показатели оценки, критерии.

Introduction. As is known that, one of the most important indicators in the field of higher education is, of course, quality indicators. As long as the quality indicators meet the requirements of the period, it is inevitable that students graduating from universities will be competitive in industries and sectors of the economy. The more competitive the students, the higher the prestige of the university. This is clearly demonstrated by the practical experience of foreign countries. That is why nominations such as the top 300 ranked universities in the world have been announced, and while these universities have retained their positions, some of them have lost their positions years later. The main factor influencing this, in our opinion, is the fact that the quality indicators in the universities with the same rating are declining. Since the matter is serious, we have found it expedient to begin this paragraph of our qualifying work from the definition given to it, first acknowledging what quality is, and what to look for in achieving it. Of course, there are a number of definitions of quality, but we hope that this very definition will serve to show quality in all its aspects.

Thus: "Quality is a set of properties, features that represent an important feature of an object, because of

which it is no different. Quality ensures that the objects (goods, services, works) meet the needs and requirements of people, its compliance with the purpose and requirements.

Therefore, we need to feel that the specialists we train are not just graduates, but future professionals, and take the necessary measures to increase the effectiveness of education. In this regard, it should be noted that in our country since the early years of independence, regular attention has been paid to foreign language education and increase its effectiveness, a number of decisions and decrees have been adopted. The first President of the Republic of Uzbekistan I.A. Karimov adopted a resolution dated December 10, 2012 PR-1875 "On measures to further improve the system of learning foreign languages", which made a number of proposals to further improve the study of foreign languages.

The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further develop the system of higher education" aims to expand the participation of the higher education system in the development of continuing education, providing the country's growing economy with highly qualified personnel, addressing issues of strategic

integrated development of all regions and sectors. is another important practical step.

This decision was made in a timely manner, in accordance with the requirements of the time, and today a number of works are underway on this decision[1].

Also, according to the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 20, 2017 PR-2909 "On measures to further develop the system of higher education" to strengthen the scientific capacity of higher education institutions, further development of research in higher education, creation of new generation textbooks and their wide application in the educational process of higher education institutions, the provision of higher education institutions with modern teaching, educational and methodological and scientific literature, including the purchase and translation of the latest foreign literature, regular updating of information and resource centers the creation of educational and methodological complexes in each subject and the organization of retraining and advanced training of professors and teachers working in higher education, and the establishment of close cooperation with leading foreign research and educational institutions, the international educational process. In order to widely introduce the most modern pedagogical technologies, educational programs and teaching materials based on the principles of the department, the department identified the issues of introduction and effective use of the most modern curricula and textbooks in the educational process and evaluating the effectiveness of higher education institutions. the need to develop criteria for evaluating the performance of higher education institutions, to discuss measures to address the problems that have arisen.

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated August 11, 2017 № 610 "On measures to further improve the quality of foreign language teaching in educational institutions" to ensure the quality of foreign language teaching to the younger generation at all stages of continuing education The Cabinet of Ministers has identified a number of measures to radically improve the system of training, to ensure the continuity and continuity of curricula in this area, to provide benefits and incentives to students with a

certificate of competency based on the development of a national test system for assessing foreign language proficiency[1].

While the issue of assessing the quality of education in the higher education system is relevant today, this process has not escaped the attention of world scientists. Among them (M.P. Afanasev, IK.Keyman, A.I.Sevruk, A.I. Subetto, V.A.Selezneva, Yu.P.Adler, V.Kachalov, A. M. Novikov, D.A. Novikov, T.V. Terenteva, M.N. Kulakova and others) and many foreign scientists (P. Jacobson, L. Harvey, D. Timmerman, E. V. Balatsky, J. Bolton, F. Bukstein and others) his works are distinguished by their originality. Each of them offers its own perspective on complementing each other, assessing the quality of education.

At this point, if we focus on the concept of quality in teaching, this concept represents a different content for different categories of representatives:

The concept of "quality of education".

- "Quality" for teachers is the availability of quality curricula, the availability of teaching materials and auxiliary materials, and normal working conditions.

- Students often associate quality with the climate inside an educational institution, with the "convenience" there.

- Students 'parents associate it with individual development, students' success in education, work process.

- Employers coordinate the quality of education with an active lifestyle, the knowledge, skills and abilities of graduates, allow them to make optimal decisions, and so on.

It will be necessary to manage all the factors using a systematic approach in solving the problems of education quality. Falling any factor from this chain will inevitably lead to a disruption of the education quality management system. Analysis of the quality of education and effective management based on the data obtained requires the identification of a number of qualitative characteristics of education.

In the following table, we can get acquainted with the criteria and indicators of the education quality assessment system.

Table-1

Indicators of the education quality assessment system

Criteria	Indicators
Achievements of students on positive indicators compared to the previous period (positive dynamics of the level of teaching).	Final certification grades
Sustainability and growth of the quality of education (positive dynamics of the quality of students' knowledge in previous years).	Final control assessments
An increase in the number of students participating in knowledge assessment competitions (IELTS, CEFR).	Register of participants of competitions, knowledge assessment tests.
Reproduction of creative work of students Register of participants.	Rewarded at various levels Results at different stages
Engagement with extracurricular activities, participation in clubs	The level of student activity is confirmed by the relevant documents and reports.

The scope of knowledge should be commensurate with the implementation of professional activities. It should be understood that the amount of knowledge is not the amount of information obtained. The structure of knowledge represents the ratio of belonging to different

fields of science and activity with different types of knowledge. The productivity and practical value of knowledge will depend on their compatibility.

A professional thinking style reflects the ability to manage knowledge. Often students are unable to relate

their acquired knowledge to practical activity tasks. Here the way of thinking shows its influence.

The ability to allocate and use time in solving professional problems and tasks determines the time factor in education. An example is a technological map of a lecture or practical training. According to him, different levels of roles are assigned to teachers and students during the training process. Especially on the basis of new pedagogical technologies, the student will have a dominant position during the study period. His active participation in the training allows him to learn more information.

In the process of education, there are priority factors in the formation of perceptions of the professional activity of the specialist, which take a firm place in his thinking and then determine his style of work.

The issue of ensuring the quality of education is one of the most pressing issues in all countries of the world and attracts the interest of many professionals.

Compliance with the requirements of state standards of foreign language education, as well as international standards in the field of foreign languages in the formation of indicators for assessing the quality of foreign language education in higher education institutions; assessment of psychological and pedagogical factors of the educational process, the level of preparation of students; ensuring full control over students' learning abilities; ensuring regular access to information on the various stages of English language teaching; conduct regular inspections and assess students' knowledge; curriculum adjustments should be made in accordance with the information received to propose and clarify the necessary

changes; monitoring the duration of English language improvement stages; in the system of continuous language education the interdependence of the process of consistent acquisition of English and so on must be taken into account.

While the effectiveness of education[3] depends primarily on the pedagogical skills and professional knowledge of teachers who teach foreign languages to future professionals, educators in assessing the quality of foreign language education:

- Performance indicators;
- Methodological resources;
- Collective activity;

- Interaction in the process of assessment of students' knowledge during the academic year (midterm, final assessment), fairness and transparency of the department, the objectivity of the assessment;

- Regular training courses, etc.

An important factor in this process is the provision of students with textbooks and teaching materials, the library fund, certificates, involvement in additional language clubs in their free time.

Conclusion. As a conclusion we can say that, the process of language teaching and its evaluation is not just a simple activity, it is a work that needs to be seriously considered and the issues that need to be addressed. Along with the assessment of the process, we can cultivate the necessary qualified personnel for the future of our country and take a worthy place on the world stage, because the assessment allows us to analyze the consistency, activity and results of the educational process.

REFERENCES

1. Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2017, No. 18, Article 313, No. 19, Article 335, No. 24, Article 490, No. 37, Article 982; National Database of Legislation, 09.07.2020, No. 06/20/6021/1047
2. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated August 11, 2017 No 610 "On measures to further improve the quality of teaching foreign languages in educational institutions." August 11, 2017, No. 610
3. Plotnikov Leonid Dmitrievich. Education quality management system in an educational institution (bachelor's degree). Lecture 5.2016
4. Каримов И.А. "Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида." ПК – 1875, Халқ сўзи, 2012.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 август, 610-сонли "Таълим муассасаларида чет тилларини ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори. 2017 йил 11 август, 610-сон
6. Mohanan, K. P. Assessing quality of teaching in higher education. Centre for Development of Teaching & Learning, 1-4. Retrieved on April 18, 2006
7. Афанасьева М.П., Кейман И.С., Севрук А.И. Управление качеством в образовательном учреждении // Стандарты и мониторинг в образовании. - 1999. - № 1. С. 35-38.
8. Качалов В.А. Стандарты ИСО 9000 и проблемы управления качеством в вузах (записки Менеджера качества) // В.А. Качалов. М: ИздАТ, 2001. 128 с.
9. А.М. Новиков, Д.А. Новиков Как оценивать качество образования? [Электронный ресурс] - Режим доступа.
10. URL: http://www.anovikov.ru/artikle/kacth_obr.htm

Юлдуз АБИЕВА,

Б.Садыков номи Қирғиз-ўзбек халқаро университети ўқитувчиси

E-mail: yulduz_abieva@br.ru

П.ф.ф.д Д.Саматов тақризи асосида

MECHANISMS OF ECONOMIC EDUCATION ON THE BASIS OF COLLECTIVE PEDAGOGY OF STUDENTS OF EARLY CLASSES

Annotation

This article reflects the role of collaborative pedagogy in teaching schoolchildren. They also analyzed and made a special emphasis on the problems of the influence of collaborative pedagogy on economic education on a global scale. In connection with the complexity of the economic education of primary school students, the role of economic education and financial resources in achieving success in this area was considered, and mechanisms of economic education were developed. The subject of the research is the methodology of educating primary schoolchildren on the basis of collaborative pedagogy. The purpose of the scientific article is to develop mechanisms for the economic education of primary school students and introduce them into the educational process. In the learning process, methods of comparison, analysis of facts, data processing were used when implementing feedback from students. The results of the scientific article can be used in the process of educating primary school students.

Keywords: mechanism, economic education, finance, technology, cooperation, motivation, upbringing, education.

МЕХАНИЗМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА ОСНОВЕ СОТРУДНИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье отражается роль сотrudнической педагогики в обучении школьников. Также были проанализированы и сделан особый акцент на проблемы влияния сотrudнической педагогики на экономическое воспитание в глобальном масштабе. В связи со сложностью экономического воспитания учеников начальных классов была рассмотрена роль экономического образования и финансовых ресурсов в достижении успеха в этой области, а также разработаны механизмы экономического воспитания. Предмет исследования - методика воспитания младших школьников на основе сотrudнической педагогики. Цель научной статьи - разработать механизмы экономического воспитания учеников начальных классов и внедрить их в учебный процесс. В процессе обучения использовались методы сравнения, анализа фактов, обработки данных при реализации обратной связи с учениками. Результаты научной статьи могут быть использованы в процессе воспитания учеников начальных классов.

Ключевые слова: механизм, экономическое воспитание, финансы, технология, сотrudничество, мотивация, воспитание, образование.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИ ҲАМКОРЛИК ПЕДАГОГИКАСИ АСОСИДА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақола ҳамкорлик педагогикасининг мактаб ўқувчиларини тарбиялашдаги аҳамиятини очиқ беришга қаратилган. Ҳамкорликдаги педагогиканинг глобал миқёсда иқтисодий таълимга таъсири муаммолари таҳлил қилинди ва бунга алоҳида урғу берилди. Бошланғич синф ўқувчиларига иқтисодий таълимнинг мураккаблиги сабабли бу соҳада муваффақиятга эришишда иқтисодий таълим ва молиявий ресурсларнинг роли кўриб чиқилди ва иқтисодий таълим механизмлари ишлаб чиқилди. Тадқиқот предмети - бошланғич синф ўқувчиларини ҳамкорликдаги педагогика асосида ўқитиш методикаси ҳисобланади. Тадқиқотнинг мақсади - бошланғич синф ўқувчиларига иқтисодий таълим бериш механизмларини ишлаб чиқиш ва уларни ўқув жараёнига киритиш. Таълим жараёнида талабалар билан қайта алоқани амалга оширишда таққослаш, фактларни таҳлил қилиш, маълумотларни қайта ишлаш усулларида фойдаланилган. Натижада, ўрта мактаб ўқувчиларига иқтисодий таълим бериш механизми ишлаб чиқилди. Илмий мақола натижаларидан бошланғич синф ўқувчиларига таълим бериш жараёнида фойдаланиш мумкин.

Калит сўзлар: механизм, иқтисодий таълим, молия, технология, ҳамкорлик, мотивация, тарбия, таълим.

Қириш. Ҳалқаро ташкилотлар ҳамда дунёнинг аксарият давлатлари томонидан таълим барқарор тараққиётни таъминлайдиган асосий куч сифатида эътироф этилиб, 2030 йилгача белгиланган янги таълим концепциясида “ўқитиш сифатини баҳолаш жараёни ва воситаларини такомиллаштириш, эришилган натижаларни аниқлаш имконини берувчи механизмларни амалиётга жорий этиш” долзарб вазифа

этиб белгиланди. Айниқса, ҳамкорлик педагогикаси асосида таълим-тарбия сифатини лойихалаштириш, ўқув диалогини асосида таълим жараёнини индивидуallashtiriш, ҳамкорликда ўқитиш технологияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишининг методик тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда [1].

Дунёда ҳамкорлик педагогикаси асосида иқтисодий тарбия сифатини такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган илмий изланишларда ўқув-тарбия жараёни натижавийлигига алоҳида эътибор қаратилиб, ҳамкорлик педагогикаси асосида шахсий-инсонпарварлик ёндашувига асосланган ўқитиш моделларини ишлаб чиқиш зарурлигига асосий урғу берилмоқда. Айниқса, ҳамкорлик педагогикаси асосида таълим-тарбия сифатини такомиллаштиришнинг методик шарт-шароитларини аниқлаштириш, ҳамкорликда ўқитишнинг концептуал ғояларини амалиётга татбиқ этишга оид илмий жиҳатдан асосланган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу билан бирга, тарбия технологияларини ишлаб чиқиш, оила, мактаб интеграциясини таъминлашнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бозор ишлаб чиқаришининг жамият тараққиётини таъминлаш, аҳоли фаровонлигини оширишга хизмат қилиши фуқароларда иқтисодий онг ва маданиятни тарбиялаш, улар ўртасида ишлаб чиқариш рақобатини юзага келтириш ҳисобига таъминланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Эркин рақобат жамият аъзоларининг бозор тарбиясининг шароитида алоҳида фаоллик кўрсатишлари, ички имкониятларни намоён эта олишларини такозо этади. Рақобатбардошлилик эса аҳоли, хусусан, мустақил ҳаётга қадам қўяётган ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий тарбиясининг ташкил этишга қай даражада тайёр эканликларини аниқлатади. Шу сабабли умумий ўрта таълим мактабларида бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиялашда ҳамкорлик педагогикаси асосида самарали тайёрлашга жиддий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Бошланғич синф ўқувчиларни иқтисодий тарбиялаш мураккаб ва кўп босқичли жараён саналади. Шу сабабли вояга етган шахс томонидан иқтисодий тарбиясининг муваффақиятли ташкил этилиши у томонидан ўзлаштирилган иқтисодий, молиявий билим ёки молиявий маблағнинг етарли эканлиги билангина белгиланмайди [2]. Бунда, энг муҳими, шахснинг иқтисодий тушунчага, иқтисодий тарбиясини моҳияти юзасидан тўлақонли тасаввурга эгаллик асосида режалаштириш, ишлаб чиқариш ва бошқаришга оид амалий малакаларга эга бўлиши саналади. Зеро, назарий билимга эга бўлинса-да, уни амалиётга татбиқ этиш кўникма, малакалари босқичма-босқич ривожлантириб борилмас экан, шахс иқтисодий тарбиясини жараёнида фаоллик кўрсата олмайди.

Ўзбек оилаларида асрлар давомида фарзандларга оила ҳўжалиги (томорқа ва ёрдамчи ҳўжалик)ни юритиш, оила бюджетини шакллантириш, оилавий меҳнат тақсиротини йўлга қўйиш, солиқларни тўлаш, кундалик харидларни амалга ошириш, озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда мавзумий кийим-кечак, пойабзалларни сақлаш (таъмирлаш), уй-жой қуриш, жорий ва капитал таъмирлаш, уй (ошхона) жиҳозлари ҳамда буюмларининг яроқлилигини таъминлаш, иш ва ўқув қуролларига ижобий муносабатда бўлиш, харид қилинган маҳсулотларнинг сифати ва яроқлилигини баҳолаш, савдо-сотик тарбиясининг ташкил этиш, шунингдек, муайян хунар сирларини ўзлаштириш йўлида ҳам назарий, ҳам амалий тарбия бериб келинган.

Агарда ўғил болалар 9-12 ёшдан бошлаб савдо, хунармандчилик, боғдорчилик ва дехқончилик ишлари-

га бевосита жалб этилган бўлса, қиз болаларнинг эса худди шу ёшдан бошлаб буви, она ҳамда опалари ёрдамида пазандалик, тикиш-бичиш, уй-жойни саранжом-сарипта тутиш, муайян хунар (каштачилик, зардўзлик, дўппидўзлик, тикувчилик, тўкувчилик) сирларини ўзлаштиришларига эътибор қаратилганлиги эътиборлидир [3].

Иқтисодий йўналишда оила тарбиясини шундай ташкил этиш керакки, болалар пул маблағини бойлик, тўкин-сочинлик, куч-қудрат рамзи сифатида тушунмасин. Аксинча, пул маблағлари ҳам барча моддий неъматлар сингари инсон меҳнатининг маҳсули, самарали, муваффақиятли фаолиятнинг натижаси дея қабул қилинсин. Шунингдек, барча моддий буюмларга нисбатан қандай эҳтиёткорона муносабатда бўлсалар, пул маблағларининг сарфланишига ҳам шундай масъулиятли ёндашсин.

Ота-оналар ёки бува-бувиларнинг шахсий ёки ўзгаларнинг ҳаётий тажрибаларига таянган ҳолда пул маблағига фақатгина ҳалол меҳнат қилиш натижасидагина эга бўлиш мумкинлиги ҳақидаги ўғитлари болаларда меҳнатни ҳаётий зарурият ва тириклик шарти сифатида тан олишлари, машаққатли меҳнат самараси бўлган пулни тежаб-тергаб сарфлаш лозимлиги тўғрисидаги тушунчалар шаклланади [4]. Қолаверса, келгусида йирик миқдордаги пул маблағини қўлга киритсалар ҳам унга нисбатан босиқлик, хотиржамлик билан муносабатда бўлишни ўрганади.

Оилада болаларни истеъмолчи сифатида ўз ҳақ-хуқуқларини аниқлашга ўргатиш эса мустақил ҳаётда ҳам меҳнат ҳисобига топилган моддий маблағнинг беҳудига сарфланмаслигини таъминлайди.

Бошланғич синф ўқувчиларни иқтисодий тарбиялашда уларни истеъмолчи сифатида имкон қадар кўпроқ даромад топишга ва ишлаб топилган даромадни оқилона сарфлашга ўргатиш муҳимдир. Бунинг учун уларда кўпроқ даромад топиш имконини берадиган қобилиятларни шакллантиришга эътибор қаратиш лозим. Бу ўринда уларнинг муайян касб ёки хунар йўналишида меҳнат ва касбий фаолиятни ташкил этиш қобилиятига эга бўлишларига эришиш, қолаверса, бошланғич синф ўқувчиларида моддий маблағ ва ундан фойдаланишга нисбатан оқилона ёндашувни қарор топтириш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Демак, бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиялаш мураккаб, кўп босқичли педагогик жараён саналади. Иқтисодий билимдонлик, оилавий тадбиркорлик фаолияти ёки мактаб бизнес лойиҳаларида фаол иштирок этиш, меҳнат ва ишлаб чиқариш малакаларига, шунингдек, иқтисодий компетентлик сифатлари (аниқ мақсад ва ҳаракат режасига эгаллик, ташаббускорлик, тадбирлилик, креативлик, иқтисодий масалаларда вазиятни тўғри баҳолай олиш, турли иқтисодий вазиятларда оқилона қарор қабул қилиш, рақобатга бардошлилик, муваффақиятсизликлар олдида тушқунликка тушмаслик, таваккал қилишга тайёрлик каби)га эгаллик бошланғич синф ўқувчиларининг иқтисодий тарбиясини белгилайди. Бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиясига қаратилган педагогик жараённинг ташкилий-методик жиҳатдан тўғри, самарали йўлга қўйилиши устувор аҳамиятга эга тамойилларнинг танланишига боғлиқ.

Синфдан ва мактабдан ташқари шароитда бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий ҳамкорликка тайёрлаш механизми

1-вариант	2-вариант
1. “Мақтаб тадбиркор ўқувчилар гуруҳи”ни ташкил этиш (ёки оилавий тадбиркорликни йўлга қўйиш). 2. Савдо дўконлари билан келишувга эришиш. 3. Махсулотни савдо дўконларига етказиб бериш. 4. Махсулотни реализация қилиш	1. “Ёш мактаб тадбиркор ўқувчилар гуруҳи”ни ташкил этиш (ёки оилавий тадбиркорликни йўлга қўйиш). 2. Мактаб ярмаркасини ташкил этиш. 3. Ярмаркада махсулотларни реализация қилиш

Механизм ниятда оддий бўлса-да, аммо уни йўлга қўйиш бир қадар мураккаб жараён саналиб, унинг учун дастлаб пухта асосланган бизнес режа (бизнес-лойиҳа ёки стартап – бошланғич бизнес режаси)ни тайёрлаш зарур.

Турли даврларда ҳам кишилик ҳаётининг муҳим таркибий қисми, бозор иқтисодиётининг асосий шарт бўлган иқтисодий фаолиятни тўғри, самарали ташкил этишга ижтимоий тарбиянинг алоҳида йўналиши сифатида қаралган

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Тадқиқот даврида бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиялаш педагогик, психологик ва иқтисодий мотивацияга оид адабиётларни ўрганиш, уларда илгари сурилган ғояларни таҳлил қилиш, тегишли ёш тоифасидаги шахслар фаолиятини кузатиш орқали мураккаб жараён бўлган бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиялаш қўйидаги босқичлар кечади, деган хулосага келинди:

1) ташхис босқичи – анкета сўрови, суҳбат, кузатиш ёрдамида бошланғич синф ўқувчилари томонидан иқтисодий тарбиясини ижтимоий, индивидуал аҳамиятининг баҳоланиши, иқтисодий билим, кўникма, малакаларни ўзлаштиришга бўлган қизиқиш ва эҳтиёжлар мавжудлигини аниқлаш;

2) мослаштириш босқичи – амалий топшириқлар ва дидактик ўйин (кроссворд, анаграмма, ресбус)лардан фойдаланган ҳолда бошланғич синф ўқувчилари онгига назарий иқтисодий тарбияни сингдириш орқали уларни амалий иқтисодий фаолият жараёнига тайёрлаш;

3) амалий-фаолиятли босқич – ролли ва ишбилармонлик ўйини характерига эга “Тежамкор стартап”, “Мақтаб бизнес-модел”ни яратиш, ўқувчиларни оилавий тадбиркорлик фаолиятидаги иштирокини ўрганиш, интерфаол методларга асосланган топшириқлар ёрдамида ўсмирларда иқтисодий фаолиятни ташкил этиш кўникма, малакаларини шакллантириш;

4) назорат ва баҳолаш босқичи – “Тежамкор стартап” ва “Мақтаб бизнес-модел”нинг амалий натижаларига кўра бошланғич синф ўқувчилар томонидан иқтисодий тарбияни амалда қўллашга доир кўникма, малакаларнинг ривожланганлик даражасини баҳолаш;

5) рефлексив босқич – бошланғич синф ўқувчиларида иқтисодий тарбияланлик даражасини мустақил баҳолаш малакаларини ривожлантириш; улар томонидан рефлексив баҳолашнинг изчил йўлга қўйилишига эришиш.

Мазкур босқичлар ўқитиш жараёни, синфдан ва мактабдан ташқари ишлар жараёнини қамраб олиб, мажбурий ва ихтиёрий равишда амалга оширилади. Ҳар бир босқичда маҳаллий шарт-шароитлар, миллий-иқтисодий қадриятларга таянилиши эса бошланғич синф ўқувчилари томонидан ўзлаштирилаётган билим, кўникма, малакаларнинг чуқур, мустаҳкам бўлишини таъминлайди.

Хулоса ва таклифлар. Умумий ўрта таълим мактабларида бошланғич синф ўқувчиларининг ёш, физиологик ва психологик хусусиятлари, шунингдек, шахсий маънавий-ахлоқий сифатларига таяниш улар ўртасида иқтисодий тарбияни самарали тарғиб этишга имкон беради. Бунда амалга оширилиши талаб этилувчи вазифаларни уларнинг моҳиятига кўра муайян босқичларда ҳал қилиниши эса педагогик фаолиятни изчил ва тизимли ташкил этилишини таъминлайди [5].

Асосий йўналишлар, самарали педагогик ёндашув, устувор тамойилларнинг тўғри танланиши синфдан ва мактабдан ташқари шароитда бошланғич синф ўқувчиларни иқтисодий тарбиясинини ташкил этишга тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга. Когнитив асоси сифатида белгиланган асосий йўналиш, педагогик ёндашув, устувор тамойил тадқиқотнинг методик ҳамда эмпирик негизини ташкил этади.

Бошланғич синф ўқувчиларини иқтисодий тарбиялашга қаратилган педагогик фаолият ўзида маълум мазмунни ифода этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 15 февралдаги “2016–2030 йилларга мўлжалланган “Барқарор Ривожланиш Мақсадлари”ни Ўзбекистон Республикасида амалга ошириш тўғрисида”ги 111-ф-сонли фармойиши.
2. Эргашев Т., Исмаилов Р. Иқтисодий саводхонлик асослари. – Т.: Шарқ. 001. – 173 б.
3. Худойқулов Х.Ж. Бошланғич синф ўқувчиларида иқтисодий тарбияга оид тушунчаларни шакллантиришнинг назарий ва амалий асослари: Пед.фанл.номз. ... дисс. автореф. – Т.: 2005. – 28 б.
4. Askarova O'.M. The role of games in the process of upbringing school children Iranian Journal of Language Teaching Research (Scopus) 9(16), Nov, 2020. 358-370
5. Набиев Ғуломжон Абдусаломовичнинг “Ўспирин-ўқувчиларни иқтисодий муносабатларни ташкил этишга тайёрлашнинг инновацион технологиялари (синфдан ташқари ишлар мисолида)”-Пед.фанл.номз. ... дисс. Автореф.-2019. 32 б

UDC: 407 (A-50)

Kamola ALIMOVA,
*Uzbekistan State World Languages University,
Senior teacher, department of integrated English language teaching № 2*

Reviewer: Atadjanova Shakhnoz Abbasovna, Ph.D., associate professor, TSPU named after Nizami

PECULIARITIES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Abstract

The article describes the content of teaching foreign languages in non-linguistic universities and related problems, the author discusses the views of world and Uzbek scholars on this process and the issues based on the usage of effective methods. This article also describes new aspects of the topic being explored that will be understandable and interesting to students.

Keywords: non-linguistic universities, memory-strengthening exercises, visual aids, extralinguistic knowledge, information transfer.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Аннотация

В статье раскрыто содержание обучения иностранным языкам в нефилологических вузах и связанные с ним проблемы, автор обсуждает взгляды мировых и узбекских ученых на этот процесс и используемые эффективные методы. В этой статье также описаны новые аспекты изучаемой темы, которые будут понятны и интересны студентам, побуждая студентов больше думать и легче запоминать новые слова и термины в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: нефилологические университеты, упражнения на укрепление памяти, наглядные пособия, экстралингвистические знания, передача информации.

НОФИЛОЛОГИК ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЧЕТ ТИЛ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ҲОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада нофилологик олий ўқув юр்தларида хорижий тилларни ўқитиш мазмуни ва у билан боғлиқ муаммолар ёритилган бўлиб, муаллиф дунё ва ўзбек олимларининг ушбу жараён билан боғлиқ фикрлари ва фойдаланиладиган самарали методлар тўғрисида фикр юритган. Шунингдек, ушбу мақолада ўрганилаётган мавзунинг номаълум томонлари ўқувчиларга тушунарли ва қизиқарли бўладиган, инглиз тилини ўқитиш жараёнида талабаларни кўпроқ ўйлашга ва янги сўзларни ва атамаларни осонроқ ёдлашга ундайдиган янги билимларни баён қилинган.

Калит сўзлар: нофилологик олий ўқув юр்தлари, машқлари, кўргазмали қўлланмалар, экстралингвистик билимлар, маълумот узатиш.

INTRODUCTION. As it's known that, the essence of professional orientation is to form professional quality of person. Nowhere, we can teach foreign language as professionally orientated. Foreign language is taught generally in all non-linguistic educational institutions. In these institutions, teaching of foreign language has special character, and it demands special curricula and method of teaching.

Analyzing of text books, manuals, and scientific-methodical literatures shows the own place of foreign language, especially the English language in developing professional skills of students. Student can capture knowledge, skills and habits, which are connected to language, while receiving, and producing information by the means of language in the process of coming true the practical aim of teaching foreign language. Reading texts of proficiency can influence positively for learning terms and develop their outlook. We should learn that how this scientific- problem had been worked out in science.

The problem of teaching foreign language had been analyzed by the scientists of the world and scientists of Uzbekistan (H.Palmer, M.West, I.A.Zimnya, L.S.Vygots-

kiy, J.J.Jalolov, O'.Q.Yusupov, M.E.Umarhodjayev, T.Q.Sattorov and others). Today, this problem has international importance and there are a lot of researches which deals with it.

Uzbek researchers also had been work out on that problem which given below (D.R.Toshhojayeva, M.I.Abdulvaliyeva, N.Akbarov, A.X.Jurayeva, SH.J.Usmo-nova, N.D.Ikromhonova and others). Firstly, the topicality of discussing theme belong to its social importance, but secondly, we can notice that still we need some influential work.

Today, there are many didactical bases of language education among the researches. In particular, there was given problems of practical excesses of specialty in the research of Tojimat Qodirovich Sattorov, also in his works we can find information about forming methodical factors of future foreign language teachers. In this book takes place such kind of problems like conditions, requirements of professional orientation in educational process, and opportunities of practical language subjects in forming methodical skills of future FL teachers and also content of

functions, structural features of FL teacher's pedagogical activity.

As well as, X.M.Korahodjayeva's research deals with "Methods of developing professional speaking skills of the students of non-linguistic groups by verb studying". S.N.Jurayeva's research deals with the problem of psychological factors influencing of professional formation of students' personality. Also, Tashkhodjayeva Dilorom Rikhsihodjayevna's research deals with the problem of development own speech of students on the basis of retelling text by own words on the lessons of Uzbek language in the Russian speaking schools. S.A.Missirov's research deals with the lingua didactical basis of teaching the English language at vocational colleges. N.Akbarov's research deals with the pedagogical basis of forming professional culture in the students of the technical institutions.

Above mentioned problems are both theoretically and practically are very important for today. Up to now the scientists researched both psychological and methodical sides of teaching/learning of foreign language, but it should be noted that, there was not enough opened the role of foreign language and its own features in developing professional skills of students'.

Despite of working out other languages' peculiar features and theoretical basis of teaching, there was not enough researches belonging to the technologies and measures of improving learning foreign languages of the students of non-linguistic faculties and their capturing the knowledge belonging to their specialty, particularly, the role of the English language in assimilating professional terms and its coherence with the subjects of specialty. In contrast to above mentioned theses this work is devoted to research the problem of learning the role of foreign language in developing students' professional skills.

According to the purpose and its characteristics we can divide learning foreign language into two groups:

1. Foreign language –universities, institutes and faculties which prepares specialists for teaching FL.
2. Foreign language - universities, institutes and faculties which doesn't prepare specialists for teaching FL.

These two groups are different from each other according to their purpose. In the first group language is taught deeply, both practically and theoretically, because, they prepare specialist language teachers. The syllabus structure will be compiled widely and deeply. The language is taught with special textbook. There will be lectures on English phonetics, grammar, analytical reading, home reading, oral speech and working with information materials will be learned perfectly. Requirements for using independently oral and writing speech and also, having free communication with foreign people. In the second group language will be taught in all courses. Complex purpose will be taken account in this type of group.

The student will learn language in four purposes and his/her aim of learning language and using it during working activity. They will learn translating and reading the text and learn new words which belong to their specialty. That's why, syllabuses and textbooks will be compiled for each specialty. Also, students learn English independently. Problems which shown above are all belong to proses of language learning, there is another problem with preparing teachers who teaches these specialties. Some foreign language teachers don't have enough information about those specialties. That's why, we can't

take enough results while forming professional orientation of the students.

So, the defects of future FL teachers are:

1. They don't know language enough for teaching.
2. They are not ready for teaching both methodically and pedagogically.

One of the ways of solving this problem is developing their skills by special improvement courses. For preparing skilled persons in the proses of FL teaching we should:

1. Add additional courses to curricula.
2. Renovate the textbooks of professional orientation.
3. Increasing the found of dictionaries.
4. Preparing qualified teacher who teaches them.

Forming professional skills of students' is actual problem of nowadays and we are trying to find its solution. If we use new pedagogical technologies during EFL classes our work will be easy. Also, students should have independent creative research, they should work on themselves.

We need specific research on how technology can be best used to increase students' proficiency in other languages. There are television programs, films, computer games, and music videos and teachers try to develop successful strategies for integrating their students' informal foreign language exposure into classroom teaching. The use of new information technologies, especially networked computers, has contributed to increased communication among foreign language teachers and students in many countries. Through e-mail, mailing lists, discussion groups, and chat rooms, the Internet has increased access to and communication in the foreign language with speakers.

Exploring the standards of higher education in recent years, it should be noted that there is the increased level of foreign language proficiency requirements for the students of non-linguistic faculties, not only in terms of the ability to produce professional information, but also the ability to exchange information at the understandable level for learners. To my mind, the analysis of such skills in practical terms allows us to identify easy ways of developing learners' professional skills. We should pay attention for their attitude for capturing the knowledge according to the specialty and integration of subjects.

N.D. Galskova considers a foreign language not as a "academic subject", but as an "educational discipline" with great potential, capable of making a significant contribution to the development of a person as an individual [2. P. 12]. An essential feature of a foreign language as an academic subject is its heterogeneity [1. P.33] Considering the aspects of linguistic phenomena, we can say that their initial base is speech activity, which is the main object of teaching a foreign language. We agree with G.V. Kolshansky, who notes that "regardless of the degree of language proficiency, knowledge of individual elements of the language, such as: individual words, individual sentences, individual sounds, cannot be attributed to the concept of language proficiency as a means of communication. For educational purposes, regardless of the various types and forms of language teaching - from courses to a specialized university, from a general education school to a school teaching a number of subjects in a foreign language - language proficiency should always be considered in terms of the ability to participate in real communication ... "[6. P. 13].

In terms of the specific ratio of knowledge and skills, this subject occupies an intermediate position between the theoretical and applied disciplines of professional training, since a foreign language requires the same large amount of skills and abilities as practical disciplines, but at the same time no less knowledge than theoretical sciences.

The goal of teaching foreign languages in non-linguistic universities is to achieve a level sufficient for the practical use of a foreign language in future professional activities. Furthermore, the essence of professionally oriented teaching of a foreign language lies in its integration with special disciplines in order to obtain additional professional knowledge and the formation of professionally significant personality traits [7. C.6]. The training of specialists in non-linguistic faculties of universities consists in the formation of communication skills that would allow for professional contacts in a foreign language in various fields and situations. In this case, a foreign language acts as a means of increasing the professional competence and personal and professional development of students and is a necessary condition for the successful professional activity of a specialist graduate of a modern higher school who is able to carry out business contacts with foreign language partners. The main and final goal of training is to ensure active knowledge of a foreign language by students of non-linguistic faculties of universities as a means of forming and formulating thoughts in the field of everyday communication and in the field of the corresponding specialty.

According to A.A. Rybkina, a foreign language can become not only an object of assimilation, but also a means of developing professional skills. This presupposes the expansion of the concept of "professional orientation" of teaching a foreign language, which included one component - the professionally oriented orientation of the content of the educational material. Vocational training provides for a professional orientation not only of the content of educational materials, but also of activities that include techniques and operations that form professional skills. Professional orientation of the activity: firstly, it requires the integration of the "foreign language" discipline with the major disciplines; secondly, it sets a task for the teacher of a foreign language to teach a future specialist on the basis of interdisciplinary connections to use a foreign language as a means of systematic replenishment of their professional knowledge, as well as as a means of forming professional skills; thirdly, it involves the use of forms and methods of training that can ensure the formation of the necessary professional skills and abilities of a future specialist [9. P. 39].

Professionally oriented teaching of a foreign language at non-linguistic faculties of universities requires a new approach to the selection of content. It should be focused on the latest achievements in a particular area of human activity, timely reflect scientific achievements in areas that directly affect the professional interests of students, provide them with an opportunity for professional growth. Thus, it will be legitimate to consider the content of teaching a foreign language at non-linguistic faculties of universities as a combination of what students must learn in the learning process so that the quality and level of foreign language proficiency correspond to their needs and goals, as well as the goals and objectives of this level of education. The selection of content is designed to contribute to the versatile and holistic formation of the

student's personality, preparing him for future professional activities.

According to Sh. Atadjanova: "One of the main tasks of a foreign language teacher in a non-linguistic university is to develop the professional competence of students through foreign language teaching. Hence, properly selected speech (reading and listening) topics are of great importance.

Scientific research shows that in the process of teaching a foreign language, skills and competencies develop in parallel. Skills improve based on the development of skills. This must be taken into account when creating a system of exercises".

Training function consists in formation of bases of professional competence of students on the basis of mastering by it in the course of training of system of scientific knowledge of essence competence the approach, essence of is professional-personal competence etc. Mastering by ways of self-educational activity in the course of expediently organized independent work on system «the information - knowledge - the information».

Developing function is shown in its orientation on development intellectual, emotionally-strong-willed and motivational spheres of the person of the student in the course of knowledge, decisions of necessary problems on management of the self-educational activity.

In the psychological point of view, we may say that in the process of training future specialist's abilities, forecasting and reflection should be developed, the basic psychological mechanisms of self-education, self-development and self-determination are generated. In my opinion, if the student wants to learn or to do something himself or herself they will do it, this process should be natural, and here personnel wishes stands in the first place.

Student should realize: why he/she should learn foreign language?

Why is it necessary?

Where he or she can get better knowledge at the lesson or in additional courses?

The main purpose of teaching foreign language in different non-linguistic institutions: each specialist shouldn't learn some language but, she or he should have free communication and should develop his/her profession in the field of learning it.

Each subject has to try to develop their professional skills and sub skills. A perfect specialist who knows foreign languages are very important for our country for taking its own place among the countries of the world. But, today, an important trend in the teaching of language has been that the teacher, especially the ESP teacher creates her own materials and devises tasks based on the needs of the learners. The teachers rely on their own materials rather than depending on other resources.

In Uzbekistan scientific points of view about foreign language methodic has great history as European countries. Our great ancestors knew many languages and they add great contribution in developing world science. In 20th century teaching FL as a subject had begun teaching FL at school. Today we have such great scientists who have great contribution in developing Uzbek FL teaching methodology.

Professor J.J.Jalolov is the first Uzbek professor who put first stone to this building of science, and followed by T.Q.Sattorov, Q.Musayev, S. Missirov, S.Sh.Alimov, and others. They are great teachers and great scientists of Uzbek FL teaching methodology.

Professor J.J. Jalolov said about it in his book "Foreign Language Teaching Methodology" and that problem was given in the chapter "Teaching FL in Different Educational Institutions". "Comparative methodology expresses two meaning:

1. Teaching FL in Different Educational Institutions.

2. Language education- teaching: mother tongue, second language and foreign language.

In order to differ two notions of FL teaching methodology we should name the teaching FL in different educational institutions as a "Comparative methodology of FL teaching" and teaching three types of languages (mother tongue, second language and foreign language) as a "Language education" (Linguadidactica)". We teach foreign languages in high educational institutions in order to formation of professional skills of students in FL develop their professional skills and habits. There will not be given any professional oriented FL in any educational institution; there will be given great attention for professional sphere. According to G. Maxkamova: "In innovative technological approach the following psychological principles will help to improve the efficiency

of teaching a foreign language by forming interest and motivation for learning a target language:

1. Efficiency of teaching is depended on the activity, interest, personal or individual abilities of the pupils. They are especially meaningful for learner-centered teaching.

2. Efficiency of teaching is depended on the teachers' ability and professional skills of a teacher.

Efficiency of forming and developing communicative competence is dependent on the degree of acquisition of language knowledge and skills and on degree of creative thinking" ...

CONCLUSION. Thus, professional oriented education is understood to be based on taking into account the needs of students in learning a foreign language, dictated by the characteristics of the future profession or specialty, which, in turn, require its study. The term "professionally oriented learning" is used to refer to the process of teaching a foreign language in a non-linguistic university, focused on reading literature in the specialty, studying professional vocabulary and terminology, as well as, communicating in the field of professional activity.

REFERENCES

1. Хошимов Ў., Ёқубов И. Инглиз тили ўқитиш методикаси. -Т.:2003.-256-257б
2. Сатторов Т.Қ. "Олий ўқув -юртларида хорижий тил таълимининг долзарб масалалари". (Чет тилларини ўқитиш ва) ўрганиш муаммолари" мавзусида ўтказилган Республика илмий -анжумани. Мақолалар тўплами), Т.: 2006 240-б
3. Ivanchenko, T. U. About Some Problems in Foreign Language Teaching. Materials of VI International Scientific — Practical Conference "Scientific Thought of Information Century -2010", Volume 8, Pedagogical Science, March 2010, Prague, p. 62–64
4. Жалолов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси: чейи ўқут тиллар олий ўқув-юртлари (факультетлари) талабалари учун дарслик. Т.: "Ўқитувчи", 2012.- 353б
5. Shahnoz Atadjanova Abbasovna. Formation of professional competence of students of non linguistic universities. // Сўз санъати . Халқаро журнал. Тошкент-2020. № 3 415-420 бетлар. // International journal of word art . Special issue -3. ISSN 2181-9297.
6. Makhkamova Gulnara Turdahunovna, Alimov Sharofiddin Salievich, Ziyayev Avaz Ihtyorovich. Innovative pedagogical technologies in English language teaching. –Tashkent: Uzbekistan, 2014.276
7. Atadjanova Shahnoz Abbasovna, Urinboeva Khayothon Mahamadinovna. Developing Professional Skills Of Students In Foreign Language Education (In Non-Phylological Universities). European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 2021; 7(3): 5727-5738. https://ejmcm.com/article_5968_5001ba8f347958ff54d0340effc87e62.pdf
8. Alimova K. M. Using innovative teaching methods in the foreign language. // International journal of word art. Special issue -3. ISSN:2181-9297. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-SI-3-55>

UDK: 372.210.

Zulfiya ALIMOVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi

E-mail zulfiya.alimova.68@bk.ru

TDPU dotsenti, p.f.n. Adilova S.A taqrizi asosida

THE ROLE OF THE DEPARTMENT OF PRESCHOOL EDUCATION IN THE REFORM OF THE PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM

Abstract

In order to strengthen the material and technical base of the preschool education system, to provide qualified teachers, to introduce modern pedagogical technologies in the educational process, to improve the quality of education in preschool education, to increase the coverage of children is extremely important as it focuses on expanding the public and private sector. Establishes the procedure for introducing state standards of preschool education and monitoring compliance with its requirements. The implementation of the state standard consists of the development of the state educational program of preschool education and training, teaching aids, methodical recommendations in the field of preschool education and upbringing of preschool children.

Key words: preschool education, child, state, non-state, decision, decree, manual, method, interactive method, state standard, department, staff, technical base, quality, need.

РОЛЬ ОТДЕЛЕНИЯ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕФОРМЕ СИСТЕМЫ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В целях укрепления материально-технической базы системы дошкольного образования, обеспечения квалифицированных педагогов, внедрения современных педагогических технологий в образовательный процесс, повышения качества обучения в дошкольном образовании, увеличения охвата детей чрезвычайно важно, так как он ориентирован на расширение государственного и частного секторов. Устанавливает порядок введения государственных стандартов дошкольного образования и контроля за соблюдением его требований. Реализация государственного стандарта заключается в разработке государственной образовательной программы дошкольного воспитания и обучения, учебных пособий, методических рекомендаций в области дошкольного образования и воспитания детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дошкольное образование, детское, государственное, негосударственное, решение, постановление, пособие, методика, интерактивный метод, госстандарт, отдел, кадры, техническая база, качество, потребность.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI ISLOH QILISHDA MAKTABGACHA TA'LIM BO'LIMINING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Maktabgacha ta'lim tizimining moddiy-texnika bazasini kuchaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifatini yaxshilash, bola qamrovini oshirish maqsadida maktabgacha ta'limning davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirishga qaratilganligi bilan g'oyatda ahamiyatlidir. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartlarini joriy etish hamda uning talablariga rioya etilishini nazorat qilish tartibini belgilaydi. Davlat standartini amalga oshirishda maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim dasturini, maktabgacha yoshdagi bolalarga maktabgacha ta'lim va tarbiya berish sohasidagi o'quv-metodik qo'llanmalarni, metodik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, bola, davlat, nodavlat, qaror, farmon, qo'llanma, metod, interfaol usul, davlat standarti, bo'lim, xodim, texnik baza, sifat, ehtiyoj.

Kirish. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqida "Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lishlari shart!";- degan hayotiy da'vat har birimizning, ota-onalar va keng jamoatchilikning ongi hamda qalbidan mustahkam o'rin egallaganini, bu sohada olib borilayotgan keng miqyosli ishlar, xususan, ta'lim-tarbiya bo'yicha qabul qilingan umummilliy dasturlarni mantiqiy yakuniga yetkazish, yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalash eng muhim vazifa ekanini alohida ta'kidlaydi. Bolalarning zamon

talablariga mos ravishda ta'lim olishi, munosib sharoitda kamolga yetishi, iqtidor va salohiyatini namoyon etib, rivojlantirishi uchun zamin yaratmoqda. Prezidentimizning 2016-yil 30-dekabrda qabul qilingan "2017-2021-yillarda maktabgacha talim tizimini yanada takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida"gi qarori, ta'bir joiz bo'lsa, ana shu ezigulik yo'lidagi yana bir dadil qadam sanaladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Mazkur hujjat maktabgacha ta'lim tizimining moddiy-texnika bazasini kuchaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish, pirovardida bolalarni maktabga tayyorlashni sifat jihatidan yanada

yaxshilashga qaratilganligi bilan g'oyatda ahamiyatlidir.

Sohani rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrda PF-5198-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash hamda maktabgacha ta'lim tashkilotlari davlat va nodavlat tarmoqlarini yanada kengaytirish davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, sharoitlarini yaratish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining yangi shakllarini joriy etish maqsadida "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrda PQ-3305-sonli qaror qabul qilindi. Joylarda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirligiga qarashli Maktabgacha ta'lim Boshqarmalari tashkil etildi. Har bir hududda Maktabgacha ta'lim bo'limlari faoliyat boshladi.

Maktabgacha ta'lim bo'limlari xodimlari o'z lavozim malaka talablariga ega bo'lib, ularning bevosita vazifalari belgilab berilgan. Maktabgacha ta'lim bo'limlarida ta'lim sifatini yaxshilash, maktabgacha ta'limga bola qamrovini oshirish maktabgacha ta'limning davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish maqsadida, davlat hamda nodavlat maktabgacha ta'lim shu'balari tashkil etilgan. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlarga zamin yaratildi. Bolalarni sifatli maktab ta'limiga tayyorlash bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom ovqatlantirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 626-sonli qaror ijrosini ta'minlash maqsadida bolalar yagona taomnoma asosida ovqatlantirilishi tashkil etildi.

Maktabgacha ta'lim bo'limlari tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-sonli qarori asosida Maktabgacha ta'lim Vazirligining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining ish hujjatlarini yuritish to'g'risida"gi 155-sonli buyrug'i, "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi ijrosini ta'minlash maqsadida qabul qilindi. Ushbu islohotlarning mantiqiy davomi sifatida. "Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari xodimlarining ayrim toifalari mehnatiga haq to'lashni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorini e'tirof etishimiz mumkin. Bu qarorning qabul qilinishi barcha xodimlarni ruhlantirdi. Yana bir bor ishlariga bo'lgan ma'suliyatni oshirdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-sonli 2020-yil 22-dekabrda qarori qabul qilinganligi maktabgacha ta'limga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirdi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti davlat standartining maqsadi va asosiy vazifalarini, prinsiplarini, tarkibiy qismlarini, davlat standartlarini joriy etish hamda uning talablariga rioya etilishini nazorat qilish tartibini belgilaydi.

Davlat standartini amalga oshirishda maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim dasturini, maktabgacha yoshdagi bolalarga maktabgacha ta'lim va tarbiya berish sohasidagi o'quv-metodik qo'llanmalarni, metodik tavsiyalarni ishlab chiqish, shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlarini loyihalashtirish, qurish, jihozlash va ularning faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Davlat standartini ishlab chiqish quyidagi hujjatlarga asoslanadi:

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi, "Yong'in xavfsizligi to'g'risida"gi, "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunlari;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 9-sentabrda PQ-3261-son va "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-mayda PQ-4312-son qarorlari;

Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi to'g'risidagi nizomni hamda Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbar va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti ustavini tasdiqlash haqida" 2017-yil 21-noyabrda 929-son, "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 13-mayda 391-son, "Aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorlash tartibini takomillashtirish to'g'risida" 2019-yil 9-sentabrda 754-son qarorlari.

Bu qarorning qabul qilinishi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni ijrosini ta'minlash, shuningdek, ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga samarali ta'lim-tarbiya berish hamda qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadini ko'zlaydi.

Davlat standartining maqsadi — maktabgacha ta'lim tizimini zamonaviy talablarga asoslangan holda tashkil etish, bolalarni sog'lom va har tomonlama yetuk qilib voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etish hamda ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonining hajmiga, mazmuniga va sifatiga, maktabgacha ta'lim tashkilotini qurish va jihozlashga, maktabgacha yoshdagi bolalarning sog'lom ovqatlanishini va xavfsizligini tashkil etishga doir majburiy minimum talablarni joriy etish va nazoratini tashkil etishdan iborat.

- Davlat standartining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- tarbiyalanuvchining intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligi;

- har bir bolaning, shu jumladan, jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaning maktabgacha ta'lim va tarbiya olishga bo'lgan huquqini amalga oshirish imkoniyatining tengligi;

- davlat standartining ta'lim sohasidagi davlat va jamiyat talablariga mosligi;

- maktabgacha ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi;

- maktabgacha ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;

- maktabgacha ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalariga asoslanilganligi;

- xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasida me'yorlarni belgilash tajribasidan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni sifatli maktab ta'limiga tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jumladan:

1. "Ilk qadam" dasturini ta'lim-tarbiya jarayonga tatbiq etish, dasturni to'laqonli ishlab ketishida metodik ta'minot va metodik yordamning o'rni belgilab olindi.

2. "Ilk qadam" dasturi asosida barcha yosh guruhlarida mavjud markazlar hamda umumiy guruhda ishlashni tashkil etishda tarbiyachining o'miga alohida e'tibor qaratildi.

Shunday ekan maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilishda Maktabgacha ta'lim bo'limining o'rni qanday? - degan haqli savol tug'iladi, albatta.

Maktabgacha ta'lim bo'limlari tasarrufidagi davlat va nodavlat Maktabgacha ta'lim tashkilotlarda ta'lim-tarbiya dasturini bajarilishini nazorat qilish bilan birga, Maktabgacha yoshdagi bolalar ilk rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari" asosida ishlab chiqilgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturini to'laqonli ishlashini ta'minlash uchun metodik yordam berib, malakali oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash, pedagoglarni vaqti-vaqti bilan malaka oshirish kurslariga yuborilishini nazoratga olish, mashg'ulotlar uchun uslubiy qo'llanmalar tayyorlash, kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida turli xil seminarlar, tadbirlar kechalar tashkil etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Maktabgacha ta'lim Vazirligining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining ish hujjatlarini yuritish to'g'risida"gi 155-sonli buyrug'i, yuzasidan olib borilayotgan ishlarni yaxshi yo'lga qo'yish hamda ijro intizomi holatlariga e'tibor qaratib, sog'lom muhitni yaratishdan iboratdir. Tarbiyachi rejalashtirgan hamma ishlar har bir bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash lozim. Tashkilotning, tarbiyachilarning me'yoriy hujjatlari "Ilk qadam" davlat dasturi hamda "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari"da belgilab qo'yilgan.

Ta'limiy jarayonda mashg'ulotlarning samaradorligi va tushunarli bo'lishi tarbiyachining nutqi, mahoratiga va ijodkorligiga bog'liqdir.

Agar tarbiyachi mashg'ulotlarga ijodiy yondashib, guruhdagi har bir bolaning alohida xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini interfaol usullardan foydalanib tashkil etsa yaxshi samara beradi. Interfaol usullarning o'ziga xos jihati shundaki, bu usullarni qo'llaganda har bir bola individual shug'ullanishi, kichik guruhlar bilan ishlash, tarbiyachi va bolalarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi uchun imkon yaratiladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular foydalanuvchilarda qiziqishni o'ttirib, mustaqil fikrlashga undaydi. Bugungi kun tarbiyachisidan mashg'ulotlarni belgilangan tartibda emas, bola ehtiyoji va qiziqishlarini hisobga olgan holda ijodiy yondashib tashkil etish talab etiladi. Bu esa o'z o'rnida bolaning mustaqil fikrlashga, ijodiy tafakkurini rivojlantirishga ko'mak beradi.

Maktabgacha ta'lim Vazirligi tashkil etilgandan buyon qabul qilingan qator qarorlar ijrosi, samarali xizmatlari evaziga Maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni ortib bola qamrovi bugungi kunda 2019-2020-o'quv yili yakuni- da 56 foizni tashkil etdi.

2020-yil 10-sentyabr Anjumani chog'ida vazirlik vakillari erishilgan natijalar va pandemiya sharoitida Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ish jarayonlari qanday tashkillashtirilishiga oid ma'lumotlarni taqdim etdilar. "Maktabgacha ta'lim vazirligi an'anaviy tarzda yilda ikki marotaba qilingan ishlar haqida hisobot beradi. O'tgan uch yil mobaynida maktabgacha ta'lim bilan 1,5 mln nafar bolalarni qamrab olishga erishildi, bu 2017-yildagi ko'rsatkichdan ikki barobar ko'proqdir. Joriy yilning oxiriga qadar qamrovi 59,5% ga yetkazish rejalashtirilgan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni ham tobora ortib bormoqda.

Agar 2017-yilda Maktabgacha ta'lim tashkilotlarning umumiy soni 5 mingta bo'lgan bo'lsa, hozirga kelib ularning soni 14 mingtadan ortdi", - deb ta'kidladi, Maktabgacha ta'lim Vaziri Agrippina Shin. Butun O'zbekiston bo'ylab yangi Maktabgacha ta'lim tashkilotlarni qurish va eskilarni ta'mirlash jarayonlari davom etmoqda. 2020-yilgi dasturlarga muvofiq 18 ta ob'yekt qurib bitkazilishi, 129 ta bo'sh inshootlar foydalanishga topshirilishi va 261 ta davlat Maktabgacha ta'lim tashkilotlari ta'mirlanishi lozim. Bu esa qo'shimcha yangi 32,7 ming o'rinlarni yaratadi. **Bu jarayonni to'la-to'kis bajarilishi, Davlat standartining tarkibiy qismlari 1-2-3-ildavga muvofiq amalga oshirilishini bevosita** Maktabgacha ta'lim bo'limi xodimlari, davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlari ma'sul sanaladi.

"O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis Murojaatnomasi"da kelgusi yil yakuni bilan maktabgacha ta'limga bola qamrovini 65 foizga, 2023-yil oxirida 75 foizga yetkazishimiz kerak. Bu ishlarga budjetdan 600 milliard so'm subsidiya berish hisobidan qo'shimcha 2 mingta nodavlat bog'cha tashkil etilib, xususiy sektor ulushi 25 foizga yetkaziladi. Shuningdek, 2021-yilda maktabga tayyorlashning bepul tizimi bilan 560 ming nafar 6 yoshli bolalar yoki ularning 82 foizi qamrab olinadi deya ta'kidladilar.

Uzoq qishloqlarda maktabgacha ta'limning muqobil shakllari yanada kengaytiriladi. Bunda YUNISEF hamda Jahon banki bilan hamkorlikda imkoniyati cheklangan bolalar uchun maktabgacha ta'limni uyda berish modeli ham yo'lga qo'yiladi.

Xulosa va takliflar. Maktabgacha ta'lim bo'limi xodimlari tasarrufidagi davlat va nodavlat Maktabgacha ta'lim tashkilotlari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, kapital va qayta ta'mirlash ishlarini amalga oshirish, ularni zamonaviy uskunalar bilan ta'minlashi shart. Oliy ma'lumotli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish masalalarida e'tibor qaratib, tashkil etilgan faoliyat markazlariga metodik yordam ko'rsatishlari, tarbiyachilar pedagogik mahoratini oshirish maqsadida "Yil-tarbiyachisi", "O'yinchoqlar va ko'rgazmalar" ko'rik tanlovlarini bolalar o'rtasida Sog'lomjon-polvonjon" va boshqa sport musobaqalarni tashkil etib o'tkazishlari lozim. Albatta mashg'ulotlar tarkibiga yangiliklarni kiritish, ilg'or ish uslublari va metodlarni qo'llash ta'lim sifatini oshirishga olib keladi. Bu esa o'z o'rnida pedagogdan kasbiy mahorat talab etadi. Bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlashda bu ishlarni amalga oshirish muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrda PF-5198-sonli Farmoni
2. "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrda PQ-3305-sonli qaror.

3. "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-sonli qarori.
4. Maktabgacha ta'lim Vazirligining Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining ish hujjatlarini yuritish to'g'risida"gi 155-sonli buyrug'i.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-sonli 2020-yil 22-dekabrda qarori.
6. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yiladigan "Davlat talablari". 2018-yil 18-iyun.
7. "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi. 2018-yil 7-iyul.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 9-sentabrda PQ-3261-sonli qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim-tarbiya qonuni" 2019-yil 16- dekabr O'RQ-595-sonli.
10. "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2016-yil 30-dekabr.
11. "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis Murojaatnomasi" 2020-yil.
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom ovqatlantirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 626-sonli qarori.

Солиҳа АЛЛАЯРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти (DSc),
фалсафа фанлари номзоди, доцент.
E-mail: s.allayarova@nuu.uz

ЎҚУВ МАШҒУЛОТЛАРИДА “SWOT” ТАҲЛИЛИ УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Аннотация

Олий таълим ўқув жараёнида илғор педагогик технология ва методлардан фойдаланиш давр талабидир. Дастлаб иқтисодий, ҳарбий вазиятларни таҳлил қилиш мақсадида қўлланилган “SWOT” таҳлили ҳозирги кунда ижтимоий-фалсафий фанлар соҳасида ҳам самарали стратегия методи сифатида қўлланилмоқда. Ушбу метод қўйилган масалани ҳар тарафлама таҳлил қилиш имконини бериб, таълим жараёнида ўқувчиларда гипотетик тафаккур қобилиятини ривожлантиради, истикболга мўлжалланган ғояларни шакллантиради. Тақдим этилаётган мақолада “SWOT” таҳлилининг бадиий ижод, хусусан, нафосат ва санъат фалсафаси доирасидаги мавзуларни тушунтириш ва ўзлаштиришдаги имкониятлари ёритилган. Унда ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш жараёнида қўллаш мумкин бўлган таълим технологиялари баён этилган. Мавзуга оид манбалар ўрганилиб, “SWOT” таҳлили методининг таълим сифатини оширишга хизмат қилувчи хусусиятлари билан боғлиқ хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: “SWOT” таҳлили, педагогик технологиялар, фалсафа, нафосат фалсафаси, санъат фалсафаси, олий таълим.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА SWOT-АНАЛИЗА НА УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЯХ

Аннотация

Использование передовых педагогических технологий и методов в образовательном процессе высшей образование - требование времени. Первоначально использовавшийся для анализа экономической и военной ситуации, SWOT-анализ теперь используется как эффективный стратегический метод в области социальных и философских наук. Этот метод позволяет студентам детально проанализировать проблему, развивает способность гипотетического мышления в процессе обучения, формирует перспективные идеи. В этой статье обсуждаются возможности SWOT-анализа в объяснении и освоении тем в области художественного творчества, в частности, философии искусства и эстетики. В статье описаны образовательные технологии, которые можно использовать в процессе усвоения темы. Были изучены соответствующие источники, разработаны выводы и рекомендации по особенностям метода анализа «SWOT», которые служат для повышения качества обучения.

Ключевые слова: SWOT-анализ, педагогические технологии, философия, философия искусства, философия искусства, высшее образование.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Инсон – ижодкор мавжудот. Нимадир яратилганга интилиш унинг фитратиди бор. Яратилган неъматларнинг мавжуд бўлиши, ривожланиши ва юксалиши учун озуқа-манбаларга эҳтиёж туғилади. Инсон борлигининг асосий унсурлари – қалб ва руҳият маънавий ижодкорлик, хусусан санъатдан озуқа олиши сир эмас. Санъат – ижтимоий онг шакллари билан бири, оламни амалий-ҳиссий ўзлаштириш тури. Санъат инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури билан яратилган, вужудга келган, ижод қилинган нарсалардир [14.357]. Инсон ички борлигининг ташқи объектив борлиққа ҳамда айрим ҳолатларда ўзининг ўзига бўлган эстетик муносабатлари ижодкорликда, хусусан санъатда намоён бўлади. Шундай экан, инсон ижоди ва унинг фалсафий таҳлили фалсафа йўналиши мутахассисларини тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир жамиятнинг келажаги унинг ажралмас қисми ва ҳаётий зарурати бўлган таълим тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан белгиланади. Шу боис, ўқитишда замонавий олий таълимнинг ривожланишидаги устувор тамойилларига таяниш, файласуф кадрларни тайёрлашда ўқув жараёнига илғор педагогик технологияларни тадбиқ этиш орқали таълим самарадорлигини таъминловчи омилларнинг

илмий асосларини тадқиқ этиш кечиктириб бўлмас вазифалардандир. Шунингдек, ижод ҳодисасининг идрок, билиш, тасаввур жараёнлари билан боғлиқ хусусиятларини педагогик жараёнда шахсни ривожлантирувчи ва касбий салоҳиятини юксалтирувчи метод ва ёндашувларни аниқлаш малакали мутахассислар тайёрлашда ўзига хос амалий аҳамият касб этади. Шу боис, мақолада образли тафаккур ва унинг гипотетик фикрлашни ривожлантиришдаги аҳамиятига эътибор қаратилади.

Мақоланинг объекти ва предмети. Тадқиқотнинг объектини фалсафа таълим йўналиши ва магистратура мутахассисликлари ўқув режасидаги Нафосат фалсафаси, Санъат фалсафаси фанлари ўқув дастуридаги мавзуларни ёритишда “SWOT” таҳлили усулидан фойдаланиш ташкил этади. Мақоланинг предмети мавзуларни тушунтириш ва мустаҳкамлашда “SWOT” таҳлили усулининг қўлланилиш механизми ташкил этади.

Мақоланинг мақсади – Нафосат фалсафаси, Санъат фалсафаси фанлари мавзуларини ёритишда “SWOT” таҳлили усулидан фойдаланишнинг аҳамият-ли томонларини аниқлашдир.

Адабиётлар таҳлили. Ўрганилган манбаларни икки – фалсафий ва ўқув-методик йўналишда таснифлаш мақсадга мувофиқ. Мавзунинг фалсафий,

яъни санъат фалсафасига оид хусусиятларини ёритишда республикаимизнинг етакчи файласуф олимлари Н.Шермухамедова ^[18], З.Давронов ^[2], Б.Хусанов ^[17], Ш.Қурбонова ^[8], А.Эркинов ^[19], Б.Каримов ^[1] кабиларнинг асарларидан фойдаланилди.

Педагогик технологиялар, хусусан SWOT таҳлилнинг методик асосларини очиб беришда ўзбекистонлик мутахассислардан А.Абдукодиров, Р.Ишмухамедов, А.Пардаев ^[5], Г.Фузаилова ^[16], М.Усманбаева, Г.Джаналиева, Г.Гулямова, М.Хошимова, М.Холиқова, Д.Рузиеваларнинг ^[4] илмий-методик асарларидан; Россия ва хориж олимларидан О.С.Майсак ^[9], А.Н.Загородников ^[3], Е.Кадышева ^[6], В.Токарев, Ф.Котлер, Р.Бергер, Н.Бикхофф ^[15], Rainov V. ^[12], Shen Tian ^[13] кабиларнинг илмий мақолалари, асарларидан фойдаланилди.

Юқоридаги манбаларда ижод ва символизм ҳодисаси ҳамда SWOT таҳлил услуби алоҳида ўрганилган бўлса, биз мақолада ушбу услуб орқали танланган мавзунинг моҳиятини очиб бериш имкониятларини аниқлашга эътибор қаратдик.

Олий таълим ўқув жараёнида интерфаол методлардан фойдаланишнинг аҳамиятли жиҳатлари. Таълим тизими – жамият ривожини таъминловчи давлатнинг муҳим стратегик таркибий қисмидир. Сўнгги йилларда республикаимиз олий таълим ўқув жараёнига жаҳоннинг ривожланган мамлакатларининг шу соҳадаги энг илғор ютуқлари ва тажрибаларини татбиқ этиш борасида мутахассис (хусусан педагог)лар томонидан салмоқли ишлар амалга оширилди: таълим сифатини оширишга хизмат қиладиган ахборот-коммуникация технологиялари воситасида таълим бериш механизмлари ишлаб чиқилди; интерактив методлар, илғор педагогик технологиялардан фойдаланиб дарс жараёнини ташкил этиш бўйича методик тавсиялар ишлаб чиқилди. Бу ҳолат миллий таълим қиёфасининг ўзгаришига сабаб бўлди, десак хато бўлмайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, республикаимизда талабаларнинг ўқув ва ижодий фаолликларини оширувчи, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи педагогик технологияларни қўллашга доир катта тажриба тўпланган бўлиб, бу тажриба асосини интерфаол методлар ташкил этмоқда.

Бу методлар ўз моҳиятига кўра таълим олувчиларда ўқув-билиш фаоллигини ошириш, уларни кичик гуруҳ ва жамоада ишлаш, ўрганилаётган мавзу, муаммолар бўйича шахсий қарашларини дадил, эркин ифодалаш, ўз фикрларини ҳимоя қилиш, далиллар билан асослаш, тенгдошларини тинглай олиш, ғояларни янада бойитиш, билдирилган мавжуд мулоҳазалар орасидан энг мақбул ечимни танлаб олишга рағбатлантириш имкониятига эгаллиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Таълим ва тарбия жараёнида ўқитувчи (педагог)лар томонидан интерфаол методларнинг ўринли, мақсадли, самарали қўлланилиши таълим олувчи (ўқувчи, талабалар)да мулоқотга киришувчанлик, жамоавий фаолият юритиш, мантикий фикрлаш, мавжуд ғояларни таҳлил қилиш, турли қарашлар орасидаги мантикий боғлиқликни топа олиш қобилиятларини тарбиялаш учун кенг имконият яратади. Қуйида ана шундай стратегик методлардан бири - SWOT таҳлилга эътибор қаратамиз.

Фалсафий фанларни ўқитишда SWOT таҳлил методини қўллаш имкониятлари. Ижтимоий-гуманитар фанлар муаммоларини ўрганиш, таҳлил қилишда SWOT таҳлил методини қўллаш яхши натижа беради. Ушбу методнинг луғавий маъноси қуйидагича:

- Strong – кучли,
- Weakness – кучсиз,
- Opportunities – имкониятлар,
- Threats – хавфлар ^[9,15].

Яъни муайян объект (вазият, тадқиқотга нисбатан илмий янгилик)нинг кучли томонлари – айна вақтда мавжуд устунликлари; шу кучли томонларни инкор этувчи кучсиз жиҳатлари; янгиликни амалга оширишдан кейин пайдо бўладиган имкониятлар ва шу имкониятлар таъсирида келиб чиқиши мумкин бўлган хавф-хатарлар прогноз қилинади.

SWOT-таҳлил ўрганилаётган объектнинг энг долзарб муаммоларини топиш, унинг оқибатида юзага келиши мумкин бўлган таҳдид, хавф-хатарларни аниқлаш мақсадида олиб борилади. Бундан ташқари кучли томонларни мустаҳкамлаш, кучсиз жиҳатларни камайтириш, имкониятлардан самарали фойдаланиш ва уларни кенгайтириш ва таҳдидларга қарши чораларни кўришга учун тегишли таклифлар ишлаб чиқишда қўл келади.

Методнинг расмийлаштирилиш жадвали қуйидагича:

Кучли жиҳатлар	Кучсиз жиҳатлар
1. 2. 3. ...	1. 2. 3. ...
Имкониятлар	Хавф-хатарлар
1. 2. 3. ...	1. 2. 3. ...

Методни қўллашнинг муҳим шартлари:

1. Объектнинг муҳим элементларини ажратиб олиш

SWOT-таҳлилда қўриладиган асосий элементлар аниқланилиб, мазкур элементларнинг ҳар бири учун алоҳида баҳолаш меъзонлари ишлаб чиқилади.

2. SWOT-таҳлил учун танлаб олинган элементларни гуруҳларга ажратиш: (Масалан...).

3. Ҳар бир элементни алоҳида SWOT-таҳлил қилиш

4. Ўрганилаётган объектни тўлалигича SWOT-таҳлил қилиш

5. Аниқланган кучли жиҳатлар билан имкониятлар орасидаги боғлиқликни топиш ёки уларнинг ўзаро уйғунлашувини таъминлаш, кучсиз жиҳатлар (муаммолар) билан хавф-хатарларнинг ўзаро боғлиқ жиҳатларини топиш ва тегишли **хулоса бериш** [7].

• Кучли ва кучсиз жиҳатларни, имконият ва хавфларни объектив (холис) умумқабул қилинган меъзонлар асосида баҳолаш.

• Баҳолаш учун йиғилган маълумотларни объектив ва реаллигига ишонч ҳосил қилиш.

• *кучли ёки кучсиз жиҳатларни аниқлашда, имкониятлар ва хавф-хатарлар даражасини белгилашда бошқа* тегишли таҳлил методларидан фойдаланилиши мумкин.

Нафосат фалсафаси, Санъат фалсафаси фанлари ўқув дастурларидаги мавзуларни ўқитишда ушбу методни қўллаш учун тегишли мавзуларнинг асосий мазмунидан тезислар ажратиб олиш мақсадга мувофиқ. Масалан,

- ижоднинг асоси – эркинлик;
- санъатда символдан фойдаланиш – зарурий шартдир;

- бадиий ижодда замон руҳи акс этмоғи лозим ва ҳоказо.

Ўқув жараёнида SWOT-таҳлилни қўллаш ўтилган мавзунини мустаҳкамлашда яхши самара беради ва амалий машғулотлар учун тавсия этилади. Биз ушбу вазифани Эстетика магистратура мутахассислиги 1-курси “Илмий тадқиқот методологияси” фани доирасида ижод ва ижодий фаолиятга оид мавзунининг асосий ғояларини мустаҳкамлашга татбиқ этиб кўрамиз. Магистратура мутахассислигида 9 нафар талаба таълим олади. SWOT-таҳлилни қўллаш учун нафар талабани 3 тадан 3 та гуруҳга бўлиб оламиз. Ва намуна учун юқоридаги 3 та тезисни танлов асосида кичик гуруҳларга тақдим этамиз. Талабалар SWOT-таҳлил жадвали асосида ўзларининг хулосалари (тезислари)ни ҳимоя қилишлари лозим. Белгиланган вақт давомида талабалар жамоавий жавобларини тайёрлайди.

Ўқув топшириқ:

1-тезис: Ижоднинг асоси – эркинликдир.

Кучли жиҳатлар	Кучсиз жиҳатлар
1. Эркинлик – ҳаммада бор. 2. Эркинликнинг ҳуқуқий кафолати мавжуд. 3. ...	1. Эркинликни – ҳамма нарсаси мумкин, деб тушуновчилар ҳам бор. 2. Ижод эркинлигини суистеъмол қилиш ҳолатлари кузатилади. 3. ...
Имкониятлар	Хавф-хатарлар
1. Иқтидор, қобилиятни ривожлантиради. 2. Кашфиёт, ихтиролар яратилади. 3. ...	1. Ҳамма ихтиро ва кашфиётлар ҳам инсоният тақдирига эзгулик олиб келавермайди. 2. 3. ...

2-тезис: Санъатда символдан фойдаланиш – зарурий шартдир.

Кучли жиҳатлар	Кучсиз жиҳатлар
1. Символизм – образли тафаккурни ривожлантиради. 2. Тасаввур қобилиятини юксалтиради. 3. Дунёқарашни бойитади. 4. Санъат асарларининг умрбоқийлигини таъминлашга хизмат қилади 5. ...	1. Ҳамма учун тушунарли бўлмайди. 2. Реал воқеликдан узоқлаштиради. 3. ...
Имкониятлар	Хавф-хатарлар
1. Тасаввур қобилиятининг юксалиши орқали янги кашфиётлар ихтиро қилинади. 2. Гипотетик фикрлашга асосланган стратегик хулосалар ишлаб чиқишга замин яратади. 3. ...	1. Символизм (рамзийлик) мазмунини тушуна олмаганларда санъатдан узоқлашиш кузатилади. 2. 3. ...

3-тезис: Бадий ижодда замон руҳи акс этмоғи лозим.

Кучли жиҳатлар	Кучсиз жиҳатлар
1. Замондошларга самарали таъсир кўрсатади. 2. Давр қаҳрамонларини пайдо қилади. 3. ...	1. Асар фақат шу вақт-замондагина қадри ҳисобланади. 2. 3. ...
Имкониятлар	Ҳавф-хатарлар
1. Авлодларга ўтмиш ҳақида билим ва тасаввур беради. 2. Мотивацион кайфият беради. 3. ...	1. Асарнинг бадий қиммати юқори бўлмайди. 2. Бадий ижод намуналари маконда ва вақтда чекланади. 3. ...

Ўқув машғулотига мавзулар бўйича тезисларни талабаларнинг ташаббуслари билан аниқлаш ижобий аҳамиятга эга. Бу ташаббус талабаларнинг мавзунини мустақил ўзлаштирганликларини билдириб, масалага танқидий ёндашиш қобилиятларини ривожлантиради.

Умуман олганда, SWOT-таҳлил услубини ижтимоий гуманитар фан мавзуларини ўқитишда самарадорлиги юқори. Чунки, дастлаб сиёсий, иқтисодий, ҳарбий муаммоларни ҳал этиш мақсадида қўлланилган ушбу метод ҳозирги кунда ижтимоий муносабатларни таҳлил қилишга яхлит ёндашиш, янгилик (ёки вазият)нинг кучли ва кучсиз томонлари, уни амалиётга татбиқ этгандан кейин пайдо бўладиган имкониятлар ва бўлиши мумкин бўлган ҳавф-хатарларни олдиндан аниқлаш имкониятини беради.

ХУЛОСА.

Мақолада кўриб чиқилган масалалар ижтимоий гуманитар фанлар, хусусан фалсафа таълим йўналиши ва магистратура мутахассисликлари ўқув жараёнини ташкил этиш ва олиб бориш учун умумий хулоса ва тавсиялар тақдим этиш имкониятини беради. Аввало, таълим-тарбия бериш жараёнида юксак ахлоқий ва назарий, касбий

билимларни эгаллашга йўналтиришда ўқув жараёни технологиясига эътибор қаратиш, мавжудларини реал имкониятлар билан такомиллаштириш лозим;

- “Нафосат фалсафаси”, “Санъат фалсафаси”, “Илмий тадқиқот методологияси”, “Герменевтика”, “Фалсафа”, “Диншунослик” каби фанларни ўқитишда инновацион таълим технологиялари ва илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш йўллари ёритиш;

- образли тафаккурни ривожлантиришга хизмат қилувчи илғор педагогик технологияларни таснифлаш ва уларни амалиётга татбиқ этиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш (ҳар бир машғулот кесимида);

- бакалаврият ва магистратура ўқув режасидаги ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда образли тафаккурни ривожлантириш омилларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ;

- олий таълим битирувчиларининг гипотетик тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилувчи педагогик технологиялар, хусусан SWOT-таҳлил услубинининг самарадорлигини эътиборга олган ҳолда ўқув жараёнига кенг қўллашни таъминлаш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

- Баходир Карим. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. –Т.: Akademnashr, 2014.
- Давронов З. Илмий ижод методологияси. – Т.: Иқтисод-молия, 2007.
- Загородников А. Н. Управление общественными связями в бизнесе. Учебник. М: Крокус, 2013 г. (гл.3 «SWOT-анализ: сущность, цель, содержание»)
- Инновацион таълим технологиялари модули бўйича ЎМК. М.Усманбаева, Г. Джаналиева, Г.Гулямова. -Т.: Низомий номидаги ТПДУ, 2015.
- Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. –Т.: Истеъдод, 2008.
- Кадышева Е. SWOT-анализ: сделай качественно. SWOT-анализ. http://www.denga.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1005
- Крючков, В. Н. (2005). Методологические аспекты SWOT-анализа. *Journal of new economy*, (10).
- Курбанов Ш.М. Илмий ижод методологияси. –Самарканд: СамДУ, 2005.
- Майсак, О. С. (2013). SWOT-анализ: объект, факторы, стратегии. Проблема поиска связей между факторами. *Прикаспийский журнал: управление и высокие технологии*, (1), 151-157.
- Малошик, М. В. (2016). Ключевые моменты свот-анализа развития отрасли культуры г. Улан-Удэ до 2030 года. *Интерактивная наука*, (2).
- Перегудов Л.В., Саидов М.Х., Аликулов Д.Е. Илмий ижод методологияси. –Т.: Молия, 2002.
- Rainov V. Interpretation of Symbols // CULTURE, CIVILIZATION AND HUMAN SOCIETY – Vol. I –©Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS) Academy of Science, Sofia, Bulgaria <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-23-01-04.pdf>;
- Shen, Tian. Recognition of symbols in different cultures: Chinese culture vs. non-Chinese culture. Ames, Iowa: Iowa State University, 2017. Graduate Theses and Dissertations. 15420.
- Фалсафа комусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004. -357-б.
- Филип Котлер, Роланд Бергер, Нильс Бикхофф. Стратегический менеджмент по Котлеру. Лучшие приемы и методы = The Quintessence of Strategic Management: What You Really Need to Know to Survive in Business. — М.: Альпина Паблишер, 2012. — 144 с. — ISBN 978-5-9614-2213-9.
- Fuzailova G., Rahmatullaeva O., Ganieva M. SHaxs va jamiyat fanini kasbiy sohalariga yo'naltirib o'qitish metodikasi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma. - Т.: TDPU, 2012.
- Хусанов Б.Э. Шахс ва жамият муносабатларида гўзалликнинг намоён бўлиш хусусиятлари: Фалс. фан. номз. ... дис. -Тошкент: Университет, 2002. -120 б.
- Шермухамедова Н. Илмий тадқиқот методологияси. –Т.: Фан ва технология, 2014.

UDK: 316.6 + 392.3 = 512.122

Damegul ARAPBAEVA,
*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi
E-mail: damegul.83@mail.ru*

RESEARCH OF FAMILY LIFE IN MODERN PSYCHOLOGY BY UZBEK SCIENTISTS

Abstract

At the current stage of development of society, the study of the family, family-marriage relations and its ethno-psychological features is one of the urgent problems. After the independence of Uzbekistan, every nation and people living in our republic has revived its national customs, traditions and customs. The socio-psychological problems of the modern family are deeply analyzed in science. This article describes the research of Uzbek scientists related to family relations in modern psychology. In particular, G.B.Shoumarov, V.M.Karimova, R.S.Samarov, N.Salaeva, M.S.Salaeva, M.A.Utepbergenov, T.B.Norimbetov and others in their research on the modern national family and its ethno-psychological features, the formation of perceptions of family status and roles, the ethnic characteristics of the couple's conflicts in young families, the remarkable scientific views on the preparation of young people for family life. In this regard, research on the family problem has shown that young people need to understand that the family is a great spirituality, values, duties and responsibilities, boys and girls need to have a full and accurate picture of our national traditions and values of building a strong family.

Key words: family, family life, ethno-psychological features, marital satisfaction, nuclear family, conflict.

ЗАМОНАВИЙ ПСИХОЛОГИЯДА ОИЛАВИЙ ҲАЁТ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЎЗБЕКISTONЛИК ОЛИМЛАР ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ

Аннотация

Жамият тараққиётининг бугунги босқичида оила, оила-никоҳ муносабатлари, унинг этнопсихологик хусусиятларини тадқиқ қилиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Чунки Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, республикада яшовчи ҳар бир миллат ва элат ўзларининг миллий урф-одатлари, удумлари ва анъаналарини қайта тиклади. Ҳозирги замон оиласининг ижтимоий-психологик муаммолари фанда чуқур таҳлил қилинган. Мазкур мақолада, замонавий психологияда ўзбекистонлик олимларнинг оилавий муносабатлар бўйича олиб борилган тадқиқотлар ёритилган. Хусусан, Г.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Р.С.Самаров, Н.Салаева, М.С.Салаева, М.А.Утепбергенов, Т.Б.Норимбетов ва бошқалар ўз тадқиқотларида замонавий миллий оила ва унинг этнопсихологик хусусиятлари, оилавий статус ва роллар ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши, ёш оилаларда юзага келадиган эр-хотин низоларининг этник хусусиятлари, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашга оид диққатга сазовор илмий фикрларни баён қилдилар. Шу ўринда, оила муаммосига бағишланган тадқиқотларни ўрганар эканмиз, ёшлар оиланинг буюк маънавият, қадрият, бурч ва масъулият эканини англаб етмоқлари зарурлиги, йигит ва қизлар мустақкам оилани шакллантириш борасидаги миллий анъаналаримиз, қадриятларимиз ҳақида ёшлигидан тўла ва тўғри тасаввурга эга бўлишлари лозимлигини таъкидлаганлар.

Калит сўзлар: оила, оилавий ҳаёт, этнопсихологик хусусиятлар, никоҳдан қониққанлик, нуклеар оила, низо.

ИССЛЕДОВАНИЕ УЗБЕКСКИМИ УЧЕНЫМИ ВОПРОСОВ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

На современном этапе развития общества одной из актуальных проблем является исследование семьи, семейно-брачных отношений, ее этнопсихологических особенностей. Потому что после обретения Узбекистаном независимости каждая нация и народ, проживающие в нашей республике, возродили свои национальные традиции и обычаи. В данной дисциплине глубоко проанализированы социально-психологические проблемы современной семьи. В данной статье освещены исследования, проведенные узбекскими учеными по вопросам семейных отношений в современной психологии. В частности, Г.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Р.С.Самаров, Н.Салаева, М.С.Салаева, М.А.Утепбергенов, Т.Б.Норимбетов и другие, изложили в своих исследованиях заслуживающие внимания научные мнения о современной национальной семье и ее этнопсихологических особенностях, формировании представлений о семейном статусе и ролях, этнических особенностях семейных конфликтов в молодых семьях, подготовке молодежи к семейной жизни. В этой связи, изучая исследования посвященные проблемам семьи, мы видим, молодежи необходимо осознать, что семья – это великая духовность, ценности, обязательство и ответственность, парни и девушки с малых лет должны иметь полное и правильное представление о наших национальных традициях и ценностях в отношении формирования крепкой семьи.

Ключевые слова: семья, семейная жизнь, этнопсихологические качества, удовлетворенность браком, нуклеарная семья, спор.

Introduction. The family is the social and spiritual basis of society. Human is born in a family, in which she/he assimilates customs, traditions, universal values and forms his/her worldview. Marriage and family relationships as a social issue have always been under the focus of scholars. The family is the first social institution to have social experience, social behavioral skills as a primary social system that forms the personality of a child as a separate type of subgroup that possesses a number of different characteristics (heterogeneity of composition, total inclusion of man in the family, polyfunctionality, etc.) [2].

The family not only shapes and determines individual behavior, but also accumulates an emotional plan and structure of behavior that is significantly preserved throughout life, while at the same time having a changing effect on behavior [3].

Main part. In our country, serious attention is paid to research to determine the specific ethno-psychological characteristics of Uzbek families. So far, psychologists of our country have conducted a number of scientific studies on the ethno-psychological features of the Uzbek family. The researches of M.G.Davletshin, E.G.Goziev, G.B.Shoumarov, V.M.Karimova, N.Salaeva, M.S.Salaeva and others are to be considered among them. His research interests include family and marriage relations, preparation of young people for family life, specific ethno-psychological features of the Uzbek family, family conflicts and their causes, divorces and their consequences.

In particular, in the "Family Encyclopedia" by G.B. Shoumarov, Z.A. Rasulova, it is noted that before entering into family-marriage relations and trying to determine the degree of readiness of the couple for family life by certain criteria. These criteria are as follows:

- young people to have a certain profession and on this basis to be able to provide for the family;
- ability to be healthy and give birth to healthy offspring;
- preparation for the educational function in the family;
- adequate moral education of boys and girls;
- positive orientation of vital values, etc. [13,248].

The textbook "Family Psychology" written by V.M.Karimova, a scientist who created a unique school of family psychology in Uzbekistan, focuses on one of the most important issues for young families - the interaction of young people and their adaptation to a new system of relationships [4,76]. Because it is natural that young people who have gone through the stage of romantic love, liking each other, will now have certain difficulties in experiencing daily life based on new family life principles. The young man lives in his own house, in the conditions created by his parents. The heaviest of the difficulties in the process of adaptation falls on the neck of the bride. It is noted that one of the problems he faces is the correct establishment of the rhythm of communication with new family members [4,76].

Research of X.K.Karimov "Socio-psychological features of marital conflict in Uzbek families" reveals the socio-psychological characteristics and the negative consequences of marital conflict in Uzbek families. The author argues that brides are unprepared for housework, that some mothers-in-law compare their knowledge, skills, and abilities to their own, and that they sometimes criticize young brides instead of teaching them certain things, emphasizing that their constant excuses for their work can

lead to a breakdown not only in the mother-in-law relationship, but also in the couple's relationship [5].

In her research, M.S.Salaeva studied the socio-psychological features of the relationship between parents and children in Uzbek families, the attitudes of parents to the role of parents and the socio-psychological, regional, sexual characteristics of the relationship [9].

N.Salaeva's research recognizes that in Khorezm families the specific psychological mechanisms of interpersonal relations are preserved, that there are specific psychological features of the person in the distance (distance) of the relationship between mother-in-law, father-in-law, mother-in-law, daughter-in-law and new relatives, ethno-psychological and socio-psychological features of premarital factors, cases of marriage between relatives, social, economic, psychological interpretation of the bride, specific psychological features of mother-in-law relations [10].

M.A.Utepbergenov's study "Social and ethno-psychological problems of Karakalpak families" studied the social and ethno-psychological problems of the Karakalpak family [12]. The study found that Karakalpak youth's independence in marriage, the predominance of love, and the formalization of intimate relationships were the main motives, and the preservation of the traditions of "murundyk ata" and "murundyk apa" and "kidnapping" was an ethnic factor strengthening marriage [12,10]. The following socio-psychological features of the Karakalpak family's satisfaction with marriage are also identified:

- The relative secrecy and humanity of couples in rural families, who in some cases do not allow to express their views sincerely; over-expressed social control in a rural environment, regulation of dual behavior perhaps makes it possible;
- significantly more resilience of couples in a rural environment;
- less demanding marriages of couples in rural families;
- relatively high employment of couples, strict regulation of their place in the family, and almost no contact in the overall family activities of rural couples [12,23].

For the first time in the dissertation research of T.B.Norimbetov "Socio-psychological features of Kazakh families living in Uzbekistan" as an object of independent research socio-psychological features of Kazakh families living in Uzbekistan in family relations, ethnic stereotypes and intercultural features, communication, division of roles, marital satisfaction, wife relationships and other family relationships have been studied [7,6]. Also, the satisfaction of a marriage between couples in the family depends on the spouse's parents and close relatives, and many conflict situations arise at this time. On this basis, conflicts in Kazakh families differ. It appears that when family disputes are mainly constructive and resolved by the couple, conflicts in Kazakh families are destructive and, in most cases, are not limited to the couple's conflict, but also involve other family members [7,14].

R.S.Samarov's dissertation on "Social and ethno-psychological features of the couple's conflict in the Tajik family" scientifically studied the social and ethno-psychological features, causes and forms of conflict in the Tajik family. The researcher admits that one of the ethno-psychological features of the Tajik family is not to quarrel with the father-in-law. In Tajik families, disputes between the bride and father-in-law or between the groom and the

father-in-law are almost non-existent. The majority of disputes are between the couple, and a certain percentage is observed in the mother-in-law relationship. The father-in-law is almost never involved in the conflict in the Tajik family. However, the influence of the father-in-law on the occurrence of the conflict cannot be denied. Thus, the father-in-law plays the role of a guide, counselor or guardian in the origin of the conflict among young people in the settlement of the conflict, without compromising family relations [11].

Z.A.Rasulova's dissertation "Social and ethnic psychology of family and marriage traditions in Uzbeks" it is noted that many elements of family-marriage traditions have been transformed and simplified, and some have disappeared altogether [8,31-32].

G.S.Yunusova's research work "The impact of the mother's personality on the social perception of the child in complete and incomplete families", the results of the study to study the socio-psychological nature of perceptions of adolescents and early adolescents boys and girls in complete and incomplete families, the following conclusions are drawn on the basis of:

- The system of personal values, social goals, perceptions of boys and girls of adolescence and early adolescence brought up in a full family, including knowledge and perceptions of future family life, differs to some extent in real positive content from children brought up in single-parent families;

- The specific socio-psychological distance in interpersonal relationships in a non-family, the presence of the phenomenon of "alienation", the level of knowledge of the psychology of the mother's adolescent child is reflected in the perceptions of adolescents and early adolescents, the value system, social goals, prospects; but does not lead to immaturity in social imaginations or distance from real images;

- Adolescents and early adolescents raised in all types of disadvantaged families have a negative attitude to life values, life goals, perceptions of the future. Because if

the mother plays the role of the main positive referent for the child's imitation and example in the family, this image is positive, and it is more stable in the system of social perceptions of the child [14,22-23].

The "Family Encyclopedia" prepared by F.A.Akramova, Z.B.Bilolova, I.S.Jovliev describes the ethno-psychological features of Uzbek families as follows:

- Each family member has a clear idea of his position, to whom he is subordinate, who is responsible for whom, his position. This vertical hierarchy serves to keep the relationship between family members orderly without restricting their rights;

- In most families, the man (husband, father) is the leader. All responsibilities related to leadership will be his. The husband's leadership in the family frees the woman from many unnecessary worries, making it more convenient for her to deal more with the upbringing of children;

- Parental advice and suitors play a crucial role in the formation of the family;

- In an Uzbek family, when all the children are independent and move out of the house, the youngest child usually lives with the parents [1,118].

Based on the analysis of the above scientific literature, it should be noted that the study of family and marriage, interpersonal relationships and education, roles in the family, the status of family members, as well as the study of conflict motives is one of the problems of domestic scientists.

Conclusion. Research on the subject of the family shows a growing interest not only in the Uzbek family, but also in the study of socio-ethno-psychological characteristics of families of other nationalities living in the country. Indeed, in all periods, scholars have attached great importance to the place of the family in society. Because the greatest wealth of a society is the family. When the family is healthy and strong, peace and prosperity prevail in the society.

REFERENCES

1. Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliev I.S. Family encyclopedia. – Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan", 2019. - 237 p.
2. Ananov B.G. On the problems of modern human science. – M.: "Science", 1977. - 380 p.
3. Anisimov O.S. Acmeology and Methodology: Problems of Psychotechnics and Mental Techniques. – M.: RAGS, 1998. - 772 p.
4. Karimova V.M. Family psychology. Textbook. – Tashkent: "Science and technology", 2008. - 170 p.
5. Karimov Kh.K. Socio-psychological features of marital conflict in Uzbek families. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: 1994. - 142 p.
6. Krysko V.P. Ethnic psychology. – M. 2006. - 725 p.
7. Norimbetov T.B. Socio-psychological characteristics of Kazakh families living in Uzbekistan. Author of dissertation. Candidate of psychological sciences. – Tashkent: 2008. - 227 p.
8. Rasulova Z.A. Social-Ethnic Psychology of Family-marriage traditions in Uzbek people. Psychological Fan False Doc (PhD).Author of dissertation. – Tashkent: Tashkent State Pedagogical University, 2019. - 70 p.
9. Salaeva M.S. Socio-psychological features of parent-child relationships in Uzbek families. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: 2005. - 198 p.
10. Salaeva N. Ethno-psychological features of Khorezm families. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: 2002. - 180 p.
11. Samarov R.S. Social and ethno-psychological features of couple conflicts in the Tajik family. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: 1997. - 141 p.
12. Utepbegonov M.A. Social and ethno-psychological problems of Karakalpak families. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: Tashkent State Pedagogical University, 2019. - 70 p.
13. Shoumarov G.B., Rasulova Z.A. Family encyclopedia. – Tashkent: "ILM-ZIYO-ZAKOVAT" publishing house, 2016. - 416 p.
14. Yunusova G.S. The influence of the mother's personality on the social perceptions of the child in complete and incomplete families. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. – Tashkent: Tashkent State Pedagogical University, 2019. - 53 p.

Лобар БАБАХОДЖАЕВА,

к.п.н., Международнй Вестминстерский университет в Таишенте
lbabakhodjaeva@wiut.uz

ЭЛЕКТРОННОЕ ОБУЧЕНИЕ – ПОДДЕРЖКА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОГО ВНЕДРЕНИЯ

Аннотация

Статья рассматривает актуальность онлайн образования и влияние пандемии на образование и в частности, как преподаватели могут быть поддержаны административно и технически в процессе перехода к онлайн обучению. Роли преподавателя и студента меняются в среде электронного обучения, преподаватель становится больше фасилитатором и организатором процесса, тогда как студента принимает самостоятельные решения о траектории своего обучения.

Ключевые слова: электронное обучение, поддержка преподавателей, фасилитатор, интернет обучение, средства обучения.

ELEKTRON TA'LIM – TRENERNI SAMARALI AMALGA OSHIRISH UCHUN QO'LLAB-QUVVATLASH

Аннотация

Маколада онлайн таълимнинг долзарблиги ва пандемиянинг таълимга таъсири ва хусусан, ўқитувчиларнинг онлайн таълимга ўтишда маъмурий ва техник жиҳатдан қўллаб-қувватланиши таҳлил этилган. Электрон таълим муҳитида ўқитувчи ва ўқувчининг роллари ўзгаради, ўқитувчи жараёнинг фасилитатори ва ташкилотчиси бўлиб қолади, талаба эса уларни ўрганишнинг траекторияси ҳақида мустақил қарор қабул қилади.

Калит сўзлар: электрон таълим, ўқитувчиларни қўллаб-қувватлаш, фасилитатор, интернет таълим, таълим воситалари.

TEACHERS SUPPORT IN IMPLEMENTING ONLINE EDUCATION

Annotatsiya

The article explores the rise of online education and influence of pandemic situation on it in particular how academic staff can be supported administratively and technologically. The roles of academics and students are changing in online environment, lecturer is becoming more a facilitator of the process, whereas student is taking more ownership of own learning.

Key words: online teaching, teacher's support, facilitator, Internet education, learning tools.

Введение. Интернет-образование привлекло внимание всего мира в марте 2020 года, когда школы были вынуждены приостановить очные занятия из-за пандемии COVID-19. Согласно данным ЮНЕСКО, опубликованным в 2020 году, из-за кризиса в области здравоохранения более 1,7 миллиарда учащихся перестали посещать занятия. В результате образовательные учреждения были вынуждены лихорадочно переводить уроки или курсы на электронное обучение.

США занимает около 50% всего рынка онлайн образования, при этом Азия растет втрое большими темпами как в объеме потребляемых услуг, так и в количестве новых проектов. 34% всех инвестиций в 2015 в EdTech было в Китае бурное развитие рынка дистанционного образования и его доступность обеспечило быстрый рост слушателей, получающих образование с помощью электронного обучения уже в 2005 году число слушателей, обучающихся по программам e-learning, превысило число слушателей, обучающихся по традиционной форме обучения. По прогнозу к 2025 году число обучаемых по дистанционной форме может достичь 650 миллионов человек Гибкость и удобство – два из наиболее важных решающих факторов, которые учащиеся используют при выборе между онлайн-обучением и традиционным обучением в классе. В опросе студентов онлайн-колледжей в 2019, проведенном Learning House, среди 1500 зарегистрированных онлайн-студентов 63% респондентов заявили,

что они записались на онлайн-программу, потому что она лучше всего подходит для их работы и жизненных обстоятельств, 34% заявили, что они предпочитают данный метод обучения, и только 3% сказали, что это произошло потому, что они могли найти свою программу только в Интернете [2].

В своем выступлении Президент Республики Узбекистан на торжественном собрании, посвященном Дню учителей и наставников 30 сентября 2020 года **отметил что** в настоящее время преподаватели должны активно овладевать последними достижениями науки, образования и внедрять их в учебный процесс. Он также отметил что «сегодня все мы свидетели того, что развитие «цифровой экономики» является самым актуальным вопросом в мире. Нашей экономике необходимы современные специалисты, обладающие широкими знаниями и квалификацией в сфере информационных технологий, способные их эффективно использовать.» [1] По мере того, как актуальность онлайн-образования будет оставаться после пандемии, а интерес и количество абитуриентов будут постоянно расти, высшие учебные заведения также будут расширять свои предложения онлайн-программ в качестве стратегического ответа на текущий спрос.

Обзор литературы. Однако, хотя онлайн-обучение и педагогика на основе технологий продолжают расширять свою роль вместо продолжающейся

пандемии, эксперты предполагают, что переход на 100% онлайн следует рассматривать только как дополнительный академический метод, а не как долгосрочный подход к образованию [9]. Обучение онлайн требует комплексных знаний о содержании, технологиях и педагогике, помимо тех знаний которые присутствуют у преподавателей ведущих традиционные занятия [10]. Келер и Мишра утверждают, что, для эффективного онлайн обучения необходим интегрированный подход всех трех факторов. Текущая литература показывает, что большинство преподавателей не получают значительной подготовки при переходе на онлайн-формат и, следовательно, должны полагаться на их образование и опыт преподавания в классе для разработки и внедрения онлайн-обучения [8].

Изучение, создание и внедрение успешных систем обучения, которые действительно улучшат обучение, требует продуманного сочетания философии образования, новых технологий и продуманный учебный план [12]. Преподаватели сталкиваются с рядом новых ситуаций при обучении в онлайн-среде. К ним относятся: принятие на себя ответственности администрирования или управление онлайн-курсами; верстка и дизайн курса; методы преподавания онлайн таких как текст, графика, аудио или видео; различные методы общения, используемые учащимися, такие как электронная почта, доски обсуждений и чаты; методы привлечения внимания и сохранения участия студентов; проведение соответствующей оценки знаний студентов; и, практическое знание всех технологий, реализуемых в онлайн-курсе [4].

Преобразование традиционного курса в онлайн-курс - это не просто вопрос набора текста лекции и размещение их в Интернете. Преподаватели должны найти новые способы и методы чтобы задействовать учащихся и поощрять их к активному участию в уроках. Поэтому особенную важность приобретает поддержка преподавателей, на которую можно положиться при внедрении этого изменения учебной программы. Жизненно важно чтобы эта поддержка была постоянной от стадии планирования до реализации. Роль преподавателей высшего образования в онлайн-среда отличается от традиционной роли тем, что онлайн-инструктор должен стать фасилитатором онлайн-обучения [7, 12]. Часто, все это должно быть сделано без значительной подготовки или обучения как произошло, например при пандемии в 2020 году. Необходимо изменить то, как учителя преподают и как учатся студенты [7]. Роль онлайн-преподавателей требует умелого манипулирования обсуждениями и обучением, чтобы привлечь онлайн-учащихся и убедиться, что они в достаточной мере взаимодействуют с содержанием [4]. Исследователи в этой сфере пришли к выводу, что студенты в большей степени контролируют обучение в онлайн-среде. Студенты имеют возможность взаимодействовать с контентом и со своими сверстниками по-своему, без вмешательства или контроля инструктора. Следовательно, преподаватели нуждаются в компетенциях в области учебного дизайна для преобразования очных курсов в онлайн формат. Другие навыки, необходимые для эффективного обучения онлайн, включают в себя разработку аутентичных заданий для оценки знаний и борьба с плагиатом и мошенничеством. Несмотря на хорошо проработанное содержание, реализацию учебного дизайна и других факторов, взаимодействие

студентов было определяющим фактором в том, как класс прошел. В интерактивных классах преподаватели могут контролировать информационный поток курса, но в онлайн-классах студенты могут не следовать определенному для них направлению. Не все традиционные методы обучения теряются, когда преподаватели переходят на онлайн обучение. Преподаватели Университета Висконсина сообщили, что, хотя некоторые из их методов можно было перенести, им пришлось переосмыслить другие методы обучения, такие как подготовка раздаточных материалов и дистанционное общение [5]. Основной обеспокоенностью всех преподавателей в нескольких исследованиях заключалась в неспособности читать по лицам студентов, и озабоченность по поводу того, как они смогут оценить, понимают ли студенты содержание [6]. Сто процентов членов общественных колледжей, опрошенных в одном из исследований отметили необходимость развития и наставничества при запуске онлайн-обучения. В исследовании 2006 г. Фрезе, только 25% преподавателей полностью согласны с тем, что они прошли адекватную подготовку в их учреждениях до того, как начать преподавать онлайн. Преподаватели в основном выражают озабоченность отсутствием глубоких технологических знаний, а также недостаточным общим пониманием процесса обучения в онлайн-среде [5]. Изменения в привычных способах работы и расписании своего времени вызвали озабоченность преподавателей сообщается в ряде исследований. Одна из проблем, стоящих перед высшими учебными заведениями, заинтересованными в предоставлении онлайн-образование направлено на подготовку преподавателей к преподаванию онлайн. Бейтс и Ватсон (2008) утверждают, что многие преподаватели, не имея формального образования в применении онлайн практик и в основном самостоятельно, просто адаптировали свои методы очного обучения для удовлетворения потребностей онлайн-образования. О необходимости административной поддержки говорили все преподаватели, опрошенные в многочисленных исследованиях [6, 8]. Администраторы часто считают, что преподаватели могут управлять большим количеством студентов в онлайн-курсах, без учета дополнительного количества заданий, которые будут представлены для оценки успеваемости [13]. В исследовании преподаватели колледжа Миссисипи, которые преподавали онлайн-курсы, обеспечивали административную поддержку и нагрузка преподавателей была высоко оценена как важный элемент при обучении онлайн [6]. Фрезе (2006) также упоминает что, что многие преподаватели - участники отмечали отсутствие стимулов для преподавания в дистанционном формате, а также несколько ограничений в размере классов, и почти все жаловались на отсутствие технической поддержки. Отсутствие стимулов также было отмечено Гэмиллом (2004) как серьезное препятствие для желания преподавателей преподавать онлайн. В исследовании Хоупвел (2007) преподаватели сообщили о рисках для традиционной роли педагогов. Эти риски включали увеличение затрат времени, низкие оценки студентов из-за технических проблем и нехватка времени на исследование. Преподаватели выражали обеспокоенность тем, как это повлияло на их неучебную деятельность, такую как исследования и писательство, и то, как это требовало от них

корректировки расписания, так как разработка новых курсов часто требовала от них работы в перерывах между семестрами. [3,4] Ожидания студентов от онлайн-курсов также разные. Все сотрудники факультета, опрошенные Райаном и др. (2005) показали, что студенты ожидают общения в течении 48 часов после размещения вопроса. Эти ожидания, по словам преподавателей, требовали от них внесения корректив в свою работу, и 65% преподавателей считали, что у них изменились отношения со студентами. Члены факультета также выразили обеспокоенность тем, что студенты не знали о своих обязанностях в качестве онлайн-учащихся. Важность студентов, имеющих глубокое понимание технологии перед записью на онлайн-курсы было важным фактором, определенным преподавателями [5]. Когда студенты и преподаватели чувствуют себя комфортно с технологиями, занятия проходят в более подходящем темпе. Преподаватели также отметили о необходимости новой формы отношений со специалистами технической поддержки, поскольку им приходилось полагаться не только на свой собственный опыт, чтобы развивать и поддерживать свои классы. Не все преподаватели приняли идею дистанционного образования. Педагоги часто считают, что онлайн-курсы занимают больше времени, чем традиционные. Это одна из причин, по которой факультет отказывается от преподавания онлайн. Многие преподаватели считают, что разработка онлайн содержания занимает много времени, которое отнимает в свою очередь время на исследование и написание научных статей. Другая причина в том, что многие университеты не включают онлайн-обучение в качестве приоритета в стратегии развития вуза. [11]. Другие препятствия, упомянутые преподавателями, включают отсутствие общения со студентами лицом к лицу, нехватка времени на планирование онлайн-курса, а также отсутствие технической и административной поддержки и помощи. [13]. В то же время преподаватели которые экспериментировали с онлайн обучением находили новые методы и возможности обучения ранее не использованные в традиционном обучении. Преподаватели и студенты сообщили, что дистанционное образование позволяет им быть более открытыми и чувствовать себя менее подавленными, когда они выражают свои взгляды и мнения. Некоторые преподаватели даже сообщили, что они пересмотрели свои убеждения в отношении очных занятий на основе своего опыта онлайн-обучения; преподаватели сообщили о высокой степени удовлетворенности своим участием в разработке и проведение онлайн-курса, поскольку это дало им возможность совершенствовать свои навыки в новой области обучения [4]. Также преподаватели отметили гибкость в работе, когда они поняли сущность педагогики дистанционного обучения оказалось что это прежде всего поле для научных исследований и гибкость в расписании также

предоставляет им больше времени для своих научных изысканий.

Методология. Летом 2020 года Международным Вестминстерским университетом в Ташкенте было принято решение создать рабочую группу по определению дорожной карты в целях внедрения онлайн обучения в период пандемии. Одной из целей данной группы было понять существующую ситуацию в среде понимания и применения технологий в обучении и предложить пути по подготовке к удаленному обучению в новом учебном году.

Результаты. Так было выявлено что только 26% преподавателей применяли различные веб технологии в своем преподавании, но тем не менее 57% преподавателей прошли курсы по подготовке и дизайну онлайн обучения. В основном это были курсы предоставленные на Coursera, 50% прошли курс проведенный внутри университета преподавателями специалистами в этой сфере. Интересно что среди 26% тех кто уже применял онлайн технологии в основном отметили что делали видео лекции и предоставляли обратную связь посредством средств технологии. Для этого они использовали приложения Гугл, Zoom, инструменты, предложенные внутренней обучающей платформой Интранет. Многие также были знакомы с такими приложениями как Canvas, H5P, Camtasia, Adobe Spark, Kahoot, Padlet. Стоит заметить, что преподаватели уже использовавшие технологии были более открыты и оптимистичны к последующему переходу обучения удаленно. Данный опрос показал, что для более успешного перехода на удаленное обучение университету требуются институциональные шаги и развитие структур для поддержки преподавателей и студентов. Так рабочей группой было предложено прежде всего провести и подготовить видео материалы для преподавателей и студентов по использованию внутренней обучающей системы Интранет и всех функций которыми она обладает. Технические спецификации и требования к оборудованию должны быть предоставлены студентам заранее. Онлайн-обучение и преподавание предполагают различные подходы и педагогику, преподаватели нуждаются в обучении и в повышении осведомленности, что является самой сложной частью процесса, которая требует времени и мотивация к изменениям. Шаги для этого могут быть:

- Обучение преподавателей подходам смешанного обучения / виртуальной среды
- Обсуждение тем и обмен передовым опытом в сфере электронного обучения
- Мотивация и поощрение преподавателей, эффективно использующих инструменты электронного обучения
- Техническая поддержка для создания онлайн-среды.

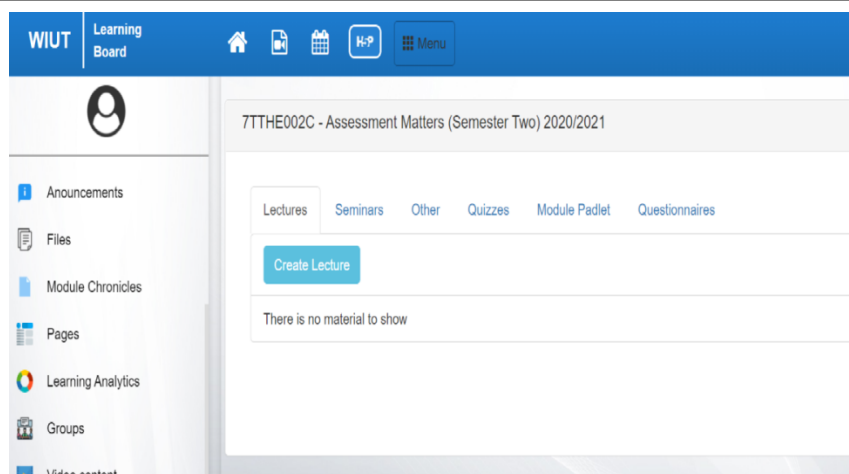

Рис1. Вид внутри предмета в обучающей системе Интранет

Структурно университетом было принято решение открыть позицию электронного координатора – в обязанности которого будет входить поддержка преподавателей на всех уровнях в среде электронного обучения. Также отдел Информационных технологий организовали технические тренинги по использованию системы обучения. Система обучения Интранет была дополнена такими функциями как видеоконференция, дискуссии, проверка курсовых и обратная связь со студентами. Видео материалы по использованию системы также были созданы и доступны для студентов. В результате окончания первого семестра 2020-21 учебного года преподаватели отметили гибкость удаленного обучения, они могли преподавать из дома, не теряя времени на дорогу, тем не менее многие столкнулись с проблемой мотивации студентов, сложности в привлечении всех студентов к активной работе онлайн, ощущения «вещания в экран» не видя лиц и глаз студентов. Студенты в свою очередь отмечали проблемы с Интернетом у них дома, неполадки в технике, сложности контакта с преподавателем. Конечно результаты удаленного обучения требуют

более детального изучения и проведения сбора данных на всех уровнях по окончании пандемии. Но это также хороший педагогический опыт, который должен быть применен в недалеком будущем в целях информатизации образовательного процесса, поскольку образовательное пространство не может более игнорировать роль и место информационных технологий в обучении и преподавании.

Выводы. Высшие учебные заведения и студенты продолжают увеличивать свой спрос на онлайн-обучение, преподаватели продолжают брать на себя тяжелую нагрузку по разработке и обучению преподавателей по новому в среде Интернет и систем, часто с минимальной поддержкой. Очевидно, что учреждениям необходимо обеспечить дополнительную поддержку и обучение преподавателей, особенно в практическом дизайне и педагогике электронного содержания, поскольку преподаватели все чаще берут на себя обязанности по преобразованию очных занятий в онлайн-доставку как и само время диктует трансформацию образования.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://president.uz/ru/lists/view/3864> - Выступления Президента Республики Узбекистан.
2. Батаев, А. В. Анализ мирового рынка дистанционного образования / А. В. Батаев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 20 (100). — С. 205-208. — URL: <https://moluch.ru/archive/100/22587/>
3. Clinefelter, D., 2012. Best practices in online faculty development. *Learning House Whitepaper*. Available at: https://www.learninghouse.com/wp-content/uploads/2017/09/Best-Practices-for-Faculty-Development_Web_Final.pdf.
4. Conceição SC. Faculty lived experiences in the online environment. *Adult education quarterly*. 2006 Nov;57(1):26-45.
5. Diekelmann, N., Schuster, R. and Nosek, C., 1998. Creating new pedagogies at the millennium: The common experiences of University of Wisconsin-Madison teachers using distance education technologies [Electronic version]. *Distance Education Systemwide Interactive Electronic Newsletter*, 5(7).
6. Gammill TD. Factors associated with faculty use of web-based instruction in higher education. *Mississippi State University*; 2004.
7. Jaffee, D., 2003. Virtual transformation: Web-based technology and pedagogical change. *Teaching Sociology*, 31(2), pp.227-236.
8. Johnson RT, Johnson DW. Active learning: Cooperation in the classroom. *The annual report of educational psychology in Japan*. 2008 Mar 30;47:29-30.
9. Izumi, T., Sukhwani, V., Surjan, A. and Shaw, R., 2020. Managing and responding to pandemics in higher educational institutions: initial learning from COVID-19. *International Journal of Disaster Resilience in the Built Environment*.
10. Koehler, M.J. and Mishra, P., 2005. What happens when teachers design educational technology? The development of technological pedagogical content knowledge. *Journal of educational computing research*, 32(2), pp.131-152.
11. Lorenzetti JP. For quality and cost effectiveness, build a hybrid program. *Distance Education Report*. 2004 Nov 1;(21):1-2.
12. Major, H. and Levenburg, N., 1997. Critical Issues in Interactive Television Delivery: Instructional Quality, Faculty Development and Faculty Compensation.
13. McKenzie, B.K., Mims, N., Bennett, E. and Waugh, M., 2000. Needs, concerns and practices of online instructors. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 3(3).

Dildora BARATOVA,
E-mail: dildorabaratova93@gmail.com
Gulbahor MADAMINOVA,
E-mail: gulbahormadaminova1@gmail.com
National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek Interfaculty department
of the English Language teachers

Reviewed by UzSWLU senior teacher (PhD) Ibragimova F.X.

COMPUTER-ASSISTED LANGUAGE LEARNING AND EVALUATION OF THEIR USE

Abstract

In a few years, rapid changes have been seen in technologies and new things are discovered. Computer helps people in many ways, especially in education and societies. The expression of Computer Assisted Language Learning (CALL) refers to a variety of technology uses for language learning. Technology includes CD- ROMS (containing interactive multimedia and other language exercises), electronic reference materials like as online dictionaries and grammar checkers, and electronic communication in the target language through email, blogs and wikis.

Key words: computer, technology, implementation, communication, integration, technological devices, interaction.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВ С КОМПЬЮТЕРОМ И ОЦЕНКА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация

За несколько лет в технологиях наблюдались быстрые изменения и открывались новые вещи. Компьютер помогает людям во многих отношениях, особенно в образовании и обществе. Выражение Computer Assisted Language Learning (CALL) относится к различным технологиям, используемым для изучения языка. Технология включает в себя компакт-диски (содержащие интерактивные мультимедиа и другие языковые упражнения), электронные справочные материалы, такие как онлайн-словари и средства проверки грамматики, а также электронное общение на целевом языке через электронную почту, блоги и вики.

Ключевые слова: компьютер, технология, реализация, коммуникация, интеграция, технологические устройства, взаимодействие.

KOMPUTER YORDAMIDA TILNI O'RGANISH VA UNI BAHOLASH

Annotatsiya

Bir necha yil ichida texnologiyada jadal o'zgarishlar yuz berdi va yangi narsalar kashf etildi. Kompyuter, ayniqsa, ta'lim va jamiyatdagi odamlarga ko'p jihatdan yordam beradi. Tilni kompyuter yordamida o'rganish iborasi (CALL) tilni o'rganish uchun turli xil texnologiyalarni qo'llaydi. Texnologiyalar tarkibiga CD-ROMlar (interaktiv multimedia va boshqa til mashqlarini o'z ichiga olgan), elektron ma'lumotnomalar, masalan, onlayn lug'atlar va grammatikani tekshiruvchilar, shuningdek, elektron pochta, bloglar va vikilar orqali yo'naltirilgan tilda elektron aloqa kiradi.

Kalit so'zlar: kompyuter, texnologiya, amalga oshirish, aloqa, integratsiya, texnologik qurilmalar, o'zaro ta'sir.

Introduction. In today's world, the knowledge of computer software or hardware is a basic necessity for a lot of jobs. By making students from underprivileged sections of the society computer literate will mean making them competent and better suited for today's job market or pursue higher studies. This will also improve their prospects of getting into a better job. We can therefore safely conclude- lack of basic computer skills can certainly be looked upon as a hindrance to an individual's development.

It was really unfortunate to see these well-deserving students from Govt. schools not having a basic idea of computers, simply because they have never used computers. Though we could encourage every student to get some basic computer knowledge to at least keep in touch, this is far from reality as govt. schools do not have adequate C-lab facilities. Earlier the younger ones get familiar with computers, the better it will be for them to find out what lies out there.

E.S. Polat highlights the following pluses:

- students' interest in computer technology often leads to
- high motivation of the learning process;
- during training using computer programs at students' general, computer and language culture is increasing;
- the learning process is individualized;
- developing the cognitive abilities of students;
- the assessment is objective;
- effective exercise performance is ensured.

It should also be noted the advantages of using computer programs and, directly, a computer. The list of these advantages includes:

- Free learning mode (self-selection of time, pauses and pace of work). [2]
- Objective assessment of students' answers; lack of bias towards any of the students.

There are also inherent disadvantages when learning with using information and communication technologies (ICT). It may be:

- difficulties in transferring large amounts of information;

- the need to use the labor of highly qualified

specialists to support and update the software system and data.

When using computer programs in teaching, FLs are pursued specific goals [6]:

When teaching phonetics	- expansion of passive and potential dictionaries of trainees; - control of the level of formation of lexical skills based on test and game computer programs using visual clarity; - the formation of productive lexical predominantly writing skills.
When teaching vocabulary	- expansion of passive and potential dictionaries of trainees; - control of the level of formation of lexical skills based on test and game computer programs using visual clarity; - the formation of productive lexical predominantly writing skills.
When teaching grammar	- control of the level of formation grammatical skills based on test programs; - the formation of receptive grammatical reading and listening skills; - the formation of productive grammatical predominantly writing skills;
When teaching to read	- control of the level of formation grammatical skills based on test programs; - the formation of receptive grammatical reading and listening skills; - the formation of productive grammatical predominantly writing skills;
When teaching Listening	- formation of phonetic skills listening; - control of the correct understanding of the listened text.
When teaching speaking	- formation of phonetic speaking skills.

Methods. Insufficient of theoretical elaboration of questions of methodology of teaching English language for professional activity is reflected in the practice of teaching. In particular, the existing textbooks and books in English language for future teachers is made without regard to the specific professionally-oriented activities, without regard to the specific professional terms, include material not relevant to the topic and purpose of the lessons and proposed exercises and assignments did not constitute an integrated system aimed at the formation of communicative competence necessary for future teachers. It is important that in the lessons English language learners felt the beauty of a foreign language. This may be achieved by the use of different active forms and methods of work. Note that difficult at first glance, tasks attracted students with its novelty, uniqueness, originality. In the process of education and upbringing of the modern generation one of the main aspects in addition to emotional development is the increase of the intellectual potential of students. Currently, English classes students are given a very large amount of information, influencing the process of training. The researchers raise the question: to use or not to use a computer in lessons? Clearly, the computer reveals to student and teacher to see new opportunities, find new

ideas and solve complex problems. The using of informational technologies in learning English language is very effectively, as the didactic function of these technologies is wide. This is due to the fact that computer technology allows obtaining informational multichannel, and therefore increases significantly as the volume of information received, and the quality of its assimilation. [1]

Results. We are aware that our results cannot be generalized due to the small number of our sample and the short period of time that our research lasted. However, it is hoped that we will be able to highlight possible trends and offer useful suggestions for further research. As regards to our first research question 'In which areas computers may help most? we can observe that students' ratings in some of the areas in which they thought CALL materials could help them increased after the experiment specially in their role to learn more new words and phrases, cultural aspects of the language and to develop speaking skills. Computer programs offer learners greater choice of place, style of working, level of language at which to work etc. The quality of feedback can usually be tailored to the students' linguistic needs (within the scope of the software) but to date it is not possible to tailor the feedback to the affective needs of individual learners; for example, a teacher can

sense if a student is having a bad day and can choose to offer suggestions in a tactful or encouraging manner. A computer program may only be able to offer limited suggestions as to how to improve performance or avoid repeated errors

The use of computers in language teaching has evolved in two spheres:

1) in teaching the native language;

2) in teaching a foreign (second) language in the language environment and outside it.

When using a computer in teaching, a special process is created interaction and cooperation, the basis of which must necessarily be professional interest and implementation of students practically meaningful work. The use of computer technology in foreign language lessons - one of the types of organization of the educational process. There is a huge the number of various programs that allow you to learn a foreign language using computers. When teaching EFL, the following can be used computer programs [3]: 1. Word-stock (program for working with a dictionary). This program is intended for self-compilation dictionary. The student can write down up to 1000 words with their definitions and examples. At any time he can look at the word or check his knowledge of vocabulary: the definition of a word is shown on the screen and follows the question of the word itself. The example with a space serves as a hint. Program extremely easy to use and ideal for individual training, as well as for group activities and information exchange.

2. Match master (program for matching). This versatile program is in constant demand among students. The student must correctly connect lexical units (from words before a paragraph in three lines) of the right and left columns. The choice is made by viewing both columns using the arrow-indicators. The printing device allows you to reproduce exercises on paper for individual and class work.

3. Choice master (a program with a choice of options). This easy-to-use program for creating exercises for multiple choice. The programmer can set 3-5 choices or a different amount for each example and include if necessary error indicators that log every wrong action. Questions may be displayed in order or randomly. When drawing up exercises, the teacher does not have to adhere to a certain number of questions. After completing the exercise, questions. For this, the program "Editor" is used. Working with the computer can select the testing and teaching modes. At the first the student until the end of the exercise does not know which of his answers are correct. The second mode provides immediate response and action error indicator. If necessary, the results of the trainee's work (number of errors) can be printed out.

4. Close master (program for filling in gaps). The program allows the instructor or trainee to enter, write to disk or edit texts up to 50 lines. Trainee selects text by title and before showing it on the display sets which words in the text should be omitted (from every fifth until every fifteenth). Then, looking through the text with the numbered spaces, fills them in. Texts in different languages with spaces can be received in printed form. Trainees can fill them out on paper with a convenient speed for yourself and at a convenient time to compare the results of your work with computer data.

5. Crossword master (program for filling in a crossword puzzle). The program allows you to create, record and solve on your computer crosswords, and also

provides a mode of operation for two learners. The programmer can define the dimensions of the chart (from five to fifteen squares in any direction) and print words and spaces in it. A crossword puzzle can be of any type - educational or entertaining, with words invented right there or taken from the text.

6. Unisab (substitution program). Preselected words in the displayed text or one expression after another is highlighted with a brighter image. Trainee must substitute other words or expressions for them.

7. Unilex (program for working with a dictionary to the text). The program compiles a list of all words of the text alphabetically and the frequency of use of each word is indicated. The list can be recorded on disk or issued in hard copy. It can be used in preparation of lexical explanations for certain texts.

8. Gap master (program for filling in gaps). The program allows the teacher to enter large texts and define the element to be omitted - prefixes, suffixes, words or expressions. If necessary, he can set permission to another, also correct answer. The text is entered through a special processor. The learner can fill in the blanks in any order and choose checking or training mode. Each answer can be accompanied by the key that appears with any answer. This program is often chosen by teachers for strict control of the skills being formed use of linguistic units.

10. Speed rid (speed reading program). The text is displayed on the screen in parts of 8 lines during a certain time (the student must choose the time of presentation: from 1 minutes to 9 seconds - for very slow reading; 9 seconds - for training random access memory). The purpose of the exercise is to train fast reading with general content coverage. After each page or all of the text there may be multiple choice questions are presented. The text can be displayed in both normal and enlarged font.

Park & Son point out that, teachers of CALL have positive and approving attitudes toward the use of computers in the classroom. They think computer is that kind of technology which helps teaching students and they get help in various ways. From the use of computer students will have learning experiences in real and authentic contexts. According to Atkins and Vasu, teachers" are more conscious about the use of computers in the classroom. They think computers play a significant role on the EFL learners. On the other hand, Lam also says that teachers" have interest in using computers and have personal beliefs of the advantages of using computer in the classroom which also help teachers to make a decision of using technology. [3]

Kim also points out those teachers" beliefs about language teaching and learning. The teachers" beliefs about language teaching and learning affected their perceptions and expectations of computers as well. Teachers do not believe computers can develop all the four skills equally. They expect using the internet and multimedia through computer which help students" reading comprehension. [4]

Warschauer points out about use of technology in the classroom. He has done an ethnographic research with language learners in Hawaii-including immigrants, foreign students, and native Hawaiians. It indicates that the participants view technology not as a secondary, optional tool but as a critical added value to language education. In other words, students in technology intensive language classrooms learn both language skills and valuable information literacy simultaneously. [5]

Alshumaimeri has done a study on EFL learners of CALL of Saudi Arabia. He focuses on teachers, ministry of education and decision makers who are involved to implement CALL in EFL classroom. The decision makers should have careful monitoring and evaluation when they think of implementing CALL for EFL learners in the classroom. Teachers' collection of perceptions and attitudes will help in the assessment and modification of the teaching system. As he illustrates, by encouraging teachers to reflect on their experiences and the challenges they face, decision makers can better ensure productive use of new technological innovations in education. Collection of the perceptions and attitudes of the teachers who use such tools are followed by careful analysis which is an important step in the assessment and modification of the teaching initiative. Careful monitoring and evaluation of the needs and experiences of EFL teachers will assist decision makers as they develop methods to use IT more effectively in the education system. Such things will help in the development of future initiatives. [6]

Conclusion. Given the recent presence of technology in their schools, developing countries have the

responsibility not merely to provide computers for schools, but also to foster a habit of infusing variety of ways in which computers can be integrated in teaching-learning amongst the end users of these tools. As Sheingold (1991, cited in North Central Regional Educational Laboratory, 2003) notes, the challenge of technology integration into education is more human than it is technological. Hence, the study of the ways and extent of computer use becomes indispensable to the technology implementation plans. The findings of this study may be specific to Central School teachers in India, but their implications are significant to other educators as well. With regard to use of computers in teaching-learning process, on an average more than three-fourth of the teachers were found to use computers (CAL, CMI, and CAI) either often or at least sometimes.. The in-depth analysis indicated that amongst the three categories of computer use, CAL was the most popular category of computer use whereas CAI was the least popular amongst teachers. Thus, teachers more commonly used computers for whole class instruction, teacher-directed student assignments, and teachers' self-learning.

REFERENCES

1. Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ITT» in the institutions of higher education // Journal of Language and Literature. Vol. 6. Issue 4. November, 2015. P. 351—354
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе
3. образования: учебное пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.К. Петров.
4. Москва: Издательский центр "Академия", 1999. – 224 с
5. Park C.N. & Son J.B. Implementing Computer-Assisted Language Learning in the EFL Classroom: Teachers' Perceptions and Perspectives. International Journal of Pedagogies and Learning, 5, 1-25, 2009.
6. Practice. *The Modern Language Journal*, 81, 470-481, 1997.
7. Warschauer M. A Developmental Perspective on Technology in Language Education Author. *TESOL QUARTERLY*, 36, 453-475, 2002
8. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе
9. образования: учебное пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.К. Петров. –Москва: Издательский центр "Академия", 1999. – 224 с.
10. Alshumaimeri Y.A. Perceptions and Attitudes Toward Using CALL in English Classrooms among Saudi Secondary EFL Teachers. The JALT CALL Journal, 4, 29-46, 2008.
11. Азимов Э.Г. Компьютерные текстовые редакторы на уроке иностранного языка /
12. Э.Г.Азимов // Иностранные языки в школе. – 1997. – №1. – С. 54-57.
13. Гребенев И.В. Методические проблемы компьютеризации обучения в школе / И.В.
14. Гребенев // Педагогика. – 1994. – №5. – С. 47.
15. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам / Н.Д.
16. Гальскова. – Москва: Арки-Глосса, 2000. – 165 с.

Баҳодир БЕРДИЕВ,
Қариш давлат университети катта ўқитувчиси
E-mail: sharopovr@bk.ru,

“МАТЕМАТИКА ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ” КУРСИДАН МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА МЕТОДИК ТАЪМИНОТ ТИЗИМИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

“Математика ўқитиш методикаси” курсида математик таркибга эга бўлган талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш учун яратилган методик таъминот тизимидан фойдаланиш тавсифини тақдим этилади. Бунда, илгари мавжуд бўлган тизимни тўлдирган вазиятчи топшириқлардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратиш асосий мақсад қилиб олинган. Маълумки, компетентлик шахсий хусусият сифатида нафақат барча талабалар учун бир хилда шаклланиши ёки битта дарсда ҳам шаклланиши мумкин эмас, балки у ўқув жараёнининг муайян ажралмас қисмининг натижасидир.

Калит сўзлар: компонент, методик таъминот, таркиб, даражалар, сюжетли масалалар, мазмунан қизиқарли, ностандарт.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ПО КУРСУ «МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ»

Аннотация

В курсе «Методика обучения математике» дается описание использования системы методического обеспечения, предназначенной для организации самостоятельной работы студентов с математическим содержанием. При этом основной целью является уделить особое внимание использованию ситуационных задач, дополняющих ранее существовавшую систему. Общеизвестно, что компетентность как личностная черта может формироваться не только единообразно для всех учеников или даже в рамках одного урока, но и является результатом определенной неотъемлемой части учебного процесса.

Ключевые слова: составляющая, методическое обеспечение, контент, уровни, сюжетные вопросы, интересное, нестандартное содержание.

USING THE SYSTEM OF METHODOLOGICAL SUPPORT IN THE ORGANIZATION OF SELF-STUDY IN THE COURSE "METHODS OF TEACHING MATHEMATICS"

Abstract

The course "Methods of teaching mathematics" describes the use of a system of methodological support, designed to organize independent work of students with mathematical content. In this case, the main goal is to pay special attention to the use of situational tasks that complement the pre-existing system. It is well known that competence as a personality trait can be formed not only uniformly for all students or even within one lesson, but also is the result of a certain integral part of the educational process.

Key words: component, methodological support, content, levels, plot questions, interesting, non-standard content.

Қириш: Талабаларнинг мустақил таълимини методик таъминлаш тизимидан фойдаланиши дейилганда, унинг ҳар бир компоненти талабаларнинг предмет-методик компетентлигини шакллантиришга мўлжалланган деб тахмин қилади. Шу билан бирга, талабаларнинг математик таркибга эга бўлган мустақил таълимини методик таъминоти тизимининг тузилиши: дастлабки, илғор ва юқори даражаларда предмет-методик компетентлигини шакллантиришга қаратилган.

Асосий қисм: "Математика ўқитиш методикаси" курсида математик таркибга эга бўлган талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш учун яратилган методик таъминот тизимидан фойдаланиш тавсифини тақдим этамиз. Бунда, илгари мавжуд бўлган тизимни тўлдирган вазиятчи топшириқлардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратамиз.

Маълумки, компетентлик шахсий хусусият сифатида нафақат барча талабалар учун бир хилда шаклланиши ёки битта дарсда ҳам шаклланиши мумкин эмас, балки у ўқув жараёнининг муайян ажралмас қисмининг натижасидир. "Математика ўқитиш методикаси" курсида алоҳида бўлимларни ажратиб

қўрсатиш мумкин, масалан, умумий методикада фан мазмуни билан ишлаш бўлимида талабаларнинг предметли-методик компетентлигини шакллантириш учун мўлжалли кўрсатмалар берилади. Бундан ташқари, маълум бир методикани ўрганаётганда, табиий равишда предметли-методик компетентликни шакллантириш жараёнида давом эттирилиши лозим. Аммо талабаларни мустақил таълими жараёни махсус тарзда режалаштирилган бўлса умумий методологияни ўрганишда ижобий натижаларга эришиш мумкин. Тақдим этилаётган талабаларнинг мустақил ишларини методик таъминоти тизими битта мавзу бўйича амалга оширилмаган, шу сабабдан ҳар бир кейинги мавзу кўпчилик талабалар томонидан эришиши лозим бўлган маълум бир юқори даражадаги предметли-методик компетентликка йўналтирилган бўлиши керак. Масалан, биринчи мавзунини ўзлаштиришнинг асосий вазифаси барча талабаларда предметли-методик компетентликни шакллантиришнинг энг юқори даражасига эришишдир, чунки тажрибамиз шуни кўрсатадики, мавзунини ўрганиш бошланишида талабаларнинг тахминан 10% (аниқроғи 10.53%) предметли-методик компетентлик-

ни шакллантиришнинг энг юкори даражасига эришмаган. Педагогнинг йўналтириш беришига қарамай (ажратилган компетентликнинг даражаларига изчил эришишга йўналтирилган), ҳар бир мавзунини ўрганиш жараёнида барча талабаларга илғор ва юкори даражадаги предметли-методик компетентликка ўтиш имконияти берилади.

Иккинчи мавзу барча талабалар томонидан фаннинг методик компетенциясини шакллантиришнинг илғор даражасига эришишга қаратилган. Амалиёт шуни кўрсатдики, биринчи мавзунини ўрганаётганда ҳамма талабалар тўсик даражасига етиб бора олмайди (бизнинг тажрибамизда улар 8,77% бўлиб чиқди), кейин иккинчи мавзунини ўрганаётганда ушбу талабаларга юкори даражадаги вазифаларни батафсил услубий тавсиялар билан бажариш имконияти мавжуд. Бу уларнинг остона даражасига этишларига имкон беради, аммо бошқа таркибда.

Талабаларда предметли-методик компетентликни шакллантиришнинг илғор даражасига йўналтирилган иккинчи мавзунини ўрганиш жараёнида талабаларнинг аксарияти (54,38%) юкори даражага эришганлиги аниқланди.

Предметли-методик компетентликни шакллантириш бўйича ишлар доимо даврий тарзда олиб борилганлиги сабабли, учинчи мавзу кўпчилик талабаларда предметли-методик компетентликни юкори даражада шакллантиришга қаратилган эди. Шу билан бирга, предметли-методик компетентликни шакллантиришнинг барча даражаларига (талабалар танлови бўйича) эришишга қаратилган вазифаларни таклиф қилинади.

Айтилганларни умумлаштирадиган бўлсак, ҳарқандай мавзунини ўрганаётганда талабаларга методик қўллаб-қувватлаш тизимидан вазифаларни таклиф қиламиз, улар танланган фанларнинг методик компетентлигини ҳар қандай даражаларини тавсифлайди, аммо биринчи мавзунини ўрганишда кўпчилик талабалар дастлабки даражага эришишга бўлган ҳаракатларни устувор деб билишади, илғор - иккинчи даража, учинчи мавзунини ўрганаётганда илғор ва юкори.

"Математика ўқитиш методикаси" курсида талабаларнинг математик муаммолари билан мустақил ишларини ташкил қилишнинг методик таъминот тизимидан фойдаланишни батафсил баён қиламиз. Ушбу мавзу "Математик таркибнинг компонентлари билан ишлаш"нинг учинчи бўлимида ўрганилди (тажриба - синов таълимида биринчи мавзу тушунчалар билан ишлаш, иккинчиси - тасдиқлар билан ишлаш).

Мавзунини ўрганиш бошида талабаларнинг мустақил иши "Ўқувчиларни сюжетли масалаларни ечишга ўргатиш методикаси" мавзуси бўйича таянч билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган. Мавзунини ўрганиш бошланишидаги мустақил ишнинг мақсади математик билимларни ташхислаш, ўрганиладиган мавзу билан боғлиқ талабаларнинг субъектив тажрибасини аниқлаш ва уни амалга ошириш натижалари педагогга кейинги фаолият стратегиясини, шу жумладан табақалаштиришни танлашга имкон беради. Мавзунини ўрганишнинг ушбу босқичи - мустақил ишларнинг методик таъминоти тест топшириқлари, муаммоли саволлар (маъруза пайтида) ва барча талабалар учун предметли-методик компетентликнинг юкори даражасини шакллантириш вазифалари билан таъминланган.

Дастлабки даражага эришиш учун талабаларга мустақил ишлашни қуйидаги методик таъминот элементларидан фойдаланиш таклиф қилинди: "Математика ўқитиш методикаси" фанининг "Математик таркибнинг компонентлари билан ишлаш методикаси" бўлимининг технологик харитаси; ўзини-ўзи назорат қилиш учун саволлар; асосий ва қўшимча адабиётлар; электрон таълим ресурслари; вазифаларни бажариш учун ҳаракатлар режаси; мавзунини ўрганиш мақсадларини танлаш вазифаси; таклиф этилаётган мақсадларга мувофиқлигини ўрнатиш учун топшириқларнинг картотекаси; вазиятли топшириқлар, топшириқларни баҳолаш мезонлари.

Шу билан бирга, талабаларга аудитория иши учун мазмун компонентлари билан ишлашнинг субъектив тажрибасини амалга ошириш учун тест, синфдан ташқари иш учун эса назарий масалалар бўйича тест топшириқини бажаришни таклиф қилинди. Талабаларнинг мустақил ишларини методик таъминоти тизимининг ушбу элементлари айнан шу мавзуда ўрганилган масалалар бўйича компетентликнинг дастлабки даражасига эришишга қаратилган.

Намуна тарикасида назарий саволлар бўйича тест топшириқларини келтирамиз.

Тест: Тўғри жавобнинг рақамини белгиланг.

1. Қуйидаги масалани қайси метод билан еча олишингиз мумкин?

Вазифа. "Талабаларга қуйидаги топшириқ берилди: "Иккита таъмирловчи ишчи биргаликда иш олиб, 6 кун ичида уйдаги квартираларни таъмирлашни якунладилар. Агар биринчи ишчининг кунлик ишлаб чиқариш ҳажми 1,5 барабар кам бўлса, ҳар бир ишчига бу ишни якунлаш учун неча кун керак бўлади?"

Педагог тест натижаларидан талабаларнинг ўқув фаолияти учун ички мотивациясини ривожлантириш, талабаларнинг ўрганилаётган материалга қизиқшини аниқлаш учун фойдаланади.

Шунингдек, мустақил ишларнинг бир қисми сифатида талабаларга мавзунини ўрганиш мақсадларини танлаш бўйича топшириқлар таклиф қилинди.

Топшириқ намунаси.

Сюжетли масалани ечиш бўйича қандай ишлашни ўрганиш учун ўзингиз белгилаб бермоқчи бўлган мақсадни танланг (ёки ўқувчиларга сюжетли масалаларни ечиш бўйича фаолиятни ўргатинг): 1) масалаларни турли методлар билан ечишга ўрганинг; 2) масалаларни ечишнинг турли усулларини топишни ўрганинг; 3) масала ечимини излашни ташкил эта олиш кўникмасига эга бўлинг; 4) масалаларни ечиш жараёнида синф билан фронтал ишлаш учун саволлар тизимини тузишни ўрганинг; 5) ўқувчиларнинг индивидуал ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда масалаларни ечишни уларга етиб борадиган шаклда тушунтиришга ўрганинг ва ҳ.к.

Кўпинча вазифалар қуйидаги саволларга жавоблар билан боғлиқ: "Бунима?", "Бу ёки бошқа ҳаракатни қандай бажариш керак (математик, ўқув ёки когнитив)?"

Танланган мақсад учун талабанинг нимани ўрганишини тушуниш учун, мавзу бўйича турли хил топшириқларнинг (жумладан, вазиятли топшириқларнинг) картотекаси тақдим этилади. Қизиқувчи талабалар учун қўшимча вазифалар сифатида қуйидаги топшириқлар таклиф этилади: мавзу бўйича терминологик лугат тузиш; мавзунини ўрганиш учун зарур бўлган Интернет-ресурсларнинг картотекасини тузиш; реал

вазятларни математик моделлаштириш билан боғлиқ вазиятли вазифалар.

Талаба ва педагог сюжетли масалаларини ўрганаётганда талабаларнинг мустақил иши мақсадларига эришишни баҳолай олишади. Талабаларга ўзини ўзи назорат қилиш учун тест ва талабалар томонидан предметли-методик компетентликнинг энг юқори даражасига эришишга қаратилган вазиятли вазифа таклиф этилади. Кейин баҳолаш натижалари таққосланади ва муҳокама қилинади.

Бундан ташқари, предметли-методик компетентликнинг илғор даражасини таъминлайдиган вазифаларга ўтиш тавсия этилади. Бу ерда талабалар учун долзарб бўлган ва мустақил ишни ташкил этишнинг кейинги босқичларида педагог томонидан ҳисобга олинadиган талабанинг шахсан муҳим мақсадларини аниқлашни муҳим деб биламиз. Бундай ҳолда талабаларнинг мақсадлари баёни қайдномасидан фойдаланиш мумкин. Тажриба-синовда иштирок этган академик гуруҳлардан бирининг талабалари учун бундай баён қайдномасидан мисол келтирамиз.

Уш бу қайднома дарснинг мақсадини аниқ белгилаб олишга имкон беради. Дарс охирида фикрлар эшитилиб, натижа хулоса қилинади, дарсда қандай мақсадларга эришилганлиги, кейинги дарсларга қандай мақсадларни қўйиш мумкинлиги аниқланади. Бундан ташқари, дастлабки учта мақсад мавзу таркибини ўзлаштириш билан боғлиқ. Агар уларга талабалар эриша олмаса ёки тўлиқ эриша олмаса, унда уларнинг ютуқлари устида ишлаш синфда "Элементар математика" фанидан ҳам олиб борилиши мумкин.

Тажриба-синов машғулотлар давомида олиб борган кузатишларимиз шуни кўрсатдики, бир гуруҳ талабалар ўзларини аниқ намоён этадилар, улар учун устувор математик таркиб (унинг мураккаблиги, хилма-хиллиги, сони), бошқа гуруҳ оддий материал билан ишлашда турли хил методик услуб лардан фойдаланишга кўпроқ эътибор беришади.

Белгилар мавзу бўйича ҳар бир дарс учун ажратилган мақсадларни танлаган талабаларни кўрсатади.

Ушбу фикрни талабаларга тақдим этиладиган қуйидаги вазиятли топшириқ натижасида тасдиқлаш ёки радэтиш мумкин. "Танлов" вазиятли вазифаси.

Иккиланиш олдидан турибсиз: ёки талабалар билан иложи борича кўпроқ қийин масалаларни ечиш ёки жуда кам сонли масалаларни ечиш орқали билим натижаларини олишнинг турли усулларидан фойдаланиш.

Савол. Мазкур мавзу бўйича масалаларни ечишни ўргатиш учун нимани танлайсиз? Жавобингизни асосланг.

Вазифа. Танловингиз яққол кўринадиган дарс қисмларини тайёрланг. Ўзингиз таклиф этаётган дарсдан парчалар тақдимотини тайёрланг.

Маълумот. 1-матн. Битта масалага оид машғулот кўпинча ўқувчилар зарур тушунчаларни ўзлаштирганидан ва муаммоларни ҳал қилишнинг бир қатор ўзигахос усуллари ишлаб чиқилгандан сўнг ўтказилади. Ушбу дарсда масала ечишда қўлланилган усулларни таҳлил қилишга қаратилади. Бундай дарс учун

танланган муаммо мазмунан қизиқарли, гоёларга бой ва бир нечта ечимларга эга бўлиши керак.

2-матн. Ностандарт масалани ечиш жараёнида иккита муҳим таркибий элементни ажратиш мумкин: 1) масаланинг тақдмоти (тавсифи) ва 2) ечимни излаш. Масала тақдмоти унинг математика тилига ўтказиш таржимасини ўз ичига олади. Ушбу таржима ҳар хил бўлиши мумкин. Унинг ечимини излаш масаланинг тақдим этилиш услубига ҳам боғлиқ. Муваффақиятли тақдим этиш изланиш ҳажминини пасайтиради, унчалик муваффақиятли бўлмаган тақдим этиш эса қидирув ҳажминини сезиларли даражада ошириши ва ечим излаш жараёнини мураккаблаштириши мумкин.

Бир ҳолатда излаш барча ечимларни топиш учун, бошқа ҳолатда – ечимлардан бири (энг қисқа, оқилона, етарлича яхши), учинчисида – ечимнинг мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқлаш учун хизмат қилиши мумкин[69].

Иккала гуруҳ талабалари ҳам мустақил машғулотларини натижаларини ўрганиш учун яъни турли йўллар билан эришиши мумкинлигини кўрсатиш учун жалб этилдилар.

Маълумотлар таҳлил қилинганидан сўнг, педагог маъқул топилганларнинг тўлиқ маълумотини олади, бунда у материални урганишнинг устувор мақсадларини белгилайди ва шу билан бирга талабалар мавзунини ўрганишнинг индивидуал мақсадларини аниқлайдилар.

Масалан, талабалардан бири мақсад сифатида "Мақтаб ўқувчиларига математик фаолияти мақсади сифатида масалаларни ечишга ўргатиш" мавзусини ўрганишни танлади. Ушбу мақсадга эришиш учун талаба математик фаолиятнинг мақсади сифатида масала билан ишлашнинг асосий босқичларини мустақил равишда аниқлашни, математик муаммони ҳал қилишни умумий усулининг таркибини аниқлашни ўрганиши керак эди (масаланинг мазмунини ўрганиш; таҳлил ўтказиш – ечим излаш; ечим излаш асосида, уни ҳал қилиш режасини тузиш ёки янгилаш керакли турдаги муаммони ҳал қилиш режаси; масалани тузилган режа асосида ҳал қилиш; турли хил ёзиб олиш усулларидан фойдаланган ҳолда ечимни ёзиш; ечимни текшириш ёки олинган ечимни ўрганиш; ечимларни олишнинг бошқа усулларини қараш, энг оқилонасини танлаш; жавобни ёзиш; масалани ечиш

Жараёнида олинган маълумотларни таҳлил қилиш, иложи бўлса, керакли хулосалар қилиш, сўнгра муаммоларни ҳал қилиш усуллари билан боғлиқ натижаларни умумлаштириш). Шунингдек, бу ерда ўқув фаолияти услубларини шакллантиришнинг кўриб чиқилган босқичларини дарс босқичлари билан ўзаро боғлиқлигини ўрганиш керак бўлади. **Хулоса:** Олинган маълумотларга асосланиб талаба ўзининг мустақил ўқув-билиш фаолияти режасини тузади. Шундай қилиб, талабаларга технологик харита таклиф қилинди, унда учта гуруҳ вазифаларини ажратиш мумкин, улар дастлабки, энг юқори ва илғор даражадаги предметли-методик компетентликка эга бўлиб, талабаларга ҳар бир гуруҳдан камида биттадан вазифани танлашни таклиф қилинди.

АДАБИЁТЛАР

1. Стефанова, Н.Л. Новый подход к организации самостоятельной работы будущих учителей математики в ходе методической подготовки /Н.Л. Стефанова //Теоретические и прикладные аспекты математики,

информатики и образования: материалы Междунар. науч. конф. федер. ун-т им. М. В. Ломоносова; Ин-т мат. и информ. Болгар. акад. наук, ин-т информатизации образования РАО ; Моск. пед. гос. ун-т. Архангельск : САФУ, 2014. – С. 109–114.

2. Батьканова Н.И. Профессионально-педагогическая направленность обучения элементарной геометрии студентов педвузов : дис. канд. пед. Наук. Н. И. Батьканова. – Саранск, 1994. – 168 с.
3. Ковалева, Г.И. Компетентностные задачи как средство совершенствования профессиональной подготовки будущего учителя математики : автореф. дис. ... д-ра пед наук / Г. И. Ковалева. – Волгоград, 2012. – 40 с.
4. Никитина, Н. Б. Метапредметный подходв модели развивающего обучения. Новые технологии в начальной школе / Н. Б. Никитина. – Режим доступа: <http://nsportal.ru>.
5. Сарванова Ж.А. Методическая аправленность обучения элементарной математике студентов математических специальностей педвуза: дис. ... канд. пед. наук / Ж. А. Сарванова. – Саранск, 2009. – 150 с.
6. Современная методическая система математического образования: коллективная монография / Н. Л. Стефанова, Н. С. Подходова, В. В. Орлов и др. ; под ред. Н. Л. Стефановой, Н. С. Подходовой, В. И. Снегуровой. – СПб. : изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. – 413 с.
7. Стефанова, Н.Л. Теоретические основы развития системы методической подготовки учителя математики в педагогическом вузе : дис. ... д-ра пед. наук / Н. Л. Стефанова. – СПб., 1996. – 366 с.
8. Jumayev M.E. Matematika o'qitish metodikasi. (OO'Y uchun darslik.) Toshkent. "Turon-Iqbol", 2016 yil. 426 b.
9. Axmedov M, Abduraxmonova N. Jumayev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma.) Toshkent. "Turon-iqbol," 2011 yil., 96 bet.
10. G'afforova.T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent. "Tafakkur" nashriyoti - 2012.y.

УДК: 538.9.

Алиби БИЖАНОВ,
Қорақалтоқ давлат университети
Электр энергетикаси кафедраси ассистенти
E-mail: alibi.bijanov88@mail.ru

ҚМУ доценти, педагогика ф.н. П.Абдимуратов тақризи асосида

IMPLEMENTATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND MODERN METHODS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

This article deals with the advantages and positive aspects of using pedagogical software, i.e. simulators which is needed to teach during the laboratory work and practical classes on speciality subjects according to the standard program for students of technical sciences in higher educational institutions. The relevance of the article is in modernity, in the period of social development invasions are oriented to digital technology, it is impossible to carry out reforms in the educational process at a high level without the implementation of innovative technologies because attracting the attention of the younger generation is the achievement of greater efficiency in the study of science. Carrying out exercises and laboratory work with the use of simulators the method of using this pedagogical methodology is called "programming pedagogical supply", that is, immersive simulation. Immersive simulation is a world of simulation that has the ability to perform a variety of different actions in order to overcome any obstacle with unusual creative methods, including those that the manufacturer does not plan. The fact that the use of the simulator in the implementation of practical and laboratory work in the areas of technical education is at a high level is evident nationally from the studies.

Key words: digital technology, simulator, pedagogical software, immersive simulation, interactive method, virtual reality, Electronic Learning Resources.

ВНЕДРЕНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДИК И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье изучены положительные стороны и преимущества использования программно-педагогического обеспечения, т.е. симуляторов, необходимых для обучения лабораторным и практическим занятиям по дисциплинам специальности, установленных в типовой программе для студентов технических направлений обучения в высших учебных заведениях.

Актуальность статьи заключается в современности выбранной темы - процессы социального развития ориентированы на цифровые технологии, без внедрения инновационных технологий невозможно проведение реформ в образовательном процессе на высоком уровне, поскольку для привлечения внимания подрастающего поколения они являются средством достижения большей эффективности в изучении науки. Проведение упражнений и лабораторных работ с использованием симуляторов называется методом использования "программного педагогического обеспечения" данной педагогической методикой, то есть иммерсивной симуляцией. Иммерсивная симуляция - это мир подражания, который имеет возможность выполнять множество различных действий для того, чтобы преодолеть любое препятствие необычными творческими методами, в том числе и теми, которые производитель не планирует. Из проведенных исследований видно, что использование симуляторов при выполнении практических и лабораторных работ по направлениям технического образования даёт высокую результативность.

Ключевые слова: цифровая технология, симулятор, педагогическое программное обеспечение, иммерсивная симуляция, интерактивный метод, виртуальная реальность, электронные учебные ресурсы.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИГА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада олий таълим муассасаларидаги техникавий таълим йўналишлари талабалари учун намунавий дастурда белгиланган мутахассислик фанларнинг лаборатория ва амалий машғулотлари ўқитиш зарур бўлган дастурий педагогик таъминот, яъни симуляторлардан фойдаланишнинг ижобий тарафлари ва афзалликлари ўрганилиб чиқилди. Мақоланинг долзарблиги замонавийликда, ижтимоий тараққиёт босқичининг рақамли технологияга йўналганлиги, инновацион технологияларни жорий қилмасдан таълим жараёнидаги реформаларни юқори даражада амалга ошириш мумкин эмас, чунки ёш авлод эътиборини жалб қилиш, уларнинг фанни ўрганишда янада самараликка эришиши ҳисобланади. Симуляторлардан фойдаланган ҳолда машғулотларни ва лаборатория ишларини бажариш бу педагогик методиканинг "дастурий педагогик таъминот" дан фойдаланиш усули яъни иммерсив симуляция деб аталади. Иммерсив симуляция ҳар қандай тўсиқни ғайриоддий ижодий усуллар билан, шу жумладан, ишлаб чиқарувчи режалаштирмаган усуллардан енгиб ўтиш учун турли хил ҳаракатларни амалга ошириш қобилиятига эга бўлган тақлид олами. Техникавий таълим йўналишларида амалий

ва лаборатория ишларини бажаришда симулятордан фойдаланишнинг натижавийлиги юкори даражада эканлигини ўрганишлар натижаси яққол кўрсатиб тўрибди.

Калит сўзлар: рақамли технология, симулятор, дастурий педагогик таъминот, иммерсив симуляция, интерактив усул, виртуал реаллик, электрон ўқув ресурслари.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида фармонида, тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юкори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иктисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида бир қанча аниқ йўналишлар белгилаб қўйилган[1].

Таълим жараёнига рақамли технологиялар ва замонавий усулларни жорий этиш бўйича қуйидаги тадбирлар амалга ошириш белгиланди ва уларнинг айримларини кўрсатиб ўтаемиз:

-рақамли иктисодиёт учун юкори малакали муҳандис-техник кадрлар тайёрлаш тизимини ташкил этиш;

-замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва таълим технологияларининг мустаҳкам интеграциясини таъминлаш, бу борада педагог кадрларнинг касбий маҳоратини узлуксиз ривожлантириб бориш учун қўшимча шароитлар яратиш;

-таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, таълим жараёнида халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган замонавий дастурий маҳсулотлардан фойдаланишни ривожлантириш;

Асосий қисм. Юкорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда олий таълим тизимининг техникавий йўналишлари учун ўтиладиган мутахассислик фанларни рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда ҳар бир лаборатория ишлари ва амалий дарслар учун дастурий таъминот яратиш керак. Ривожланган давлатларнинг деярли барчасида бу дастурий таъминоттан яъни симуляторлардан фойдаланиш кенг жорий этилган. Ульяновск давлат педагогика университети ходимларининг лойиҳаси асосида «Виртуал педагогик симуляторлари» экспертлар танловидан ўтди ва «Янги замон учун кучли ғоялар» стратегик ташаббуслар

агентлиги форумида тақдим этилган 14767 ғоялар орасида ТОП-1000 рўйхатига киритилди. Эксперт баҳолашда иштирокчилар ғояларининг қўламли, янгилиги, етуклиги, долзарблиги, инвестиция жозибadorлиги ва лойҳани режалаштириш даражаси ҳисобга олинган [2].

Виртуал педагогик симулятор VR-технологиялар (виртуал ҳақиқат технологиялар) ёрдамида ўқитувчилар ва педагогик мутахассисликлар талабаларига болалар билан ишлашда ностандарт вазиятларда ўзини тўғри тутишига ёрдам бериш учун мўлжалланган. Бу виртуал муҳит (виртуал кўзойнак ва виртуал қўлқоп) мавжудлигини назарда тутди. Айни пайтда симуляторга қўйилиш режалаштирилган бир қатор ҳолатлар аниқланди ва муайян ностандарт вазиятда ўқитувчининг хатти-ҳаракатининг алгоритми ва вариантлари ҳамда боланинг жавоб бериш хатти-ҳаракатлари вариантлари аниқланмоқда [3].

Компьютер симулятори-бу тизимни қандай ишлашини билиши учун ва тизимда симуляция қилиш учун компьютерда ишлайдиган дастур. Компьютер симуляторидан бошқа компьютерни симуляция қилиш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Симуляторларнинг асосий иккита тури мавжуд: тўлиқ тизим симулятори ва кўрсатмалар тўплами симулятори. Ушбу турдаги компьютер симуляторлари кўпинча жисмоний дастурий таъминотни ишлатмасдан, янги дастурий таъминотни кенг қўламли қурилма конфигурациясида синаб кўриш учун ишлатилади. Компьютер симулятори турли ҳил ҳолатларни синовдан ўтказиш, мураккаб ва ҳавфли бўлган реал ҳаётнинг вазиятларни тиклаш учун ресурсларни сезиларли даражада тежайди ва реал дунёда жисмонан имконсиз бўлган мураккаб синовларни ўтказишга имкон беради. Бир мунча вақтдан бери компьютер симуляциялари муҳандислик ва фан соҳасида қўлланилиб келинмоқда. Сўнгги йилларда шу асосда яратилган қурилмалар янада ишончли бўлиб, дастурий таъминот мураккаблашиб борган сари, ушбу симуляция ёрдамида тобора кўпроқ ишлар қилиш имкониятини бермоқда (1-расм).

1-расм. Кутубхонада VR симулятордан фойдаланаётган аёл.

2-расм. VR ёрдамида иммерсив ўрганиш

Компьютер симуляторидан фойдаланишнинг мисоли таълим тизимининг техникавий йўналишларида ўтиладиган электр инжиниринг, электротехника фанларининг лаборатория ишларини мукамал бажариш бўлиши мумкин. Хар бир янги лаборатория ишларида, амалий машғулотларда ўтилган ишларни ва тажрибаларни синаб кўриш учун маблағ сарфлаш ўрнига сиз симуляция қилишингиз мумкин. Агар

ватареялар, резисторлар, конденсаторлар, индуктив катушкаларда ишлар тўғри моделлаштирилган бўлса, виртуал ишланган бу элементларни миллион хил сценарийларда синаб кўриш учун ҳар қандай катталикни ўзгартириш мумкин, уларнинг баъзилари тажриба пайтида ишдан чиқса ҳеш қандай моддий зарар етказмайди. Бунга қўшимча равишда, агар электр занжири ва моделлаштириши мукамал бўлиб қолмаса, уни янги объект яратишга имкон қолдирмасдан осонгина ўзгартириш мумкин бўлади ва нисбатан қисқа вақт ичида бир нечта тажрибаларни ташкиллаштириш мумкин.

Лаборатория ишларини бажариш учун одатда методик қўлланмалардан фойдаланилиб ишнинг мақсади, керакли асбоблар, назарий қисм ва бажарилиш тартиби тўлиқ ёзилиб, ўрганилиб чиқилади [4]. Ушбу вазибаларни бажариш учун нафақат қўлланмадан

3-расм. Подстанциянинг виртуал кўриниши.

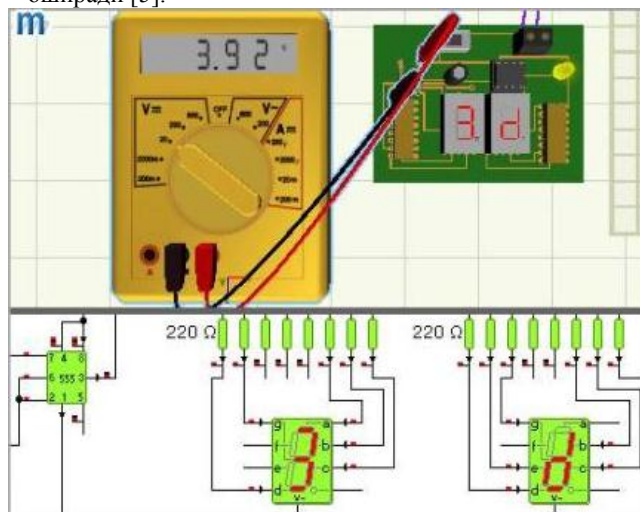
Ҳозирги вақтда юртимиздаги олий таълим муассасаларида кўплаб фанлар бўйича ўқитиш компьютернинг кўмаги билан юритилади. Масалан, дарслар компьютернинг ёрдамида интерактивли бўла бошлади: видеопрезентациялар, видеопроектор ёрдамида ясалган видео демонстрациялар (3,4-расм). Интерактивликнинг ортиши талабаларнинг ўқитиш методикасига актив ёндашув мумкинлигини яратади: саволлар бериши, ўқитувчи таклиф қилган материалларнинг тушунарси бўлимлари билан фрагментлари бўйича тўлиқроқ ва тушинарли маълумот олиши [6,7].

Мултимедиа-технология деб инсоннинг ахборотни бир зумда бир нечта сезги органлари орқали қобил қилишни таъминлайдиган ахборот ва дастурий қурilmалар мажмуасига айтилади. Бу ахборот замонавий инсонга маълум бўлган аудио ахборот, видео ахборот, анимациялар турида берилади.

Ўқитувчи тушинтириши билан видео ахборот яки анимациянинг бирлашиши талабага берилаётган ўқув материлига бўлган қизиқишин бир мунча активлаштирилади ва янги мавзуга деган қизиқишин орттиради. Натижада, ўқитиш методикасида талабаларни эстетик манфатлантириб, ўқитувчи берган ахборот сифати ошади ва қизиқарли, таъсирли кўринишга келади. Шу пайт унинг ўқитиш методикасидаги роли ижобий ўзгаришга ушрайди. Ўқитувчи ўқув материалнинг мураккаб фрагментларига кўпроқ кўнгил бўла бошлаб, дарс вақтин эффектив фойдалана олади.

балким ўқув симуляторларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Улар турли хил электрик жиҳозларнинг турли хил функционал чекловларини ифодалайдиган катталикларни ўзгартириш мумкин. Дастурий ишга тушириш ва кейинчалик катталикни яна ўзгартириш мумкин, бу дастурчига қисқа вақт ичида бир нечта тизимни синаб кўриш имконини беради ва иммерсив ўрганишнинг кенг имкониятларини ошириб беради (2-расм).

Симуляторларнинг яна бир тури-бу бутун тизим бўйлаб ишлай оладиган симулятор. Бутун тизим симулятори бутун операцион тизим ва дастурий таъминот драйверларини симуляция қилиш орқали янада мураккаб муҳитни яратишга имкон беради. Бу хатоларни яхшироқ аниқлаш ва тузатиш имкониятларини таъминлайдиган симуляция аниқлигин янада оширади [5].

4-расм. Crocodile Technology дастурий таъминотида лаборатория ишнинг бажарилиши.

Информацион технологиялар билан ўқитиш дастурларин жорий этишнинг бир нечта авзалликлари бор. Бундай дастурий таъминотлар ёрдами билан нафақат аудиторияларда балким масофавий ўқитиш имкониятини беради. Информацион ўқитиш тизимлари ўқитилаётган материал тўлиқ ўзлаштирилмаган бўлса бир неча бор такрорлайдиган шиниктирувчи ролин бажаради. Шу билан бир қаторда босмадан чиққан материалларга нисбатан электрон ўқитиш қуроллари илимий ва ўқув маълумотларин янгилаш молиявий тарафтан қулай ҳисобланади.

Электрон ўқув ресурсларининг қўйдагидай афзалликлари мавжуд: оддий дарсликларга нисбатан тезда ахборот излаб топиш, вақтни тежач, мултимедия технологияларни қўллана олиш имконияти, мустақил равишда амалий ишларни бажариш ва зарур мавзулар бўйича билим даражасин текшириш имконияти мавжуд [8].

Ҳозирги даврда педагогик тадқиқотларда моделлаштириш усули кенг қўлланилмоқда. Симуляция-бу моделларни яратиш ва ўрганиш усули. Ўқитишда моделдан фойдаланиш сизга янги билимларни, янги яхлит маълумотларни олиш имконини беради. Моделнинг муҳим хусусияти-унда ижодий тасаввурнинг мавжудлиги. Моделни яратиш жараёни бир неча мураккаб боскишлардан ўтади:

1. Модел билан боғлиқ бўлган тажрибани тадқиқотчи синчковлик билан ўрганиш, қизиқиш, умум-

лаштириш, гипотеза яратиш ва ушбу тажрибани таҳлил қилиш керак.

2. Тадқиқот дастурини тузиш, ишлаб чиқилган дастурга мувофиқ амалий фаолиятни ташкил этиш, унга амалиёт томонидан тавсия етилган тузатишларни киритиш, моделнинг асоси сифатида олинган дастлабки тадқиқот гипотезасини аниқлаштириш керак.

3. Моделнинг якуний версиясини яратиш. Агар иккинчи боскишда бўлса тадқиқотчи гўё қурилган ходиса учун турли ҳил вариантларни таклиф қилади, кейин учинчи боскишда. Ушбу вариантларга асосланиб амалга ошириладиган якуний жараёнда намунани яратади.

Педагогик моделлаштириш дидактик муҳим вазифалар ва масалаларни ҳал қилишда муваффақиятли қўлланилади. Масалан, тадқиқотчи-ўқитувчи модели ўқув жараёни тузилишини оптималлаштириш, фаоллаштириш, талабалаларнинг билим мустақиллиги,

талабаларга йўналтирилган ўқув жараёнини ривожлантириш мумкин. Моделлаштириш усули педагогика фанига тегишли жараёнларни рақамлаштириш учун имконият очади.

Хулоса. Инновацион технологиялар нафақат академик ҳаракатчанликни оширишга, жаҳон илим ва таълим макони тизимига қўшилиш, иқтисодий жиҳатдан мақбул таълим тизимини яратиш, таълим корпоративлигини ошириш, шунингдек таълим тармоқлари ўртасида турли даражадаги алоқаларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шундай қилиб, 3D модел ёрдамида симуляция қилиш қобилиятига эга электрон ўқув қўлланмаларин фойдаланиш таълим жараёнидаги тақдим етилган ўқув материалнинг усуллари, шакллари сезиларли даражада таъсир қилади ва дарсларни ўтказиш бўйича таълим методикасининг сифатини оширади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. ПФ-5847, 8.10.2019й.
2. <https://www.ulsu.ru/sveden/news/31779/>.
3. Бижанов А.К. Техникалық тәлим бағдарларында лабораториялық жумысларды симуляторлар арқалы орынлаўдың нәтийжелилиги. Вестник. КГУ. им.Бердаха.
4. IV.2020. 65-67.
5. Лабораторные работы как способ достижения метапредметных результатов: Актуальные возможности межпредметной интеграции // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4
6. И.У.Рахмонов, А.К.Бижанов, Техникавий олий таълим муассасаларида мутахассислик фанларни ўқитишда илғор педагогик технологиялар. Ҳалқаро илимий масофавий конференция. Тошкент 2021. 82-83б.
7. Г.А.Краснова, М.И.Беляев, А.В.Соловых. Технологии создания электронных обучающихся средств. М.: МГИУ, 2001.–224с.
8. А.А.Андреев. Педагогика высшей школы. Новый курс М.:МИЭИФП, 2002.–264с.
9. Новиков А.М. Постиндустриальное образование. М.: Эгвес. 2008.–136с.

Nodira IGAMBERDIEVA,
*Senior Lecturer, Department of Integrated Course of
English language №2,
Uzbek State University of World Languages*
Reviewer: Atadjanova Shakhnoz Abbasovna, Ph.D., associate professor, TSPU named after Nizami

FORMATION OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE AS A TOOL FOR ENHANCING FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Abstract

The article deals with the main methods of forming the socio-cultural competence of students through the integration of the national-regional component into the process of teaching a foreign (English) language. The author studied such authentic materials as translations of Uzbek poems, foreign articles about Uzbek culture, video materials. The article offers practical recommendations on the use of these materials in English lessons, in particular, options for working with proverbs of English, Uzbek origin as one of the methods of sociocultural development of the personality of learners.

Key words: authentic materials, methods of teaching foreign languages, national-regional component, socio-cultural competence.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье рассмотрены основные методы формирования социокультурной компетентности студентов через интеграцию национально-регионального компонента в процесс обучения иностранному (английскому) языку. Автор изучил такие аутентичные материалы, как переводы узбекских стихов, зарубежные статьи об узбекской культуре, видеоматериалы. В статье предлагаются практические рекомендации по использованию данных материалов на уроках английского языка, в частности, варианты работы с пословицами английского, узбекского происхождения как одним из методов социокультурного развития личности школьников.

Ключевые слова: аутентичные материалы, методика обучения иностранным языкам, национально-региональный компонент, социокультурная компетентность.

ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ҲОРИЖИЙ ТИЛЛАРИНИ ЎРГАНИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада чет тилини ўқитиш жараёнида миллий-минтақавий хусусиятни қўшилиши орқали талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини шакллантиришнинг асосий усуллари масалалари баён қилинган. Муаллиф ўзбек шеърлари таржималари, ўзбек маданияти ҳақидаги хорижий мақолалар, видео материаллар каби аутентив материалларни таҳлил қилади. Мақолада ушбу материаллардан инглиз тили дарсларида фойдаланиш бўйича амалий тавсиялар, хусусан, таълим олувчилар шахсини ижтимоий-маданий ривожлантириш усулларида бири сифатида инглиз, ўзбек тилидаги мақоллар билан ишлаш шакллари келтирилган.

Калит сўзлар: аутентив материаллар, чет тилларини ўқитиш методикаси, миллий-минтақавий компонент, ижтимоий-маданий компетенция.

INTRODUCTION. In the modern world, the goal of teaching a foreign language cannot be only the transfer of linguistic knowledge and the development of speech skills among students. In the context of globalization and the integration of languages and cultures, the socio-cultural component began to occupy a central place in foreign language lessons, which plays a significant role in the development of the student's personality and expanding his general outlook. Sociocultural competence, presented in the state standard of basic general education in a foreign language, is defined as a set of knowledge about the country of the target language, national cultural characteristics of their speech behavior and the ability to use this knowledge in the process of a dialogue of cultures. However, being an important element in the theory of intercultural communication, sociocultural development also presupposes the ability to represent one's country, region and culture.

DISCUSSIONS. The process of formation socio-cultural competence of the teacher has certain problems: 1) Low level of cognitive interest in local history. 2) Inability to present the culture of the native land through the English language. 3) Inability to identify and compare the national and

cultural characteristics of the region of residence and countries of the target language. One of the possible ways to solve these problems and, as a result, to increase the level of socio-cultural development of schoolchildren can be the implementation of the national-regional component in English lessons. Due to the fact that the new standards of the Uzbekistan Educational Standard emphasize the need for the personal and socio-cultural development of students, the national-regional content of education, which implies the use of means and forms of education, taking into account the historical and cultural specifics of the region, is currently being brought to the fore. After all, it is knowledge about the native land that helps to instill patriotism, respect for one's own culture and the cultures of other countries, tolerance, readiness for intercultural dialogue and cooperation.

The implementation of the national-regional component is continuously associated with interdisciplinary integration, as it entails the use of materials in the lesson about geography, history, literature, music and other components of the culture of the native land. A foreign language as an academic discipline is most open to such modifications of the content due to its "pointlessness". In other words, the purpose

of his training is not the transfer of knowledge about the objective world, but the implementation of communication and speech activity, the subject of which can vary and be introduced from the outside. It is important to note that the content of educational material, taking into account the national and regional component, must meet the following criteria: 1. Sociocultural value, which implies their assistance in raising the level of general cultural education of students, forming a base of national and cultural competence, which means an integral system of knowledge about key customs, traditions, realities of the country of the target language. 2. Regional value. 3. Relevance, that is, the degree of its modernity and focus on the surrounding reality. 4. Attractiveness of educational material. 5. Functionality - the ability to use in teaching all aspects of speech activity. The main material used in the process of teaching a foreign language in order to form sociocultural competence is an educational text, which includes texts of artistic, regional and thematic orientation, poems, songs, dialogues, interviews, video and audio materials.

At the same time, it is necessary that the educational text is authentic, since it is this factor that significantly increases the motivation of schoolchildren. When introducing a national-regional component in teaching English in schools of the Republic of Uzbekistan, broad prospects open up for the teacher. Translations of works of outstanding writers and poets of the Republic of Uzbekistan, such as Alisher Navoiy, Amur Temur and Abdulla Qahkor, Abdulla Oripov's works can be used as literary texts. The group of authentic regional studies materials may include articles and individual cuttings from the following textbooks: "Ethnic Groups of Europe: encyclopedia", "Minority Ethnic Mobilization in the Silk Road", "Native Peoples of the World: an encyclopedia of groups, cultures and contemporary issues", "The History of the Uzbekistan. Particular attention should be paid to the use of videos to increase student interest and improve the quality of assimilation of the material. Particular attention should be paid to the use of videos to increase student interest and improve the quality of assimilation of the material. While working on the study, we noted such videos as "The origin of Uzbek" and "Brief History of the Temurids".

Let's consider the way of using video material with national-regional coloring on the example of the first video. Before watching the video "The origin of Uzbeks", first of all, it is recommended to reveal the semantic meaning of proper names and other unfamiliar words and phrases used in it, as well as to practice their pronunciation in a choral mode. The following lexical units were assigned to this group: the Huns,

the Temurids' Empire, Bukhara, Khiva, Kukand Khans, tribal association, a tribe, to defeat, to spread out, to entrust, etc. After watching the video, students it is proposed to answer questions that test the general understanding of the text: Where do the Uzbeks and other Turkic people originate from? Who are the Huns? Where was Great Silk Road created? As for the second viewing of the video, its goal will be a detailed understanding of the text, the verification of which is carried out using the following questions. One of these components of folklore are proverbs and sayings that allow you to get acquainted with the mentality and way of thinking of other people, and also play an important educational function. Working with proverbs and sayings in middle and high school may include translating and matching them in Russian and, if proficient, Uzbek. Here are some examples:

Good fences make good neighbors. - O'zingga extiyot bo'l qo'shningni og'ri tutma.

The grass is always greener on the other side. - Har joyda bor toshu tarozi, o'zga yurtni qilma orzu. Hard words break no bones.- Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib. A friend in need is a friend indeed. - Do'st yomon kunda sinaladi.

Another way of integrating the national-regional component into the process of teaching a foreign language is project activity, which makes it possible to develop speech competencies, increase the level of knowledge about the native land, as well as learn to work in micro-groups and master search skills. Any project work starts with setting goals. The stage of defining goals is followed by the organizational part, during which the class is divided into micro groups and the distribution of project topics among them. To carry out project work, students can be offered the following topics: "My hometown", "My village", "Famous people of Uzbekistan", "Historical monuments of the Republic of Uzbekistan", "History of my small homeland", "The nature of the native land", "National diversity Republic of Uzbekistan". The presentation and defense of projects can be carried out in various forms, for example, in the form of a video report, a newspaper article, a poster, an interview, etc.

CONCLUSION. Thus, the formation of socio-cultural competence in schoolchildren cannot be imagined without using the national-regional component in the content of teaching a foreign language. The implementation of such approaches in teaching has a positive effect on the general motivation of students, makes it possible to get acquainted with another country and deeply comprehend the culture of their native land and prepares for intercultural dialogue.

REFERENCES

1. Вылегжанина Е. А., Фоминская С. П. Использование краеведческого материала в процессе обучения иностранному языку // Молодой ученый. 2018. № 3. С. 186–188.
2. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1991. 222 с.
3. Оларь Ю. В. Формирование социокультурной компетенции младших школьников. 2017. № 3. С. 89–94.
4. Kutnyak, S. V. The use of training in teaching students of communicative competence as a factor of successful career development / S. V. Kutnyak // Humanities and education. - 2011. - No. 1. P. 15-18.
5. Margus, T. O. sociolinguistic competence of students. 2007. - No. 2. - P. 118-121.
6. Stolbova, I.D. Using Internet resources in teaching technical disciplines // Proceedings of the international. conf. "Information technologies in science, education, telecommunications, business". 2005. P.51
7. Tatyana, T.V. Humanitarian potential of pedagogical communication technologies in the development of professional competence of a future teacher: monograph / TV Tatyana; Mordov. state ped. in-t. - Saransk, 2009. P.102.

УДК 37.015.42 (575.172)

Несибели ЗАРЕТДИНОВА,

Бердах номидаги Қорақалтоқ давлат университети

«Ижтимоий фанлар» кафедраси ўқитувчиси

E-mail: z.nesibeli@karsu.uz

КДУ доценти Х.Камалова ва С.Сулайманов тақризи асосида

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF FACTORS INFLUENCING THE CHOICE OF A CAREER BY YOUNG PEOPLE

Annotation

The article provides scientific information about the emergence and theoretical and methodological foundations of youth sociology in the field of sociology. The article analyzes interdisciplinary approaches to the study of the concepts of "youth" and "youth", as well as the role and characteristics of youth in society, youth problems.

Key words: youth, career guidance, career choice, sociology, socialization, problem.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ВЫБОР КАРЬЕРЫ МОЛОДЫМИ ЛЮДЬМИ

Аннотация

В статье представлена научная информация о возникновении и теоретико-методологических основах молодежной социологии в области социологии. Анализируются междисциплинарные подходы к изучению понятий «молодежь» и «молодежь», а также роль и особенности молодежи в обществе, проблемы молодежи.

Ключевые слова: молодежь, профориентация, выбор карьеры, социология, социализация, проблема.

ЁШЛАРНИНГ КАСБ ТАНЛОВИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада социология фанида Ёшлар социологиясининг вужудга келиши ва назарий-методологик асослари ҳақида илмий маълумотлар берилган. "Ёшлик" ва "ёшлар" тушунчаларининг илмий ўрганилишида фанлараро ёндашувлари таҳлил қилиб кўрсатилган, шунингдек ёшларнинг жамиятдаги ўрни ва ўзига хос хусусиятлари, ёшлар муаммолари ҳақида айтиб ўтилган.

Калит сўзлар: ёшлар, ёшлик, касбга йўналтириш, касб танлаш, социология, ижтимоийлашув, муаммо.

Кириш. Тарихий тараққиётнинг турли даврларида ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳи давлат ва жамият тараққиётини таъминлашда асосий қатламлардан бири сифатида ижтимоий-гуманитар фан вакиллари томонидан ўрганилиб келинган. Эътиборли жиҳати шундаки, турли даврларда ёшлар қатламига мансуб кишиларнинг даврий чегарасини бегилашда инсон умри давомийлиги, халқларнинг турмуш тарзи, ижтимоий тасаввур ва меъёрларидан келиб чиқиб, турлича ўрнатилган.

Хўш, тарихий даврларда 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган ижтимоий қатлам ёшлар саналганми? Йўқ, албатта. Уларнинг ўша пайтдаги ҳаёт тарзи, меҳнат фаолияти жараёнидаги иштироки ва ўз ҳаётини йўлга қўйиш учун оилавий муносабатларнинг имкониятлари катталардан деярли фарқ қилмаган. Шунга қўра, болаликдан, ёшлик давридан ўтмасдан, одамлар дарҳол балоғат ёшига етиб қолишган. Ёш жиҳатдан улар ўша пайтда алоҳида ижтимоий гуруҳ саналмаган ва болаликдан етуқликка тўғридан-тўғри ўтилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Илмий адабиётларда "ёшлар" ижтимоий ҳодисасининг келиб чиқиши билан боғлиқ иккита қарама-қарши нуқтаи назар мавжуд. Биринчи қараш тарафдорлари ёшлик ижтимоий гуруҳ сифатида инсоният тараққиётида қадим замонлардан бери мавжуд бўлган, деб ҳисоблайди. Иккинчи қарашни қўллаб-қувватловчилар XX асргача ёшлар ижтимоий гуруҳ сифатида

мавжуд бўлмаган, деб билишади. Ваҳоланки, XX асргача 14-30 ёшгача бўлган ижтимоий қатлам (бизнинг давр нуқтаи назаридан ёшлар) сон жиҳатдан бошқа қатламлардан кўп сонли бўлган. Бу турли тарихий даврларда туғилишнинг юқори даражаси ва умр давомийлигининг қисқалиги билан изоҳланади.

Шу сабабли, ёшлар алоҳида ижтимоий гуруҳ сифатида тарихан XIX аср охири - XX аср биринчи ярмида шакллانган жуда ёш ижтимоий ҳодиса. Ёшлик даври — инсон ҳаёт циклида болалик аллақачон тугаганлиги, ҳар қандай хатти-ҳаракат, ҳулқ-автор учун шахсан масъулликни онгли равишда ҳис этиш, оилавий ва касбий мажбуриятларга эга бўлган етуқлик ўртасидаги оралик давр сифатида тавсифланади.

Рус социологи И.С.Кон фикрига қўра, «Ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳ сифатида ўзига хос хусусиятларни ижтимоий-психологик характеристикада ифодалайди» [1]. Ёшлик ҳаётнинг аниқ босқичи сифатида биологик томондан, умумий хусусиятга эга бўлса-да, унинг ёшга тегишли чегаралари ўзининг ижтимоий-тарихий генезиси ва муайян ижтимоийлашув жараёнининг қонуниятларига бўйсундирилади.

Ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳини илмий ўрганишда кўтарилиш даври XX аср 20-йилларида кузатилади. Бу даврда хорижий тадқиқотларда "ёшлар" тушунчаси фаол равишда қўлланилади. Уларни инсон ҳаётининг муайян босқичи ва мустакил ижтимоий-демографик гуруҳ сифатда англаш иштиёқи ошиб

борди. Айни пайтда, К.Менхайм ёшликнинг ўзига хос социологик концепциясини ишлаб чиқди, "... ёш бўлиш – ижтимоий жараёнлардан четда бўлиш, кўп жиҳатдан бегона бўлиш, демасдир" – деб изоҳлади. Шу сабабли, олим ҳар бир давлатда ёшлар сиёсатини шакллантириш, ёшлар ҳаракатини ташкил этиш долзарблигини илгари сурди.

Г.Маркузе ушбу ижтимоий қатламнинг жамиятда тутган ижтимоий мавқеидан келиб чиқиб, ёш авлоднинг бегоналашув муаммолари билан шуғулланди [2]. Ф.Тенбрук ёшларни фанлараро кесимда комплекс ўрганиш тарафдори бўлиб, бунда ёш авлоднинг ижтимоий ривожланиш муаммоларини ўрганишда тафовутлашган ёндашувни таклиф этади [3]. Э.Шпрингер ёшларнинг таълим олиши ва уларнинг манфаатларини муҳофаза қилишда ёшлар сиёсатига мурожаат қилди [4]. Э.Эриксон эса ёшлар фаоллигига таъсир этувчи ижтимоий-маданий омилларни ўрганди [5].

Собиқ шўролар тузуми даврида ёшлар коммунистик келажак қурувчиси сифатида талқин этилди. Шу боис, ёшларнинг касбий тайёргарлиги ва меҳнат фаолияти муаммолари илмий ўрганила бошланди. Ўз

даврида, И.Янжул 1920 йилларда ўсмир ишчиларнинг ижтимоий ҳолати [6], Е.Кабо ёш оилаларнинг меҳнат фаолияти [7], А.Кауфман талаба ёшларнинг миграция жараёнига тортилганлигини ўрганган [8]. Натижада, ёшлар социологияси вужудга келишига замин яратилди.

МДХ давлатларида ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳи хусусиятлари В.И.Лисовский томонидан ўрганилган. Унинг фикрича: "Ёшлар – ижтимоийлашув жараёнида таълим, касбий, маданий ва бошқа босқичларни ўзлаштирган ижтимоий қатлам"[9]. Бу изоҳдан ёшлар гуруҳининг ижтимоий ўсиши ва динамик ривожланиш аҳамиятини билиб олиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Кейинчалик ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳи кенг камровли тадқиқотларнинг долзарб объектига айланди. Бунда нафақат социология, балки, педагогика, психология, иқтисодиёт, сиёсатшунослик каби фанлар вакилларининг хиссаси сезиларли бўлди. Ёшлар социологиясининг турли илмий йўналишлари (психологик, таркибий-функционал, маданий) доирасида "ёшлар" ва "ёшлик" ҳодисаларини аниқлашга оид қуйидаги ёндашувлар ишлаб чиқилган (1.1-жадвал).

1.1.-жадвал.

"Ёшлик" ва "ёшлар" тушунчаларининг илмий ўрганилишида фанлараро ёндашувлар

Йўналиш	Маъно ва мазмуни	Тадқиқ қилувчилар
Психофизиологик	Ёшлик – инсон шахсининг камолоти ва тўлиқ етуқлик даври	З. Фрейд, Э. Фромм
Ижтимоий-психологик	Ёшлар – муайян ёшдаги биологик хусусиятларга ва психологик муносабатларга эга бўлган гуруҳ	Г. Стэнли Холл, Ш. Бюлер, В. Райх
Конфликтологик	Ёшлик – бу инсоният ривожланишидаги муаммоли босқич; инсон ва жамият ўртасидаги узоқ давом этган можаро; у инсон ҳаётидаги стрессли, аммо муҳим давр	И.В. Бестужев-Лада, С.Н. Иконникова
Ролларда	Ёшлик – бу одамлар ҳаётидаги алоҳида давр, унга эришиш даврида одамлар болаларнинг ижтимоий ролларини ўйнашмайди, шу билан бирга, катта ёшли одамнинг ролларини ташувчиси эмас.	М. Титма, Э. Саар
Субкультурал	Ёшлар – у ўзига хос ҳаёт тарзи, ҳулқ-атвори, маданий қадрияти ва меъёрлари фарқ қиладиган одамлар гуруҳи.	Э. Шпрингер, Т. Парсонс, Т. Розак, Ч. Рейч
Стратификацион	Ёшлар – у ёш мезони асосида ажралиб турадиган, ижтимоий мавқега эга бўлган махсус ижтимоий-демографик гуруҳ, яъни ижтимоий макон тузилишида муайян позицияни эгаллаганлар.	В.Т. Лисовский, В.И. Чупров
Ижтимоийлашув	Ёшлик – ёшларни бирламчи ва иккиламчи ижтимоийлашув механизмлари орқали жамоат ҳаётига фаол жалб қилиш даври	И.М. Ильинский
Аксиологик (қадриятшунослик)	Ёшли – ижтимоий аҳамиятга эга инсон ҳаётининг муҳим босқичларидан бири	Л.В. Мосиенко, В.И. Добрынина
Интерактив	Ёшлик – ҳар бир одамга хос бўлган руҳий ҳолатлардан бири, у ўз-ўзидан пайдо бўлади, ностандарт хатти-ҳаракатларда ўзини намоён қилади (меъёрий хатти-ҳаракатга йўналтирилган "ота-она" ҳолатидан фаркли ўларок "катталар" ҳолатидан оқилона қарор қабул қилишга йўналтирилган).	М. Мид

Жадвалда кўрсатиб ўтилганидек, "ёшлик" тушунчасини социологлар, файласуфлар, психологлар ўз соҳаси нуктаи назардан келиб чиқиб изоҳлаганлар.

Ушбу муаммони ўрганишнинг мураккаблиги, асосан, "... ёшларнинг касбий ижтимоийлашуви мега (глобал цивилизация омиллари), макро (давлат ва жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари, этник келиб чиқиши), мезо (муайян ижтимоий гуруҳга тегишли) ва микро омиллар (оила, тенгдошлар, жамоат ташкилотлари)нинг ўзаро боғлиқ ҳаракатланиши А.В.Мудрикнинг фикрига кўра, макро омиллари ижтимоийлашув (касбий ижтимоийлашув) жараёнига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади [10].

Ёшлар муаммолари бўйича тадқиқот ўтказиш жамиятда содир бўлаётган жараёнлар кўлами, уларнинг такрорланиш интенсивлиги ва ноаниқлиги туфайли долзарблашиб бормоқда. Кўпинча, ёшлар муаммоларини ўрганиш кадриятлар, устувор манфаатлар, қизиқиш ва талабларга йўналтирилган. Бунда ижтимоий мослашув жараёнлари, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳалардаги ҳодисаларни идрок қилиш, шу жумладан, меҳнат бозори муаммолари, ёшларни ижтимоий-касбий танлови ва тайёргарлиги масалалари камраб олинади. Ёшларнинг ижтимоий-касбий танлови кўрсаткичларининг икки асосий йўналишини ажратиб олиш мумкин, булар:

- ёшликни тирикчилик ташвишлари, яшаш шароитлари (моддий ишлаб чиқариш) субъекти сифатида ривожлантириш;

- инсоннинг маънавий ва жисмоний кучларини (маънавий ишлаб чиқариш) ишлаб чиқариш субъекти сифатида унинг ривожланиши.

Ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳининг энг фаол қисми 17-25 ёшдаги талаба ёшлардир. Ёшларнинг ушбу қисми ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий онгнинг таркибий қисмидаги ўзгаришларга таъсир кўрсатади. И.С. Кон фикрига кўра, "... ривожланишнинг ушбу босқичида давом этадиган таълим шахсиятни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Махсус касбий ва олий таълим олиш уларнинг меҳнат фаолиятини бошлаш даври сифатида қаралади"[11].

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хуллас, бизнинг талаба ёшларимиз ноёб ижтимоий аҳамиятга эга гуруҳдир, албатта, ёшлар

республикаимиз аҳолисининг энг кенг демографик гуруҳи бўлганлиги боис бир қатор ҳал этилмаган объектив ва субъектив муаммоларга дуч келишмоқда. Уларнинг ечими изланувчилар томонидан таклиф қилинган социологик таҳлил ёрдамида амалга ошириладиган комплекс саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирги ёш авлодлар амал қиладиган асосий тамойил ва кадриятлар республикаимизнинг ривожланиши учун ижтимоий-иқтисодий шароитларга бевосита боғлиқдир. Шу сабабли, ёшларнинг касбий ўзини ўзи белгилаш мавзусини тўлиқ очиб бериш учун ёшларнинг касбий йўналишларини ўрганиш керак.

Мазкур мақолада илгари сурилган илмий ғоя ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, куйидаги хулосаларни илгари сурамиз:

Биринчидан, жамият тараққиётини таъминловчи ички ва ташқи омиллари қаторида ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳининг мотивация, билим, кўникма каби ички ҳаракатлантирувчи кучлари муҳим роль ўйнайди.

Иккинчидан, ёшларнинг ривожланиш тенденцияларини ўрганаётганда жамиятда рўй бераётган умумий жараёнлар, ёшлар фаолиятида амалга ошириладиган интилишлари, даъволари, амбициялари ҳисобга олинади.

Учинчидан, ёшликнинг ўзига хос хусусияти унинг ижтимоий такрор ишлаб чиқаришда тутган ўрни билан боғлиқ, шунинг учун унинг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш ижтимоий кўпайиш қонуниятлари билан боғлиқ бўлиши керак.

Тўртинчидан, ёшларнинг энг фаол ва илдам қисми талаба ёшлар бўлиб, уларга ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида махсус ижтимоий қатлам вакиллари деб қараш мумкин.

Бешинчидан, ёшлар ажралмас ижтимоий гуруҳдир, шунинг учун улар ривожланиш кўрсаткичлари, жамият билан ўзаро муносабатларининг яхлит жараёнини камраб олади.

Олтинчидан, ижтимоий ривожланишнинг инновацион механизмлари таъсири натижасида ёшлар талабалик даврида жамиятдаги ўрни касб, ишлаб чиқариш ролини ўйнаши кераклигини англаб етади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кон И.С. Социологическая психология: избранные психологические труды.-Воронеж, 1999.
2. Маркузе Г. Критическая теория общества: Избранные работы по философии и социальной критике. - Москва: АСТ, астрель. 2011. -С. 384.
3. Tenbruck F. Jugend und Gesellschaft : Soziologische Perspektiven. Freiburg i. Br. Rombach. -P. 127
4. Шпрингер Э. // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Под. ред. В.С. Стёпина. -Москва: Советская энциклопедия, 2010. -С. 2816.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис.-Москва: Прогресс, 1996. -С. 344.
6. Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства. -СПб.: Типография, акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1907. -С. 229.
7. Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны: по стат. материалам 1908-1924 гг. -Москва: Вопросы труда, 1926. -С. 183.
8. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. -СПб: Тип. т-ва "Общественная польза", 1905. -С. 349.
9. Лисовский В.И. Советское студенчество. Социологические очерки. -Москва: 1990. -С. 28.
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика / Под. ред. В.А. Сластенина. -М.: Издательский центр «Академия», 2000.
11. Кон И.С. Психология старшеклассника. -М., 1980. -С. 45

Mahfuza G'OFUROVA,
Farg'ona davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim uslubiyoti kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: mahfuza.gafurova73@gmail.com

FDU Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent A. Asomov taqrizi ostida

ASSIGNMENTS THAT SHAPE STUDENTS' PERCEPTIONS OF OBSERVATIONS

Abstract

Observation is one of the important characteristics of a person, helping to understand novelty and, on this basis, to have creative abilities. Solving various types of problems, changing the form of problems according to conditions and applying mental operations to them - all this serves as a means of forming students' interest in learning. The article defines the essence of cognitive interest, gives the characteristics of the main stages of its development, shows its relationship with the educational objectives of teaching mathematics, describes the ways and means of cognitive interest development.

Key words: cognitive interest, the motivation of educational activity, the sources of cognitive interests development.

ЗАДАНИЯ, КОТОРЫЕ ФОРМИРУЮТ У УЧАЩИХСЯ КАЧЕСТВО НАБЛЮДАТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Наблюдательность является одной из важных характеристик человека, помогающая понять новизну и на этой основе иметь творческие способности. Решение различных типов задач, изменение формы задач по условиям и применение к ним мыслительных операций - все это служит средством формирования у учеников интереса к обучению. В статье определяется сущность познавательного интереса, дана характеристика основных стадий его развития, показана его взаимосвязь с воспитательными задачами обучения математике, описаны пути и средства развития познавательного интереса.

Ключевые слова: наблюдательность, познавательный интерес, мотив учебной деятельности, источники развития познавательного интереса.

O'QUVCHILARNING KUZATUVCHANLIK XISLATLARINI SHAKLLANTIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLARI

Аннотация

Kuzatuvchanlik xislati shaxsning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, u yangilikni tushunishga, shu asosda ijodiy qobiliyatga ega bo'lishga yordam beradi.

Shuning uchun har xil tipdagi masalalarni yechish, masalalarning shartlari ustida turli shakl almashtirish hamda ularga tafakkur operatsiyalarini tatbiq qilish - o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish vositalari bo'lib xizmat qiladilar. Maqolada bilishga qiziqishning mohiyati, uning rivojlanishining asosiy bosqichlariga xos xususiyati yoritiladi, matematika fanini o'qitishning o'quv vazifalari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bilishga qiziqishning rivojlanish yo'llari va usullarini tavsiflaydi.

Kalit so'zlar: kuzatuvchanlik, bilishga qiziqish, o'quv faoliyati motivi, bilishga qiziqishni rivojlantirish yo'llari.

Kirish. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida va xalqaro ilmiy tadqiqot markazlarida maktab ta'limini rivojlantirish, bilim berish samaradorligini oshirish o'quvchilarning bilish faoliyatini oshirishga qaratilgan tadqiqotlar va bu asosda xalqaro standartlar ishlab chiqilmoqda.

O'zbekistonda ham matematika ta'limi va u orqali ilm oluvchilarning bilish faolligini oshirish 2020-yildagi ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi va matematika ta'limini yangi sifat bosqichiga olib chiqishga qaratilgan qator tizimli islohotlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son, 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmonlari, 2020-yil 7-maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4708-son Qarori, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son Qarori,

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnoma hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga e'tibor qaratilgan. Shu bois, boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda tizimli bo'shliqlarni tashxislash va ularni hal etish eng maqbul yechimlarini aniqlovchi, o'quvchilarni matematika faniga bo'lgan qiziqishlarini o'stiruvchi, matematik qonuniyatlarni anglay olish, ulardagi kuzatuvchanlik hislarini shakllantiruvchi topshiriq va masalalardan foydalanish orqali kutilgan natijalarga erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchining bilish faoliyatini rivojlanishida, atrof-olamni idrok etishi, bilimlarni o'zlashtirishi, malaka va ko'nikmalar, ilmiy tasavvurlarning hosil bo'lishida muhim bosqich hisoblanadi.

«Boshlang'ich sinf o'quvchisida bilish jarayoni ijodiy faoliyat natijasida yuz beradi. O'quvchining berilgan topshiriqni bajarish jarayonida izlanishi, ijodiy faoliyati namoyon bo'lishi uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan,

rejalashtirilgan, meyor va mezonlarga ega bo'lgan, o'z-o'zini anglagan faoliyat zaruriyati seziladi. Bu esa o'quvchida atrof-olam obyektlari va ular haqidagi bilimlarni o'zlashtirish; ta'lim samaradorligini vujudga keltirish, faoliyatning avvalgi turlariga tayanishni taqozo etadi»[1:49].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematika ta'limi asosida bilish faolligini o'stirish ta'lim-tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sanaladi. Boshlang'ich ta'limning faol va bilimga chanqoq o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari bilishga, bilim olishga va anglashga qiziqishni talab qiladi. Bunday bilish faolligini o'stirish uchun albatta matematika ta'limini takomillashtirish, o'quvchilarda matematik miqdoriy munosabatlarni bilish ko'nikmalarini, tezkor fikrlash tarzini, tahliliy tafakkur qilish layoqatini rivojlantirish zarur. Bunda og'zaki va yozma hisoblashga doir o'quv topshiriqlari munim o'rin tutadi.

Kuzatuvchanlik xislati shaxsning muhim hususiyatlaridan biri bo'lib, u yangilikni tushunishga, shu asosda ijodiy qobiliyatini namoyon qilishga yordam beradi. Bu esa

o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, hamda ularni ilm olishga qiziqiqishini uyg'otadi. [2:84].

Tadqiqot metodologiyasi. Kuzatuvchanlik xislatini hamma darslarda, ayniqsa matematika darslarida rivojlantirish mumkin.

1. Ketma-ketlikni kuzating, qaysi o'rinda qonuniyat buzilgan?

1) 35, 32, 29, 27, 24, 21, 18

Javob: 27

2) 0, 12, 24, 36, 46, 58, 70

Javob: 48

3) Ketma-ketlikni kuzating va navbatda keladigan 2 ta kasr sonni yozing.

a) $\frac{1}{9}, \frac{3}{10}, \frac{5}{11}, \dots$ Javob: $\frac{7}{12}, \frac{9}{13}$

b) $\frac{2}{25}, \frac{4}{24}, \frac{8}{23}, \dots$ Javob: $\frac{16}{24}, \frac{32}{25}$

c) $\frac{1}{2}, \frac{3}{6}, \frac{5}{12}, \frac{7}{20}, \dots$ Javob: $\frac{9}{30}, \frac{11}{42}$

d) $\frac{2}{19}, \frac{6}{24}, \frac{18}{29}, \dots$ Javob: $\frac{54}{32}, \frac{162}{35}$

Kasrlarni o'sib borish tartibida joylashtirish orqali matematika fanining bo'limlaridan biri qanday nomlanishini ko'rsating [11:154].

1-jadval

$\frac{3}{18}$	$\frac{3}{6}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{3}{22}$	$\frac{3}{24}$	$\frac{3}{10}$	$\frac{3}{12}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{20}$	$\frac{3}{25}$
M	K	I	I	R	T	E	A	F	A

Javob: ARIFMETIKA

4. Quyidagi sonlar berilgan

23 74 41 14

40 17 60 50

Har bir satrda qaysi son ortiqcha? (Birinchi satrda 74 soni. Qolganlarning raqamlari yig'indisi 5 ga teng. 2-satrda esa, 17 soni, qolgan sonlar o raqami bilan tugaydi.

Sonlar qatorini davom ettiring:

7, 128, 14, 64, 28, 32

13, 384, 39, 96

28, 286, 65, 249, 102, 212

Bunday o'quv topshiriqlarining afzalligi o'quvchi mustaqil fikrlaydi, o'zining yechim yo'lini qo'llab masalani yechadi -bu esa uning bilish faolligini o'stiradi

Taqqoslashga doir topshiriqlar.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchining o'quv-bilish faolligini o'stirish maqsadida taqqoslashga doir topshiriqlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bunday topshiriqlar asosan quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

1. Tenglik va tengsizlik to'g'ri bo'lishi uchun sonlarni to'g'ri topish.

2. Tenglik va tengsizliklar to'g'ri bo'lishi uchun amal ishoralarini to'g'ri topish.

3. Tenglik va tengsizlik to'g'ri bo'lishi uchun sonlar va qavslarni to'g'ri qo'yish

4. Son va ifodalarni taqqoslash.

5. Tenglik va tengsizliklar to'g'ri bo'lishi uchun sonlar, amal ishoralari va qavslarni to'g'ri tanlash [3:28].

Tahlil va natijalar.

1-sinf matematika darslarida asosan "darcha" orqali tuzilgan misollar ko'p uchraydi.

1. $15 + \square = 47$

2. $\square - 17 = 16$

3. $\square - \square = 33$

Topshiriq. Nuqtalar o'rniga shunday sonlarni qo'yingki, natijada tenglik to'g'ri bo'lsin:

1-variant

a) $3 \dots + 9 = \dots 6$ (bunda $37 + 9 = 46$)

b) $5 \dots - 6 = \dots 8$ (bunda $54 - 6 = 48$)

c) $4 \dots + 7 = \dots 3$ (bunda $46 + 7 = 53$)

d) $7 \dots + 8 = \dots 4$ (bunda $76 + 8 = 94$)

2-variant

a) $4 \dots + 9 = \dots 3$ (bunda $44 + 9 = 53$)

b) $4 \dots - 6 = \dots 7$ (bunda $43 - 6 = 37$)

c) $7 \dots - 7 = \dots 5$ (bunda $72 - 7 = 65$)

d) $8 \dots + 8 = \dots 0$ (bunda $82 + 8 = 90$)

3-topshiriq: Nuqtalar o'rniga kerakli amal ishoralarini, "darcha" o'rniga kerakli sonlarni qo'yib ifodaning qiymati toping [10:117].

1. $\square \dots 5 \dots 7 = 0$, bunda $35 : 5 - 7 = 0$

2. $\square \dots 2 \dots 2 = 25$, bunda $46 : 2 + 2 = 25$

3. $\square \dots 6 \dots 2 = 4$, bunda $12 : 6 + 2 = 4$

4-topshiriq: Nuqtalar o'rniga kerakli amal ishoralari va qavs, "darcha" o'rniga kerakli sonlarni qo'yib ifodaning qiymati toping. [4:37].

1. $50 \dots \square \dots 8 = 5$, bunda $50 : (2 + 8) = 5$

2. $\square \dots 2 \dots 20 = 5$, bunda 1) $(98 + 2) : 20 = 5$; 2) $23 + 2 - 20 = 5$

Bunday topshiriqlar o'quvchilarni tafakkurini o'stiradi, mustaqil fikr yuritishga undaydi, bunday topshiriqlarni tuzish jarayonida o'qituvchi oddiydan murakkabga qarab borganda natija kutilgandek bo'ladi. Chunki amal ishoralari va qavslarni turlicha qo'yish orqali misolni bir necha variantlarda bajarish mumkin [5:128].

2-sinfda ham bunday topshiriqlarni bajarish orqali o'quvchilarni ijodiy mazmundagi topshiriqlarni mustahkamroq o'rganib olish imkoniyati beriladi. Tenglik yoki tengsizliklar to'g'ri bo'lishi uchun nuqtalar o'rniga biror arifmetik amallar, hamda qavslarni o'rinli qo'yishga doir topshiriqlarni berish mumkin. Bunday topshiriqlar o'quvchilarni bilish faoliyatini shakllantirishga hizmat qiladi. [6:25]. Boshlang'ich sinflarda tengsizlik to'g'ri bo'lishi uchun sonlar, amal ishoralari, qavslarni o'rinli tanlashga

doir topshiriqlardan turli variantlarini aniqlash asosida berish mumkin.

Bunda nuqtalar o'rniga kerakli amal ishoralarini qo'yib, "darcha" o'rniga kerakli sonlarni qo'yib tengsizlikning qiymati topiladi.

1. Tengsizlik to'g'ri bo'lishi uchun "darcha" o'rniga kerakli sonlarni qo'yib to'g'ri tengsizlik hosil qiling.

1. $68 > \square 7$,
2. $\square 5 < 6 \square$
3. $6873 > 6 \square 73$
4. $78 \square \square < 7836$

5. $9117 > \square 117$

2. Nuqtalar o'rniga kerakli sonlar, "darcha" o'rniga o'rinli bo'lgan amal ishoralarini qo'yib to'g'ri tengsizlik hosil qiling.

1. ... $\square 42 < 43$ bunda $0 + 42 < 43$

2. ... $4 \square 1 \dots < 6$ bunda $24 : 12 < 6$

3. $17 \square \dots > 16$; bunda $17 - 0 > 16$

1. $\square \dots 4 \dots 25 < 25$ bunda $(96 + 4) : 25 < 5$

Tengsizliklar to'g'ri bo'lishi uchun nuqtalar o'rniga biror arifmetik amallar, hamda qavslarni o'rinli qo'yishga doir topshiriqlarni berish mumkin. [7:184].

2-jadval

T/r	Topshiriq sharti	Topshiriq berilishi	Topshiriq yechimi
1	Amal ishoralari, qavslarni o'rinli qo'yish orqali to'g'ri tengsizlik hosil qiling	$18 \dots 6 \dots 3 < 1$	a) $(18 : 6) - 3 < 1$ b) $18 - (6 : 3) < 1$
2	Son va amal ishoralarini to'g'ri tanlab, to'g'ri tengsizlik hosil qiling	$\square \dots 3 \dots 1 < 50$ $\square \dots 3 \dots 1 > 50$	a) $60 : 3 - 1 < 50$ b) $60 : 3 - 1 > 50$ a) $60 \cdot 3 - 1 > 50$ b) $50 + 3 - 1 > 50$ b) $50 + 3 - 1 > 50$
3	Son va qavslarni to'g'ri tanlab to'g'ri tengsizliklar hosil qiling	$45 + \square - 12 < 36$	a) $(45 + 2) - 12 < 36$ b) $(45 + 1) - 12 < 36$ b) $(45 + 0) - 12 < 36$
4	Son, amal ishorasi va qavslarni to'g'ri tanlab to'g'ri tengsizlik hosil qiling	$\square \dots 4 \dots 25 < 5$	a) $(25 \cdot 4) : 25 < 5$ b) $(21 + 4) : 25 < 5$ b) $(100 : 4) : 25 < 5$

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinflarda bunday topshiriqlarni bajarish o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzuga doir bilim va malakalari mustahkamlanishi va ijodiy faoliyat jarayoni hosil bo'lishiga zamin yaratadi, hamda o'quvchilarda ziyraklik, tez va puxta eslab qolish, o'ylay olish, topqirlik, rivojlangan xayol, mustaqillik kabi bilish qobiliyatini o'stiruvchi sifatarni shakllantirib boradi. [8:678].

Boshlang'ich sinf matematika darslarini bunday usullarni qo'llash orqali bilish faollikgi quyidagi ichki komponentlardan tashkil topadi:

- o'quv topshiriqlarini bajarishga tayyorlik;

- tanqidiy va tahliliy, analitik faoliyatga intilish;
- topshiriqlarni ongli bajarish;
- matematik tahlilkorlikni shakllanganligi;
- o'zining shaxsiy imkoniyatlarini oshirishga harakat qilish va boshqalar [9:810].

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish uchun mashg'ulotlarga maqsadli yondashuv, o'quvchilarning qobiliyati, qiziqishlarini hisobga olish, bilimlar tizimi, malaka va ko'nikmalarini faoliyatning turli shakl va metodlari asosida tashkil etish zarurdir.

ADABIYOTLAR

1. Boltayeva Sh.T. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini tashkil etish texnologiyasi // Zamonaviy ta'lim jurnali. 2017. № 6. –B. 49.
2. A.Asimov, I.Soliyev. Matematika darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarning kuzatuvchanlik xislatlarini rivojlantirish. Farg'ona. "Ilmiy axborot" jurnali. 2016. № 2. –B. 84
3. F.Qosimov, M.Qosimova. Boshlang'ich ta'lim jurnali. 4-son, 2009-yil, 28-bet
4. M.Ahmedov, N.Abdurahmonova, M.Jumayev. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1- sinfi uchun darslik «Turon-iqbol» Toshkent – 2018
5. N.Abdurahmonova, L.O'rinboyeva. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6. Darslik «Yangi yo'l Poligraf Serviz» Toshkent – 2018
7. N.U.Bikbayeva, R.I.Sidelnikova, G.A.Adambekova. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (metodik qo'llanma) Toshkent "O'qituvchi" 1996
8. Gofurova, M. A. (2020). Развитие познавательной деятельности учащихся при решении задач. Theoretical & Applied Science, (1), 677-681.
9. Gofurova, M. A. (2020). Development of students' cognitive activity in solving problems. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 677-681.
10. Adkhamjanovna, Q. M. (2020). Development of creative abilities in primary schools using ICT. Academia: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(4), 807-811.
11. S.Burhonov, O'.Hudoyorov va boshqalar. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3- sinfi uchun darslik «Sharq» Toshkent – 2019
12. N.U.Bikbayeva, E.Yangabayeva, K.M.Girfanova. To'rtinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. "O'qituvchi" 2020

Yilmaz JANKALO'G'LU

*O'zbekiston milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi,
Toshkent Turk maktabi direktor o'rinbosari
E-mail: yilmaz622@hotmail.com*

DINIY TA'LIMNI SHAKLLANTIRISHNING DASTLABKI BOSQICHLARI HAQIDAGI BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada bolalik davrida berilishi lozim bo'lgan diniy ta'lim-tarbiyaning ahamiyati, dunyoviy ta'lim bilan bir qatorda diniy ta'limning maktab dasturiga joriy etilishi, qaysi yoshda diniy ta'lim qanday berilishi va bunga qanday yondashish kerakligi to'g'risida fikr-mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, olib borilgan kuzatuv natijalari orqali, maktabgacha ta'lim muassasalarida, bolalarning ilk yoshlaridayoq Ollohga bo'lgan ishonchning mavjudligi asoslangan. Bundan tashqari, din psixologiyasi vakillari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda diniy e'tiqodning insoniy ehtiyoj ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: bolalik, psixologiya, shaxsiyat, din, ta'lim, inson, axloq, pedagog, taqlid, xarakter.

НЕКОТОРЫЕ СУЖДЕНИЯ О РАННИХ ЭТАПАХ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье обсуждается важность религиозного образования в детстве. Включение религиозного образования в школьную программу наряду со светским образованием. Также, анализировано в каком возрасте следует вводить религиозное образование и как к нему надо подходить. По результатам наблюдения также показано, что в дошкольных учреждениях дети верят в Бога с юного возраста. Кроме того, исследования религиозных психологов доказали, что религиозная вера – это потребность человека.

Ключевые слова: детство, психология, личность, религия, образование, этика, педагогика, подражание, характер.

SOME REMARKS ON THE EARLY STAGES OF THE FORMATION OF RELIGIOUS EDUCATION

Abstract

This article discusses the importance of religious education in childhood. Inclusion of religious education in the school curriculum along with secular education. Also, it was analyzed at what age religious education should be introduced and how it should be approached. The observation also showed that in preschool institutions, children believe in God from a young age. In addition, research by religious psychologists has proven that religious belief is a human need.

Key words: childhood, psychology, personality, religion, education, human, ethics, pedagogical, imitation, character.

Kirish. Inson taraqqiyoti va hayot charxpalagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning bolalik, yoshlik va yetuklik kabi uch asosiy davrdan tashkil topganini ko'rish mumkin. Inson hayotini tashkil etuvchi har bir bosqich o'ziga xos biologik, psixologik, ijtimoiy va diniy rivojlanish xususiyatlariga ega.[1] Ushbu rivojlanish bosqichlari bir-biridan butunlay mustaqil emas.[2] Psixologik, fiziologik va ijtimoiy hodisalar inson rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Agar bu hodisalar o'z vaqtidan oldin yoki keyin sodir bo'lsa, shaxsning rivojlanish davriga ta'siri kamroq bo'ladi. Hattoki, bu narsa rivojlanishning keyingi bosqichlarda salbiy ta'sir ko'rsatishi ham mumkin. Ushbu holat *kritik davr* tushunchasi bilan ifodalanadi. Zaruriy ko'nikmalar o'z vaqtida o'zlashtirilmasa, ularni keyingi davrlarda o'zlashtirish qiyinlashadi.[3] Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, bolalik shaxsning kelajak hayoti asoslarini shakllantirishda juda muhim davr hisoblanadi[4].

Har bir yosh davrining o'ziga xos ehtiyojlari, muammolari va nozik tomonlari bo'lsa ham kishining o'zligini anglashi yo'lidagi urinishlarida bolalikdagi sog'lom va nosog'lom tajribalar muhim ahamiyat kasb etadi. Kishining shaxs sifatida takomillashuvida bolalik davridagi tajribalarining ta'siri kattadir [5]. Chunki inson yetuklik ko'nikmalarini yoshlik chog'ida o'rganadi, bu narsa unda chuqur va o'chmaz iz qoldiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, shaxsning bolalik davrida boshidan o'tkazgan

hodisalari, orttirgan tajribalari, uning shaxsiyati va fe'l-atvorini shakllantiradi. Bu narsa uning e'tiqodi va qadriyatlariga nisbatan munosabatini shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola bolalarning oilasi, tevarak-atrofi va do'stlaridan o'zlashtirgan din borasidagi tajribalari va ularning bolalik davrida olgan diniy ta'lim-tarbiyasi shaxsning bolalik davrida va undan keyingi yosh davrlarda uning kognitiv, affektiv va psixomotor yo'nalishlarda rivojlanishiga qo'shadigan hissalarini ochib berishga qaratilgan.

Materiallar va metodlar. Mazkur maqolamizni yoritishda induksiya, deduksiya metodlari qo'llanildi. Shuningdek, psixologiya, sotsiologiya va biologiya fanining ma'lumotlaridan, bolalarning parvarish uylari borasida olib borilgan ko'plab tadqiqotlardan, Prof. Dr. Jemal Tosunning diniy ta'lim sohasida olib borgan ilmiy ishlaridan unumli foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bolalik – bu tug'ilishdan boshlanib, o'spirinlik davrigacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi. Ushbu davr vakillari bolalar deb ataladi. Dunyo miqyosida bu yosh davri 0-12 yoshga to'g'ri keladi va bu davr o'zi ichida kichik davrlarga bo'linadi. 0-3 yosh go'daklik, 3-6 yosh birinchi bolalik va 6-12 yosh so'nggi bolalik deb nomlanadi. Maktabga borish bormasligi inobatga olinib, bolalik davri maktabgacha yoshdagilar (0-6 yosh) va maktab yoshdagilar (6-11 yoki 12 yosh) deb tasniflanadi. [6]

Bolalik davriga nisbatan yuqorida keltirilganidek yosh chegaralari bilan ta'riflanganligiga qaramasdan, bolalik tushunchasini aniqlash va yosh chegaralarini aniq chiziqlar bilan ko'rsatib berish juda qiyin hisoblanadi. Chunki bolalik davrining chegaralanishi jamiyatlar o'rtasida farqlanishi bilan bir qatorda, bir jamiyatning o'zida ham darajalash bilan bog'liq farqlar mavjud. Bundan tashqari, bolalik davrining yuqori chegarasi noaniq bo'lganligi sababli, bolalik tushunchasiga yagona va aniq ta'rif berish juda qiyin. Ulg'ayish va balog'atga yetish har bir shaxsda turlicha kechadi, chunki unga irsiyat, ovqatlanish, sog'liq holati va atrof-muhit kabi omillar ta'sir qiladi. Boshqa tomondan, ba'zi tadqiqotchilar bolalikni "o'yin va o'rganish (idrok qilish) yillarini qamrab oladigan davr" deb ta'riflaydilar, ularning ba'zilar jismaniy va aqliy rivojlanishni o'lchov sifatida qabul qiladilar va balog'at alomatlari paydo bo'lishini bolalikning oxiri deb baholaydilar [7].

Maqoladagi qaratiladigan asosiy tushuncha diniy ta'lim masalasidir. Diniy ta'limning mohiyati bevosita din tushunchasini tahlil qilish orgali bilish mumkin. Atama sifatida din – aql egalari o'z xohish-istaklari bilan faqat xayrli ishlarga yo'naltiradigan ilohiy buyruq, Tangri tomonidan belgilab qo'yilgan va odamlarni Unga yetaklovchi yo'ldir [8].

Din tushunchasiga ham etimologik, ham epistemologik jihatdan turli xil ma'nolar yuklanganligi, shuningdek, mafkuraviy va falsafiy qarashlar uning ta'rifining ko'payishiga sabab bo'lgan va ilmiy jihatdan aniq bir to'xtamga kelinmagan [9]. Bundan tashqari, diniy ta'riflashning murakkabligining yana ikkita muhim sababi bor. Birinchisi, din ko'p qirrali, keng qamrovli haqiqat bo'lib, hech qanday oddiy unsur sifatida qaralishiga imkon bermaydi. Agar biz diniy fikrlash, his qilish, o'zini tutish va munosabat o'rnatish usuli deb bilsak, u inson va jamiyat hayotining har bir jabhasida ko'zga tashlanadi. Shuning uchun dinning barcha o'lchovlariga nisbatan yagona ta'rifni qo'llash juda qiyin. Ikkinchisi esa olimlar dinga o'zlarining dunyoqarashi va mafkuralaridan kelib chiqqan holda ta'rif berishlaridir.

Tushunchamizning ikkinchi qismi hisoblangan ta'lim esa "Individning xatti-harakatlarida o'z hayot yo'li orqali va qasddan istalgan o'zgarishni vujudga keltiradigan jarayondir" [10] deb ta'riflash mumkin. Din va ta'lim tushunchalarining ta'riflaridan kelib chiqib, diniy ta'limning eng to'liq ta'rifi "shaxsning diniy xatti-harakatlarida o'z hayotiy tajribalari orqali istalgan o'zgarishlar vujudga keltirish jarayoni" sifatida e'tirof etish mumkin.

Bolalikning umumiy xususiyatlaridan biri bu qiziqish va o'rganish istagi. Ayniqsa, 3-4 yoshli bolalarda duch kelgan narsani so'rash istagi juda kuchli bo'ladi va eng kritik davr hisoblanadi. Ushbu yosh - bu "nima, nima uchun, nimaga, kim, qayerda" kabi savollar bolaning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlaydigan va mustahkamlaydigan, eng ko'p savol so'raladigan davrdir. Bola atrofida ko'rgan hamma narsani o'z dunyoqarashiga ko'ra tushunishni va o'rganishni xohlaydi [11].

Bola uchun bu savollarga javob topish juda muhimdir. Agar bola atrofda ma'lumot manbalaridan, masalan, oila va maktabdan qoniqarli javob topolmasa, u boshqa manbalarga murojaat qilishi mumkin. Agar ushbu manbalardan olingan ma'lumotlar uning kognitiv va ta'sirchan rivojlanish davrlariga mos kelmasa, bu tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu tushunmovchiliklarni keyingi davrlarda tuzatish qiyin

bo'lishi yoki katta kuch talab qilishi mumkin. Kritik davr bolaning kelajak hayotida bartaraf qilib bo'lmaydigan ko'nikmalar poydevori qo'yiladigan va diniy tasavvurlar shakllanadigan davr hisoblanadi. Bu yillarda boshidan o'tkazgan voqealari, olgan ma'lumotlari va erishgan yutuqlarining ta'siri doimiy va kuchli bo'ladi. Ushbu davrni kritik va muhim qiladigan yana bir jihat shundaki, bolalik davrida bolaning hayot tarzi uning shaxsiyatining asosi paydo bo'ladi [12].

Mavzuga inson va din o'rtasidagi munosabatlar nuqtai nazaridan qaralganda, inson tabiati din bilan bog'liqligi barchaga ma'lum bo'lgan haqiqatdir. Ushbu faktga asoslanib, hayot mazmunini va shaxsning o'zini qidiradigan savollarga javob topish uchun din ma'lumotlaridan foydalanish muqarrar deb aytish mumkin. Diniy ta'lim shaxsga yoshi kattalarga savollar berish yoshidan boshlab qayerdan-qayerga, nima uchun, qanday qilib kabi savollarning mohiyatiga izoh javob topishga yordam beradi.

Bolalik davrida beriladigan ta'lim-tarbiya tarkibiga diniy bilimlarni kiritish uchun sabablar talaygina. Ta'limning asosiy maqsadlaridan biri kuchli shaxs va xarakterga ega insonlarni tarbiyalashdir. Shu sababli, ta'lim va xarakterni rivojlantirish o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud [13]. Murakkab va ta'sirchan qilib yaratilgan insonni bir qator chalkashliklardan qutqaruvchi va uning hissiy xususiyatlarini tartibga soladigan yagona unsur - dindir. Zero, insonning ruhiy holatining ajralmas qismini tashkil etuvchi din unsuri va xarakter tushunchasi orasida o'zaro bog'liqlik va ta'sir mavjud. Shu ma'noda, yetuk diniy e'tiqodning ham aqliy, ham ruhiy, ham axloqiy jihatdan o'z me'yorini biluvchi, haddidan oshmaydigan, o'z burchiga sodiq shaxslarni tarbiyalashda nazorat qilib turuvchi regyulativ funksiyasi borligini aytish mumkin. Chunki ko'p qirrali, chuqur fikrlay oladigan va yuksak darajadagi e'tiqodga ega bo'lgan odamlar voqeaning mohiyatini bilmay turib, hukm chiqarishdan qochishadi.

Bolalik davrida beriladigan diniy ta'limning individning shaxs sifatida shakllanishidagi yana bir muhim jihati shundaki, ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarda shaxsga nisbatan ishonch tuyg'usini hosil qiladi [14]. Bu holat bolalik yoshidan boshlab shakllangan, ishonchga asoslangan qadriyatlarning rivojlanishida e'tiqodning muhim ahamiyatini ko'rsatib beradi. Shu ma'noda, o'smirlik yoshidagi shubhalardan xalos bo'lish, o'rta yoshlarda o'rta yosh inqirozi deb ataladigan holatni boshqara olish, keyingi yillarda yaxlit shaxs sifatida shakllanish va nihoyat qariganda o'limdan qo'rqishga o'xshash hissiy holatni tartibga solish asosan e'tiqod unsuri va uning sog'lom rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, bolalikdanoq sog'lom e'tiqodga ega bo'lgan odamlar o'zlarining atrof-muhitida nima bo'layotganini umumiy ma'noda anglaydilar, hayotlari davomida duch keladigan ko'ngilsizliklarga bardoshli bo'lalilar, hayotni anglashda qulay va qat'iy pozitsiyani namoyon etadilar, voqealarga sovuq-qonlik bilan yondashadilar [15].

Bolalikda berilgan sog'lom va ilmiy asoslangan diniy ta'lim ular hayotining mazmunini anglashlarida katta ahamiyatga ega. Borliqni anglash yoki uni ma'no birligi sifatida idrok qilish istagi inson kamolidagi eng muhim faktorlardandir. Ushbu qadimiy istak motivatsiyasi ostida shaxs o'zi, o'zining jismaniy va ijtimoiy muhiti bilan munosabatlarni shakllantiradi va tartibga keltirishga urinadi.

Yer yuzidagi hamma narsa muayyan maqsad uchun, ya'ni har bir narsa me'yor va tartib doirasida

olamshumul maqsad yo'lida yaratilgan. Shuning uchun diniy bilimi shakllantirilgan individ borliqda yuz bergan hodisalarni noaniqlik va tartibsizlik deb tushunmaydi, balki ilohiy qudrat tomondan tartibga solingan mo'jiza deb qaraydi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy faktlar bilan diniy ta'lim olgan va diniy bilimi shakllangan individ borliqdagi voqea va hodisalarni osongina idrok qiladi va anglaydi. Shu sababli, shaxs shakllanish va o'zlikni anglash jarayonida, poydevori qo'yiladigan bolalik davrida beriladigan boshlang'ich ta'lim jarayonida ularning diniy e'tiqodlariga loqaydlik qilish bolalarning rivojlanishida o'rinni to'ldirib bo'lmaydigan holatni keltirib chiqaradi.

Din shaxs hayotining har bir bosqichida alohida o'rin tutishi va o'rgatilishi muntazam muhokama qilindi. Bu borada mutlaqo bir-biriga zid ikki xil fikr mavjud. Birinchisi, dinni tug'ma qobiliyat degan qarash. Mazkur qarash diniy hayot tarzining bola ruhiyatiga shunchaki o'rnatilimaganligi, balki ichki sezgilardan tabiiy ravishda paydo bo'lib shakllanganligini ko'rish mumkin. Pedagogik tajribalar ham bolada kuchli diniy salohiyatning mavjudligini ko'zda tutadi [16].

Ikkinchi guruh bolalik davrida na din, na uning ta'limi joy olmasligi zaruriyatini yoqlovchilar bo'lib, bunda uch xil yondashuv mavjud. Naturalizm ta'limotining muhim vakillaridan biri bo'lgan Russo, bolalar yoshlik davrigacha diniy yoki axloqiy ta'limdan xabardor bo'lmashligi lozimligini da'vo qilgan. Russo, Emilini bolaligida diniy ta'limdan uzoqlashtirar ekan, buni dinning ahamiyatsizligi uchun emas, balki noto'g'ri idrok qilinishi mumkinligi uchun cheklagan [17]. Ushbu yondashuv tarafdorlari - dinning illuziya, [18] totem va tabuekanligini, insonning ibtidoiyligi, o'zligi va zaifligidan kelib chiqadigan holat sifatida namoyon bo'lishini, shuning uchun bolaning dinga begona ekanligini da'vo qilganlar.

Diniy ta'lim borasida bahsga molik yana bir masala bu - diniy ta'limni boshlash yoshi. Bu borada turli qarashlar ilgari surilganligi sir emas. Bir guruh pedagoglar diniy ta'limni aql-idrok shakllanishi bilan bog'lagan holda balog'at davriga qoldirish lozimligini ilgari suradilar. Boshqalar esa diniy ta'limni hissiyot bilan bog'lab, erta yoshlardan boshlashni maqsadga muvofiq deb bilishadi [19]. Ikkala qarashda ham o'zini oqlash uchun ilmiy asoslar mavjud.

G'arb olimlari Ernest Xarms, Devid Elkind, Ronald Goldman va Jeyms V. Faullarning tadqiqotlarida bolalik davridagi diniy shakllanish bolalik davrida beriladigan to'g'ri diniy ta'lim bilan amalga oshirilishi mumkin ekanligini ta'kidlaganlar [20]. Ushbu davrda beriladigan diniy ta'limda bolaning rivojlanayotgan ong tuzilishi, chegaralangan so'z boyligi, diniy tayyorligi masalalarini e'tiborga olish lozim. Bolalik chog'ida beriladigan diniy ta'limda yuqorida sanab o'tilgan xususlarga ahamiyat berilmasa, berilgan ta'lim ularning rivojlanishiga hissa qo'shadi, deb bo'lmaydi.

Ushbu holat diniy ta'limning, ayniqsa bolalik davridagi ahamiyati bilan bir qatorda, uning qanday bo'lishi zarurligini ham ochib beradi. Bolaning rivojlanish xususiyatlariga mos kelmaydigan, uning qiziqishlari va ehtiyojlariga javob bermaydigan dastur hamda o'rgatish va o'rganish tamoyillariga asoslanmagan ta'lim ko'zlagan natijani bermaydi, qolaversa, shaxsning aqliy va hissiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, individning mustaqil bo'lishi, ijobiy ijtimoiy munosabat o'rnatish istagini ham yo'qqa chiqaradi, bu degani shaxsning o'ziga xos "men"ining vujudga kelishiga, izchil o'zligini rivojlantirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [21]. Dehqon

yaqshil hosi olish uchun tuproq va ekinning, haykaltarosh san'at asarini yaratish uchun marmarning turi va xususiyatlarini bilishi qanchalik muhim bo'lsa, bola tarbiyasi uchun mas'ul bo'lganlarning boladagi barcha jismoniy va ma'naviy xususiyatlarni yaxshi bilishi shunchalik ahamiyatli [22]. Bolani kashf etish uchun esa, uning jismoniy, aqliy, ijtimoiy, hissiy va diniy rivojlanishi kabi barcha jihatlari va xususiyatlarini bilish zarurdir.

Bolalik davridagi ijobiy va ilmiy asoslangan diniy ta'lim shaxsning yoshlik va balog'at davrlaridagi diniy munosabati va xulq-atvor asoslariga poydevor vazifasini bajaradi hamda kelajakdagi sog'lom e'tiqodni ta'minlaydi. Xuddi shuningdek, salbiy va ilmiy asoslanmagan diniy ta'lim shaxsning nosog'lom tushunchalarni o'zlashtirishiga, dindan uzoqlashishga va hatto, psixologik muammolar duchor bo'lishga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, bolaning hamma narsadan kuchli va qudratli bo'lgan Yaratuvchiga ishonchi, atrofida o'zi ko'rgan va eshitgan diniy tushunchalarning mohiyatini o'rganish istagi - ularning barchasi ushbu tendensiyalarning rivojlanishini kuzatib borishga hamda ta'limning qanday bo'lishi kerakligi haqida bosh qotirishga undaydi.

Bolalik chog'ida berilgan diniy ta'limdan o'rin olgan muhabbat, mehr-shafqat, ishonch kabi tuyg'ular bolaning tarbiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan tug'ma, boshqa tomondan orttirilgan hissiyot sanaluvchi muhabbat tuyg'usi shaxs diniy tushunchalarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki Tangriga bo'lgan muhabbat dinning asosini tashkil etuvchi ishonch, bog'lanish, adolat, bo'lishish, halollik kabi xususiyatlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi. Shu tariqa, u diniy dunyoqarashning asosini tashkil etadigan barcha ijobiy xislatlarni ham keltirib chiqaradi.

Kuzatish orqali, taqlid, namuna olish yoki ijtimoiy yo'l bilan o'rganish nomlari bilan ham yuritiladigan ijtimoiy o'rganish nazariyasining asoschisi Albert Bandura inson o'rganganlarini ko'proq eshitishtirish va kuzatish yo'li bilan o'zlashtiradi, degan fikrni yoqlab chiqadi. Uning ta'kidlashicha, ilk bolalik chog'ida bola nafaqat boshidan o'tkazgan voqealardan, balki o'zi kuzatgan yoki eshitgan hodisalardan ham xulosa chiqaradi. Bolaning o'rganganlarini andoza olish yoki atrofidagi voqea-hodisalarni kuzatish yo'li bilan eng tez shaklda o'zlashtirishi bugungi kunda ham o'z tasdig'ini topgan. Bu shuni anglatadiki, bolalar o'rganishni ilk yoshlaridanoq boshlaydilar. Ko'rgan va eshitganlari ularning ongida jonlanadi. Bolalar keyinchalik ushbu xulosalardan ularga qachon, qayerda va qanday erishganlarini eslamay turib ham foydalanaverishadi. Bunda, ota-onalar individning bolalik davrida diniy ta'limga eng katta ta'sir ko'rsatadilar. Bolalar oilasida ko'rgan va eshitgan narsalarni so'zsiz qabul qiladilar. Shu sabab oilalar ham tajribalari, ham gap-so'zlari bilan farzandlarining diniy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Xulosa. Din tarix sahnasida paydo bo'lganidan beri eng munozarali masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu boradagi munozaralarning asosiylari dinning tug'ma yoki orttirilganligi, diniy ta'lim maktab dasturiga kiritilishi, qaysi yoshda diniy ta'limning joriy etilishi va bunda qanday usullardan foydalanish kerakligi mavzularini qamrab oladi. Vaholanki, ayniqsa oxirgi paytlarda bolalar, oilalar va maktabgacha ta'lim muassasalarida olib borilgan kuzatishlar natijasi bolalarda ilk yoshlardayoq Tangriga bo'lgan ishonchning mavjudligini ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, diniy psixologlar tomonidan o'tkazilgan

tadqiqotlarda diniy e'tiqodning insoniy ehtiyoj ekanligi aniqlangan.

Shaxs tabiatiga xos bo'lgan ishonch tuyg'usi faqat ilmiy asoslangan diniy ta'lim vositasidagina yuzaga chiqishi hamda yo'naltirilishi mumkin bo'ladi. Bolaga boshlang'ich diniy tarbiya berishda dinning asosiy manbalariga tayanilsa hamda gumanitar fanlar yutuqlaridan foydalanilsa shaxsning har tomonlama rivojiga hissa qo'shadi. Diniy ta'limni o'zlashtirgan shaxs aqliy, psixologik va axloqiy jihatdan muvozanatga ega bir butun shaxs bo'ladi. Bundan tashqari jamiyatda turli qarash, tushuncha va e'tiqod egalari bo'lgan insonlarga oldindan hukm chiqarmay, hammani boricha qabul qiladi.

Bolalik davrida beriladigan diniy ta'limning shaxs takomiliga hissa qo'shadigan yana bir xususiyati - bu

ishonch hissidir. Ushbu davrda berilgan diniy ta'lim insonga uning atrofida sodir bo'layotgan voqealarga nisbatan ishonch hissini tug'dirganligi sababli, bolada ham ishonch tuyg'usini rivojlantiradi va shaxsning atrofida bilan sog'lom munosabat o'rnatishiga yordam beradi. Bundan tashqari, mazkur davrda diniy ta'lim olgan shaxs dunyoda sodir bo'layotgan voqealarni sog'lom idrok eta olganligi bois duch keladigan muammolar oldida umidsizlikka tushmasdan, mantiqiy va ideal yechimlar topa oladi.

Xulosa o'rinda, bolalik davrida berilgan diniy ta'lim shaxsning ham o'zligi, ham xarakteri shakllanishida, hamda hayotni idrok qilish, ijobiy fikrlash va qiyinchiliklarni yengish kabi xususlarda alohida ahamiyatga ega ekanligini aytish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Onur, B. - Rivojlanish psixologiyasi, (4-nashr, Anqara: Imge matbaa uyi) -1997. -b.79.
2. Adam, H. - "Bolalik davri diniy ta'lim", Rivojlanish davrlariga ko'ra diniy ta'lim (tahr.) Mustafo Ko'ylu (5-nashr, Anqara: Nobel nashrlari). -2014.-b.13.
3. Koch, M. -Rivojlanish va Ta'lim, (Anqara: Nobel nashr va tarqatish). -2001.-b.21.
4. Ko'ylu, M. - "Bolalik davridagi diniy e'tiqod shakllanishi va diniy ta'lim", Anqara universiteti dinshunoslik fakulteti jurnali, XLV / 11. -2004.-b.137.
5. Selchuk, M. -Bola tarbiyasida diniy motivlar, TDV nashr. -2015.-b.25-26.
6. Yavuzer, H. - Bolalar psixologiyasi, (Istanbul: Remzi nashriyoti). -1993.-b.31.
7. Yörüko'glu, A. - Bola ruhiyati salomatligi, (Anqara: Turkiya ish banki madaniyat nashrlari). -1983.
8. Karaman, F. - Diniy tushunchalar lug'ati, (Anqara: Diniy ishlar boshqarmasi nashrlari). -2006.-b.122.
9. Tosun, C. - Diniy ta'lim faniga kirish, (5-nashr, Anqara: Pegem akademiyasi). -2011.-b.5-6.
10. Erturk, S. - Ta'limda dastur shakllantirish, Ankara. -1997.-b.12.
11. Bacanlı, H. -Rivojlanish va Ta'lim, (9-nashr, Anqara: Nobel nashr va tarqatish). -2004.-b.90-93.
12. Chamdibi, H.M. -Kishilik tarbiyasi va diniy ta'lim, (4-nashr, Istanbul: Chamlija nashrlari). -2011.-b.227.
13. Karatay, H. - "Xarakter tarbiyasida badiiy asarlardan foydalanish" Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Terature and History of Turkish or Turkic 6/1 Winter. -2011.
14. Mehmedo'g'lu, Y. - Axloqiy va diniy rivojlanish: farzandim qadriyatlarimizni o'rganmoqda, (Istanbul: Morpa madaniyat nashrlari). -2003.-b.34.
15. O'ner, N. - Stress va diniy e'tiqod, (Anqara: Turkiya Diyonat fondi nashrlari). -1997.-b.37.
16. Vergote, A. - "Bolada din", tarj. Erdo'g'an Firat, Anqara universiteti dinshunoslik fakulteti jurnali, XXII. -1978. -b.315.
17. Baston, D. - Creative Religious Growth and Pre-Formal Religious Education", Religious Education, Vol LXIX, No: 3. -1974.-b.309.
18. Freyd, S. - Jamiyat psixologiyasi, (tarj. Kamol Saydam, Istanbul: Dushunen adam nashrlari). -1993.-b.199-225.
19. Ay, M.E. - Allohni farzandimizga qanday ifodalab beraylik, (Istanbul: Timash nashrlari). -2016.-b.58.
20. Oruch, J. - Maktabgacha yoshdagi bolalarning diniy ta'limi, (Istanbul: Dem nashrlari). -2011.-b.102-119.
21. Buyruqchi, R. - "Turkiyada diniy ta'lim-tarbiyaning shaxs shakllanishiga ta'siri", "Evropa Ittifoqiga kirish jarayonida Turkiyada diniy ta'lim va muammolar" nomli simpozium 2001-yil 26-27-may, (Adapazari: Deyishim nashrlari). -2001.-b.237.
22. Jakin, G. - Bolalar psixologiyasining asosiy masalalari, (tarj. Mehmet Toprak, Istanbul: 2-nashr, Remzi matbaa uyi). -1969.-b.19.

УДК: 37.0

Венера КАРИМОВА,

*доцент Головного научно-методического центра организации
переподготовки и повышения квалификации педагогических
и руководящих кадров системы высшего образования
E-mail: venera_karimova@mail.ru*

PROBLEMS OF RETRAINING AND UPGRADING THE LEADERSHIP IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS FROM THE POSITION OF A SYSTEM APPROACH

Abstract

The article is devoted to the research, analysis and identification of problems in the field of quality management of advanced training of leading personnel of universities. This article defines the concept of a problem from the point of view of the functioning of the organization and the development of the organization. The article analyzes the existing problems in the field of advanced training, considers examples and takes into account the ideas of a systematic analysis of complex problems and the interaction of means of their solution. To solve the problems, models are given, as well as methods and tools are proposed for quality management of advanced training of management personnel of higher education.

Key words: problem, idea, e-learning, professional development, organization development problems, organization functioning problems.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕПОДГОТОВКИ И ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ РУКОВОДЯЩИХ КАДРОВ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ С ПОЗИЦИЙ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Статья посвящена исследованию, анализу и определению проблем в сфере управления качеством повышения квалификации руководящих кадров ВУЗов. В настоящей статье определено понятие проблема с точки зрения функционирования организации и развития организации. В статье был проведен анализ существующих проблем в сфере повышения квалификации, рассмотрены примеры и учтены идеи системного анализа сложных проблем и взаимодействие средств их решения. Для решения проблем приведены модели, а также предложены методы и средства для управления качеством повышения квалификации руководящих кадров высшей школы.

Ключевые слова: проблема, идея, е-обучение, повышение квалификации, проблемы развития организации, проблемы функционирования организации.

TIZIM YONDASHUVI POZITSIYASIDAN OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA RAHBARLIKNI QAYTA TIKLASH VA MALAKA OSHIRISH MUAMMOLARI

Annotatsiya

Maqola universitetlarning yetakchi kadrlari malakasini oshirish sifatini boshqarish sohasidagi muammolarni o'rganish, tahlil qilish va aniqlashga bag'ishlangan. Ushbu maqola muammoning konsepsiyasini tashkilotning faoliyati va tashkilotning rivojlanishi nuqtayi nazaridan belgilaydi. Maqolada malaka oshirish sohasidagi mavjud muammolar tahlil qilingan, misollar ko'rib chiqilgan va murakkab muammolarni tizimli tahlil qilish g'oyalari va ularni hal qilish vositalarining o'zaro ta'siri hisobga olingan. Muammolarni hal qilish uchun modellar keltirilgan, shuningdek, oliy ma'lumotli boshqaruv kadrlari malakasini oshirishning sifatli boshqarish usullari va vositalari taklif qilingan.

Kalit so'zlar: muammo, g'oya, elektron ta'lim, kasbiy rivojlanish, tashkilotni rivojlantirish muammolari, tashkilot faoliyatidagi muammolar.

Вступление. В настоящее время система высшего образования Республики Узбекистан претерпевает существенные изменения. В нашей стране принимаются широкомасштабные меры по созданию системы высшего образования, соответствующей приоритетным направлениям социально-экономического развития и требованиям международных стандартов. Проводится масштабная работа по модернизации системы высшего и среднего специального образования, развитию науки, внедрению современных форм и технологий обучения. И поэтому важное значение приобретает управление высшими учебными заведениями – то есть деятельность, направленную на выработку и реализацию управленческих решений, организацию контроля образовательных процессов и анализа результатов на основе достоверной информации.

В постановлении Президента Республики Узбекистан №ПП-3775 05.06.2018 отмечено, что в высшем образовании сохраняется ряд проблем, препятствующих повышению качества образования в высших образовательных учреждениях, обеспечению активного участия данных учреждений в осуществляемых в республике широкомасштабных реформах, преобразованиях в социальной и экономической сферах. Проблемы и недостатки в системе высшего образования рассматриваются и в Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан в следующих направлениях [1].

Основная часть. Для решения проблем необходимо сперва определить проблему. Существуют два подхода к определению понятия «проблема» [2].

Во-первых, проблема понимается как расхождение между действительным и желаемым при неизвестных способах преодоления этого расхождения.

Решить проблему — значит скорректировать старую систему или сконструировать новую, желаемую.

В жизни образовательных организаций такие проблемы возникают, если фактические результаты их деятельности не соответствуют требуемым или, другими словами, когда цели деятельности организации не достигнуты. Будем называть их проблемами функционирования организации.

Примерами проблем функционирования высших учебных заведений является снижение качества образования, низкая научная острепенность, нехватка учебно-методической литературы на государственном языке, несовременное лабораторное оборудование или отсутствие его и так далее.

Во-вторых, проблема часто понимается как потенциальная возможность. В этом смысле проблема означает расхождение между действительным и потенциально возможным при неизвестных способах преодоления этого расхождения. В жизни образовательных организаций такие проблемы возникают, если фактические результаты их деятельности ниже, чем потенциально возможные, или, другими словами, когда не реализуется потенциал организации, даже

если ее дела идут хорошо, и все цели деятельности успешно достигаются. Назовем их проблемами развития организации.

Примером проблемы развития организации является развитие Головного научно-методического центра организации переподготовки и повышения квалификации педагогических и руководящих кадров системы высшего образования, так как он занимает лидирующее положение в сфере повышения квалификации руководящих кадров системы высшего образования республики Узбекистан, но имеет возможность улучшить его поэтому можно сказать, что в деятельности этого Центра также имеются проблемы, но это проблемы совсем иного рода. Это проблемы развития центра организации переподготовки и повышения квалификации.

В настоящей статье основной акцент сделан на проблемы развития организации.

Для систематизации проблем в управлении качеством повышения квалификации руководящих кадров высших образовательных учреждений проведем SWOT анализ (таблица 1).

Таблица 1.

Систематизация проблем на основе SWOT анализа

Сильные стороны	Слабые стороны
- организация повышения квалификации педагогических и руководящих кадров высших образовательных учреждений на государственном уровне, т.о. имеется мощная государственная поддержка; - содержание нормативно-правовых документов, учебных и типовых программ, постоянное обновление и совершенствование их; - продуманная структура и управление переподготовкой и повышением квалификации педагогических и руководящих кадров высших образовательных учреждений; - контроль и мониторинг процессов повышения квалификации педагогических и руководящих кадров высших образовательных учреждений; - наличие оборудования для проведения занятий, организация on-line обучения, проведение видеоконференций, вебинаров и т.д.; - налаженная инфраструктура для обучения, организация безопасности - оценка слушателями модулей и преподавателей; - участие международных специалистов (British Council) в разработке учебных программ и консультация содержания их; - мотивация слушателей.	- отсутствие интерактивных услуг; - слабая обратная связь; - отбор преподавателей на основе рекомендаций, отсутствие конкурса; - недостаточная организация выпускных проектных работ слушателей, непрозрачность в формировании комиссии, непрозрачность оценивания выпускных работ; - несовременные требования к выпускным работам слушателей, где основной упор делается на теоретические материалы, а не идеи, новшества и предложения слушателей; - результаты выпускных работ слушателей не имеют эффекта на качество высшего образования; - необъективная оценка слушателей, где основной упор делается на тестирование слушателей; - слабое управление внештатными ситуациями и недостаточно быстрое реагирование на изменение ситуаций; - небольшое онлайн пространство для совместной работы слушателей; обсуждений, формирование идей; - низкий уровень инноваций; - недостаточное формирование тем выпускных проектных работ
Возможности	Угрозы
- повышение качества высшего образования; - организация предложений по повышению качества образования со стороны слушателей через проектные работы и передача этих предложений в Министерство высшего образования для дальнейшего рассмотрения их; - распространение опыта повышения квалификации руководящих кадров высшей школы на другие отрасли; - организация онлайн площадки обмена опытом, мнениями и проблемами;	- возникновение коррупционной составляющей при оценке и тестировании слушателей; - недовольство слушателей вследствие слабой обратной связи; - внештатные ситуации (карантин, сбои оборудования, изменение ситуаций и другие), которые могут способствовать недостаточному выполнению намеченных целей.

- создание массовых онлайн курсов по управлению повышением квалификации руководящих и педагогических кадров;	
--	--

Проделанный SWOT анализ показывает наличие проблем функционирования и проблем развития организации. Причем многие проблемы возникают из-за слабого использования современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Для того, чтобы комплексно рассмотреть проблемы, имеющиеся в организации и процессе переподготовки и повышения квалификации руководящих кадров в высшем образовании, необходимо учесть идеи системного анализа сложных проблем и взаимодействие средств их решения [2].

Идея 1. При изучении сложного объекта главное внимание уделяется внешним связям объекта с другими системами, а не его детальной внутренней структуре, хотя последнее также не исключается.

Например, имеется такая проблема: недовольство слушателей центров повышения квалификации. Обычный путь решения проблемы состоит в поиске ее причин внутри центра повышения квалификации: отсутствие обратной связи со слушателями, снижение мотивации преподавателей, нарушение дисциплины, неправильное руководство и т.п. Но может оказаться, что причины неудачи лежат вне центра. Системный подход предусматривает расширение исходной системы (центра). В данном случае можно рассмотреть и занятость слушателей, учитывая, что слушателями Головного центра повышения квалификации являются руководящие кадры высшего образования, их внутренний настрой, семейные проблемы и т.д. Возможно, что этого окажется недостаточно и потребуется новое расширение системы, например, рассмотрение всей образовательной системы, так как причинами неудачи могут быть высокая загруженность руководящих и педагогических кадров учебными, научными или общественными проектами, низкая мотивация слушателей в повышении квалификации, непонимания важности повышения квалификации со стороны руководства слушателей повышения квалификации. В этих условиях поиск причин неудачи внутри центра повышения квалификации либо вообще не даст удовлетворительного решения, либо приведет к частному (паллиативному) решению, которое придется постоянно пересматривать и корректировать до бесконечности.

Расчленив проблему и изучая такую проблему, как отсутствие обратной связи можно обнаружить, что причина лежит не столько в центре повышения квалификации, а в низкой квалификации слушателей в использовании современных информационно-коммуникационных технологий и т.д. Поэтому для решения проблемы очень важно подойти к данной проблеме комплексно.

Идея 2. При изучении сложного объекта приоритет отдается его целям и функциям, из которых выводится структура (но не наоборот), т.е. системный анализ – это подход функциональный.

Прокомментируем эту идею. В жизни часто приходится сталкиваться с обратной ситуацией: есть структура, она наделяется какой-то функцией, при этом ожидаемые результаты трудно прогнозировать. Когда речь идет о технических системах, назначение

которых заранее известно, такой подход не приводит к серьезным просчетам. Но когда мы имеем дело со сложными системами такими, как человек или организация людей, то традиционный подход может привести к значительным ошибкам. Дело в том, что назначение таких систем нам изначально точно не известно, и эта неопределенность создает дополнительные трудности в управлении ими. Системный анализ предлагает другой подход: есть цель (функция), какая нужна структура, чтобы достичь ее наилучшим образом. Такой подход позволяет вырабатывать оптимальные решения, исключая параллелизм и дублирование функций (мы не затрагиваем здесь социальные аспекты, проблему занятости, и т.п.; системный подход позволяет учесть также и эти ограничения).

Идея 3. При решении проблем, связанных с системами, следует сопоставлять необходимое и возможное, желаемое и достижимое, эффект и имеющиеся для этого ресурсы. Иными словами, следует всегда учитывать, какую "цену" придется заплатить за получение требуемого результата.

Прокомментируем эту идею. Мы все ставим различные цели и многого хотим, однако, если мы не оцениваем предварительно имеющиеся в наличии ресурсы: физические, интеллектуальные, материальные, энергетические, информационные, финансовые, временные и т.п., то мы не сможем реализовать наши желания и цели. Недостаток ресурсов приводит к неосуществимым проектам, многочисленным долгосрочным программам, которые не дают реальных результатов, не говоря уже о моральных последствиях такого прожектерства. Это особенно актуально в образовании и науке. Невозможно получить научные результаты или закрепить практические навыки слушателей без современной лабораторной базы.

Идея 4. При принятии решения в системах следует учитывать последствия решения для всех систем, которые оно затрагивает.

Рассмотрим эту идею. На практике часто наблюдается иная картина; кажется, что нет ничего легче, как принять решение на любом уровне, при этом рассуждают так: а зачем считаться с интересами других, если мне этого не хочется? Однако при реализации такого решения системы, интересы которых не учтены, начинают сопротивляться этому решению, и последнее не выполняется, причем последствия оказываются плачевными для того, кто принял решение. Системный подход предусматривает учет различных интересов и привлечение других систем к выработке решения, что позволяет получить наилучшее решение для большой системы и одновременно наилучшие возможные решения для составляющих систем. Плодотворность такого подхода можно подтвердить следующим фактом. В Японии, где системный подход получил широкое распространение, как и в других развитых странах, при принятии решения 90% времени тратится на его согласование со всеми, кого оно затрагивает, и 10% на его реализацию.

Вывод. Исследование, анализ и определение проблем в сфере управления качеством повышения квалификации руководящих кадров ВУЗов показал,

что для того, чтобы комплексно рассмотреть проблемы, имеющиеся в управлении качеством, организации и процессе переподготовки и повышения квалификации руководящих кадров в высшем образовании, необходимо учесть идеи системного анализа сложных проблем и взаимодействие средств их решения.

В статье было определено понятие проблема с точки зрения функционирования организации и

развития организации. Систематизация проблем в сфере управления качеством повышения квалификации показала наличие как проблем функционирования, так и проблем развития организации. Причем многие проблемы возникают из-за слабого использования современных информационно-коммуникационных технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года <https://lex.uz/docs/4545887> (Источник 18.03.2020))
2. V.A.Karimova, M.B.Zaynutdinova, E.Sh.Nazirova, Sh.Sh.Sodikova Tizimli tahlil asoslari. - O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent, 2014, 192 v.

Dilfuza KARIMOVA,
Navoiy viloyat TXQTMOHM katta o'qituvchisi
E-mail dilfuzamoi@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti falsafa f.d. Safarova N.O. taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF UNIVERSAL VALUES IN THE FORMATION OF THE MODERN CULTURAL IMAGE OF YOUTH

Abstract

The article highlights the importance of universal values in shaping the modern cultural image of today's youth, their upbringing as science and enlightenment.

Key words: value, youth, science, humanity, culture, enlightenment, education, upbringing, national.

ВАЖНОСТЬ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО КУЛЬТУРНОГО ОБРАЗА МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье подчеркивается важность общечеловеческих ценностей в формировании современного культурного образа современной молодежи, их воспитании как науке и просвещении.

Ключевые слова: ценности, молодежь, наука, человечество, культура, просвещение, образование, воспитание, национальность.

YOSHLARNING ZAMONAVIY MADANIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada bugungi kunda yoshlarning zamonaviy madaniy qiyofigini shakllantirishda umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati, ularni ilm-ma'rifatga ixlosmand qilib tarbiyalash masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: qadriyat, yoshlar, ilm-fan, umuminsoniy, madaniyat, ma'rifat, ta'lim, tarbiya, milliy.

Kirish. Bugungi kunning asosiy vazifasi yuksak ma'naviyatli, keng bilimli erkin fikrlaydigan, o'z qarashlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan, o'z hatti-harakati, hayot tarzi bilan milliy qadriyatlarga sadoqatli yoshlarni tarbiyalash va kamol toptirish, ularga jamiyat hayotidan munosib o'rin egallashi uchun ko'maklashishdir. Yuksak ma'naviyatli, mustaqil va erkin fikrlaydigan, zamonaviy ilm-fanlar yutuqlarini puxta o'zlashtirgan, har tomonlama sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazishga qaratilgan yoshlarga oid davlat siyosatini izchil amalga oshirish maqsadida 2016-yil 14-sentyabrda 406-sonli O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi.

Yoshlarga oid davlat siyosati — davlat tomonidan amalga oshiriladigan hamda yoshlarni ijtimoiy jihatdan shakllantirish va ularning intellektual, ijodiy va boshqa yo'nalishdagi salohiyatini kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratilishini nazarda tutadigan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy chora-tadbirlar tizimidan iborat.

Bugun O'zbekistonda yoshlarning ezgu maqsadlarini hayotga tatbiq etishlari uchun zarur barcha sharoitlar yaratilmoqda. Yoshlar muammolari davlat siyosati darajasida hal etilmoqda. 2017-yil 30-iyunda mamlakatimiz yoshlari hayotida yangi sahifa ochildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan O'zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi, uning asosiy faoliyati yoshlarning barcha tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va amalga oshirishga qaratildi.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 30-iyundagi "Kamolot yoshlar ijtimoiy harakati"ning IV quriltoyida so'zlagan nutqida quyidagi fikrlar keltirilgan.

"Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashab kelayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda".

"Yurtimiz yoshlari o'rtasida ilm-fan, ta'lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat, adabiyot va san'at, sport, ishlab chiqarish, harbiy xizmat sohalarida, umuman, barcha jabhalarda jonbozlik ko'rsatib kelayotgan azamat yigitlarimiz juda ko'p. Ular o'zining jismoniy va ma'naviy salohiyati, iste'dodi va mahoratini namoyon etishi uchun zarur sharoitlarni yaratib berish borasida mamlakatimizda ko'p ishlar qilinyapti va kelgusida ham ularni albatta davom ettiramiz".

Asosiy qism. Hozirgi eng muhim, eng dolzarb vazifamiz — jamiyatimiz a'zolarini, avvalambor, voyaga yetib kelayotgan yosh avlodni kamol toptirish, ularning qalbida milliy g'oya, milliy mafkura, o'z Vataniga mehr-sadoqat tuyg'usini uyg'otish, o'zligini anglash, milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Yoshlarimizning ma'naviy olamida bo'shliq vujudga kelmasligi uchun ularning qalbi hamda ongida sog'lom turmush tarzi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat-ehtirom tuyg'usini bolalik davrlaridanoq shakllantirish muhim vazifa.

Shaxsni ma'naviy-axloqiy shakllantirish bolaning tug'ilishi bilan boshlanadi va u oiladagi ma'naviy muhit, ota-onalarning namunasi, umummadaniy saviyasi, ta'lim-tarbiya jarayoni, atrof-muhit hamda jamiyat hayotini qanday tashkil etishdan iborat. Shu bois bu ota-onalar, maktabgacha tarbiya muassasalari, barcha jamoat uyushmalari, davlat tashkilotlari, butun jamiyatning ulkan va sermashaqqat ishidir.

Bugungi globallashayotgan dunyoda yoshlar o'rtasida olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarimiz samaradorligini oshirishdan ham muhimroq ish yo'q. Buning uchun, eng avvalo, yoshlarimizda o'z ma'naviy qiyofasini boyitishga imkon beradigan sog'lom ehtiyojni shakllantirish o'ta zarurdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida quyidagi fikrlarni aytib o'tgan.

“Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda.

Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq.

Ekstremistik faoliyat va zo'rvonlik bilan bog'liq jinoyatlarning aksariyati 30 yoshga yetmagan yoshlar tomonidan sodir etilmoqda.

Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'rvonlik g'oyasi “virusi” tarqalishining oldini olishdir”.

Albatta, faqat zamonaviy bilim va kasb-hunarni puxta egallagan, mustahkam fikrlaydigan, doimo el-yurt taqdiriga daxldorlik tuyg'usi bilan yashaydigan dunyoqarashi va saviyasi keng yoshlarimiz bugungi kunda hayotning o'zi oldimizga qo'yayotgan vazifalarni hal etishga qodirdirlar.

Shu munosabat bilan jamiyatda birinchi navbatda, yoshlarning ong ta'fakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir.

Yosh avlodni ma'naviy tahdidlardan himoyalash, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, qobiliyat va qiziqishlarini to'g'ri yo'naltirib borish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish, shuningdek, o'smir yoshlarni mafkuraviy tarbiyalash bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018 yil 29 iyunda O'zbekiston yoshlariga bayram tabrigida quyidagi fikrlar aytilgan.

“Yoshlarimizning milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida, har tomonlama sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi uchun ta'lim tarbiya sohasida ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda”.

Yoshlar ma'naviyati dabdurustdan shakllanadigan hodisa emas. Uning o'z evolyutsion yo'li mavjud. Yoshlarimiz ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda ma'naviy meros, madaniy boyliklar, tarixiy va madaniy yodgorliklar muhim o'rin egallaydi. Qolaversa diniy va dunyoviy bilimlar, millatning xarakteri, uning salohiyati – bularning bari yoshlarimiz ma'naviy dunyoqarashida muhim, hal qiluvchi omillar sanaladi.

Milliy tiklanishimizda yoshlarimizning hozirgi zamon fani, texnika va texnologiyasi yutuqlarini chuqur o'zlashtirishi hal qiluvchi omil. Yuksak rivojlangan mamlakatlar tajribalari qaysi mamlakat yoshlari zamonaviy fan, texnika va texnologiya yutuqlarini mukammal egallasa, mamlakat tarqiqiyotiga qo'shadigan hissasi shunchalik ko'p bo'lishini tasdiqlab turibdi.

Sog'lom ma'naviy ehtiyoj insonni qalbini nurga, yaxshilik, ezgulikka to'ldiruvchi, uni yomon illatlardan himoya qiluvchi vosita hisoblanadi. Sog'lom ehtiyojni shakllantirish uchun esa, mavjud holatni tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'lishimiz lozim. Bunday holatni

aniqlash uchun esa, bizni nazarimizda, quyidagilarga e'tibor berishimiz lozim.

Birinchidan, bugungi yoshlarimizning shaxs sifati-dagi maqomida qaysi sifatlarning ustuvor ahamiyatga ega bo'lmoqda: moddiy boylikmi, amalga o'tirishmi, bilim olishmi umumiy madaniy saviyani oshirishmi?

Ikkinchidan, yaratilgan ma'naviy ne'matlar- badiiy asarlar, kinoteatr asarlari, ommaviy axborot vositalari nashrlari yoshlarimizning qiziqishlarini o'rgangan holda talif etilyaptimi?

Uchinchidan, davlat, hokimiyatning turli pog'onalarida, ayniqsa quyi pog'onalarida yoshlarimizning bo'sh vaqtlarini samarali tashkil etish, ularning ma'naviy qiyofasini shakllantirish yo'lidagi faoliyat hozirgi kun talabiga javob bera oladimi?

To'rtinchidan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari tabiatidan kelib chiqqan holda jamiyatimiz fuqarolari madaniy saviyasini oshirishga ko'mak berish mumkin bo'lgan homiylik harakatidan qoniqish hosil qilish mumkinmi?

Har tomonlama sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biridir.

Yosh avlodda bu jihatlar shu darajada shakllangan va qaror topgan bo'lishi lozimki, ular virtual makonda umummilliy manfaatga xizmat qiladigan, uning taraqqiyotiga yordam beradigan axborotni tanlay olsin. Faqat shundagina, globallashuv jarayonlarida yoshlarning ma'lumotlarga ko'r-ko'rona ergashish, ularni noto'g'ri talqin qilishining oldi olinadi. Axborot iste'moli madaniyatga ega yoshlar, salbiy va noxolis axborotlar ta'siriga tushib qolmaydi, chunki ularda bunday axborotlarga nisbatan mustahkam mafkuraviy immunitet shakllanadi.

Yosh avlod tarbiyasi doimo xalqimizning diqqat markazida turgan. Ular o'z farzandlarini ota-bobolarning ma'naviy meroslariga tayanib tarbiyalab kelgan. Shuning uchun ham yosh avlod qalbida milliy qadriyatlarimizga e'tiqod kuchli bo'lgan. Ana shunday bir og'ir istiqboli yo'q sharoitda mustaqillikka qadam qo'yan yurtimizda yosh avlod tarbiyasiga birinchi kundan alohida e'tibor qaratildi. Bizning ota-bobolarimiz milliy tarbiya tizimidan oqilona foydalanib kelganligi bois ham yurtimizda olib borilayotgan tub islohotlar negiziga milliy qadriyatlar kiritildi..

Demak yoshlarimizni ilmu ma'rifatga ixlosmand qilib tarbiyalash bilan bir qatorda, ularning ongi va qalbiga milliy qadriyatlarimizni singdirish orqali milliy va umuminsoniy ma'naviyatni shakllantirish zaruriyati yotadi. Shuning uchun ham aynan hozirgi sharoitda har xil ma'lumotlar tinimsiz yoshlarga yetkazilayotgan bir paytda ularni yuksak insonparvarlik tamoyillari asosida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Darhaqiqat bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarni barkamol avlod qilib tarbiyalashga qaratilgan bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Bular:

- Yoshlarni sportga jalb qilish;
- Ijtimoiy foydali mehnatga o'rgatish;
- Ilmiy dunyoqarashini boyitish;
- Mahalla bilan aloqa o'rnatish;
- Ta'lim tizimida interfaol metodlardan foydalanish;

- Axborot olish madaniyatini shakllantirish

- Axborot va telekommunikatsiya imkoniyatlaridan keng foydalanish;

- Ta'lim-tarbiya tizimida integrativ yondashuvni amalga oshirish;

- Mafkuraviy immunitet tizimini amalga oshirish;
- Milliy va ma'naviy qadriyatlardan ta'lim-tarbiya jarayonida keng foydalanish;

- Intellektual salohiyatni yuksaltirish kabi ishlar orqali o'sib ulg'ayib kelayotgan yoshlarni har tomonlama yetuk shaxs, jamiyatning faol a'zosi qilib tarbiyalash bugungi kunning asosiy talabidir.

Insoniyat paydo bo'libdiki, eng dolzarb, eng mashqatli va eng qiyin vazifa – yoshlar tarbiyasi masalasi bo'lib kelgan. Barcha alloma, mutafakkirlar, millatning ziyolari jamiyat rivoji, mamlakat farovonligi, tinchligi xotirjamligini yoshlar tarbiyasi bilan bog'laganlar. Bu bejiz emas. Qayerda tarbiya masalasini ta'lim bilan, milliy qadriyat, an'analar, mentalitet bilan uzviy bog'liqlikda hal etishga harakat qilingan bo'lsa, o'sha joyda rivojlanish, taraqqiyot bo'lgan. Yoshlar ta'lim – tarbiyasiga e'tiborsizlik qilingan joyda esa inqirozlar, milliy o'pirilishlar sodir bo'lavergan.

Xususan, jadidlarimizdan Mahmudxo'ja Behbudiy millat taraqqiyoti va istiqboli, Turkistonning kelajagi haqida o'ylar ekan, xalqni jaholat va nodonlik, erksizlik va qashshoqlik botqog'idan qutqarib olishning birdan-bir yo'li ilm-ma'rifatli bo'lishdir, degan xulosaga kelgan edi.

Behbudiy esa xalqdan mablag' yig'ib o'qishga, ilmga rag'batli bo'lgan, ammo, ota-onasining qurbi yetmaydigan Turkiston yoshlarini chet el dorilfununlariga yuborib o'qitib, millatning rivoji va istiqboli uchun zarur bo'lgan muhandis va muallimlarga, Ovropa bozorlarida savdo-sotiq qiladigan, xorijliklar tilini biladigan zamonaviy ilmiy hodimlarga ega bo'lish orqali yurt taraqqiyotini yuksaltirish g'oyasini ilgari surgan.

Jadidlardan Abdurauf Fitrat yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'ldan tarbiyalamasdan jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas. Millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liq degan g'oyani ilgari suradi: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mam-

lakat va millat ham shuncha kuchli bo'ladi" degan o'y-fikrlari, orzularining bugun amalga oshayotganini anglash mushkul emas. Kuni-kecha davlatimiz rahbarining yoshlar bilan uchrashuvida ilgari surilgan tashabbus va g'oyalar buning isbotidir.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 30 iyunda O'zbekiston yoshlariga bayram tabrigida quyidagi fikrlar aytilgan.

"Bugungi kunda mamlakatimizda yangi O'zbekistonni barpo etishga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda azmu shijoatli yoshlarimizning o'rni va ta'siri tobora ortib borayotgani hammamizni quvontiradi.

Yoshlarimizni ona Vatanga, mustaqillik g'oyalariga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning iste'dod va qobiliyatini, ezgu intilishlarini ro'yobga chiqarish yo'lida boshlagan katta ishlarimizni bundan buyon ham qat'iyat bilan davom ettiramiz".

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 25 dekabrda bo'lib o'tgan O'zbekiston yoshlari forumiga tashrif buyurib, mamlakatimizda birinchi bor o'tkazilayotgan ushbu anjuman bilan barchani tabriklaydi:

"Men har gal yoshlarimiz bilan uchrashganimda sizlarning g'ayrat-shijoatingizdan kuch-quvvat olaman, ko'nglim tog'day ko'tariladi. Har biringiz jonajon Vatanimiz va xalqimizga sidqidildan xizmat qilish orzusi bilan yonib yashayotganingizni yaxshi bilaman. Sizlarni O'zbekistonning eng katta boyligi, bebaho xazinasi sifatida qadrlayman".

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, yurtimizda qanday islohotlarga qo'l urilmasin, avvalo, yoshlarga, ularning kuch-g'ayratiga, azmu shijoatiga suyanamiz. Bugun o'z oldimizga ulkan marralar qo'yilgan. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishildi. Mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qo'shadilar".

ADABIYOTLAR

1. Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risidagi Qonun Toshkent sh., 2016-yil 14-sentabr, O'RQ-406-son
2. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-tom. Toshkent: O'zbekiston, 2019. -591 b.
3. Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-tom. Toshkent: O'zbekiston, 2020. -507 b.
4. Mirziyoyev Sh. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-tom. Toshkent: O'zbekiston, 2020. -452 b.
5. Ro'ziyeva R. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi: Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi. Toshkent: Falsafa va huquq instituti, 2011, - 159 b.
6. Quronov M. Ezgu g'oyalar ro'yobi. Toshkent: Ma'naviyat, 2011, -157 b.
7. Tayloqov N, Xoliqova M, Tayloqova Sh. Voyaga yetmaganlar o'rtasida suitsid holatlarining oldini olish. Ta'lim muassasalari pedagog va psixologlari uchun metodik qo'llanma. Toshkent: Kamalak, 2017, -72 b.
8. Mavrolov A. Ma'naviy barkamol inson tarbiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2008, -75 b.
9. Oliy ta'lim muassasalari ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimining ijtimoiy-pedagogik asoslari. (Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi kitobi), Toshkent: Sano-standart, 2012, -254 b.
10. Globallashuv ommaviy madaniyat milliy g'oya. Maqolalar to'plami. Toshkent: Ma'naviyat, 2009, -143 b.

Madina KARIMOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

E-mail: karimova1810@gmail.com

O'SMIRLIK DAVRIDA AXLOQIY HISLARNING TUTGAN O'RNI VA AXLOQIY TASAVVURLAR DARAJASINI DIAGNOSTIKA QILISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'smirlik davridagi yoshlarda axloqiy hislarning ahamiyati, uning dolzarbligi haqida so'z yuritiladi. O'smirlik davri shaxs kamolotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, shaxs ma'naviy-axloqiy jihatdan kamolga yetishi uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada o'smirlik davridagi axloqiy tushunchalarni aniqlashga qaratilgan metodika o'tkazilib, o'smirlardagi axloqiy tushunchalarni bilish darajasi aniqlab olindi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, axloq, metod, his, xususiyat, yaxshilik.

ДИАГНОСТИКА РОЛИ ПРАВСТВЕННЫХ ЧУВСТВ И УРОВНЯ ПРАВСТВЕННОГО ВОООБРАЖЕНИЯ В ПОДРОСТКЕ

Аннотация

В этой статье обсуждается важность нравственности в подростковом возрасте и ее актуальность. Подростковый возраст занимает особое место в развитии человека и важен для его духовного и нравственного развития. В статье представлена методика выявления моральных концепций в подростковом возрасте и уровня знания моральных концепций у подростков.

Ключевые слова: юность, мораль, метод, чувства, черты характера, добро.

DIAGNOSTICS OF THE ROLE OF MORAL SENSES AND THE LEVEL OF MORAL IMAGINATION IN TEENAGERS

Abstract

This article discusses the importance of morality in adolescence and its relevance. Adolescence holds a special place in human development and is important for his spiritual and moral development. The article presents a methodology for identifying moral concepts in adolescence and the level of knowledge of moral concepts in adolescents.

Key words: youth, morality, method, feelings, character traits, goodness.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatda yaxshilikka intilib, yomonlikdan tiyilish, o'z faoliyatiga tanqidiy yondashish, zo'ravonlikdan voz kechish va hayotni hurmat qilish, hamjihatlik va ijtimoiy adolatga asoslangan tartib o'rnatish, sabr-toqat va bag'rikenglik, burch va ma'suliyat bilan inson omilini to'liq ro'yobga chiqarish qadriyat darajasiga ko'tarildi va bunday ma'naviy muhitni qaror toptirish ahamiyati kun sayin o'sib bormoqda. Chunki, axloqiy ong va munosabat, ijtimoiy faoliyat, ijtimoiy siyosiy muloqot va o'zini o'zi anglash, o'z-o'zini tanqid orqali o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini takomillashtirish zarurati jamiyatning ma'naviy-axloqiy muhitini, uning qiyofasini va ijtimoiy taraqqiyotining yo'nalishlarini belgilab beradi. O'zbekistonda Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan, yangicha tizimni shakllantirish borasidagi siyosat zamirida ham, eskirgan, qotib qolgan tizim elementlarini xaotik holatda beqarorlashtirish asosida yangicha sistemani barpo etish usuli ham sinergetik tafakkur asosida amalga oshirilmoqda [1].

Asosiy qism. Hayot haqiqati shundan dalolat beradiki, dunyodagi barcha bilim va tajribalar, so'z, tushuncha, tasavvur hamda xulosalar bevosita yo bilvosita inson faoliyati bilan bog'liq holda vujudga keladi, rivojlanadi, boyib takomillashib boradi, yoxud aksincha - eskirib, umrini o'tab, zavolga yuz tutadi. Ayni paytda jahonda shunday bir buyuk hodisa borki, u toki odamzotning ongli hayoti mavjud ekan, hech qachon zavol b o'lmaydi. Shuning uchun ham uni o'ta noyob fenomenal hodisa deb ataymiz. Bu sog'lom fikrlaydigan, ezgu orzu-umidlar bilan yashaydigan inson va jamiyat tomonidan

hamma zamonlarda ham qadrlanib kelgan axloqdir. Zotan, o'z vaqtida Markaziy Osiyo fiqh maktabining yetuk siymosi Burhon-ud-din al-Marg'inoniy ta'kidlaganidek, "Axloqsiz odam katta fasoddir" Ezgulik va illatlar, hayot va o'lim, yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va egrilik, ulug'vorlik va pastkashlik, altruizm va xudbinlik - bu va boshqa ko'plab masalalar asrlar davomida faylasuflarni qiziqtirib kelgan. Shuning uchun kishilik jamiyatida axloqning o'rni bahstlab, ayni paytda, muhim ilmiy va amaliy mavzulardan biri bo'lib hisoblanadi. Mutafakkir Abdulla Avloniy ta'biri bilan aytganda "Insonlarni yaxshilikka chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurg'on kitobni axloq deyilur" [2,3].

Kishilik jamiyati bilan hayvonot olami o'rtasidagi psixologik tafovutlar yuksak hislarda o'z ifodasini topadi. Psixologiya fanida yuksak hislar quyidagi turlarga ajratiladi.

- 1 mehnat faoliyati davomida kechiriladigan hislar.
- 2 intellektual hislar
- 3 axloqiy hislar
- 4 estetik hislar [4].

O'smirlik davri shaxs kamolotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, shaxs ma'naviy-axloqiy jihatdan kamolga etishi uchun asosiy mezonlardan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olganda, axloqiy tushunchalarning shakllanishi ulardagi bir qator psixologik xususiyatlarni rivojlantirish bilan belgilanadi. Ta'kidlash joizki, o'smirlik davrida axloqiy tasavvur, tushunchalarni shakllanganishi

hamda unga ta'sir etuvchi psixologik omillarini tadqiq qilish muammoning dolzarbligini belgilab beradi.

O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, ixtiyorsiz oru-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi [5].

O'smir shaxsning tarkib topishida axloq o'ziga xos ong alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda o'quvchilarning axloqiy tushunchalarni o'zlashtirilishi va ularni turmushga tatbiq etishi muhim rol o'ynaydi. umuminsoniy xislatlarni shakllantirish jarayoni o'quvchidagi ishonch, aqida, nuqtai nazarning qarama-qarshiliklarga duch keladi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Chunki o'smirlarda muayyan narsalarga munosabat shakllangan bo'ladi. Ijtimoiy turmushni kuzatish, undagi inson uchun zarur ko'nikmalarni egallash kattalar xulq-atvorini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Natijada favqulodda holatlarga katta yoshdagi odamlarning tutgan yo'li va uslubini baholash ko'nikmasi tarkib topa boshlaydi. O'smir xulq-atvorini baholashda (rag'batlantirish yoki jazolash) kattalarning qat'iyatligi, prinsipalligi sinchkov o'quvchi tomonidan tahlil qilinadi va qo'llangan tadbirning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi yana bir marta tekshiriladi.

O'smirlar mulohazasini tadqiq qilish ularda axloqiy tushunchalar barovar tarkib topmasligini ko'rsatadi. A.I.Maliovanov o'smirlarni to'rtta guruhga ajratadi:

1) xatti-harakatda o'zlari anglagan ijobiy qoidalarga tayanib ish tutadigan, so'zi bilan ishi mos o'smirlar;

2) axloqiy tushunchalari qiliqlariga mos keladigan o'smirlar;

3) xatti-harakatlari axloqiy normalar haqidagi bilimlari bilan ajralib turadigan, shu bilimlarga mos harakat qilmaydigan o'smirlar;

4) o'zlari biladigan axloqiy talablar bilan kundalik xulq-atvorning aloqasini tushunmaydigan o'smirlar [6].

Ilmiy tadqiqotlar va hayotiy tajribalari ayrim axloqiy tushunchalarni noto'g'ri tushunib, shaxsning ba'zi fazilatlarini noto'g'ri baholab, mustaqillikka intiladigan, o'z irodasini namoyish qilishga harakat qiladigan o'smirlar o'smirlar o'zlarida salbiy sifatlarni rivojlantirishga urinishini ko'rsatadi. Hatto ular o'zlarida shakllangan ijobiy xislatlarni yo'qotishga ham harakat qiladilar. O'qituvchi va ota-onalarning asosiy vazifasi ularning noto'g'ri qarashlariga zarba berish va o'smirlarning adashishlariga yo'l qo'ymaslikdir [7,8].

Tadqiqot ishimizda o'smirlar guruhida axloqiy tushunchalarni shakllanganligini o'rganish maqsadida aniqlashga qaratilgan so'rovnoma A.Kolberg tomonidan ishlab chiqilgan guruh axloq metodikasidan foydalanildi.

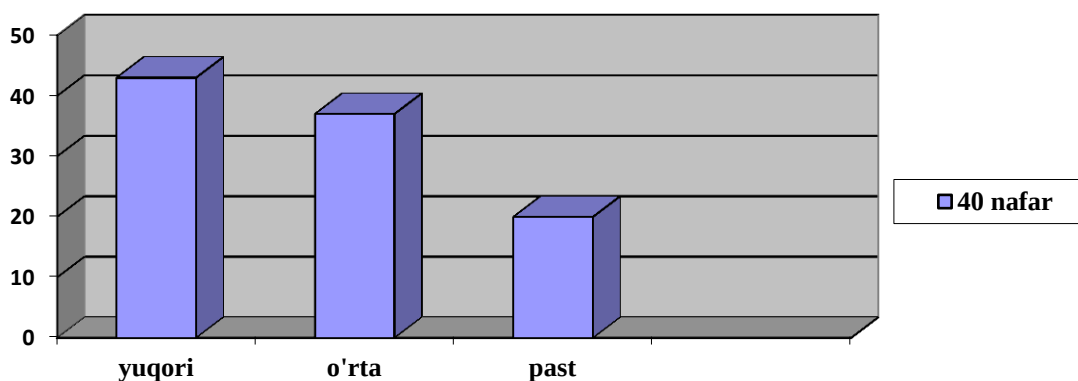
Metodikadan ko'zlangan maqsad o'smirlik davrida axloqiy tushunchalarini aniqlashga qaratilgan. Xususan metodika 11 ta savolnomadan iborat bo'lib shunga muvofiq o'smirlar axloqiy tushunchalarni shakllanganligini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodikasi sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi hamda jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval

O'smirlarda axloqiy tushunchalarni rivojlanganlik

Sinaluvchilar	Yuqori	O'rta	Past
40 nafar	43%	37%	20%

1-rasm O'smirlarda axloqiy tushunchalarni namoyon bo'lishi

O'tkazilgan metodika natijalariga muvofiq quyidagi axloqiy tushunchalarini shakllanganligini aniqlash imkoniga ega bo'ldik.

Natijalar tahliliga ko'ra axloq tushunchalar 43% o'smirlarda yuqori ko'rsatkichni tashkil qiladi. Bu ulardagi axloqiy qarashlari ko'proq atrofda insonlarning ta'sirida egallaganliklari, ya'ni taqlid sifatida o'zlashtirganliklari ma'lum bo'ldi. Shuningdek, bu davr uchun xos bo'lgan xususiyatlardan biri o'qituvchi shaxsining ideal sifatida namoyon bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ota-ona tomonidan pand-nasixat asosida beriladi-

gan ug'itlari ham mazkur yosh uchun muhimligini aytib o'tish lozim. Bu yoshda atrofida tengdoshlarga nisbatan taqlidning ustuvorligini ta'kidlaydigan bo'lsak, ularda guruh yordamida axloqiy qoidalarni o'zlashtirayotganliklari ma'lum bo'ldi.

20% o'smirlarda past darajani tashkil qilganligi ulardagi axloq haqidagi qarashlari birmuncha anglangan ya'ni eshitgan narsalariga asoslanganligi bilan farq qiladi. Shuningdek, ularda turmush tajribasi hamda bilimlar zahirasini ortishi bilan ham izohlash mumkin. Ayniqsa, bu davrga kelib o'spirin o'zini asta-sekin mustaqilligini

namoyon qila boshlaydi. Bu o'z navbatida axloq qoidalariga me'yoriy ravishda buyunishidan dalolat beradi. Shu ta'kidlab o'tish kerakki, har ikkala guruh sinaluvchilarida ham ma'lum ma'noda taqlidning ustuvorligi seziladi. 37% o'smirlarda axloqiy tushunchalar o'rta darajani tashkil qiladi. Psixik xususiyatlarining yoshga bog'liq rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ularning barcha narsalarni aytgandan ko'ra, Real voqelikda uni ko'rsatish lozim va uning sabab oqibatlarini tushuntirish kerak bo'ladi. Buning uchun o'smirlarga ming marta gapirgandan ko'ra uning amaliy jihatini ko'rsatib berish orqali ularda tarkib toptirish lozim [9,10].

O'rganilgan manbalar va o'tkazilgan psixologik tekshiruv tadbirlari natijasiga ko'ra quyidagi xulosalarni berish mumkin:

-shaxs axloqiy kamoloti uning ma'naviy yetukligi bilan belgilanadi;

-shaxsda axloqiy tasavvurlarni tarkib topganligi ularning xulq-atvor ko'nikmalarida namoyon bo'ladi;

-shaxsda axloqiy tasavvurlarini shakllanishi uning hayotiy tajribasiga, bilim, ko'nikma va malakalarini taraqqiyoti bilan belgilanadi;

-o'smirlar davrida o'zini o'zi anglash, baholash kasbi sifatlarini shakllanganligi axloqiy tasavvurlarini rivojlantiruvchi mezon bo'lishi ehtimol.

Tadqiqot ishimizning natijalariga muvofiq ta'lim muassasasi psixologlari, ota-onalar, o'qituvchilar, tashxis markazlari psixologlari va talabalik davri muammolari bilan shug'ullanuvchilar uchun quyidagi **tavsiyalarni** berish maqsadga muvofiqdir:

-ta'lim tarbiya jarayonida o'smirlar davrining yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish;

-o'smirlar bilan axloqqa doir suhbatlar, uchrashuvlarni tashkil qilish;

-o'smirlar davrida o'z xulq-atvorini ongli boshqarish, nazorat qilish ko'nikmalarini tarkib toptirish;

-o'smirlar shaxsida o'ziga va o'zgalarga nisbatan hurmat hissinini rivojlantirish;

-o'smirlar ta'lim-tarbiyasiga e'tibor qaratish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T: O'zbekiston, 2017.-B.6.
2. I.B.M. Ochilova "Axloq falsafasi" T. "Ijod- Print"-2019 7-8 b.
3. Abdulla Avloniy "Turkiy gulistin yohud axloq"-T 2002. 11 b.
4. G'oziev Yergash "Umumiy psixologiya"-T 2010. 247 b.
5. M.Inomova. Oilada bolalarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyasi. T.:1999y.
6. Nishonova Z.T. Bolalarga ma'naviyat va axloq asoslarini o'rgatishning psixologik muammolari.–T.: "O'zbekiston" nashriyoti 1999.
7. Karimova M.Kh. The role of moral values in adolescents and their role in determining the criteria of spiritual perfection. Scientific reports of Bukhara state university 2020/6(82), 283-290 p.
8. Karimova M. Kasb-hunar kolleji o'quvchilarida axloqiy hislarni rivojlantirish omillari. GulDU universitet axborotnomasi 2016/4, 71-75 b.
9. Karimova M. O'quvchilarni kasb-xunarga yo'naltirishdagi pedagogik va psixologik muammolar. Barkamol shaxsni shakllantirish muammolari 2016, 142-144 b.
10. Karimova M. Yosh avlodni tarbiyalashning ma'naviy axloqiy jixatlari. Ayol-ma'naviyat gulshani IIV respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 2015 yil. 311-313 b.

Зармамат КЕНЖАЕВ,
Қарши давлат университети тадқиқотчиси
E-mail:zarmamat@mail.ru

FORMATION OF YOUNG POLITICAL CULTURE IN DIFFERENT CONDITIONS

Annotation

This article examines the processes associated with the political culture of young people in the context of a variety of opinions. Their broad participation in political processes was highly appreciated.

Key words: diversity of opinions, political culture, political processes, social stratum.

ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАЗНЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются процессы, связанные с политической культурой молодежи в условиях многообразия мнений. Было высоко оценено их широкое участие в политических процессах.

Ключевые слова: многообразие мнений, политическая культура, политические процессы, социальный слой.

ФИКРЛАР ХИЛМА-ХИЛЛИГИ ШАРОИТИДА ЁШЛАР СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ ШАКЛЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада фикрлар хилма-хиллиги шароитида ёшлар сиёсий маданиятининг ўзига хос жиҳатлари ёритилган ва ёшларни турли ижтимоий гуруҳлар таъмирида ижтимоий жараёнларга иштироки ёритиб берилган.

Калит сўзлар: фикрларнинг хилма-хиллиги, сиёсий маданият, сиёсий жараёнлар, ижтимоий қатлам.

“Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ёшлар масаласини ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири эканлигини эътироф этади ҳамда ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий негизини белгилаб берди. Расмий маълумотларга кўра, Ўзбекистон – ёшлар мамлакатидир. Аҳолининг 60 % дан ортиғини ёшлар ташкил этади [1].

Президент Шавкат Мирзиёев 2020 йил 25 декабрда биринчи марта ўтказилган Ўзбекистон ёшлари форумида ёшларга оид давлат сиёсатининг муҳимлигини эътироф этган ҳолда қуйидаги фикрни илғари сурган эди: “Ёшлар билан ишлаш Президентдан тортиб вазиргача, ҳокимдан тортиб маҳалла раисигача – ҳаммамизнинг энг асосий ишимизга айланиши зарур” [2].

Маълумки, мамлакат аҳолиси таркибида ёшларнинг улуши ўзгарувчан. Лекин, Ўзбекистонда ўзига хос жиҳати, унинг динамикасининг салмоқлигидир. Сиёсатнинг бевосита субъекти бўлиши мумкин бўлган 14-30 ёшдаги ёшлар аҳолининг 30 % дан ортиғини ташкил этади [3]. Демак, уларга ижтимоий гуруҳнинг муҳим қатлами сифатида қаралади.

Ўзбекистонда Ш.М.Мирзиёев томонидан 2021 йилни “Ёшларни қўллаб қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” [4; 36] деб эълон қилиниши ҳам мамлакатда ёшларга бўлган эътиборнинг кафолатидир. Ана шундай бир даврда ёшларнинг сиёсий маданиятининг шаклланиши масаласи янада долзарблик касб этади. Чунки, ёшлар муаммосини ўрганишга турли асосда ёндашилиб келинган. Лекин ёшларнинг сиёсий маданиятининг таркибига таҳлили – функционал ҳамда ҳудудий нуктаи назардан ёндашиладиган мустақил тадқиқот ишларига катта эҳтиёж сезилмоқда.

Ёшлар интилувчан, қизиқувчан, янгиликка ўч, содда, ишонувчан, гурурли, садоқатли, ҳис-туйғуга тез берилувчан ва бошқа бир қатор хислатларига кўра ўзига хос муҳим қатлам саналганлиги учун ҳам уларнинг бу жиҳатларини Ўзбекистонда очик ва эркин демократик жамият қуришда сиёсий институтлар фикрлар хилма-хиллиги турлича бўлган шароитда ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг фаолиятида инобатга олиши муҳим. Ёшлар сиёсий ҳаётда хилма-хил сиёсий институтларнинг мақсад-муддаоларини кўзлаб иштирок этади ва сиёсий жараёнларнинг ўзгаришига алоҳида таъсир кучига эга. Ёшлар таркиби ҳам мураккаб тузилишга эга. Ёш нуктаи назаридан алоҳида қатлам сифатида ўзининг ўрнига эга, шунунгдек ёшлар сиёсий маданият даражаси нуктаи назаридан ҳар хил кўрсаткичга эга.

Жамият тараққиётининг муайян даври ва макон оралиғида ҳаётга қарашда умумэтирофга айланган тафаккур кўринишлари, қоидалари, парадигмалари амал қилади. Улар ёшларни фикрлаши ва фаолияти учун мезонга айланади. Бу узоқ вақт амал қилиши мумкин. Ҳамма соҳада бўлгани сингари, тафаккур ва дунёқараш соҳасида ҳам ўзгаришлар, янгиланишлар бўлиб туради. Жамиятга қарашда фикр, ғоя, концепциялар ҳам ўзгаради. Бу онг ва тафаккурнинг янгича кўриниши бўлиш билан бирга янгича қараш ва муносабат, идрок ва тасаввурдаги ўзгаришлар туфайли содир бўлади. Шу маънода анъанавий қарашлар, тафаккур шакли ўрнида доимо янги фикр, ғоя ва концепциялар пайдо бўлиб, жамият тараққиётига кучли таъсир кўрсатади, ўзгартиради.

Мустақиллик ёшларда фикрлар хилма-хиллиги ва унга мос сиёсий маданиятни шаклланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб берди. Бу фикрлар хилма-хиллигига нисбатан ёшлар сиёсий маданиятининг шаклланишида ҳам ўзининг ифодасини топмоқда. Фикр, ғоя ягона бўлган шароитга нисбатан, фикрлар хилма-хиллиги ўзига хос сиёсий масъулият,

маданият талаб этиладиган объектив жараёндир. У кутилган самарани бериши учун ёшлар демократияга, эркинлик, фикр эркинлигига турли хил фикрлар шароитида яшаш маданиятига эга бўлиш керак бўлади. Бу уларнинг: 1) бахслашиш, бахслаша олиш маданияти; 2) турли фикрлардан тўғриси танлай олишда ҳолис туриш маданияти; 3) фикрларга сиёсий баҳо бериш ва манфаатни тўғри кўра олиш; 4) фикрни тўғри ифода этиш ва қабул қила билишни; 5) турли хил ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг қарашлари манфаатларини ифода этишда “шахс-жамият-давлат” манфаатларини бир-бирига нисбатан уйғунлигини ҳисобга олишни; 6) фикрлар хилма-хиллигида умум эътироф этилган демократик принципларга таяниб иш кўришни; 7) ижтимоий муносабатда учрайдиган тор доирадаги айрим носоғлом ҳолатлардан: а) уруғ-аймоқчилик; б) таниш-билишлик; в) қариндош-уруғчилик; г) маҳаллийчилик; д) шахсий манфаатни устун қўйиш (эгоизм, миллий эгоизм, этноцентризм ва этник экстримизм ҳоказолар)дан ҳоли бўлишни тақоза этади.

Ўзбекистонда ёшларга алоҳида ижтимоий қатлам сифатида қаралиши ёшлар сиёсий маданиятининг шаклланиши ва унинг ўзига хос томонларини ўрганиш масалаларини долзарблаштиради. Таркибига кўра ёшлар сиёсий ҳаётнинг барча ҳодисаларини баҳолашга ҳал қилувчи муҳим ижтимоий қатлам ҳисобланади. Бу ёшлар сиёсий маданиятини шаклланиши фуқаролик жамиятини қарор топтиришда муҳим омил эканини кўрсатади.

Айниқса, сиёсатнинг субъекти сифатида ёшларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маълумки, “Сиёсатнинг субъекти сифатида ёшлар, социал гуруҳ ёки қатлам сифатида сиёсий муносабатларда алоҳида ўрин тутади. Мамлакатимизда ёшларга алоҳида эътибор берилмаётганлиги аввало, биринчидан, ёшларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги ўрни билан боғлиқ бўлса; иккинчидан, Ўзбекистоннинг келажаги ана шу социал гуруҳнинг мақсад ва интилишларини, муаммоларини сиёсий муносабатларда маданиятини аниқ ҳисобга олиш билан боғлиқ эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Бугунги ёшлар кўп қутубли дунёда яшамоқда. Сиёсий жараёнлар сиёсий институтларнинг хилма-хиллиги билан боғлиқ. Турли-хил фикрга, сиёсий қараш ва манфаатга эга ёшлар таркиби ва тузулиши, мақсади, идеали ҳам хилма-хил. Бу сиёсий воқеяликка ўзига хос ўзгаришларни олиб қиради. Шунинг учун ёшларга сиёсий маданиятни тўғри тушунириш муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий фанларда сиёсий маданиятнинг ўнлаб таърифлари бор. Таърифларнинг турлича бўлишига сабаб тадқиқот ёндашувлари, фанлари, мамлакатни, даври ҳар хил бўлганидир. Сиёсий маданият инсон умумий маданиятининг сиёсат билан боғлиқ соҳаси ҳисобланади. Сиёсат (давлат ва жамиятишларини бошқариш) ҳақида чуқур билимга, соғлом тафаккурга эга, ўз сиёсий кайфият ва хатти-ҳаракатларини мавжуди ижтимоий-ҳуқуқий тартиб-қоидалар, қонунларга мувофиқ йўналтиришга қодир инсон сиёсий маданиятли инсон дейилади.

Сиёсий маданият деганда, халқнинг тарихий-сиёсий тажрибаси, сиёсий тасаввур, билим ва ҳис-туйғулари, сиёсий ҳуқ-атвори мажмуи тушунилади. Демак, у таркибий жиҳатдан сиёсий онг, тасаввур, билим, кайфият, ҳиссиёт, қадрият, баҳолаш, таҳлил

қилиш ва амалий фаолиятни ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, у маънавий-маърифий ва амалий қисмдан иборат. Соддароқ қилиб айтганда, сиёсий маданият – бу, сиёсатни тушуниш, воқеа-ҳодисаларга сиёсий баҳо бера олиш, турли вазиятларда сиёсий жиҳатдан тўғри йўл тутишдир. Сиёсий маданият ёшларни бугунги тинч, фаровон ҳаётнинг қадрига етишга, Ватанни севиб ва уни ҳар хил ёвуз ниятли кучлар таъсиридан химоя қилишга, юрт ривожини йўлида масъулиятли, ташаббускор бўлишга ўргатади. Сиёсий онг ва тафаккур ҳозирги замон кишиси учун табиий эҳтиёждир. Чунки, сиёсий соҳа, сиёсат инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳалардаги хилма-хил фаолиятини белгилаб беради[5]. Шу маънода, сиёсий маданиятнинг ривожланганлик даражаси давлат ва жамият тараккиётини белгилаб берувчи омиллардан бири ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, сиёсий маданият асосан уч турдаги муносабатларда кўпроқ намоён бўлади: давлат – ижтимоий гуруҳ; ижтимоий гуруҳ – давлат; ижтимоий гуруҳ – ижтимоий гуруҳ[6; 36]. Сиёсий фаолият жамиятни бирлаштиришда асосий ўрин эгаллагани туфайли, сиёсий маданият ҳам жамиятни бирлаштириш механизмлари мажмуининг марказида туради [7;87]. Илм-фанда сиёсий маданиятга яқин тушунча сифатида сиёсий ахлоқ ҳам ишлатилади. Ёшлар ижтимоий ҳаёт соҳалари билан боғлиқ “сиёсий воқеяликни” турли-хил идрок этишлари, унга муносабатда эса, ўзига хос сиёсий мулоқат маданиятига эга бўлишлари зарур. Булардан ўзига хос сиёсий онг ва маданиятни тақозо этади. Сиёсий фанларда “ёшлар” “фикрлар хилма-хиллиги” ва “сиёсий маданият” муносабатини ўрганиш орқали, унинг мазмун ва моҳиятини, ҳамда сиёсий аҳамиятини англаш, ҳамда сиёсий идрок этиш мумкин.

Бугун Республика сиёсий партияларида “Ёшлар билан ишлаш қаноти”нинг ташкил этилганлиги ҳам ёшлар сиёсий маданиятининг тўғри шаклланишига эътибордир. Муҳим, давлат ҳокимияти институти қонунчилик палатасида ёшлар билан ишлашда берилмаётган эътиборни ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Ёшларнинг сиёсий маданияти аҳолининг бошқа ижтимоий гуруҳларидан ўзига хос томонлари билан ажралиб туради, чунки келгусида улар тайёр янги кадрлар бўлиб, давлат ва жамият бошқарувининг у ёки бу соҳасида хизмат қиладилар. Бу гуруҳнинг юксак даражадаги сиёсий маданияти, ташаббускорлиги жамиятнинг демократик сиёсий ривожига муносиб таъсирини кўрсатади.

Юртбошимиз таъкидлаганидек келажак ёшларники. Бу табиий сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ. Шундай экан инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари, бурчлари ва мажбуриятлари, иймон – эътиқод туйғуларини, авваламбор, ёш авлодининг ўзи мукамал ўзлаштирмоғи, сўнгра уни бошқаларнинг дилига сингдирмоғи, гўзал ҳуқуқ, феъл – атвори ва фазилатлари билан ўрнатилган бўлмоғи керак.

Хулоса қилсак, жамият ижтимоий ҳаётининг фикрлар хилма-хиллигига асосланиши ёшларнинг сиёсий маданиятини шаклланишига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Ижтимоий сиёсий ҳаёт фикрлар хилма-хиллиги асосида тўғри ғоя ва қарашларга шарт-шароит яратиб берган бўлса, бу демократик сиёсий маданиятнинг шаклланишига далolat беради. Аксинча, жамиятга ягона ғоя ва мафкура амал қилса, хилма-хиллиги эътироф этилмаса, фуқароларнинг сўз эркинлиги амалда намоён бўлмайди. Бу эса охир

окибатда нодемократик мафкура таъсирида сиёсий маданиятни демократик негизлардан маҳрум қилади. Фуқаролар, айниқса, ёшлар онгида муфйян фикрий “қолип”, “андоза” пайдо бўлишига оли келади.

Сиёсий маданият авторитар, тоталитар режимга хос чеклашлардан озук олиб, умумий талаб ва бир томонлама ёндошувларга асосланади. Шунинг эътиборига оладиган бўлсак, “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифтида ўрнатилиши мумкин эмас”[8;5] деган норманинг конституцияда белгилаб қўйилиши, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини фикрлар хилма-хиллиги асосида бўлинишида ҳамда шу негизда ёшлар сиёсий маданиятининг шаклланишига ўзига хос туб ислохот бўлди дейиш мумкин. Бу жамият сиёсий маданиятини янгилаш таъминлаб асосида сиёсий институтлар, мафкуралар хилма-хиллиги талабларига жавоб берадиган сиёсий маданиятни шаклланиб боришига амалда таъминлаб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. <http://uza.uz/posts/207338>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқи. 25 декабрь 2020 й. (<http://uza.uz/posts/197662>)
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигидаги, 2019 йил 19 март куни ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши (<https://president.uz/uz/2437>)
4. Одилқориев Х. Т., Ғойибназаров Ш. Ғ. Сиёсий маданият. –Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2004.-36 б.
5. Устинова Ирина Викторовна. Политическая толерантность как компонент политической культуры и условие демократии // http://www.lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/ystinova_iv.doc. pdf.
6. Одилқориев Х. Т., Ғойибназаров Ш.Ғ. Сиёсий маданият. –Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2004.-36 б.
7. Мустақиллик лўғати. – Т.: Шарқ, 1998. -87 бет.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018. 5-б.

УДК: 33С5(С52):371.1

Умида КУДРАТОВА,

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Ижтимоий гуманитар фанлар кафедраси таянч докторанти

E-mail: umidakudratova75@gmail.com

ТДИУ профессори, ф.ф.д. И.Саифназаров тақризи асосида

DISTANCE LEARNING - AN IMPORTANT TOOL FOR LEARNING ORGANIZATIONS IN A PANDEMIC

Abstract

The article analyzes the coronavirus pandemic and its consequences. The impact of Covid-19 on the education system, resulting in the introduction of distance education, as well as online communication is analyzed philosophically. In this process, there is a need to form new ethical and scientific approaches in the activities of teachers and students.

Key words: pandemic, movement, development, dialectics, teacher, distance learning, online communication, responsibility.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ - ВАЖНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотации

В статье анализируется пандемия коронавируса и ее последствия. Философски анализируется влияние Covid-19 на систему образования, которое привело к внедрению дистанционного обучения, а также онлайн-общения. В этом процессе возникает необходимость в формировании новых этических и научных подходов в деятельности преподавателей и студентов.

Ключевые слова: пандемия, движение, развитие, диалектика, учитель, дистанционное обучение, онлайн-общение, ответственность.

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ – ПАНДЕМИЯ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ МУҲИМ ВОСИТАСИ

Аннотация

Маколада коронавирус пандемияси ва унинг оқибатлари таҳлил қилинади. Covid-19 нинг таълим-тарбия тизимида таъсири, унинг натижасида масофавий таълим тизимининг жорий этилиши ҳамда онлайн мулоқот фалсафий жиҳатдан таҳлил этилади. Бу жараёнда ўқитувчилар ва талабалар фаолиятида янги ахлоқий ва илмий ёндашувларни шакллантириш зарурати юзага келади.

Калит сўзлар: пандемия, ҳаракат, ривожланиш, диалектика, ўқитувчи, масофавий таълим, онлайн мулоқот, масъулият.

Кириш. Бугунги кунда замонавий технологиялар асосида зарур билим ва кўникмаларни эгаллаш имкониятлари юзага келди. Уларнинг самарадорлик даражаси, инсон руҳий-эмоционал ҳолатларига, инсонийлик қиёфасига таъсири қандай натижаларни бериши муаммоли вазиятларни юзага келтирди. Умуман олганда, масофавий таълим тизими орқали эгалланган билим билан ўз мақсадларимизга эриша оламизми? АКТ технологиялари ўқитувчининг ўрнини боса оладими? Таълим жараёндаги “олтин ўртак”ни белгиловчи меъёрларни ҳар доим инсонпарварлик мезонларига таянган ҳолда, эзгулик ва бахт-саодат калити сифатида энг олижаноб, беминнат касб эгалари - ўқитувчиларгина бера оладилар.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мавзунинг ўрганиш жараёнида кўплаб олимларнинг ижтимоий-фалсафий, психологик, педагогик, социологик қарашлари қиёсий таҳлил этилди. Жумладан И.Кантнинг таълимга оид фалсафий-ахлоқий талаблари, К.А.Абулханова-Славянская, С.Л.Рубинштейнларнинг шахс масъулияти борасидаги психологик фикрлари, В.В.Миронов, Ф.Ш.Терегулов, В.Э.Штейнбергларнинг учинчи минг йилликдаги таълим парадигмалари моҳияти, унинг ижобий ва салбий натижалари,

Н.Шомуродовнинг шахс камолоти, ўзликни англаш ҳақидаги фикрлари таҳлил этилди.

Тадқиқот методологияси. Муаммони ўрганишда анализ-синтез, мантикийлик, тарихийлик, умумлаштириш, қиёсий таққослаш, диалектика каби умумилмий, фалсафий усул ва услубиятлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Жамиятимиздаги, хусусан таълим-тарбия тизимидаги барча муаммоларнинг туб сабаблари, бизда замонавий таълим фалсафасининг йўқлигидадир. Бугун бутун дунё технократик, ахборотлашган жамият тузуми шароитида яшамоқда. Доимо файласуф ва олимлар фаолиятида инсоният ҳаётининг бугунги ва келгуси тақдирига доир янги гоя, назария ёки таълимотларни яратиш, тараққиётнинг янги стратегияларини башорат қилиш долзарб вазифа ҳисобланган.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос қиёфаси, унинг мазмун ва моҳиятини ифода этувчи воқеа-ҳодисалар орқали намоён бўлади. Худди шундай, 2020 йил ҳам инсоният тарихидаги катаклизмнинг ўзига хос даврини бошлаб берди. Чунки, COVID-19 пандемиясининг бутун ер юзи бўйлаб тарқалиши инсоният олдида мураккаб ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий, маданий ёндашувлар асосида, ўз ахлоқий

киёфасига муносабатини ўзгартириши зарур эканлиги хақида огоҳлантириш берди.

Ҳақиқатда, COVID-19 пандемиясининг ўзига хос киёфаси, бевосита, ижтимоий тараккиётнинг глобаллашган, мамлакат ва миллатлар ўртасидаги чегараларга барҳам берилган, фан ва технология ютуқлари ҳар бир шахс, оила, давлат муносабатларида, фаолиятида асосий ўринни эгаллаган даврга тўғри келди. Бу жараёнда, унинг тарқалиш тезлиги, ҳамда унга қарши кураш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, ундан муҳофаза қилиш имкониятини персонал равишда тизимли ташкил этиш имкониятини яратди. Бу жараёнда асосий эътибор, пандемиянинг тарқалмаслигига нисбатан эҳтиёт чораларини кўрган ҳолда, ҳар бир давлат миқёсида карантин эълон қилиниши ҳисобланди. Бу бевосита, пайғамбар Нух (с.а.в.) давридаги каби жонзотларни эмас, балки барча инсонларни ўз уйларида паноҳ топиши заруриятини юзага келтирди. Оқибат-чи? Бу даврда инсон онгли ва амалий фаолиятини бутунлай тўхтатиши мумкинми?

Албатта, йўқ! Чунки, ҳаёт доимий, узлуксиз ҳаракатдан иборат. Ҳаракат тушунчаси бутун борлиқ ва оламда, жумладан, кишилиқ жамиятида ҳам юз бераётган барча ўзгариш ва жараёнларни ўз ичига олади. Ҳаракат - ўзгаришларда намоён бўлиб, борлиқнинг мавжудлигини ифодалайди. Ўзгаришлар ички ва ташқи таъсирлар натижасида содир бўлиб, у турли объектларнинг ўзаро таъсири натижасидир [1.488]. Чунки, оламда ўзгармайдиган нарсалар ҳам, ҳосса ва хусусиятлар ҳам, муносабатлар ҳам йўқ. Юзаки қараганда, осойишталикдек бўлиб туюлган сокинлик, ҳаракатсизлик нисбийдир ва ҳаракатнинг муайян ҳолатини англатади. Шу маънода, ҳаракат шакллари-нинг энг мураккаб тури - ижтимоий ҳаракатдир. Зеро, инсон ва унинг ҳаёти, жамиятнинг мавжуд бўлиши ва тафаккур тарзи турли сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий муносабатлар - ҳаракатнинг маълум инсонлар орасидаги энг олий шаклидир.

Асосан, давлат ва жамият - инсонлар фаолияти, уларнинг ўзаро муносабатлари орқали ўз мавжудлигини ифодалайди. Уларнинг ривож, бевосита инсон онги ва фаолиятининг такомиллашуви натижасидagina, меҳнат ва унга нисбатан муносабатнинг ўзгариши ҳисобланади. Бугунги кунда ҳам худди шу жараён вужудга келди. Бу қандай содир бўлди? Оддий мисол, COVID-19 пандемиясининг таълимга таъсири. 2020 йилнинг 9 апрель ҳолатига кўра, таълим олувчиларнинг 1 576 021 818 нафарига пандемия таъсир кўрсатган. Бу умумий таълим олувчиларнинг 91,3%ни ташкил этади, дунёнинг 188 мамлакатидида мактаблар, барча таълим муассасалари тўлиқ ёпилган [2]. Натижада, барча давлат раҳбарлари COVID-19 пандемиясининг олдини олиш чора тадбирларини ишлаб чиқдилар. Аммо, 2021 март ойига нисбатан дунёда пандемия сабабли 168 миллион ўқувчилар мактабга бора олмаётган экан.

Умуман олганда, Республикамизда карантин-нинг ўз вақтида, қатъий талаб ва чекловлар асосида жорий этилиши, халқимизнинг бой маънавий ва ахлокий қадриятлари натижасида барқарорлик ҳолатлари юзага келтирди. Таълим соҳасида, жамият ва инсонлар ҳаёти ва фаолиятида туб ўзгаришлар содир бўлди. *Биринчидан*, неча йиллардан буён режалаштирилган масофавий таълим борасида амалий фаолият йўлга қўйилди; *иккинчидан*, ижтимоий соҳа вакиллари-нинг фаоллиги янада ошди; *учинчидан*,

давлат муассасаларининг кўплаб тармоқлари фаолияти онлайн тарзда амалга оширилмоқда; *тўртинчидан*, энг қадимий касб эгалари, шифокорлар ва ўқитувчилар меҳнати, ҳар қандай шароитда ҳам энг зарурий аҳамият касб этиши эътироф этилди; *бешинчидан*, инсонлар орасида ўзаро ҳамжиҳатлик, сабр-қаноат, шукроналик, бағрикенглик, маърифатлилиқ каби ахлокий қадриятлар янада мустаҳкамланди.

Дарҳақиқат, билим ва маърифат ҳар қандай вазифани бажаришдан олдин мушоҳада юритиш, оқу-корани фарқлай олишга ўргатади. Билим-таълимнинг асосини ташкил этади. Тарбия - бу кўникма ҳосил қилиш, муайян тартиб-қоида, расм-одат ва этикетларни ўзида мужассамлаштириш ҳисобланади. Аммо бу мушкул вазифани инсон, шахс ўз ҳолича мустақил ҳолда ўзида шакллантира олмайди. Демак, муаллим-таълим берувчи, устоз-ўргатувчи, пири комил-ибрат бўлувчиларга эҳтиёж сезилади. Ўтмиш аждоғларимиз қолдирган маънавий мерос ушбу эҳтиёжни қондириш-га ёрдам беради.

Пандемия даврида турли салбий ҳолатларни олдини олиш учун, кун давомида ота-оналар фарзандларининг руҳий, жисмоний, ақлий фаолиятини назорат этиб бориши талаб этилди. Айниқса, таълим-тарбия борасидаги бутун маъсулиятни мактаб ва ўқитувчилар зиммасига юклаган ота-оналарнинг фарзандлари билан яқинлашиш имконияти юзага келди. Бу даврда болалар ўзини эркин ҳис қилиши учун ота-оналар улар фаолиятини баҳолаб бориши, алоҳида қулай вақтда мулоқот қилиб туриши, улардаги ҳавотирланиш ва саросимага тушиш ҳисларини бартараф этиш зарурлиги намоён бўлди.

Бугун ўқитувчилар фаолияти жамият тараккиётида янги киёфада йўлга қўйилмоқда. Хитой, Россия каби буюк давлатлардан бошлаб, республикамизнинг чекка ҳудудларигача масофавий таълим тизими жорий этилмоқда. Мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари, мактаб ўқитувчилари, лицей-колледж ва олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари томонидан видео дарслар тайёрланиб, тақдим этилмоқда. Шунингдек, ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш мақсадида, ўқитувчи ва талабалар ўртасида алоҳида мулоқот учун каналлар очилмоқда. Онлайн мулоқот давомида мавжуд муаммолар ва тушунмовчиликлар ечилмоқда, аниқ вазифа ва тавсиялар берилмоқда. Шунингдек, онлайн таълим ёш чегараларидан қатъий назар ўқитувчи ва ўқувчиларнинг қулай вақтларини ҳисобга олган ҳолда қўшимча билим эгаллаш тажрибасини кенгайтирди. Бу тажриба хусусий ва давлат таълим муассасалари, малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизимидаги айрим бюрократик тўсиқларининг олдини олинишига сабаб бўлди. Ўқитувчиларнинг компетенция даражасини ошириш механизмлари такомиллаштирилди. Янги “Таълим тўғрисидаги қонун” да масофавий, дуал, инклюзив, экстернат тартибдаги таълим ва б. белгиланди [3].

Хитой тажрибасига кўра, Talkweb платформаси негизда яратилган, HUAWEI CLOUD булут сервислари томонидан ишлаб чиқилган дастурдан бутун мамлакатда фойдаланиш мумкин. Ўқитувчилар ва талабалар онлайн режимида савол бериш ва уларга жавоб бериш учун матнли ва аудио/видео-хабарлар ёрдамида реал вақт режимида ўзаро алоқа қилиш мақсадида ўқув марказининг интерфаол платформасидан фойдаланади. Бу ўқувчиларнинг иштирокини

яхшилайди, ҳамда ўқитувчиларга ўқувчилар ахборотни қандай ўзлаштираётганлигини тушунишга имкон беради. Тўғридан-тўғри эфирда берилаётган дарслар автоматик равишда ёзиб олинади ва талабалар уларни машғулотлардан кейин кўриш имкониятига эга. Шунингдек, ўқитувчилар ҳам бевосита дарс пайтида асосий жиҳатларни кўрсатиш учун интерфаол ручкадан фойдаланишлари мумкин. Талаба изоҳлар борасида саволга жавоб бериш ёки онлайн режимида ўқитувчи билан ўзаро алоқа қилиш учун виртуал тарзда қўл кўтариши мумкин. Ушбу функциялар ўқиш сценарийларини оддий синфларда кузатиладиган кўринишга келтиришда катта аҳамият касб этади [4].

Дарҳақиқат, масофавий таълим бугунги давр талаби ва эҳтиёжлари натижасидаги заруриятни қондириш имконини берди. Бу тизимининг таълим соҳасида тезкорлик билан жорий этилиши кадрларни, айниқса, ёш авлоднинг билим олишда давом этиши, уларнинг ўз вақтида ўқув дастурларини ўзлаштириб олишлари учун қўшимча имконият яратди. Аммо, интернет имкониятлари доирасида, унинг ҳамма ҳудудларни камраб ололмаслигини ҳисобга олиб, бевосита қўшимча ТВ каналларининг уланиши орқали дарслар тизимли намоиш этилмоқда. Шунинг билан бир қаторда, ўқитувчиларнинг бегараз фаолияти натижасида дарслар мазмунан тўлиқ ишлаб чиқилди. Ижтимоий муҳитда оилавий барқарорлик, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги мулоқот, бўш вақтдан унумли ва мақсадли фойдаланиш имконияти яратилди.

Ўқитувчиларнинг компетенция даражаларининг ошириш ва креатив ёндошувлар асосида тайёрланган мустақил таълим мавзулари талабалар масъулиятини оширди. Масалан, ТДИУ “Ижтимоий гуманитар фанлар” кафедраси профессори И.Саифназаров томонидан ишлаб чиқилган “Пандемия менинг оилам тақдирида”[5] ўқув лойиҳаси барча талабаларнинг мустақил изланишига, ҳаётга нисбатан танқидий ва таҳлилий мулоҳаза юритишга, ўз яқинларининг бу даврдаги руҳий ҳолатини илмий асосда ўрганиб, ҳамдард бўлишга ундади. Талабанинг ҳаёт фалсафасини шакллантирди, ижтимоий-сиёсий воқеликка нисбатан эътиборли бўлиш, экстеримал ҳаётий вазиятларда ҳам ўз ҳаракатини, фаолиятини мақсадли ташкил этиш қўнқмаларини юзага келтирди. Ушбу ўқув лойиҳаси масофавий таълим жараёнида онлайн мулоқотдан унумли фойдаланиш заруратини ҳам акс эттирди.

Карантин муҳити бизга ўз ҳаётимизга бошқача кўз билан қараб таҳлил қилиш, оиламиздаги қувватнинг ижобий ёки салбий эканини англаб етиш, ҳатоларимизга очиқ кўз билан боқиб тузатишга берилган фурсат бўлди, деб таъкидлайди психолог олма Н.Шомуродова. “Биз бирлашамиз”, “биз бу синовларни енгиб ўташимиз”, “ҳар биримиз имкон қадар бу жараёнга ўз ҳиссамизни қўшамиз”, “бу кунларни тарихга айлантириб, иродамизни кучайтирамиз”, “ҳар бир ватандошим тақдирига мен бефарқ эмасман” каби мотивацияни оширадиган, бирлик ҳиссини таъминлайдиган тушунчаларни ҳар ким ўз онгига сингдириши учун ота-оналар таъсирчан усулларни, диний савияни, масъулиятни кучайтиришини тақозо этади [6].

Масъулият ҳисси инсонни шахс сифатида ривожлантириш, шакллантириш, тарбиялаш керак бўлган ижтимоий жиҳатдир. Масъулият – бўлажак мутахассисларнинг зарурий ва муҳим касбий сифатларидан биридир. Жамиятда ҳар бир мутахассис –

мустақил қарор қабул қилиш ва эркин ҳаракат қила олиш, хоҳлаган касбий вазиятларда ўз бўйнига масъулиятни олишга тайёр бўлиш, жамоада мақсад қўя олиш, фаолиятда муваффақиятга эришишда оптимал йўлни танлаш олиши керак.

Л.С.Рубинштейннинг фикрича масъулият рўй берган ҳар бир иш билан боғлиқ бўлади [7]. Инсон шахсий ҳаётида мантикий воқеаларда ўзининг ички имкониятларини аниқлаш қобилиятига эга бўлади. Бу билан автор масъулиятни инсоннинг ҳаётий ҳулосаларини аниқлашдагина эмас, уни режалаштириш жараёнида ҳам ҳосил бўлади, деб кўрсатади. Инсон бир-бирига зид бўлган икки йўлни танлашдан ташқари ҳулқни бошқаришда эмас, борларини бекор қилишда ҳам масъулиятни ўз бўйнига олади. *Биринчидан*, масъулият шахсий муҳтожлик, ҳақиқат талабларига боғлиқликни талаб этади; *иккинчидан*, масъулият кенг қамровли даража ҳисобланади.

К.А.Абульханова-Славскаянинг фикрича, “Масъулият-субъектнинг аниқланган эркинлик иродавий чегараси ва шакли”[8.111] ҳисобланади. Масофавий таълим нафақат талаба ёшларни балки, ёшидан қатъий назар барча инсонларни камраб олмақда. Фақат уни ҳар ким ўз даври, ёши учун аҳмийатлилигига қараб танламоқда. Талабалик даврида мутахассис, профессор-ўқитувчилар томонидан берилаётган билимларни чуқур ўзлаштириш учун ҳам уларда характер сифатлари ва айнан масъулият ҳисси шаклланган бўлиши шарт. Шунингдек, масъулият бошқалар учун аҳамият-ли бўлган топшириқларни бажариш; ҳатти-ҳаракатларнинг топшириқларни муваффақиятли бажаришга йўналганлигини (қийинчиликларни енгиб ўтишга интилиш, бошлаган ишини охиригача етказиш); топшириқни, унинг характери ва натижасини ҳиссий кечирish (жиддий иш топширилганидан хурсанд бўлиш, муваффақияти учун қайғуриш); топширилган вазифани бажариш учун жавоб бериш кераклигини англаб етиш каби кўрсаткичлар намоён бўлади. Масофавий таълимда эркинлик устувор бўлсада, шахснинг ўз-ўзига нисбатан талаби, масъулияти ортиб боради.

Жиль Делез фикрича, “Мен қилган нарсани қайтар”, деган одамдан ҳеч нарсга ўргана олмаимиз. Бизнинг ягона чинакам ўқитувчиларимиз “Мен билан бирга бажар”, дейдиган кишилардир”. Масофавий таълимда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятида масъулиятнинг кучайиши билан бирга, ҳар бир вазифани биргаликда, ўз вақтида бажарилишига ҳам асосий эътибор қаратилади.

Демак, узлуксиз таълим тизимини масофавий таълимга ўтказилиши маълум бир инқирозли вазиятга нисбатан ечим бўлди. Аммо, мавжуд таҳлиллар, жамиятдаги узоқ қутилган бу жараёнга ҳам моддий-техник эҳтиёжларимизга нисбатан, ҳам маданий-маърифий даражамизга нисбатан етарлича тайёр эмаслигимизни кўрсатди. Шу сабабли, ўқувчи ва талабаларнинг аксарият қисми анъанавий таълимнинг афзалликларини эътироф этишди.

Дарҳақиқат, масофавий таълим тарафдорлари билан бир вақтда унинг салбий жиҳатлари ҳақида фикр билдираётган олимларимиз ҳам мавжуд. Улар масофавий таълим шахснинг бегоналашуви, деперсонализация ҳолатларининг вужудга келишига, маънавий-ахлоқий кадрларнинг сусайишига сабаб бўлиши мумкинлигини таъкидлашмоқда.

Масофавий таълим - бу таълим марказларидан узоқда жойлашган ҳудудларда яшовчилар учун кам

мутахассисликлар соҳасида таълим олиш имкониятини осонлаштиради ва пандемия давридаги каби вазиятларда таълимни тизимини ташкил этишнинг муҳим воситасига айланади. Шу сабабдан, аксарият ҳолларда масофавий ўқитиш даво сифатида тақдим этилмоқда. “Агар мақсад ажралмас шахсни эмас, балки маълум бир билим, қўникма ва хулқ-атвор моделларининг маълум бир тўпламига эга бўлган юзсиз мавжудотни шакллантириш бўлса, масофавий таълимга бўлган иштиёқ “оқланади”, деб таъкидлайди Ф.Ш.Терегулов, В.Э. Штейнберглар[9.1-48].

“Масофавий ўқитиш мавжуд бўлиш ҳукукига эга, аммо қўшимча имконият сифатида, кенгайтирилаётган имкониятлар сифатида... Таълим диалогга асосланган бўлиши керак ва ўқитувчи ҳар доим ўқувчининг кўзини кўриши керак ... Ахир, турли фанларга оид дарсликлар жуда кўп, аммо улар жонли мулоқотни бекор қила олмайди” [10.24]. Дарҳақиқат, И.Кант таъкидлаганидек: «Инсон фақат таълим орқали шахсга айланиши мумкин. Таълим уни яратади. Шунини таъкидлаш керакки, инсонни худди шу тарзда таълим олган инсонгина тарбиялаши мумкин» [11.447].

Хулоса ва таклифлар. Демак, ижтимоий тараққиётнинг барқарор ёки беқарор даври бўлишидан қатъий назар илм олиш, барча муаммоларга назарий ва амалий ёндошиш, маърифатни кучайтириш орқали муаммоларга ечим топиш. Бу жараёнда ота-оналар, ўқитувчилар, олимларнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти ва ижодий салоҳияти, инсониятни янги чўқиларга олиб чиқиш имконини беради. Бу жараёнга меценатлар фаолиятини кенг жалб қилган ҳолда узок ҳудудларда яшовчи ўқитувчиларга планшет ёки ноутбукларни, интернет тарифларни текин қилиш имкониятларини яратиш зарур. Бу янги ахлоқий ва илмий ёндошувларнинг шаклланишига сабаб бўлади. Биз инновацион тафаккурни ривожлантириш, ҳаётий стратегияларни тўғри шакллантириш, воқелик билан ҳамнафас бўлиш орқалигина масофавий таълимнинг афзалликларига эриша оламиз. Чунки ахборотлашган жамиятнинг бугунги авлоди ҳаётида ахборот технологиялари ажралмас атрибутга айланди. Бу ҳолат ўқитувчи ва маданий кадрларни унутилишига олиб келмаслиги керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Фалсафа қомусий лугат - Т.: “Шарк”, 2004. - 496 б.
2. COVID-19ning ta’limga ta’siri. 09.04.2020y. <https://t.me/joinchat/AAAAAFNm6gx7k7eI594KBw>
3. “Таълим тўғрисидаги қонун”, 2020 йил, 23 сентябрь,
4. Huawei таълим тизимида эволюцион таклиф билан чиқмоқда. <http://uza.uz/oz/society/huawei-talim-tizimida-evolyutsion-taklif-bilan-chiqmoqda>.
5. Саифназаров И. “Пандемия менинг оилам тақдирида”- Т.:2020й., 166.
6. Шомуродова Н. Ўзликка назар ва ўзликни англаш фурсати. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2020 йил 28 апрель, 68-сон.
7. Рубенштейн С.Л. Основы общей психологии: - СПб.: Питер, 1999.
8. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991.
9. Терегулов Ф. Ш., Штейнберг В. Э. Образование третьего тысячелетия // Школьные технологии. - 1998. - № 3. - С. 1-48.
10. Миронов В. В. Ашкеров А. Ю. За всем стоит Министр Высшего Глобального Образования // Платное образование. - 2004. -№ 7-8. - С. 21-26
11. Кант И. О педагогике // И. Кант. Трактаты и письма / Под ред. А. В. Гулыга. - М.: «Наука», 1980. - 538 с.

Анвармирзо ҚУДРАТОВ

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқарув академияси мустақил тадқиқотчиси*

ВОЛОНТЁРЛИКНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ОИД ИЛМИЙ ЁНДАШУВЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада волонтерликнинг ижтимоий ҳодиса сифатида ўзига хос жиҳатлари очиб берилган, унинг социологик тадқиқот объекти сифатида ўзига хослиги, алоҳида фанга оид, шунингдек, фалсафий, иқтисодий, тарихий, педагогик, психологик ёндашувлар кесимида кўриб чиқилиб, ҳар бир ёндашувнинг ўзига хос устунликлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: волонтерлик, услубий ёндашув, тизимли ёндашув, аномия, волонтерлар ижтимоийлашуви, ижтимоий масъулият, волонтерлик мотивацияси, волонтерлик тажрибаси.

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ВОЛОНТЕРСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ

Аннотация

В статье раскрывается специфика волонтерства как социального явления, рассматривается его специфика как объекта социологического исследования с точки зрения отдельной науки, а также философских, экономических, исторических, педагогических, психологических подходов и анализируются конкретные преимущества каждого подхода.

Ключевые слова: волонтерство, методологический подход, системный подход, аномия, социализация волонтеров, социальная ответственность, волонтерская мотивация, волонтерский опыт.

SCIENTIFIC APPROACHES TO VOLUNTEER RESEARCH

Abstract

This article reveals the specifics of volunteering as a social phenomenon, its specificity as an object of sociological research is considered in terms of individual science, as well as philosophical, economic, historical, pedagogical, psychological approaches and analyzes the specific advantages of each approach.

Key words: volunteering, methodological approach, systematic approach, anomie, socialization of volunteers, social responsibility, volunteer motivation, volunteering experience.

Сўнгги йилларда олимлар турли фан соҳаларига оид алоҳида назарияларни умумлаштириб, баъзи ёндашувларни амалга оширишга уриниб кўрмоқда. Шу нуктаи назардан, бизнинг фикримизча, волонтерликни ижтимоий ҳодиса сифатида очиб бериш, унинг социологик тадқиқот объекти сифатида ўзига хослигини алоҳида фанга оид, шунингдек фанлараро турли хил ёндашувлар кесимида кўриб чиқиш керак.

Волонтерликни таҳлил қилишга оид илмий ёндашувларни аниқлаш ва таснифлашга уринишлар ушбу масала билан шуғулланадиган тадқиқотчиларнинг илмий ишларида акс этган. Волонтерликни тадқиқ қилишнинг услубий ёндашувлари ҳақида сўз борганда, Н. В. Черепанованинг диссертациясини мисол сифатида келтириш мумкин, тадқиқотда аксиологик, гуманистик, тизимли, шахсга-фаолиятга йўналтирилган, мазмунга йўналтирилган, диалогик ва контекстуал ёндашувлар белгилаб берилган.[3]

Волонтерлик ёки кўнгилчиликни ўрганган тадқиқотчиларнинг бир қатор илмий нуктаи назарларини кўриб чиқиб, баъзи умумий методологик хулосаларни қилиш мумкин. Биринчидан, волонтерлик ўрганилган деярли барча назарий тадқиқотларда фақат муайян фанга оид ва фанлараро ёндашувлар саралаб ёки қисман қўлланилган. Иккинчидан, фундаментал методологик анъаналарнинг имкониятлари тадқиқотчилар томонидан етарлича баҳоланмайдиган; асосан, тадқиқотда алоҳида фан йўналишларининг ёндашувларига устуворлик берилади. Учинчидан, танланган ёндашувлар ушбу ҳодисани унинг фанлараро хусусиятларини баҳолаш орқали кўриб чиқишга имкон

бермайди, чунки муаллифлар иқтисодий, педагогик, психологик ва бошқа фан тармоқларининг муайян муаммоларини ўрганишга киришадилар. Баъзи тадқиқотларда нотўғри талқин қилинган, таркиб, моҳият ва воситани ўрганишга қаратилган ёндашувлар аралашиб кетган. Биз аниқлаган муаммоли вазиятлар тадқиқот мавзусига тизимли ёндашувнинг йўқлигини тавсифлайди, унинг алоҳида жиҳатларига тегишли бўлганини кўрсатади.

Келинг фалсафа, иқтисодиёт, тарих, педагогика, психология ва ҳуқуқ нуктаи назаридан волонтерликнинг табиатига мурожаат қилайлик. Бизнинг фикримизча, ушбу мантикий ёндашувлар ҳеч қандай зиддиятга эга эмас, аксинча бир-бирини тўлдиради. Улар тадқиқот чегарасини умумметодологик таҳлилни қўллаш орқали кенгайтиришга, стратегияни назарий жиҳатдан тўлдириб, уни тадқиқотларимизда методик жиҳатдан амалга оширишга имкон беради.

Волонтерликни фундаментал тушунишнинг асоси фалсафий билимларда ётади. Фалсафий ёндашув волонтерликни ижтимоий онгимизга, уни англаш ва янги дунёқарашни қабул қилишга қаратилган тизимли жараён сифатида кўриб чиқиш имконини беради. У тадқиқотчиларни волонтерлар фаолиятининг онтологик ва гносеологик асосларини кўриб чиқишга йўналтиради, бизга уларнинг мавжудлиги қонунларини ва уларнинг мақсадларини амалга оширишни, эркин ва ахлокий фаолият билан боғлиқ ҳаётни излашнинг мазмунини, шахсий такомиллаштирини тушуниришга имкон беради. Мазкур ҳодисани ўрганиш асосида, тадқиқотда асосий этибор фалсафанинг мавжудлик ва

онг яхлитлиги принцинга мос келадиган амалий ролига қаратилади.[4]

Фалсафий ёндашув волонтерларнинг идроки, амалиёти ва фалсафаси эволюциясини таҳлил қилишга қаратилган. Бу ўз ўрнида, тадқиқотчиларни волонтерлик ҳақидаги фикрларнинг хилма-хиллигини тушунишга ва тан олишга олиб келади ҳамда умуман инсон тараққиётининг табиати ҳақидаги тасаввурни кенгайтиради. Файласуфлар волонтерликни шахсий ва жамоавийликни қарама-қарши қўйиш орқали ўрганадилар, шу орқали инсон хулқ-атворининг ахлоқий мезонларини ёритадилар, аниқлайдилар ва тушунтирадилар. Волонтерликка фалсафий ёндашув кўп жиҳатдан ахлоқий тадқиқотлар билан чамбарчас боғлиқ. Файласуфлар моддият ва маънавиятнинг икки томонлама моҳиятини таҳлил қиладилар, инсон табиатининг эгоистик ва алтруистик тамойилларининг зиддиятларини ўрганадилар. Файласуфлар томонидан кўриб чиқилган волонтерлик ривожланишининг барча хусусиятлари "одатда инсониятнинг табиий, онгсиз руҳий ривожланишига путур етказмасдан локал хусусиятга эга бўлади".[5]

Илмий соҳада волонтерликни таҳлил қилиш иқтисодий ёндашувда кўпроқ ривожланган. Бу ёндашув волонтерлик фаолиятининг иқтисодий харажатлар, шахс, жамоа ва умуман жамият учун ижтимоий-иқтисодий фойдаси ўртасидаги яқин муносабатни аниқлашдан иборат. У иқтисодий ҳодиса сифатида волонтерлик нархини баҳолашга имкон берадиган миқдорий кўрсаткичларни белгилаш бўйича тадқиқотларни олиб боради, яъни кўнгилли ва ходимнинг индивидуал меҳнати қиймати молиявий кўрсаткичларини қиёсий таҳлил қилиш, бозор шароитида ва нотижорат секторда кўрсатиладиган хизматларнинг нархини таққослайди.

Иқтисодий ёндашув волонтерлар фаолиятининг уч даражадаги иқтисодий аҳамиятини таҳлил қилишни назарда тутди: микро даража, ташкилий даража ва макроиқтисодий даражадаги таҳлил. Микро даража – волонтерлар учун, ёрдам кўрсатилган одам учун ҳам меҳнатнинг иқтисодий қийматини белгилаш билан боғлиқ бўлади. Таҳлилнинг ташкилий даражасида, волонтерларни жалб қилган ҳолда, ташкилот амалга оширган тадбирлар, лойиҳалар қиймати баҳоланади. Ташкилотнинг волонтерларни меҳнатга тайёрлашга ва уларнинг фаолиятини бошқаришга сарфлаган сармоялари даражаси ҳам ўрганилиши керак. Макро даражада, иқтисодиётининг жамоат сектори даражаси баҳолашиб, миллий ва глобал миқёсда кўнгилли ишчиларнинг ижтимоий ривожланишга қўшган ҳиссаси ҳисобланади.[6] Иқтисодий ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари, турли мамлакатлардан маълумотларни олиш ва изоҳлашнинг ягона усуллари воситасида волонтерлар иши бўйича тадқиқотлар ўтказиш имкониятини туғдиради.

Рус тадқиқотчилари А. М. Зинатулин, Л. А. Карсева волонтерлар фаолиятининг иқтисодий-назарий таҳлили тамойилларини баён этишди, бу эса волонтерликнинг ижтимоий-иқтисодий ва молиявий асосларини аниқ баҳолаш, уларни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш учун институционал йўналишларни шакллантириш имконини беради.[7]

Волонтерликни ўрганувчи иқтисодий тадқиқотлар асосан учинчи сектор ташкилотлари фаолияти ва ривожланиши муаммоларига эътибор қаратади. Ушбу ёндашув волонтерлик меҳнат фаолиятини индивидуал

эмас, балки бирлашган субъект сифатида таҳлил қилиб, ННТ фаолиятида кўнгилли равишда иштирок этиш орқали ишлаб чиқарилган хизматлар, ишлаб чиқариш ва истеъмол ташқи таъсирлар билан боғлиқ бўлган ижтимоий аҳамиятга эга товарлар сифатида қаралади.

Волонтерликни тартибга солишнинг меъёрий жиҳатлари ва ҳуқуқий ёндашув ҳам эътиборга молик. Бу ёндашувнинг предмети хайрия ва волонтерлик фаолиятининг ҳуқуқий асосини ташкил этувчи нормалар, шунингдек уларни амалиётда қўллашдан иборат. Ҳуқуқий ёндашув волонтерлик фаолияти субъектларининг мақомини аниқлаш, ўзаро муносабатларнинг маълум ҳудудий доирада қонуний тартибга солишни талаб қиладиган жиҳатларини ажратиб кўрсатиш имконини беради.

Биз ўрганган ҳодисанинг ҳуқуқий жиҳатларини таҳлил қилишда турли мамлакатларда волонтерларнинг мавқеи ва фаолиятини тартибга солишчи қонунчиликнинг хусусиятлари баҳоланади, халқаро нормалар, айниқса минтақавий ва маҳаллий қонун ижодкорлиги изчиллиги (имплементация) ўрганилади. Турли мамлакатларда мазкур соҳада ҳуқуқни қўллаш амалиётини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Шунини таъкидлаш керакки, волонтерлик соҳасидаги қонунчилик учта даражадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўз ичига олади: халқаро ҳужжатлар (шартномалар, қарорлар, битимлар), миллий қонунчилик ва маҳаллий аҳамиятга эга норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар. Халқаро миқёсда волонтерлик муаммолари халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган ва кўп мамлакатлар томонидан ратификация қилинган ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Ҳуқуқий ёндашувни қўллаш орқали ўрганилаётган муаммолардан бири бу миллий миқёсда волонтерлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишдир, чунки бугунги кунда барча мамлакатларда бу соҳада ҳуқуқни қўллаш амалиёти бир хил эмас. Дунёда волонтерлар ташаббусларининг хилма-хиллиги, турли мамлакатлар ўз қонунчилигида турли мақсадларга интилиши билан боғлиқ. Шу билан бирга, волонтерлик фаолиятини тўғридан-тўғри тартибга солишчи миллий қонунлар умуман бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо бу ҳолат мамлакатда унинг оммавийлиги ва тарқалишига таъсир қилмайди. Турли мамлакатларда мавжуд волонтерлик тўғрисидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мақсад ва вазифаларига, улар томонидан тартибга солинадиган волонтерлар фаолиятининг турлари ҳамда волонтерлар ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш даражаси нуктаи назаридан бир хил эмас. Ўзбекистонда "Волонтерлик фаолияти тўғрисида"ги қонун 2019 йил 2 декабрда қабул қилинган.[8] Қабул қилинган қонуннинг халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва бошқа давлатларнинг қонунчилиги билан қиёслаб ўрганиш масаласи алоҳида ҳуқуқий тадқиқот учун мавзу бўлади.

Кўплаб илмий материаллар, мақолалар, диссертация тадқиқотлари ва уларнинг муаллифлари наширлик фаолияти бўйича хулоса қилиб айтиш мумкинки, волонтерликни ўрганишда илм-фанда энг яхши ривожланган йўналиш педагогик ва психологик ёндашувдир. Бунинг бир қатор сабаблари бор. Биринчидан, ушбу ёндашувлар, аномия шароитида, волонтерлар ижтимоийлашувининг турли жиҳатларини тўлиқ очиб беради. Иккинчидан, психологик ва педагогик тадқиқотларга бўлган талаб волонтер-

ларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ, чунки давлат ёшлар ва ўсмирлар волонтерлигига катта эътибор қаратмоқда. Учинчидан, волонтерларнинг кўплаб тадбирлари ёш авлод муаммоларини ҳал этишни ўз ичига олади (ижтимоий хавфсизликни таъминлаш, ижтимоий васийлик муаммоларини ҳал қилиш, бўш вақтни ташкил қилиш, иш топиш ва бошқалар). Тўртинчидан, волонтерликнинг муҳим жиҳатларидан бири бу инсонларни волонтерликка ундашдир, бу психология орқали тушунилиши, педагогик фаолиятни амалга ошириш жараёнида рағбатлантирилиши ва ривожланиши мумкин.

Волонтерликка педагогик ёндашиш – бу ҳодисани ёш авлод таълим жараёнининг муҳим элементларидан бири; ижтимоийлашув механизми; ўқитиш ёки касб-хунар таълими технологиялари; шахснинг асосий хусусиятлари шаклланидиган таълим ва тарбия соҳасининг ажралмас қисми сифатида кўришни назарда тутати. Ёндашув ёшларнинг ижтимоийлашуви, педагогика, психология, ижтимоий иш, тиббиёт ва шу каби соҳалардаги ёш мутахассисларнинг касбий маҳоратини ошириб бориш ва бошқаларни қамраб олади.

Педагогик тадқиқотлар волонтерликни ижтимоий-педагогик ҳодиса сифатида таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлиб, унинг мазмунини турли ёшдаги ёшларнинг ижтимоий компетенциясини, ижтимоий масъулиятини шакллантиришга ҳисса қўшадиган таълим фаолияти сифатида тушуниришга қаратилган. У тадқиқотчилар эътиборини волонтерлар фаолиятини ташкил этиш муаммоларига (мақсадлар, усуллар, педагогик технологиялар, натижалар ва бошқалар) қаратади.

Психологик ёндашув волонтерликнинг таркибий элементларини баҳолаш, уларнинг функционал юқламасини таҳлил қилиб, ушбу фаолият субъектини ва унинг фаолиятини ўрганиш орқали аниқлаб олишга имкон беради. Бу ёндашув волонтерлик фаолиятнинг таркиби, волонтер томонидан субъект сифатида ички руҳий механизмлар ва муносабатга урғу берган ҳолда таҳлил қилишга қаратилган. Волонтерлар фаолиятининг мотивлари, мақсадлари ва вазифалари, унинг натижалари тўғрисида субъектив тасаввурлар, уни амалга оширишнинг шартлари, улар орасида энг муҳими – мақсадга эришиш йўллари психологик таҳлилдан ўтказилади.

Волонтерлик бўйича назарий ва эмпирик педагогик-психологик тадқиқотлар волонтерларнинг ташки ва ички мотивациясини ўрганишга, уларнинг фаолиятини рағбатлантириш шакллари ҳамда усулларини баҳолашга қаратилган. Психологик ёндашувни амалга ошириш доирасида тадқиқот йўналиши шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва ўзини-ўзи ривожлантириш учун шарт-шароитларни аниқлаш билан боғлиқ бўлиб, ушбу тадқиқотлар натижаларини педагогикада амалда қўллашга қаратилган. Ушбу нуқтаи назардан, волонтерлик "волонтернинг шахсини - унинг қадриятлари, қобилиятлари, имкониятлари, потенциалини ўзгартириш, ривожлантириш ва ўзгартириш учун асос, восита ва шарт" ҳисобланади.[9] Психологлар волонтерлар фаолиятида қатнашишнинг тарбиявий таъсирини баҳолайдилар, шахснинг ахлоқий шаклланишини ўрганиш нуқтаи назаридан волонтерлик тавсифини берадилар.

Волонтерликни тадқиқ қилишда педагогик, иқтисодий, психологик тадқиқотларини амалга ошириш жараёнида олимлар тарихий ёндашувга мурожаат қилишади. Тарих, фалсафа, социологиянинг фанлараро ўзаро таъсири текислиги физик дунёнинг қонунлари каби доимий бўлган мезонларни, омилларни, тамойилларни, "қонунларни" қидиришни назарда тутати. Тарихий тадқиқотлар турли хил тарихий даврларда волонтерлик фаолиятининг муҳим хусусиятларини таҳлил қилишга, унинг ўтмишдаги институционал хусусиятларини баҳолаб, ҳозирги пайтда мустаҳкамлашга қаратилган. Ушбу ёндашув тарихий фактларни таққослаш, тарихий шахслар ва алоҳида ижтимоий бирликларнинг фаолиятини таҳлил қилиш орқали ижтимоий ҳаётда волонтерлик фаолиятининг шаклланиши ва мустаҳкамланишини акс эттиради.

Тарихий ёндашув инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида тўплаган волонтерлик тажрибасидан самарали фойдаланишга қаратилган. У волонтерлик фаолиятининг генезисини алоҳида мамлакатлар маданий ва тарихий ривожланишининг бир қисми сифатида тушутилади. Тадқиқотчилар ҳар бир мамлакатда бир неча асрлар давомида мавжуд бўлган жамоавий даражадаги инсонларни ўзаро қўллаб-қувватлашнинг ўзига хос анъаналарига эга эканлиги ва уларнинг кўплари ижтимоий ҳулқ-атвор шакли сифатида замонавий волонтерлик тушунчаси билан кесишганлигини исботлайдилар.

Замонавий ижтимоий-маданий шароитда, давлатлар ва жамиятлар алоҳида якка ривожланмайди, вақт ва макон чегаралари йўқ қилинади, шундай шароитда волонтерлик феноменини ўрганишда социологик ёндашув энг самарали ҳисобланади. Унинг моҳияти волонтерлик бутун ижтимоий тизимнинг ажралмас таркибий қисми сифатида энг муҳим ижтимоий ҳодисалардан бири эканлигини, унинг жамиятга ва жамиятнинг унга таъсирини ўрганишни тизимли равишда тушунишдан иборат. Социологик ёндашув волонтерлар фаолияти бўйича жамоатчилик фикрини таҳлил қилишга, уларнинг фаолиятига муносабатни баҳолашга қаратилади. Кўриб чиқиётган ҳодисанинг объектив хусусиятлари ва субъектив баҳолари бўйича тадқиқотлар комбинациясини ўз ичига олади.

Бугунги кунда жамиятни унда волонтер бўлган инсонлар ҳамжамияти, волонтерлар фаолиятини тартибга солувчи ижтимоий институтларсиз тасаввур этиб бўлмайди, уларнинг ижтимоий фаоллигини белгиловчи волонтерлик кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий жараёнлар ҳам бундан мустасно эмас. Социологик билимлар доирасида волонтерликни ҳар хил нуқтаи назардан кўриб чиқиш, ижтимоий ўзаро таъсирнинг макро, мезо ва микро даражаларида, ҳодисанинг ўзи учун ижтимоий аҳамиятга эга хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ўрганиш мумкин.

Умуман олганда, ушбу бўлимда таҳлил қилинган ҳар бир ёндашув ўзига хос устунликларга эга, ижтимоий ҳодиса сифатида волонтерликнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратади ва уни турли нуқтаи назардан кўриб чиқишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Кудринская Л.А. Добровольческий труд: опыт теоретической реконструкции / МГУ. М. 2006. С. 32.
2. Луговая Е.А. Феномен добровольчества в социокультурном пространстве России. автореф. дис. ... канд. культ. Наук / СГТУ. Саратов. 2012. С. 8.
3. Черепанова Н.В. Социальное обучение в добровольческом движении: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Сев. Кавказ. гос. тех. у-т. Ставрополь. 2006. С. 6.
4. Гринь А.В. Системные принципы организации объективной реальности. М. : МГУП, 2000. 300 с.
5. Дворко С.Б. Философия добровольчества. 2005.[Электронный ресурс] . URL: [http://www. razmah. ru/showarticle. asp?id=2298](http://www.razmah.ru/showarticle.asp?id=2298). (дата обращения : 21. 01. 2013).
6. Salamon M., Wardell F., Lishman J. Measuring the economic value of volunteer work globally : concepts, Estimates and a roadmap to the future // Annals of Public and Cooperative Economics. Johns Hopkins University. USA. 2011. № 82(3). P. 224.
7. Зинатулин А.М., Карсева Л.А. Экономико-теоретический подход к организации добровольческого движения // Экономический журнал. 2011. Т. 23, № 3. С. 111–121.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Волонтерлик фаолияти тўғрисида”ги қонуни. <https://lex.uz/docs/4623999>
9. Абдалиева Л.В., Григорович М.В. Психологические аспекты добровольческой деятельности в подростковом возрасте // Вестник ТГУ. 2011. № 7 (99). С. 100.

УДК: 372.881.111.1:37.01:007

Турсунмурод МАМАТҚОБИЛОВ,
Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари
Академиясининг Гуманитар фанлар кафедраси доценти
сиёсий фанлар номзоди

ТошДТУ доценти, ф.ф.ф.д. Бердиев Х.А. тақризи асосида

MOTHERLAND IS SACRED, IT IS AN HONORABLE DUTY TO PROTECT IT!

Abstract

The article emphasizes the importance of the role of peace and stability in the organization of social and spiritual and educational work, as well as the importance of living and working with a sense of belonging to every citizen of the country.

Key words: spiritual and educational work, activities of leading cadres, social and cultural life, patriotism.

РОДИНА СВЯТАЕТСЯ, ЗАЩИТИТЬ ЕЕ ПОЧЕТНАЯ ОБЯЗАННОСТЬ!

Аннотация

В статье подчеркивается важность роли мира и стабильности в организации социальной и духовно-просветительской работы, а также важность жизни и работы с чувством принадлежности к каждому гражданину страны.

Ключевые слова: духовно-просветительская работа, деятельность руководящих кадров, общественно-культурная жизнь, патриотизм.

БАТАН – МУҚАДДАС, УНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ШАРАФЛИ БУРЧДИР!

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий ва маънавий-маърифий ишларнинг ташкил этилишида тинчлик ва барқарорликнинг роли муҳим эканлиги ҳамда бу борада мамлакатда яшовчи ҳар бир фуқароннинг дахлдорлик туйғуси билан яшаши ва меҳнат қилиши муҳимлиги мақолада акс этган.

Калит сўзлар: маънавий-маърифий ишлар, раҳбар кадрларнинг фаолияти, ижтимоий ва маданий ҳаёт, ватанпарварлик.

Қириш. Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар замирида ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва савдо-иқтисодий масалалар муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун ҳам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни, тобора юксалиб боришида тинчлик, барқарорлик ва инсонпарварлик тамойилига таянган ҳолда юртимизда яшаётган ҳар бир инсоннинг ҳаёти, орзуси, дарду армонларини эътиборимиз марказига қўйишни ва бу борадаги вазифалар самардорлигини оширишни, энг муҳим масала сифатида кун тартибига қўймоқда. Айни ижтимоий сиёсат нуктаи назаридан жойларда иш ўринларини ташкил этиш, тадбиркорлик ва хусусий мулк ривожига кенг имконият очиб бериш, ёшлар, хотин-қизлар, кексалар ва ногиронларга ғамхўрлик кўрсатиш, муҳтож инсонларга эътибор қаратиш масалалари, қабул қилинаётган давлат дастурларида ўз аксини топмоқда. Мустақилликнинг 29 йиллиги муносабати билан қабул қилинган “Сен қудрат манбаи, саодат маскани, жонажон Ўзбекистони!” деган ғоя негизида улкан тарихий тажрибалар турибди. Шунингдек, истикболдаги режаларимизга мувофиқ, Ўзбекистон миллий тикланишдан миллий юксалиш сари дадил илгарилаб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари олий бош Қўмондониди, Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари ҳарбий хизматчиларининг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғриси-

да” 2018 йил 4 августдаги ПҚ-3898-сонли қарори ва шу асосда жорий этилган Қуrolли Кучлар тизимида маънавий-маърифий ишлар самардорлигини ошириш концепциясига мувофиқ “Ватан-муқаддас, уни ҳимоя қилиш шарафли бурчдир!” ғояси илгари сурилди. Шунингдек, Қуrolли Кучлар тизимида ҳафтанинг ҳар жума куни “Маънавий юксалиш ва ватанпарварлик куни” этиб белгиланганлиги замирида эса ҳарбий хизматчиларнинг маънавий-руҳий тайёргарлигини рағбатлантириб бориш лозимлиги белгиланган. Мақсад мамлакатимиз суверенлигини, ҳудудий яхлитлигини, халқимиз тинчлигини садокат билан ҳимоя қилиш энг олий вазифа сифатида эътироф этилади.

Юртимизда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини таъминлаш, Ватанимизни ҳар томонлама тараққий эттириш, унинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини юксалтириш борасида кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Демак, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси, шунингдек, “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили” давлат дастури, “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла”, “Ҳар бир оила тадбиркор”, “Ёшлар-кечажигимиз”, “Беш ижобий ташаббус” каби муҳим дастур ва режалар доирасида олиб борилаётган ислохотларнинг маъно-мазмунидан келиб чиқиб, мазкур қарорнинг асосий ғоявий тамойилларида инсон омили юқори ўринга қўйилган.

Тадқиқот методологияси. Биз Президентимиз бошчилигида эркин бозор иктисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидан бораётган Ўзбекистан сиёсатида, бутун эътибор жамият тараққиётига қаратилганлигига амин бўлдик. Давлат бошқарувини эркинлаштириш, давлат ва жамият қурилишини такомиллаштиришга йўналтирилган кенг қамровли ислохотларнинг амалга оширилишида жамоат ташкилотлари, сиёсий институтлар ва оммавий ахборот воситаларининг фаолияти бугунги жараёнлар билан ҳамоҳанг бўлмоқда. Давлат ва унинг сиёсати фақат халқ манфаатига, мамлакат фуқаролари осойишталиги ва барқарор турмушини таъминлашга қаратилганлиги қабул қилинаётган қонунларда, Президент фармонлари ва қарорларида ўз ифодасини топомқда ҳамда ҳаётга татбиқ этилмоқда. Бу эса жамиятнинг моддий-маданий киёфасини белгилаш билан бирга мамлакат фуқароларининг маънавий-маърифий, ахлоқий тафаккур ва дунёқарашига, руҳий кечинмаларига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ана шунинг ўзи давлат билан фуқаро, ҳокимият билан аҳоли ўртасидаги муносабатларни адолатга таянган ҳолда уйғунлашиб кетиш имкониятини яратади. Юртбошимиз раҳбарлигида халқимиз тинч-осойишта ҳаёт кечирмоқда, мамлакатимизда қадам-бақадам ижобий иктисодий ўзгаришлар содир булмоқда. Тадбиркор, билимдон, меҳнатсевар кишилар учун янги имкониятларга йўл очилмоқда.

Халқ, давлат идораларига эмас, балки, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак, деган тамойил ҳаётга кенг татбиқ этиляпти. Суд-ҳуқуқ тизимида адолатга эришиш, фуқароларнинг эртанги кунга бўлган ишончини таъминлаш масаласи ҳамда давлат органлари фаолиятига ҳолис баҳо бериш орқали инсон омилини юксалтириш лозимлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Қабул қилинган қонунларнинг ҳаётийлиги ва ижроси таъминланиши жамиятда устуворлик касб этиши керак. Эндиликда давлат ва нодавлат секторда ҳамда бутун ишлаб чиқаришда мутахассис ходимлар, иктисодий ислохотларга тезда аралашиб кетувчи хизматчилар, бозор муносабатлари талаблари билан ҳозирги илғор жаҳон технологияси талабларига жавоб берувчи кадрлар зарур. Шунинг учун ҳам умумий ишлаб чиқаришдан илғор технологияларга асосланган ишлаб чиқаришга ўтиш, маҳсулотлар экспорти ҳажмини кўпайтириш ва бугунги бозор шароитида янгича фикрлайдиган ходимларни тайёрлаш муҳим вазифа ҳисобланади.

Мамлакатимизда Президентимиз ташаббуси билан ҳафтанинг ҳар пайшанба куни Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси куни, деб эълон қилинганлиги ҳамда сайёр суд мажлисларининг ўтказилаётганлиги, халқ билан очик ва самарали мулоқот олиб бориш тизимининг йўлга қўйилаётганлиги демократик принципларнинг амалда намоён бўлаётганлигидан далолат.

Таркибий ислохотлар қўламларини янада чуқурлаштириш ва кенгайтириш, иктисодиётни модернизациялаш, барқарор ва мутаносиблаштирилган макро-иктисодий кўрсаткичларни таъминлаш, инвестиция киритиш, эркин иктисодий зоналарни ривожлантириш, хусусий мулкчилик секторини мустаҳкамлаш ва бизнес учун қулай муҳитни янада яхшилаш, аҳоли даромадлари ва турмуш даражасининг муҳим шарти сифатида аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш, экс-

портни ҳар томонлама рағбатлантириш борасида давлатимиз раҳбари томонидан амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар мамлакатимиз тараққиётини белгиловчи муҳим омил сифатида эътироф этилмоқда.

Эндиликда, Олий Мажлис Сенати аъзолари ва Қонунчилик палатаси депутатлари ҳар ойнинг охириги ўн кунлигида ўз сайловчилари билан учрашиб, аҳолини қийнаётган муаммоларни қонуний ҳал этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқаётганлиги, ҳокимият вакиллари фуқароларнинг муурожаатларига бефарқ бўлмаётганлиги ҳам жамиятда юз бераётган ўзгаришларга инсонларнинг дахлдорлик ҳисси билан яшашига замин яратмоқда. Айни пайтда пухта ўйланган қатъий пул-кредит сиёсатини изчил давом эттириш, янги иш ўринларини яратишга муҳим масала сифатида қаралмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги дунё ахборот хуружини бошдан кечирмоқда. Шу сабабли ҳам аҳоли тафаккурида ахборотни ўзлаштириш энг долзарб масалалардан бири бўлиб бормоқда. Энди барча шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг қизиқиши, қайфияти, ижтимоий ҳолати таҳлил этилар экан, ишсиз қатламни иш ўринлари билан таъминлаш муҳим масала бўлиб қолаверади. Бунда нодавлат секторни тараққий эттириш ҳам энг муҳим самарали воситалардан биридир. Чунки фуқаролик жамияти шаклланишида нодавлат сектор бошланғич бўгин сифатида баҳоланади. Айни шу жараёнларда инсон ўзининг ижтимоий муаммоларини ҳал этишда жамиятнинг субъекти сифатида намоён бўлади. Бизнинг беғамлигимиз, лоқайдлигимиз ва ишимиздаги баъзи камчиликларимиз туфайли айрим ёшлар жиноий гуруҳлар, экстремистлар ва ёт, бузғунчи ғоялар таъсирига тушиб қолганлигини тан олишимиз керак.

Бутун юртимиз бўйлаб улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда. Шаҳару қишлоқларимиз киёфаси кун сайин гўзаллашиб, аҳоли учун намунали лойиҳалар асосида арзон уй-жойлар ва инфратузилма тармоқлари барпо этилмоқда. Қайта тикланувчи электр манбалари, тоза ичимлик суви ва табиий газ таъминоти яхшиланяпти. Бозор расталаридидаги мўл-кўлчилик, дастурхонимиз тўкин-сочинлигини айтмайсизми. Буларнинг барчаси, авваламбор, мустақиллигимиз, қолаверса, юртимизда ҳукм сураётган тинчлик-осойишталик шарофатидан. Бу эса барчамизни фидойиликка ундамоқда.

Мамлакатимизда хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, давлатимиз сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланди. Юртимизда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари 138 та миллий-маданий марказга бирилашиб, “Ўзбекистон – умумий уйимиз” шиори остида катта бир оиланинг фарзандларидек, тинч-тотув яшаб келмоқда. Бунинг замирида улкан инсонпарварлик сиёсати турибди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги фармонида мувофик, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ташкил этилди. Бундан қўзланган асосий мақсад эса, жамиятимизда миллатлараро ҳамжиҳатлик ва бағрикенгликни таъминлашга қаратилган давлат сиёсатини изчил давом эттиришдан иборат.

Дунёда глобализация жараёни кучайган, жаҳон миқёсида рақобат, ўзаро қарама-қаршилик тобора авж олаётган, радикализм, терроризм, экстремизм, прозели-

тизм ва “оммавий маданият” каби таҳдидлар кенгайиб бораётган ҳозирги замонда доимо огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз керак. “Ўз уйингни ўзинг асра”, “Ўз болагини ўзинг асра” ғоялари орқали сафарбарлигимизни янада оширишимизни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Мамлакатимиз чегаралари хавфсизлигини таъминлаш, Қуролли Кучларимизнинг жанговор салоҳиятини кучайтириш, навқирон йигит-кизларимизни том маънода ватанпарварлик руҳида тарбиялашимиз даркор.

Шунингдек, бугунги пандемия даврида ижтимоий-сиёсат марказида давлатимизнинг ўзи турганлиги ва бунга ҳамкор сифатида халқимизнинг фидойи инсонлари томонидан саховат ва кўмак тадбирларининг ташкил этилаётганлиги мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар тамойилида инсонпарварлик хислатларини намоён этади.

Айнан, Қуролли Кучлар тизимида олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар натижаси ўлароқ, буюк аждодларимиз – Широқ, Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Нажмиддин Кубро, Амир Темур, Бобур каби қаҳрамонларимизнинг кўрсатган жасоратини ҳарбий хизматчиларимизга

доимо ўрнатилган сифатида кўрсатишдан биз доимо фахрланамиз. Ҳозирги кунда Қуролли Кучларимиз ташкилий ва таркибий жиҳатдан анча такомиллашди. Тузилмаларнинг ҳаракатчанлиги, жанговор қобилияти, ҳарбийларнинг жисмоний ва маънавий тайёргарлиги ошди. Қисм ва бўлинмалар замонавий қурол-яроғ ва жанговор техника билан таъминланган. Қуролли Кучларнинг юксак жанговорлик қобилияти иқтисодий, сиёсий, стратегик ҳамда ҳарбий-техникавий ва илмий куч-қудратини ривожлантириш орқали Ўзбекистон халқининг жипслиги ва ҳар бир фуқарони ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг энг муҳим принципи ҳисобланади. Демак, ҳарбий соҳадаги кенг кўламли амалга оширилаётган ишлар туфайли қатъий интизом, маънавий-маърифий тафаккур юксалади.

Хулоса ва тақлифлар. Мухтасар қилиб айтганда, Президентимиз Шавкат Мирзиёев бошчилигида мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларга ҳар биримиз ўз ҳиссамизни қўшишимиз керак. Зеро, юксак фуқаролик масъулиятининг жамиятга дахлдорлик туйғуси билан уйғунлашуви буюк мақсадларимизнинг амалга ошишида мустаҳкам пойдевор бўлмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Мукаддима қисми. –Т.: Ўзбекистон, 2016. 3 бет
2. Мирзиёев Ш.М. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак”. –Т.: Ўзбекистон, 2017. 117 бет
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Янги Ўзбекистон газетаси. 2020 йил 25 январь. 1 сони
4. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2012. 53 бет
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2004. 27 бет
6. Sharipova D. et al. Bilingualism As A Main Communication Factor For Integration Among Nations In Transoxiana. Modern Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2019. – Т. 2. – №. 2. – pp. 15-23.
7. Sharipova D., Ibatova N. The translation of phraseological units into uzbek //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – pp. 649-651.
8. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. Symbols and Images in Uzbek stories //Proceeding of The ICECRS. – 2020. – Т. 5.
9. Sharipova D., Muhammadiyeva N., Mohigul Q. The Translation of Grammatical Discrepancies //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – Т. 24. – №. 1.
10. Sharipova D.Sh., Mavlonova U.K., Ibatova N.I. BEHAVIORAL LANGUAGE ETIQUETTE IN UZBEK PROVERBS AND SAYINGS// Vestnik nauki i obrazovaniya 11-3 (89), 2020.

Дилрабо МАМАТҚУЛОВА,
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот
технологиялари университети
Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси
E-mail: mydilrabo@gmail.com

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳарбий авиация билим юрти доценти фал.ф.н. З.П. Надинова таҳрири асосида

LEGAL RELATIONSHIP OF NATIONAL PSYCHOLOGY AND RELIGIOUS CONSCIOUSNESS

Abstract

The article deals with ethnos, ethnic, national consciousness, material, spiritual, customs, language, beliefs, religious consciousness. The formation and development of national psychology and religious consciousness are analyzed in the socio-economic, cultural and spiritual maturity of individual peoples in social development, the concept of ethnos, ethnic communities, the formation and development of history. At the end of the analysis, the spiritual characteristics of any people, the specificity of their natural-historical, socio-economic, political and cultural conditions are reflected.

Key words: ethnology, ethnography, ethnos, faith, ethnogenism, customs, rituals, individual, individual.

ПРАВОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ И РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются этнос, этническое, национальное сознание, материальное, духовное, обычаи, язык, верования, религиозное сознание. Становление и развитие национальной психологии и религиозного сознания анализируются в социально-экономической, культурной и духовной зрелости отдельных народов в социальном развитии, концепции этноса, этнических общностей, становлении и развитии истории. В конце анализа отражаются духовные особенности любого народа, специфика их природно-исторических, социально-экономических, политических и культурных условий.

Ключевые слова: этнология, этнография, этнос, вера, этногенизм, обычаи, ритуалы, индивид, индивид.

МИЛЛИЙ ПСИХОЛОГИЯ ВА ДИНИЙ ОНГНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИК ҚОНУНИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада этнос, этник, миллий онг, моддий, маънавий, урф-одатлар, тил, эътиқод, диний онг ҳақида тўхталиб ўтилган. Миллий психология ва диний онгнинг шаклланиши ва ривожланиши ижтимоий тараққиётдаги муайян халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий камолоти, этнос, этник жамоаларнинг тушунчаси, тарихий шаклланиши ва ривожланиши таҳлил қилинган. Таҳлил якунида ҳар қандай миллатнинг маънавий хусусиятлари, уларни табиий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий шарт-шароитларининг ўзига хослиги акс эттирилган.

Калит сўзлар: этнология, этнография, этнос, эътиқод, этногенизм, урф-одатлар, маросимлар, индивидуаллик, индивид.

Қириш. Миллий психология ва диний онгни шаклланиши ва ривожланиши ижтимоий тараққиётдаги муайян халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий камолоти билан узвий боғлиқдир. Зеро, миллий онг миллатларнинг шаклланиши билан миллат эса этник жамоани вужудга келиш тарихи ва ривожланиши билан диалектик боғлиқдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Этнос, этник жамоа тушунчаларини ўрганиш ва унга мос тарифлар бериш XIX-асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Этник жамоа, миллат тарихий тараққиётдаги индивидуалликнинг шакли сифатида шаклланади ва намоён бўлади. Унга олимлар томонидан бир қанча тарифлар берилган. Масалан, бир гуруҳ олимлар С.М.Широкагаров, С.А.Токарев этнос – бу бир тилда сўлашувчи, ўзига хос турмуш тарзи, дин бирлиги сингари ижтимоий алоқа шакллари натижасига асосланган ўзига хос кишилар гуруҳидан иборатдир, десалар, иккинчи гуруҳ олимлар этносни тарифлашда халқларнинг тарихий яшаш жараёнида бошқа халқлардан фарқ қиладиган моддий, маънавий, урф-

одатлар, тил, эътиқод, дин сингари бир қатор белгилар ташкил этади. [П.И.Кушнер, И.Н.Чебоксаров].

Юқорида этносга берилган таърифларда фарқлар борлиги кўзга ташлансада маълум жиҳатдан яқинлик мавжуд. Аммо, шуни эътиборга олиш керакки, ҳар бир этнос тарихий тараққиёт давомида ўзига хос бўлган белгиларини ўзгартириш ва айрим янги белгиларни вужудга келиши мумкин. Бундай тарихий шароитда ҳам этносни ўзига хос хусусиятини доимо саклаб қолиши – бу унинг ижтимоий жараёнларнинг маҳсули эканлигини ва ижтимоий ходисалигини кўрсатади.

Олимларимизнинг фикрича этнос тушунчаси кишилар ижтимоий гуруҳларининг тарихий вужудга келган жамоаси бўлиб, у табиий, тарихий йўл билан пайдо бўлади ва ривожланади, улар жамоа гуруҳига қирадиган кишиларнинг хоҳиши иродасига боғлиқ бўлмасдан, ўз-ўзини қайта етиштириш ҳисобига мунтазам кўп асрлар яшашга қобил ижтимоий гуруҳлардир.

Бирок этнос, этник жамоаларнинг тушунчаси, тарихи шаклланиши ва ривожланиши хусусида

олимлардаги мунозарали фикрлар ҳаттоки ҳозиргача давом этади. Буни этнос ва этник жамоа тушунчаларини белгилашда ва улар ўртасидаги фарқни кўрсатишда, низо этносга турлича таърифлар беришда кузатиш мумкин. Айрим олимлар этниклик бу конкрет ҳудудда яшайдиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шароитида тушунарли тилда гаплашадиган ва ўзининг маданий хусусиятларини, мустақил ижтимоий гуруҳ эканлигини англаган жамоалардан иборат, дейдилар. Бошқа олимларнинг фикрича этник жамоа бу тил, ҳудуд, маданият ва турмушнинг баъзи белгиларининг бирлиги асосида шаклланидиган ижтимоий жамоанинг кўринишидир, десалар, яна бошқа олимлар бу тушунчани миллийлик номига эга бўлиш, тил, ҳудуддан ташқари психик хусусиятлари, маданияти, шунингдек, жамият аъзоларининг ташки муҳитга бўлган муносабатлари нормалари, жамоа кишиларининг биологик, ижтимоий шарт-шароитлар асосида бўладиган никоҳ муносабатлари, муомала, маиший турмуш фаолиятидан иборат, дейдилар.

Бундан кўринадики, олимларнинг фикрича этникликни таърифлашда ҳам ўхшашлик ҳам фарқ қиладиган томонлари бўлишига қарамай улар бири-бирларини тўлдирдилар.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотимиз натижасида олимларнинг фикрига суяниб этниклик ва этник жамоа тушунчалари, уларнинг миллатларнинг шаклланишига олиб келган томонлари ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- биринчидан, ҳар қандай этнос ва этник жамоа жамият тараққиёти қонуният асосида ижтимоий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар асосида вужудга келади ва ўзига хос белгилар – тил, ҳудуд, маданият қабилаларга эга бўлади;

- иккинчидан, этносни фақат биологик алоҳидалик деб чегаралашга қўшилиб бўлмайди. Этносга биологик жамоа сифатида, инсоний популяция билан боғлиқ ҳолда ўзини такрорлаш томонини инкор этмагани ҳолда уни аввало ижтимоий организм эканлигини унутмаслик зарур, яъни у ижтимоий жараённинг маҳсули, ижтимоий ҳодисадир;

- учинчидан, этнос маълум ҳудудда яшайдиган, ўзига хос нисбатан барқарор тил ва маданиятга эга бўлган, айтиш чоғда ўзларинг бирлигини бошқа жамоалардан тафовутини англаган, ўз номини ифодалайдиган кишиларнинг тарихий таркиб топган мажмуидир. Шу маънода “этнос” термини “миллат” деган сўзга бир мунча мос тушади. Бу фикрни исботи учун турли мамлакатларга тарқалиб кетган ва битта миллатга тегишли бўлган кишилар гуруҳининг қаерда яшайдиган қатъий назар улардаги умумий бирлик сақланиб қолганлигини кўрамиз. Масалан, яҳудийлар, эмиграция қилинган немислар, руслар, корейлар ва бошқалар. Ўзбеклар эса Афғонистонда бир миллион олти юз мингдан кўпроқ, Хитойда ўн уч мингга ташкил этади. Уларда ҳудудий иқтисодий давраларга бўлган муносабатлар умумий бўлмасда, аммо миллатга хос кўп томонлари-маданияти, урф-одати, тили ва бошқаларнинг сақланганлигини кўрамиз;

- тўртинчидан, этноснинг тузилиш шакллари ва ролини бажарадиган ижтимоий институтлар мавжуддир. Улар “этник ижтимоий ташкилот”ни ташкил этишга кўмаклашади. Олимларнинг фикрича, этнос умумий жамоа сифатида фақат ҳудудий-сиёсий эмас, балки ижтимоий-иқтисодий бирликларга ҳам эгадир. Бу ижтимоий этник жамоани моҳиятини тушуниш учун

уларни қайси ижтимоий-иқтисодий босқичларга тегишли эканлигини аниқлаш муҳим. Олимларнинг тадқиқотида тарихда бундай жамоаларнинг уч типни борлиги кўрсатилади: ибтидоий жамоа тузуми даврида қабилла ёки қон-қариндош қабилалар гуруҳи; қадимги дунё ва ўрта асрлар даврида халқлар гуруҳи, кейинги ва янги давларлар учун – миллат;

- бешинчидан, этник жамоаларнинг юқори шакли миллатдир. Зеро, этнос билан миллат ўртасида муайян фарқлар мавжудлигини кўрамиз. Буларга а/бир этнос таркибида ўнлаб миллатлар бўлиши мумкин; б/этнос миллат шаклланишидан олдинги даврни ташкил этади; в/баъзан этнос миллатнинг бир қисmini англатиши мумкин. Бунга миллат таркибига кирган турли этник диний гуруҳлар мисол бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Демак ҳар қандай миллатнинг шаклланиши муайян миллат босиб ўтган тарихий тараққиётидаги этнос ва этниклик жамоаси тарихидан ажралмасдир. Ҳар бир этнос ва этник жамоа эса ўзининг узоқ ўтмишига бой моддий ва маданий тарихига эга. Ҳозирги халқ ва миллатларнинг шаклланиши тушуниб етамиз. Юқорида таъкидланганидек, миллатларнинг шаклланиши кейинги даврга тўғри келади. Яъни капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб борган сари бу жараён тезлашади. Демак, миллий онг шаклланиши учун ҳам қулай вазият вужудга келади. Миллий хусусият, миллий белгиларнинг қирралари ойдинлаша боради. Бу ҳолат миллий онгда секин-аста ўз аксини топади.

Хўш, миллий онг шаклланиш жараёнини айтиш даврадан бошланган деса бўладими? Бунга икки хил жавоб мавжуд:

- биринчидан, ҳақиқатдан ҳам миллатларнинг шаклланиш жараёни билан миллий онгни ривожланиши тезлашади;

- иккинчидан, миллий онг фақат шу даврнинг маҳсули деб қараш хатоликка олиб боради.

Чунки миллат шаклланишда кечган тарихий жараён, ҳар бир этнос ва этник жамоадаги бошқа жамоалардан фарқ қилувчи ўзига хос томонлари узоқ ўтмишдан бошлаб миллат бўлиб шаклланишда сақланиб келган ва улар кишилар онгида ўз аксини топган.

Афсуски, ўзбек халқи тарихи, унинг миллий онги шаклланишнинг моддий ва маънавий жиҳатларини тадқиқ қилиш репрессия даврида чекланди ёки объектив воқелик бузиб кўрсатилди. Натижада фақат ўзбек халқи эмас, балки халқлар ва миллатлар, этник гуруҳлар тарихи тўғри акс этирилмади. Натижада миллатмизни табаррук деб билган давлат арбоблари, мутафаккирлар, илғор кишилар фикри бўғиб ташланди, қарши чоралар кўрилди, қатағон қилиниб миллатчиликка айбланди. Миллатлар онгидаги ўз тарихига оид хотираларни чиқариб ташлаш мақсадида тарихий обидалар вайрон қилинди, халқ муқаддас деб билган нарсалар унга қарши қилиб кўрсатилди.

Республикамиз мустақиллиги давригача халқимизнинг буюк қаҳрамонлари – Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар, диний олим ва шоирлар – имом ат-Термизий, имом Исмоил Бухорий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Баҳовиддин Нақшбандий ва бошқаларга айбли тамғалар босилган эди. Мустақиллик туфайли Амир Темурдек буюк давлат арбобларининг ҳақиқий тарихини, унинг халққа, маданиятга, миллатга, ижтимоий тараққиётга қўшган улкан хизматларини эндиликда рўй-рост кўрсатилмоқда.

Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.Каримовнинг Амир Темур ва шу каби халқимиз тарихидаги буюк сиймоларнинг номини, қолдирган маданий меросини тиклаш учун амалга оширилаётган ишлар бегараз ва чексиздир. Тошкент шаҳрининг энг гўзал ва кўркем жойларидан бўлмиш марказий хиёбонига Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳайкалини, Темурийлар тарихи музейини ўрнатилиши халқимизнинг миллий ғурурига ғурур қўшди.

Ўзбек халқининг миллий онги шаклланишига унинг маънавий мероси доимо кучли таъсир этиб келган. Аммо бу меросни ўрганишга чек қўйилган оғир ва турғунлик даврида ҳам халқимизда ўз маънавий меросига нисбатан ички интилиш хоҳиши доимо сезилиб турар эди. Мустақиллик туфайли халқимиз унга бемалол муносабат билдириш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлди. Республикамиз Биринчи Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, “Бутун жаҳонга машхур бўлган Беруний, ал-Хоразмий, ибн Сино, Имом Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, Навоий ва бошқа кўпгина алломалар маънавияти кенг ва айни вақти қисмати оғир бўлган сиймолардир. Улар ўзларини ҳақиқатга ташна ва ўзи ҳақиқат бўлган халққа бағишладилар. Буюк аждодларимизнинг энг улуғ номлари, халқ хотираси ва унинг тақдири муносиб давом этишга лойиқдир” [1].

Дарҳақиқат, халқимизнинг жонли тарихида буюк даҳолар, донишмандлар, аллома олимлар эришган ютуқлари, маънавий бойликлари, меъморчилик санъати ва ёдгорликлари, маънавий кадриятлари асрлар оша ўзбек халқи миллий онгини шаклланишига ва уни ҳаётга тadbик қилишга хизмат қилган. Бугунги кунда эса уларнинг қиймати ва салмоғи янада юқоридир. Уларни ўрганиш ва ишларини давом эттириш бугунги истиқлол талабидир.

Хулоса ва тақлифлар. Миллий онгнинг шаклланишида маънавий мерос ва маданиятнинг аҳамияти бекиёс бўлиб, буна инсон психологияси ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Бу ҳолат халқлар, жамоалар, ғуруҳлардаги миллий хусусиятни намоён бўлишида яққол кўринади. Жумладан, Ўзбекистонда яшовчи қорейслар, яҳудийлар, арманларнинг кўпчилиги ўз тилини билмайди, бошқа халқлар маданиятини ўзлаштира борадилар. Аммо улар ўзларининг муайян миллатга мансублигини унутмайдилар. Чунки миллий психология инсон маънавий дунёсини қамраб олади ва миллий онг орқали тушунча, тасаввур, фикрлар сифатида намоён бўлади.

Миллий психология категориясининг илмий таққинида “миллий хусусият”, “миллий характер”, “миллий ғурур” каби тушунчалар борки, уларнинг ҳар

бири ҳақида олимларимиз маълум фикрларни билдирганлар. Аммо уларнинг қарашларида ҳамон бир хил фикрга келингани йўқ. Масалан, П.М.Рогачев, М.А.Свердлин, С.Т.Калбахчан, В.И.Козлов, Г.В.Шелеков сингари олимлар “психик хусусият” миллатнинг этник жиҳатдан табақаланиши учун хизмат қила олмайди, шунинг учунки, синфий жамиятда этник жамоанинг умумий психик хусусияти бўлиши мумкин эмас, деган фикрни қувватлайдилар. Бунда миллатнинг психик хусусияти ёки миллий психологияси ҳақида эмас, балки психологиянинг баъзи бир қирралари ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Яна шундай фикр борки, миллий психологиянинг шаклланиши ва ривожланиши асосан миллатларнинг пайдо бўлиши билан боғланиб, уларнинг этногенез тарихига боғлаш баъзи ҳолларда юзаки тус олади. Бунда миллий психология ва миллий хусусиятни маданият ва турмуш тажрибаларига боғлаш олимлар қарашларида кенг акс этган. Улардан баъзи бирларини келтирамиз. Психик хусусият аънавларининг нисбатан барқарор (одатлар, маросимлар) йўналишига улар ҳаётининг типиклигига тўғри келади; психик хусусият миллий ҳиссиёт билан узвий боғлиқ бўлган миллий характер, одатлар, дид, марказлашган ифодасидир.

Бунга ўхшаш миллий хусусиятга берилган таърифларни бошқа олимларнинг илмий асарларида ҳам учратиш мумкин. Аммо бу таърифларнинг таҳлил шундан далолат берадики, уларда “миллий хусусият” билан “миллий психология” тушунчасини бир-биридан ажратишга уриниш сезилади. Ваҳоланки, улар бир хил маънони билдиради. Фарқ шундаки, миллий психик хусусият миллий психологиянинг умумлашган, уйғунлаган шаклидир.

Юқоридаги фикрларни тадқиқ қилишдан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

-биринчидан, олимларнинг ҳар қандай миллатнинг маънавий хусусиятини улар табиий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий шарт-шароитларнинг ўзига хос акс этишидир деган фикрга қўшилиш мумкин;

-иккинчидан, миллатнинг психик хусусияти ёки миллий психологияси инсон сезгиларининг миллий белгилари, тафаккур қилиш тарзи ва фаолияти, муайян халқ тарихий тараққиётида шаклланган миллий маданияти турмушида миллатга хос намоён бўладиган белгилар йиғиндисидир;

-учинчидан, миллий психология баъзи олимларнинг фикрича [3-37, 4-147] тарих ва ижтимоий муҳитнинг махсули бўлиб, ўтмиш авлодларнинг тажрибалари билан биргаликда шаклланади ва ривожланади деб илмий хулоса қилиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Имон ва ислом.- Т.: “Фан” 1991й. 289 б.
2. Худойбердиев И.Э.-Т.: “Фан” 1993й. 127 б.
3. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография.-М.: Наука 1973.-с 37
4. Жандильдин Н.Д. Природа Национальной психологии.- М.Наука 1989. –с.147
5. Широкогоров. С. М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. М.: Академия фундаментальных исследований. 2012 г с.138
6. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Издательство политической литературы.1986. с.47
7. Кушнер (Кнышев) П.И. Этнические территории и этнические границы. М.: АН СССР, 1951. с. 285
8. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М.: Наука, 1971. - 256 с.
9. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. -Т.:Ўзбекистон 1968.- с.180

Зулфизархон МАМАЖОНОВА,
Андижон давлат университети
Умумий педагогика кафедраси таянч докторанти
E-mail: zulfizar1981@gmail.com

АДУ, п.ф.д. доцент З.Э.Азимова тақризи асосида

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ МОТИВАЦИОН ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН НАЗАРИЯ ВА СТРАТЕГИЯЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчиларнинг мотивацион қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган назария ва стратегиялар хусусида фикрлар билдирилган. Мақолада бир қатор назария ва стратегиялар таҳлили амалга оширилган. Мотивация назариялари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар мавжудлиги аммо, уларнинг фарқли томонлари ва бўлажак ўқитувчиларнинг мотивацион қобилиятларини ривожлантиришдаги ахамияти ёритиб берилган.

Калит сўзлар: мотивация, ички мотивация, ташқи мотивация, мақсад, мақсадга йўналтириш, оқим назарияси, ижодкорлик, танқидий фикрлаш, мотивацияни ўлчаш.

ТЕОРИЯ И СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ МОТИВАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются теории и стратегии, направленные на развитие мотивационных навыков будущих учителей. В статье анализируется ряд теорий и стратегий. Между теориями мотивации много общего, однако подчеркиваются их различия и важность в развитии мотивационных навыков будущих учителей.

Ключевые слова: мотивация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, цель, ориентация на цель, теория потока, креативность, критическое мышление, измерение мотивации.

THEORY AND STRATEGIES OF DEVELOPMENT OF MOTIVATIVE ABILITIES OF FUTURE TEACHERS

Abstract

The article discusses theories and strategies aimed at developing the motivational skills of future teachers. The article analyzes a number of theories and strategies. There are many similarities between theories of motivation, however, their differences and importance in the development of motivational skills of future teachers are emphasized.

Keywords: motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation, goal, goal orientation, flow theory, creativity, critical thinking, measurement of motivation.

Кириш. Мотивация тушунчаси номидан кўри-
ниб турибдики, бизни "ҳаракатга келтирадиган" ички
ва ташқи куч десак адашмаймиз. "Ҳаракатга келтирув-
чи куч" ташқи бўладими ёки ички, амалга оширилган
ҳар қандай фаолиятнинг сифат+қиймат+самарадорлик
даражасини белгилайди. Ваҳоланки, ҳозирги кунда
олий таълим ўқитувчилари бу масалада фаолияти даво-
мида ҳеч қандай тадқиқни амалга оширмаётгани ачи-
нарли ҳолат. Ўқитувчилар учун мотивациянинг етиш-
маслиги анчадан бери талабаларнинг билим олишидаги
энг салбий тўсиқлардан бири бўлиб келмоқда.

Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек,
"юқори малакали кадрлар тайёрлаш борасида олий
таълим тизими олдида бугунги кунда ўз ечимини
кутаётган бир қатор долзарб муаммо ва камчиликлар
сақланиб қолмоқда", "...талабаларда танқидий фикр-
лаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш
кўникмалари шакллантирилмаган"и, "...таълим сифа-
тини таъминлаш соҳасида"[1]ги йўл қўйилаётган
камчиликлар аини ҳақиқат. Қарор ва фармонларда
белгиланган вазибаларни амалга оширишда педаго-
гика олий таълим муассаларида талаба (бўлажак
ўқитувчи)ларнинг мотивацион қобилиятларини ривож-
лантириш олий масалалардан бирига айланмоқда. Бу
мавзудаги тадқиқотларда баъзи назариётчилар шахс-
(ўқувчи-талаба) ўзига ва ўз қобилиятига ишонишни

исботласалар[3,346], бошқалари мақсадга
йўналтиришни биринчи ўринга қўядилар, учинчи
гурӯҳ эса вазибаларнинг қийинлиги индивидуал
мотивацияни шакллантиради, деб таъкидлай-
дилар[6,31]. Аммо, бўлажак ўқитувчининг мотивацион
қобилиятини ривожлантириш хусусидаги фикрларга
алоҳида тўхталиб ўтилмаган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Моти-
вация тушунчаси интуитив равишда жуда оддий бўлиб
туюлиши мумкин бўлса-да, тадқиқотчилар ушбу
концепцияни бир неча жиҳатдан аниқлаганида бой
тадқиқот адабиёти ривожланди[2,191]. Ижтимоий
олимлар ва педагог- психологлар туртки бериш муам-
мосига турли хил нуқтаи назардан ёндашдилар[4,54] ва
таълим тадқиқотчилари ушбу ғояларнинг кўпини
мактаб шароитига мослаштирдилар[2,173]. Аммо,
бўлажак ўқитувчиларнинг мотивацион қобилият-
ларини ривожлантириш хусусида фикрлар илгари
сурилмади. Мотивация назариялари ўртасида жуда кўп
ўхшашликлар мавжуд бўлса-да, тадқиқотчилар
мотивацион ўзгаришга олиб келадиган асосий эътиқод
тизимларини аниқлашда фарқ қиладилар.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотлар даво-
мида билдирилган фикрлар таҳлили, мотивациянинг
турли назариялари билан танишишни таъминлайди,
мотивацияни ўрганиш муҳимлигини тушунтиради,

бўлажак ўқитувчининг мотивацион қобилиятини ривожлантириш ҳамда, улар мотивациясини қўллаб-қувватлаш ва тарғиб қилишда фойдаланиши мумкин бўлган бир нечта амалий стратегияларни кўриб чиқамиз:

Мотивация назариялари (ички ва ташқи). Адабиётларда кенг тарқалган фарқ ташқи ва ички туртки турларини ажратиш туради [4,67]. Ички мотивация - бу машғулоти шунчаки бажаришдан хурсанд бўлиш учун бажаришдир ва бу очиқчасига олий таълимда ва иш шароитида жуда кам учрайди. Ташқи мотивация ёки ташқи мукофот ёки жазо усуллари билан фойдаланган ҳолда талабаларнинг ишларини яқинлаштириш рағбатлантириш [7,81], одатда таълим соҳасида яхши ўқитишнинг душмани сифатида кўрсатилади.

Бу маълум даражада тўғри келади, чунки ўрганиш билан таққосланган бўлгани учун, мукофотлар ёки жазолардан фойдаланиш талабанинг қанча ўрганиши кераклиги чегарасини белгилаб қўяди. Аммо, аслида ташқи туртки беришнинг хилма-хил шакллари мавжуд ва уларнинг барчаси ҳам талабаларни ўрганиш қувончидан бефарқлик ва ажралиш йўлига олиб бориши мумкин эмас. Масалан, ташқи мотивацияга эга бўлган бир талаба муваффақиятсизликдан ва ота-она ва ўқитувчининг ғазабидан кўрққани учунгина ишлаши мумкин.

Бошқаси яхши ўқиши мумкин, чунки улар таркибда касб эгаси бўлиш орзуси сари интилиш мавжуд бўлади. Ушбу мисолларда келтирилган талабаларнинг иккаласи ҳам ички мотивацияга эга эмаслар - уларнинг мақсадлари оддий машғулотлардан завқланишдан йироқда. Бироқ, иккинчи талаба, эҳтимол, ушбу ташқи мукофотларнинг кадр-қимматини тушунганлиги сабабли, ўз билимларини ўрганишда кўпроқ мустақил ва ўзини ўзи бошқариши мумкин. Ушбу туртки янада барқарор, чунки у ўқитувчилар ёки ота-оналардан доимий таҳдид ва совғаларни талаб қилмайди. Шунингдек, ташқи мотивация ички мотивацияга олиб келиши мумкин деган баъзи бир тадқиқотлар ҳам мавжуд. Талабалар ташқи мотивация билан боғлиқ сабабларга кўра бирон ишни бошлаши мумкин, аммо топшириқ билан шуғулланиш ва уни кадрлаштириш ўрганиш жараёнида ички мотивацияга эга бўлишади. Мақсад сари интилиш юзага келади.

Демак, биз мақсадлар назариясини ҳам кўриб ўтишимиз керак:

Муваффақият мақсадлари назарияси барча мотивацияни мақсадга йўналтирилганлиги билан боғлаш мумкинлигини таъкидлайди. Ушбу назарияга кўра, мақсаднинг икки шакли мавжуд: ишлаш мақсадлари ва ўзлаштириш мақсадлари. Ишлаш мақсадлари ўз тенгдошлари олдида ақли бўлиб намоён бўлиш ёки устунлик туйғусига эришиш орқали ўз нафсини қондиришга асосланган. Ўзлаштириш мақсадлари, улар айтилганидек, маҳорат ёки концепцияни тўлиқ эгаллашга интилишдан келиб чиқади. Ўзлаштириш мақсадларига эга бўлган талабалар лойиҳани минимал талабларга жавоб беришдан кўра, улар билан фахрланишганда тугатадилар. Баҳолаш учун топшириқни топширгандан кейин ҳам, улар бу ҳақда мулоҳаза юритишлари ва аниқлик киритишлари мумкин. Ўзлаштириш мақсадлари асосан аввалги назариядаги ички мотивация билан мос келади.

Таълим соҳасидаги баъзи тадқиқотчилар эришилган мақсадлар назарияси концепциясини янада чуқурроқ ўрганиб, ёндашув ва ўзини тутиш хатти-ҳаракатларини психологиядан қабул қилишди. Номидан кўриниб турибдики, яқинлаштириш мақсадларига эга бўлган талабалар фаол равишда бошқалардан устунроқ бўлишга интилишади, қочиш мақсадларига эга бўлганлар ўзларини пастроқ деб ҳисобламаслик учун фаол ҳаракат қилишади. Камроқ ўрганилган бўлса-да, яқинлаштириш ва қочиш йўналишлари ўзлаштириш мақсадларига ҳам тегишли.

Таҳлил ва натижалар. Бундан кўриниб турибдики, кутилаётган қиймат назарияси ҳам бу ўринда аҳамиятли:

Мақсадга йўналтириш, кутиш қиймати назариясида таърифланганидек, қатъий вазифа орқали қатъийликка кучли таъсир кўрсатади. Ушбу моделга мувофиқ, тахминлар ва кадрлар ишлаш ва вазифаларни танлашга бевосита таъсир қилади. Ушбу назариянинг иккита асосий компоненти мавжуд:

— Биринчидан, талабанинг саъй-ҳаракатлари, улар танлаган қийинчилик даражаси ва пировард натижада уларнинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлигини кутишларига амал қилади.

— Иккинчидан, талаба малака ёки концепцияни ўрганишни қанчалик кадрлаштириш уларнинг саъй-ҳаракатлари ва ушбу кўникма ёки тушунчани ўзлаштиришга бевосита таъсир қилади. Кутиш ва кадрларнинг эътиқод таъсирида ўз ваколатига бўлган ишонч (акс ҳолда ўзини ўзи самарадорлиги деб аташади) ва вазифанинг қийинчилигига боғлайдилар. Агар талаба илгари шунга ўхшаш топшириқни бажараётганда яхши ишлаганини ёки ўзини қониқтирилганлигини эсласа, улар ўзларини ҳозирги топшириқ устида қаттиқ ишлашга ундашади. Аммо, агар талаба ушбу машғулоти бажариш жуда қийин бўлганини эсласа ва улар ҳафсаласи пир бўлган бўлса ёки етарлича қийин бўлмаган ва улар зеркиб қолишган бўлса, улар у билан шуғулланиши эҳтимолдан йироқ эмас.

Ушбу эътиқодлар, мақсадлар ва хотиралар, шунингдек, талабаларнинг бошқа одамларнинг уларга бўлган муносабати ва уларга бўлган умидлари ҳақидаги эътиқодлари ва аввалги ютуқ натижаларини ўзларининг шарҳлари билан таъсирланади. Талабаларнинг тушунчалари ва талқинларига қўллаб-қувватловчи ва маданий омиллар, айниқса, дўстлари, ота-оналар ва ўқитувчилар таъсир кўрсатади.

Оқим назарияси. Оқим психологик ҳолат сифатида тавсифланади, бунда шахс мулоқот ички мотивацияга эга бўлиб, уларнинг вақт ҳисси сусаяди. Талабалар маҳоратга йўналтирилган вазифалар пайтида оқимни бошдан кечиришади. Бу ҳолат ўз-ўзини англайдиган фикрлар ва ҳис-туйғуларнинг пасайиши билан бирга келади. Талаба бутун ўқув жараёнида ҳайрат, чалкашлик, ҳавотир ва ночорлик каби бошдан кечириши мумкин бўлган турли хил психологик ҳолатлар мавжуд бўлса-да, оқим таълимнинг энг самарали ҳолатидир.

Талабалар оқимни бошдан кечириётганда нафақат кўп нарсаларни ўрганадилар, чунки уларнинг ўрганишлари ички мотивацияга эга, балки улар ўқитувчиларнинг доимий ишларини давом эттирмасдан давом этадилар. Ушбу талабалар ўқув жараёнини минимал талаблардан ташқарида ёки ҳатто таълим жараёнидан ташқарида давом эттиради. Оқим ҳафсаласизлик шароитида содир бўлади дейилади:

талаба учун жуда кийин бўлган вазифалар кўнгилсизлик ва ночорликни келтириб чиқаради, жуда осон бўлган вазифалар эса ўқувчининг зерикашини келтириб чиқаради ва бу иккала рухий ҳолат ҳам талаба билан алоқани узишга олиб келадиган фаолиятга айланади. Мумкин бўлган тақдирда, талабаларнинг индивидуал қобилиятини фарқлаш талабаларга амалдаги қобилиятларга хос бўлган кўникмалар ва тушунчаларни амалда қўллашга имкон беради.

Ушбу назарияларнинг ҳар бири мотивациянинг мослашувчанлигига ишора қилади. Табиий генетик ўзгарувчанлик талабанинг туғма интилишидаги фарқларга олиб келадиган бўлса, ҳар бир талабада ўз мақсадларига эришишга интилиши албатта мавжуд бўлади. Демак, бизнинг ўқитувчилик вазифамиз - ижтимоий фанлар бўйича тадқиқотлар натижасида билганларимизни атроф-муҳит, кўрсатмалар ва талабаларнинг ғайратини ривожлантиришга қаратилган тадбирларни яратиш ва қўллашдир.

Баъзи назарийчилар мотивацияни шахснинг барқарор хусусияти деб таснифлайдилар[5,68], бошқалари бунини аниқроқ вазифа деб билишади. Шахсий-ўзига хос мотивация барча фаолият йўналтирилганлигини тавсифлайди, вазифаларга хос мотивация эса фаолиятнинг жозибдорлигига боғлиқ. Иккала шаклни ижобий кучайтириш, жуда кийин вазифалар, ўзлаштиришга йўналтирилган мақсадлар ва муваффақиятга эришиш учун кўп имкониятлар ёрдамида такомиллаштириш мумкин. Чунки изланишлар шуни кўрсатадики, кичик муваффақиятлар ҳам талабаларни рағбатлантиради. Шахсий-ўзига хос мотивация, мотивацияга эга одам бўлишга генетик мойиллик билан бир хил эмас. Ҳар қандай шахс ўзига хос қўллаб-қувватлашлар ва стратегиялар орқали ғайратли дунёқарашга эга бўлиши мумкин. Ушбу манба мотивацияни шахсга хос хусусият сифатида қаратади, чунки ушбу аргумент бўйича тадқиқотлар етарлича жозибали бўлиб, бирон бир фаолиятга эмас, балки умуман одамнинг мотивациясини яхшилашга қаратилган ҳаракатлар катта потенциал таъсирга эга.

Мотивация - бу ўрганишга йўналиш эканлигини таъкидлаш ўринли. Шунинг учун, бу талабанинг таслим бўлиш ёки олдинга интилиш эҳтимоли ва уларнинг ўқишдаги акси қанчалик мулоҳазали бўлишига таъсир қилади. Фаолият юритишга туртки қанчалик чуқур бўлса, талаба мураккаб саволларга осон жавобни қабул қилмаслиги эҳтимоли шунчалик юқори бўлади. Хулоса қилиб айтганда, ички мотивация кучли ва мослашувчан танқидий фикрлаш қобилиятларини ривожлантиради. Бошқа томондан, мотивация ва

ташқи мотивация паст қизиқиш ва академик қатъийликка олиб келади.

Мотивация ижодкорлик ва танқидий фикрлашни ривожлантиради. Ички мотивацияга эга бўлган талабалар ўрганишга ўйин каби муносабатда бўлишади. Натижада, улар ўрганишни янги бурчакдан кўриш учун уни бошига айлантириш эҳтимоли кўпроқ. Мотивация қилинган талабалар ғайратли талабаларга қараганда ақлли эмас, лекин уларнинг саволга жавоб топиш ёки контсепсияни ўзлаштириш талаблари уларнинг фикрлашига туртки беради. Ички мотивацияга эга талабалар аудитория доирасидан ташқарида бўлган саволлар ҳақида ўйлашади, чунки ўқитувчининг борлиги ёки паст баҳодан кўрқиш уларнинг фикрлаши учун асосий омил эмас. Шунинг учун мотивация қилинган талабалар, узоқроқ ва каттиқроқ ўйлаш ва адашиб қолиш кийинчиликлари-дан завқ олишлари сабабли, чуқурроқ, ўйлантирадиган саволлар беришади. Мотивация қилинган талабалар ўрганилган таркибни янги вазиятларга мослаштиришга қодир, чунки улар асосий сабаблар ёки асосларни акс эттира оладилар.

Англаш мумкинки, мотивация чидамлик ва ўзига ишончни тарбиялайди. Талаба ҳақиқатан ҳам топшириқ билан машғул бўлганда, уларда ижтимоий имиджга эътибор бериш учун билим ва ҳиссий энергия кам бўлади. Ички мотивацион фаолият билан шуғулланадиган шахслар, ўзларининг онги ва бошқа стресс омиллари фаолият давомида сусайиб бориши ҳақида ҳабар беришади. Рағбатлантирувчи талабалар, шунингдек, тестда ёки ўқитувчи ёки тенгдошининг қаттиқ танқидида паст баҳодан ҳиссий ҳижатдан "орқага қайтиш" қобилиятига эга. Ички мотивацияга эга талабаларни муваффақиятсизлик ёки танқид қилиш кўрқуви кўзгатмагани учун, бундай шароитда улар ажралиб чиқиш эҳтимоли камроқ. Шу билан бирга, ҳаттоки бошқарувчи талабалар уларни камроқ даражада ҳис қилсалар ҳам, ҳар қандай талаба салбий фикрларнинг демотивацион таъсирини сезади.

Хулоса ва таклифлар. Талабада нафақат мотивация даражасини, балки уларнинг мотивация шакллари ҳам оқилона ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Талаба ички ёки ташқи мотивацияга эгами ёки шу ўртасида бўладими? Ушбу билимлар ёрдамида биз талабаларнинг малакасини ошириш ва уларнинг ўрганишлари устидан назоратни ривожлантириш орқали, талабаларни қизиқарли таркиб билан жалб қилиш учун қўлимиздан келганича ҳаракат қилиш орқали юқоридаги назария ва стратегиялардан фойдаланишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. "Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси" 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сонли Фармони.
2. Anderman, E. M., & Patrick, H. (2012). Achievement goal theory, conceptualization of ability/intelligence, and classroom climate. In Handbook of research on student engagement (pp. 173-191). Springer: Boston, MA.
3. Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., & Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. Educational psychologist, 26(3-4), 325-346.
4. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. Contemporary educational psychology, 25(1), 54-67.
5. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American psychologist, 55(1), 68.
6. Vansteenkiste, M., Lens, W., & Deci, E. L. (2006). Intrinsic versus extrinsic goal contents in self-determination theory: Another look at the quality of academic motivation. Educational psychologist, 41(1), 19-31.
7. Wigfield, A., & Eccles, J. S. (2000). Expectancy-value theory of achievement motivation. Contemporary educational psychology, 25(1), 68-81.

УДК:159.9.072: 343.148.

Хулкар МАХМУДОВА,
Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси
“Хизмат фаолияти психологияси” кафедраси
доценти, психология фанлари номзоди
Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги
Республика суд экспертизаси маркази эксперт-психологи.
E-mail: khulkar_makhmudova@mail.ru

ЎЗР ИИБ Академияси доценти, психол.ф.н. Сирлиев Б.Н. тақризи асосида

RESEARCH METHODS FORENSIC-PSYCHOLOGICAL EXPERTISE

Abstract

The article discusses research methods that should be used in the process of forensic psychological examination. The parameters are described that should be included in the study of forensic psychological examination in the context of modern requirements and should be reflected in the expert opinion. The use of these methods determines the objectivity of the conclusion of an expert psychologist, compliance with legal and methodological requirements.

Key words: expert, psychologist, forensic psychological examination, research, experiment, interview, biographical method.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

Аннотация

В статье рассматриваются методы исследования, которые следует использовать в процессе судебно-психологической экспертизы. Описаны параметры, которые должны быть включены в исследование судебно-психологической экспертизы в контексте современных требований и должны быть отражены в экспертном заключении. Применение этих методов определяет объективность заключения эксперта-психолога, соответствие юридическим и методологическим требованиям.

Ключевые слова: эксперт, психолог, судебно-психологическая экспертиза, исследование, эксперимент, беседа, биографический метод.

СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНING ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада суд-психологик экспертиза жараёнида қўлланилиши лозим бўлган тадқиқот усуллари кўриб чиқилган. Ҳозирги замон талаблари доирасида суд-психологик экспертиза тадқиқотини қамраб олиши зарур бўлган ва эксперт ҳулосасида ақс эттирилиши лозим бўлган параметрлар ёритилган. Кўрсатилан усулларнинг қўлланилиши эксперт-психолог ҳулосасининг объективлигини, ҳуқуқий ва методологик талабларга мос келишини белгилаб беради.

Калит сўзлар: эксперт, психолог, суд-психологик экспертизаси, тадқиқот, эксперимент, суҳбат, биографик метод.

Кириш. Адолатни қўллаш мақсадида ва ҳуқуқ-ни муҳофаза қилиш фаолиятининг турли йўналишларида психологик билимларнинг аҳамияти XIX асрдаёқ тўлиқ тан олинган. Л. Е. Владимировнинг илмий ишларида психология бўйича эксперт-мутахассисларни суд жараёнларига жалб этиш масаласи кўтарилган. Уларни жиноят иши материаллари билан танишиш, судланувчиларни ва суд жараёнининг бошқа иштирокчиларини текшириш масалалари муҳимлиги ҳақида фикрлар билдирган.

Ҳозирги кунда эса суд-психологик экспертиза жараёнида иш учун зарур бўлган объектив ҳақиқатни аниқлаш учун психолог-эксперт ўзининг махсус билимларини ва методларини қўллаган ҳолда янги далолатларни аниқлайди. Бундай экспертизанинг объекти экспертизадан ўтаётган шахснинг юридик аҳамиятга эга бўлган ҳолатдаги психик фаолияти ҳисобланади. Суд эксперт-психологининг тадқиқот предмети – юридик аҳамиятга эга ва ҳуқуқий оқибатларга олиб келадиган психик жараёнларнинг тузилиши ва кечишининг қонуниятлари ва хусусиятларидир.

Шундай қилиб, психолог-экспертни текширилувчининг етарли даражада идрок этиши, хотирада сақлаши, фикрлаш каби психикасининг ўзига хос хусусиятлари кизиктиради. Шу билан бирга, жиноят хусусиятига қараб шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Психолог-эксперт диагностик текширувни олдиндан режалаштирган ҳолда олиб боради. Метод ва методикаларни суд ёки тергов томонидан унинг олдида қўйилган саволлардан келиб чиқиб, иш материаллари билан танишган ҳолда танлайди. Ҳозирги вақтда психологик билимлардан ҳуқуқшунос амалиётида фойдаланиш кенгайиб бормоқда. Бу эса жиноятларни очиш ва тергов қилиш муаммоларини ҳал қилиш, одил суловни амалга ошириш борасида уларнинг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Метод – объектни илмий билиш ёхуд субъектнинг тадқиқот объектига нисбатан билиш позициясини амалга оширувчи амалий фаолият усул [1]. Умумийлик даражаси бўйича тадқиқот методлари энг умумий,

умумий ва махсус турларга бўлинади. *Энг умумий методлар* – билимнинг ҳар қандай соҳасида ва ҳар қандай фанда қўлланилиши мумкин бўлган билиш усуллари. Улар ўрганилаётган объект ёки фаолиятнинг умумий муносабатлари, қонуниятлари ва хоссаларини аниқлашга имкон беради. Энг умумий методларга илмий таҳлил ва синтез, таснифлаш (классификация), моделлаштириш методлари киради [2].

Махсус (аниқ-илмий) методлар деганда билимнинг айрим соҳаларида, турдош (ўзаро яқин) бир гуруҳ фанларда қўлланиладиган методлар тушунилади.

Психологик тадқиқот методлари, Б.Г. Ананьевнинг фикрича, қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- *ташкилий*: қиёсий, лонгитюдли, комплекс;

- *эмпирик*: обсервацион (кузатиш, ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (лаборатория, дала шароитида, табиий шароитда), психофизиологик, фаолият маҳсуллари ва жараёнларини таҳлил қилиш (праксиметрик методлар), моделлаштириш, биографик метод;

- *маълумотларга ишлов бериш методлари*: математик статистика, сифат жиҳатдан тавсифлаш методлари;

- *изоҳлаш (талқин этиш) методлари*: генетик (фило- ва онто-) структуравий (таснифлаш, типологизация) методлари.

В.В. Никандров, Б.Г. Ананьевнинг методларини таҳлил қилиш асосида психологик тадқиқот методларининг қуйидаги таснифини ишлаб чиққан [3]:

А. Ташкилий методлар (ёндашувлар). а) қиёсий; б) лонгитюдли; в) комплекс.

Б. Эмпирик методлар.

1. *Обсервацион (кузатиш)*: а) объектив кузатиш;

б) ўзини ўзи кузатиш (интроспекция).

2. *Вербал-коммуникатив методлар*: а) суҳбатлашиш; б) сўров (интервью ва анкеталаштириш).

3. *Экспериментал методлар*: а) лаборатория эксперименти; б) табиий эксперимент; в) шакллантирувчи эксперимент.

4. *Психодиагностик методлар*: а) психодиагностик тестлар; б) психосемантик методлар; в) психомотор методлар; г) шахсни ижтимоий-психологик таҳлислаш методлари.

5. *Психотерапевтик методлар*.

6. *Фаолият маҳсуллари ўрганиш методлари*: а) реконструкция методи; б) ҳужжатларни ўрганиш методи (архив методи); в) графология.

7. *Биографик методлар*.

8. *Психофизиологик методлар*: а) вегетатив асаб тизими ишини ўрганиш методлари; б) соматик асаб тизимининг ишини ўрганиш методлари; в) марказий асаб тизимининг ишини ўрганиш методлари.

9. *Праксиметрик методлар*: а) айрим ҳаракатларни текшириш (тадқиқ этиш)нинг умумий методлари; б) меҳнат операциялари ва фаолиятни тадқиқ этиш бўйича махсус методлар.

10. *Моделлаштириш*: а) руҳиятни (психикани) моделлаштириш; б) психологик моделлаштириш.

11. *Тармоқ психологик фаннинг ўзига хос методлари*. В. *Маълумотларга ишлов бериш методлари*: а) миқдор методлари; б) сифат методлари. Г. *Изоҳлаш (талқин этиш) методлари (ёндашувлари)*: а) генетик; б) структуравий; в) функционал; г) комплекс; д) тизимли методлар.

В. Н. Дружинин психологик тадқиқот методларини уч тоифага (синфга) ажратади [1]:

1. *Эмпирик методлар*, бунда тадқиқот субъекти ва объекти ташқи томондан амалда ўзаро алоқага киришади. Ушбу методларни қўллаш натижасида объектнинг ҳолатини қайд этувчи маълумотлар олинади.

2. *Назарий методлар*, бунда субъект объект (тадқиқот предмети)нинг фикрий (хаёлий) модели билан ўзаро алоқага киришади (ишлайди). Назарий методларни қўллаш натижасида предмет ҳақида лисоний (тилга оид), белги-символ ёки макон-схематик шаклда билимлар ҳосил бўлади.

3. *Изоҳлаш (талқин этиш) ва тавсифлаш*, бунда субъект объектнинг белги-символ тарзидаги тасавури (графиклар, жадваллар, чизмалар) билан ўзаро алоқага киришади. В.Н. Дружинин изоҳловчи-тавсифловчи методларни «назарий ва эмпирик методларни қўллаш натижаларининг учрашиш ва ўзаро алоқа қилиш жойи» деб атади.

Тадқиқот методологияси. Суд-психологик экспертизасини ўтказишда муҳим аҳамият касб этувчи усуллардан бири бу вербал-коммуникатив методлар ҳисобланади. Вербал-коммуникатив методлар тоифасига нуткий (оғзаки ёки ёзма) мулоқот, яъни суҳбат, интервью, анкета сўрови, фокус-гуруҳ асосида психологик ахборотни олиш ва қўллаш методлари, шунингдек эксперт баҳолаш методи киради. Ушбу методларни мустақил равишда ҳам, психологик тадқиқотнинг бошқа методлари билан биргаликда ҳам қўллаш мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Эксперт суҳбати методи. Эксперт суҳбати суд-психологик экспертиза ва эксперт тадқиқотларининг махсус (алоҳида) методи ҳисобланади. Ушбу суҳбат экспертизадан ўтказилувчи шахс (тергов органи қарори ёки суд ажрими бўйича суд-психологик экспертиза доирасида психологик тадқиқот ўтказилаётган шахс) иштирокидаги ҳар қандай психологик экспертизада қўлланилади [4].

Ушбу метод суҳбат жараёнида текширилаётган шахсларнинг субъектив дунёси хусусиятлари (мотивлари, установакалари, муносабатлари, кечинмалари, қизиқишлари, дунёқараши кабилар), шунингдек текширилаётган вазиятнинг психологик омиллари ҳақида ахборот олишга мўлжалланган. Эксперт суҳбати натижалари стандартлашган методлар ёрдамида олинган маълумотларни тўлдириш, аниқлаштириш ва таҳлил қилиш ҳамда эксперт хулосаларини шакллантириш учун зарур.

Эксперт суҳбатини ўтказиш суҳбат ўтказаетган шахсдан юксак профессионал (касбий) коммуникатив компетентликни талаб этади, чунки экспертиза ўтказилаётган шахс билан мулоқот вазияти бир қатор омиллар таъсирида қийин кечади. Уларга, жумладан, қуйидагилар киради:

1) психолог ва экспертиза қилинаётган шахс коммуникатив ролларининг анчагина носимметриклиги (нормувофиклиги);

2) экспертизадан ўтказилувчи шахснинг тадқиқотда (ташқаридан қараганда) ўз ташаббуси билан иштирок этаётгани ва ўзини очиқ бериши;

3) суд-тергов органларининг берилган суд-психологик экспертиза хулосасидан фойдаланиши, яъни психологнинг махфийлик (конфиденциаллик) принципига риоя эта олмаслиги;

4) мулоқот жараёнидаги руҳиятга жароҳат етказувчи воқеаларни, яъни низоли муносабатлар, зўравон-

лик вазиятларини муҳокама қилиш билан боғлиқ зўриқиш;

5) текширилаётган шахсларда криминал ва посткриминал (жиноят пайтидаги ва ундан кейинги) вазиятлар туфайли келиб чиқкан алоҳида руҳий ва эмоционал ҳолатлар мавжудлиги;

6) экспертизадан ўтаётган шахснинг мулоқотни қийинлаштирувчи шахсий хислатлари (тажовузкорлик, адоват, импульсивлик, жиззакилик, ригидлик ва бошқалар);

7) текширилувчининг психологик ҳимояланиш воситаларидан фаол фойдаланиши (мулоқотдан бош тортиш, топшириқларни номигагина бажариш, ёлгон ахборот бериш ва бошқалар);

8) экспертизадан ўтказилувчи шахслар эксперт-психологнинг фаолияти ва вазифаси ҳақида нотўғри тасаввурга эгалиги;

9) ўзаро алоқанинг макон-вақт бўйича мураккаб шарт-шароитлари ва бошқалар.

Юридик аҳамиятли вазият бўйича суҳбат эксперт суҳбатининг энг мураккаб босқичи. Унинг мазмуни экспертизанинг йўналишига қараб тузилади ва экспертизадан ўтаётган шахснинг реакциясини ҳисобга олиб тузатишлар киритиб борилади. Бу босқичдаги муҳим вазифа – ишончли мулоқотни сақлаб қолиш. Ушбу босқич натижасида экспертиза ўтказилувчи (ва бошқа) шахснинг текширилаётган вазиятдаги ҳолати, ўй-фикрлари ва ҳаракатлари, воқеликни тушуниш қобилияти кабилар ҳақида батафсил маълумот олинади, сабаб-оқибат алоқалари аниқланади.

Жиноят ёки фуқаролик иши материалларини психологик таҳлил қилиш натижалари бўйича мос (репер) нукталар (текширилаётган вазиятнинг юридик-психологик аҳамиятли жиҳатлари) аниқланади, улар бўйича бериладиган саволлар рўйхати шакллантирилади. Ушбу саволлар, суҳбат жараёнида муҳокама қилинган ёки қилинмаганидан қатъи назар, эксперт суҳбати охирида интервью олиш орқали берилади.

Сўнгра жавоблар худди шу экспертиза ўтувчи шахс берган кўрсатувларга қиёслаб таҳлил қилинади, бу эса берилаётган хабарлардаги у ёки бу муайян предметда (муайян мавзу парчаси доирасида) зиддиятлар бор-йўқлиги ҳақида ҳулоса чиқаришга имкон беради. Кўргазмали бўлиши учун зиддиятлар жадвал кўринишида савол рақами кўрсатилиб, бошқа кўрсатувларига ҳавола қилиб расмийлаштирилади.

Суд-психологик экспертиза жараёнида экспериментал методдан фойдаланиш муҳимдир. *Эксперимент* – субъект томонидан режалаштирилган ва бошқариладиган тадқиқот бўлиб, эксперимент давомида экспериментчи (субъект) ажратилган объектга (объектларга) таъсир кўрсатади ва унинг ҳолатидаги ўзгаришларни қайд этади. Эксперимент таъсир (мустақил ўзгарувчи) ва объект ҳолатидаги ўзгаришлар (тобе ўзгарувчи) ўртасидаги сабаб-оқибат алоқалари ҳақидаги гипотезани текшириш мақсадида ўтказилади.

В.В. Никандров таъкидлаганидек, психологик экспериментнинг бошқа психологик методлардан асосий фарқи шундаки, у ички руҳий ҳодисага объектив жиҳатдан кузатиш мумкин бўлган ташқи хатти-ҳаракатда бир хилда (аниқ) намоён бўлиш имконини беради. Эксперимент ёрдамида юзага келтириладиган руҳий ҳодисалар объективлашувининг адекватлиги ва аниқлигига ушбу ҳодисалар юзага келиши ва кечиши

шароитларини мақсадга қаратилган ҳолда қаттиқ назорат қилиш эвазига эришилади.

С.Л. Рубинштейн шундай деб ёзган эди: Психологик экспериментнинг асосий вазифаси ички руҳий жараёнларнинг муҳим хусусиятларини объектив равишда ташқаридан кузатиш мумкин бўладиган қилишдан иборат. Бунинг учун ташқи фаолиятнинг кечиш шароитларини ўзгартира бориб, ушбу ҳаракатнинг ташқи кечиши унинг ички руҳий мазмунини тўғри (адекват) акс эттирадиган вазиятни топиш зарур. Психологик эксперимент чоғида шароитларни экспериментал ўзгартириб боришнинг вазифаси, аввало, ҳаракат ёки қилмишнинг яқкаю ягона психологик талқинининг тўғрилигини очиб, қолганларининг имкониятини йўқ қилишдан иборат [5].

Экспериментал методнинг бош мақсадини амалга оширишга, яъни ички руҳий ҳаёт ҳодисалари ва уларнинг ташқи кўринишлари ўртасидаги алоқаларни тушунишда имкон қадар бирхилликка экспериментнинг қуйидаги асосий хусусиятлари сабабли эришилади:

1) экспериментчининг уни қизиқтирувчи психологик фактлар пайдо бўлиши бўйича ташаббус кўрсатиши;

2) ушбу ҳодисалар юзага келадиган шароитлар ва уларнинг ривожланишини ўзгартириш имконияти;

3) уларнинг кечиш шароитлари ва жараёнини қатъий назорат қилиш ва қайд этиб бориш;

4) ўрганилаётган феноменлар (ҳодисалар)ни келтириб чиқарувчи айрим омилларни ажратиш ва бошқаларига диққатни қаратиш, бу эса уларнинг мавжудлиги қонуниятларини аниқлаш имконини беради;

5) олинadиган илмий маълумотларни кўп бора текшириш ва тўплашга имкон берадиган эксперимент шароитларини такрорлаш мумкинлиги, бу эса уларнинг ишончилигини анча оширади;

6) шароитларни ўзгартириб туриш, бу экспериментал вазиятнинг бирор айрим элементлари бор ёки йўқлигинигина эмас, балки уларнинг миқдор жиҳатдан ўзгаришини ҳам тақозо этади, булар эса аниқланган қонуниятларни қатъий миқдор ифодаларида тасаввур қилишга имкон беради.

Суд экспертизасида эксперт эксперименти тадқиқот методи сифатида бевосита қўлланиши ҳам, янги суд-экспертиза методлари ва методикаларини ишлаб чиқишда қўлланилиши ҳам мумкин [6]. Эксперт-психологик эксперимент суд-психологик экспертиза методи сифатида ниҳоятда истиқболдир.

Суд-психологик экспертиза ўтказилаётганида у ёки бу гапларнинг ҳолатлари ва мотивларини аниқлаш мақсадида, психологик экспериментни ташкил қилиш ва ўтказиш технологияларидан тергов ҳаракатлари давомида моделлаштирилган вазиятлар жараёнида экспертизадан ўтаётган шахсларнинг руҳий фаолияти кўрсаткичлари сифатида психодиагностик маълумотлар олишда фойдаланиш мумкин. Жумладан, самимий янглишув ва терговни била туриб алдаш ҳолларида экспертизадан ўтказилувчи шахснинг новербал хатти-ҳаракатларидаги фарқларнинг ишончилигини кўрсатувчи экспериментал асосларни олиш мумкин.

Шакллантирувчи эксперимент – синалаётган шахсга фаол таъсир кўрсатиш методи бўлиб, унинг муайян руҳий хислатлари намоён бўлишида ёрдам беради. Суд-психологик экспертиза ўтказилаётганида эксперт-психологнинг фаол таъсири асосан экспертиза-

дан ўтаётган шахсга хос хатти-ҳаракат услубларининг турли вазиятларда намоён бўлишига ҳамда экспертнинг ана шу вазиятларга хос вербал ва невербал кўрсаткичлар (индикаторлар)ни қайд этишига имкон берадиган махсус шарт-шароит ва вазиятларни яратишдан иборат.

Шуни таъкидлаш лозимки, экспертиза жараёнида биографик метод муҳим аҳамият касб этади. Б.Г. Ананьевнинг таърифлашича, биографик методнинг предмети (баҳс мавзуси) инсоннинг ҳаёт йўлидир. «Биографик метод – инсоннинг шахс ва фаолият субъекти сифатидаги ҳаёт йўлига оид маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш (инсоннинг ҳужжатларини, замондошларининг гувоҳликларини, ўша инсон фаолиятининг маҳсулларини таҳлил қилиш ва хоказо)» [7]. Биографик методда объектив воқеа-ҳодисалар ҳамда шахснинг турли ҳаётий вазиятлардаги субъектив кечинмалари ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилинади. Бу эса шахснинг *характери, ўзини англаши, ҳаётий йўналишлари, истеъдоди ва ҳаётий тажрибаси* ҳақида ҳулосалар чиқаришга имкон беради. Ушбу тузилмаларнинг ҳаммаси шахсий-биографик тузилмаларга киради ҳамда уларни инсоннинг реал (ҳақиқий) ҳаёт йўлидан ажралган ҳолда, бинобарин, биографик методсиз тушуниб бўлмайди [8].

Кейинги методлардан бири экспертиза тадқиқотининг психофизиологик методларидир. Психофизиологик методлар инсон асаб тизимининг асосий хосса-

лари билан боғлиқ бўлган табиий хусусиятларини ўрганишга мўлжалланган. Диагностик психофизиологик методикаларда инсонга баҳоловчи ёндашув йўқ, чунки асаб тизими хоссаларининг қайси бири яхши-ю, қайси бири ёмонроқлигини айтиб бўлмайди. Айрим ҳолатларда муайян бир асаб тизимига эга шахслар, бошқаларида эса бошқача асаб тизими хоссаларига эга бўлган шахслар ўзларини яхшироқ намоён этадилар. Аксарият психофизиологик методикалар шакли бўйича аппаратурали ҳисобланади, яъни электроэнцефалографлар ҳам, махсус аппаратлар ҳам қўлланилади.

Россияда К.М. Гуревич раҳбарлигида Б.М. Теплов ва В.Д. Небилицин асарлари асосида бланкали психофизиологик методикалар ишлаб чиқилган [9]. Ушбу методикалардан фикрий-нутқий фаолиятда асаб тизимининг асосий хоссалари (кучи, лабиллиги) кўринишларини ташхислаш (аниқлаш)да фойдаланилади.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, эксперт-психологлар тадқиқот жараёнида суд-психологик экспертизасининг тадқиқот усулларида кенг фойдаланишлари, унинг моҳиятини, имкониятларини, истикболларини тўғри талкин қилган ҳолда амалга оширишлари лозим. Тақдим этилган методлардан имкон қадар тўлиқ, объектив даражада мақсадли ишлаш динамикаси эксперт-психологларга касбий фаолияти соҳасида ёрдам беради ва суд-психологик экспертиза хулосаларининг объективлигига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. – СПб., 2000. – С. 37–38, 306.
2. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. – Л., ЛГУ, 1984. – 176 с.; Леонова Е. В. Методы психолого-педагогической оценки. – М., МИФИ, 2012. – 424 с.
3. Никандров В. В. Экспериментальная психология: Учебное пособие. – СПб., Речь, 2003. – 480 с.
4. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. – СПб., 2000.
5. Енгальчев В. Ф., Юнда А. В. Экспертная беседа // Психология общения. Энциклопедический словарь. Под общ. ред. А. А. Бодалева. – М., Когито-центр, 2011. – С. 508–509.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб., 1999. – С. 49.
7. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М., Норма, 2009. – 687 с.
8. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – М., 1977. – С. 265.
9. Логинова Н. А. Биографический метод в свете идей Б. Г. Ананьева // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 104.
10. Психологическая диагностика детей и подростков / Под ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисовой. – М., 1995. – 360 с.

УДК: 37.022(075.8)

Камолжон НАЗАРОВ,

Тошкент давлат техника университети

Биотехнология кафедраси доценти, биология фанлари номзоди

E-mail: nazarovkamoljon@gmail

Наргиза ЭШМУРОВА,

Тошкент давлат техника университети

Биотехнология кафедраси доценти, биология фанлари номзоди

E-mail: eshmurodovanargiza0306@gmail

Марғуба ТОШТЕМИРОВА,

Тошкент давлат техника университети

Биотехнология кафедраси ассистенти

E-mail: toshtemirovamarguba@gmail

ЎЗМУ профессори, б.ф.д. Абдуллаева М.М. тақризи асосида

USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING BIOTECHNOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Abstract

The article describes a model of active learning using modern pedagogical technologies in the subject "Properties of enzymes, obtaining sugars from cellulose by enzymatic hydrolysis" in the subject "Enzymatic engineering" with a total load of 210 hours in accordance with the work plan 5320500 -Biotechnology (by industry).

Key words: biotechnology, modern advanced teaching technologies, modern equipped educational laboratories, training of qualified personnel, the formation of spiritual and moral qualities, psychic attack, "cluster", properties of enzymes, cellulose, sugar, enzymatic hydrolysis, bioconversion, substrate, sterilized environment.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОТЕХНОЛОГИИ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Аннотация

В статье описана модель активного обучения с использованием современных педагогических технологий по предмету «Свойства ферментов, получение сахаров из целлюлозы путем ферментативного гидролиза» по предмету «Ферментная инженерия» с общей нагрузкой 210 часов в соответствии с рабочим планом 5320500 – Биотехнологии (по отраслям).

Ключевые слова: биотехнология, современные передовые технологии обучения, современно-оборудованные учебные лаборатории, подготовка квалифицированных кадров, формирование духовно-нравственных качеств, психическая атака, «кластер», свойства ферментов, целлюлоза, сахар, ферментативный гидролиз, биоконверсия, субстрат, стерилизованная среда.

БИОТЕХНОЛОГИЯ ВА ТАБИИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Ушбу мақолада 5320500-Биотехнология (тармоқлар бўйича) таълим йўналиши ишчи ўқув режасига мувофиқ умумий юклама ҳажми 210 соатни ташкил этган “Фермент муҳандислиги” фанидан “Ферментларнинг хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш” мавзуси мисолида замонавий педагогик технологиялар ёрдамида фаол ўқитиш модели ёритилган.

Калит сўзлар: биотехнолог мутахассислар, ўқитишнинг замонавий илғор технологиялари, замонавий жиҳозланган ўқув лабораториялари, малакали кадрларни тарбиялаш, маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш, ақлий ҳужум, «Кластер», ферментларнинг хусусиятлари, целлюлоза, қанд моддалари, ферментатив гидролиз, биоконверсия, субстрат, стерилланган муҳит.

Қириш. Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 25-ноябрдаги 4899-сонли “Биотехнологияларни ривожлантириш ва мамлакатнинг биологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида белгиланган устувор вазифалардан бири мамлакатимизда биотехнолог мутахассисларни тайёрлаш тизими сифатини тубдан яхшилаш, ўқитишнинг замонавий илғор технологиялари асосида таъминлашга қаратилган. Мазкур Қарор асосида ишлаб чиқилган 2020-2024 йилларда биотехнологияларни ривожлантириш ва мамлакатнинг биологик хавфсиз-

лигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурида таълим муассасаларини замонавий жиҳозланган ўқув лабораторияларини ташкил этиш асосида таълим сифатини жаҳон стандартлари талабларига мос ташкил этилишига алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги таъкидланган.

Малакали кадрларни тарбиялаш узок муддатли, мураккаб жараён бўлиб, ушбу жараёнинг муваффақиятли яқунланиши таълим жараёнига юқори самарадорликка эга бўлган ўқитиш технологияларини қўллаш ва кенг қўллади ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишда тезкорликка эришишни

тақозо этибгина қолмасдан, ушбу мақсадларнинг ижобий натижага эга бўлиши, энг аввало, ёш авлодга илмий билим асосларини пухта ўргатиш, уларда кенг дунёқараш ҳамда тафаккур кўламини ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш борасидаги таълим-тарбия ишларини самарали ташкил этишга боғлиқдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Олий таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, малакали кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш шароитида ўқитувчи-педагогларнинг касбий вазибаларини ҳам мураккаблаштишига олиб келади. Ўқитиш амалиётига янги курслар киритилмоқда, мавжуд дастурлар ва ўқув материаллари ишлаб чиқилмоқда. Ўқитувчи ва педагоглар катъий дидактик кўрсатмаларга риоя қилиш, ўқув жараёнларини ташкил этишга ижобий ёндошишга эътибор қаратиш имкониятига эга бўлишни талаб қилади. Бунда фан доирасида мавзуга оид муқобил дастурлар ва дарсликларни тўғри танлай олиши, уларнинг афзалликлари ва камчиликларини ўз мавзусини ўқитиш методикаси нуқтаи назаридан баҳолаши, истисно ҳолларда эса ўз дастурларини ишлаб чиқиши малакаларига эга бўлиши зарур [5-10].

Президентимиз Ш.М. Мирзиёев олий ўқув юртларидаги илм-фанни янада ривожлантириш муаммоси бўйича: “Бу ўринда, менинг назаримда, иккита асосий вазифани ҳал этиш зарур: биринчи – илмий муассасаларнинг моддий-техник базасини илғор хорижий марказлар даражасида ва олимлар талабаларига мувофиқ сезиларли равишда мустаҳкамлаш керак. Бунда, албатта, давлатнинг эҳтиёжлари ва унинг мақсадли вазифалари инobatга олиниши шарт; иккинчи – академикларни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш, жумладан, моддий рағбатлантириш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш” деб таъкидлаб ўтганлар. Олий таълим тизимида инновацион фаолиятни ривожлантиришда талабалар, педагоглар, олимлар, академикларнинг ҳамкорликдаги фаолияти ҳамда яратилган шарт-шароитлар тенг аҳамиятга эга [1-2].

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоламизда “Ферментлар муҳандислиги” фанининг “Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш” мавзуси [3] мисолида интерфаол усуллар [4] ёрдамида ўқитиш моделини кўриб чиқдик.

Дарс талабалар фикрини жамлаш мақсадида “Ақлий ҳужум” усули ёрдамида бошланади. Хусусан, қуйидаги саволлар берилиши мумкин:

1. Фермент, энзим деб нимага айтилади?
2. Ферментларни қандай хиллари бор?

3. Ферментларни ишлаб чиқаришда қўллашнинг фойдалари борми? Сўнгра ўқитувчи дарс мавзусини қуйидаги матн бўйича баён этади.

“Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш” мавзуси бўйича дарс ўтиш методикаси ва яратилган ишланмани баёни қуйидагича:

1. Машғулотнинг мавзуси ва режаси изоҳланади.
2. Таянч сўз ва иборалар, тушунчалар, машғулотдан кутиладиган натижалар тушунтирилади.
3. Машғулотнинг мақсади ва мустақил ўрганиш натижалари айтилади.
4. Таълим олувчиларни ақлий ҳужумга тортиш учун фаоллаштирувчи саволлар берилади.

5. Мавзунинг асосий моҳияти тушунтирилади.

6. Мавзунинг таянч ибораларини интерфаол усуллардан бири бўлган «Кластер» усули билан ўрганиш таклиф этилади. Бунда кластер шохланган шаклда тузилган бўлиб, целлюлоза, целлюлозани целлюлаза ферментлари таъсирида гидролизланиши (парчаланиши) жараёнида реакция тезлигига таъсир этувчи омиллар, целлюлаза ферментлари хусусиятлари, целлюлоза ферментатив гидролизиди (парчаланишида) қанд моддаларини ҳосил бўлиши каби савол ва муаммоларни ўз ичига олган бўлиши лозим. «Кластер» шундай тузилишга эга бўлиш керакки, унда мавзунинг ҳар бир муҳим қисмига жавоб топа олиш имконияти мавжуд бўлиши шарт. Шу шарт бажарилгандагина талаба мавзу моҳиятини тўлиқ тушуниб етишига имкон яратилади.

7. “Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш” тушунчасини кенгрок акс эттириш, маълумотларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш мақсадида «синквейн» методидан фойдаланиш учун вазифалар берилади.

8. «БББ» методининг моҳияти тушунтирилади.

9. Топшириқлар кичик гуруҳларда бажарилгандан сўнг, ҳар бир гуруҳдан сардорлар такдимот қилдилар ҳамда, жавоблар муҳокама қилиниб баҳоланади.

10. Мустақил равишда ишлашлари учун талабаларга “Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш” мавзусига «Резюме» методини қўллаш вазифасини бажариш уйга вазифа қилиб берилади.

Таҳлил ва натижалар.

1-илова

“Савол-жавоб” усулига саволлар намунаси

1. Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олишга баҳо беринг.

2. Ферментлар хусусиятлари тўғрисида маълумот беринг.

3. Целлюлозага ферментатив гидролиз объекти сифатида характеристика беринг.

4. Ферментларни ўзига хос хусусиятлари тамойили нимага асосланган?

5. Ўзбекистонда ферментлар иштирокида қандай маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ферментларни қўллашни қанақа усулларини биласиз?

6. Целлюлаза ферментлари комплекси деганда нимани тушунаси?

7. Ферментатив гидролиз жараёнида қандай моддалар ишлатилади?

8. Субстратга нима мақсадда ишлов берилади?

9. Гидролизат деганда нимани тушунаси ва қандай ҳолларда қўлланилади?

10. Стерилланган муҳит деганда нимани тушунаси?

2-илова

“Кластер” методини амалга ошириш босқичлари:

1. Топшириқни диққат билан ўқиб чиқинг.
2. Фикрни тармоқланиш жараёнида пайдо бўлган ҳар бир фикрни ёзинг.
3. Имло хатолар ва бошқа жиҳатларга эътибор берманг.
4. Белгиланган вақтдан унумли фойдаланишга ва фикрингизни жамлашга ҳаракат қилинг.

5. Ҳар бир тармоқда талаб қилинаётган тушунчаларга мумкин қадар тўлароқ жавоб беришга ҳаракат қилинг.

6. Жавобларни ёзишда фақат ўз билимларингизга таянган ҳолда иш юритинг.

«Кластер» методини қўллаш орқали талабаларга «Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш» мавзусини ҳам мазмунан ҳам малака талабларига жавоб берадиган ҳолда ўтишга кенг имкониятлар яратилиб, талабаларни мавзунини ўзлаштиришларида юқори натижаларга эришилади.

Шунингдек гуруҳдаги барча талабаларни фаоллигига эришилди. Чунки тузилган «Кластер»да целлюлоза биоконверсияси учун зарур бўлган ҳолатлар; субстрат (целлюлоза), фермент (целлюлаза), фермент – субстрат муносабатларини тўлиқ очиб берувчи барча омиллар ҳисобга олинган мантикий жиҳатдан бирига боғлиқлиги кўрсатилган.

Машғулот вақтида талабалар билан биргаликда қуйидаги ишлар амалга оширилади.

1. Ферментларни хусусиятлари ва уларнинг таъсир этиш механизмлари муҳокама қилинади.
2. Саволлар гуруҳларга бўлиб берилади.

а) Реакция кинетикаси нима?

б) У қандай қилиб ўрганилади?

3. Субстратни ҳолатини ферментатив реакцияга таъсири муҳокама қилинади:

а) субстратни бошланғич ҳолатини реакция тезлигига таъсирини аниқлаш; б) субстратни қайта ишланган ҳолатида реакция тезлигига таъсирини аниқлаш;

в) муҳит рН ни реакция тезлигига таъсирини ўрганиш;

г) температурани реакция тезлигига таъсири.

4. целлюлоза биоконверсияси орқали қанд моддалар ҳосил бўлиши.

5. жараёнда ҳосил бўлган қанд моддаларини келгусида ишлатиш соҳалари.

1. Кейс ва муаммони тушуниб олиш учун саволлар берадилар.

2. Ечимлар вариантларини ишлаб чиқадиладар.

3. Жавоб қабул қилишда қатнашадилар.

4. Барча гуруҳ талабалари жавоб беради.

5. Талабалар фикрлари ва ечимларини тақлиф қилади ва ифодалайди.

6. Бутун жамоа қатнашади.

2-иловага топшириқ: «Ферментларни хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш» мавзусига Кластер тузиш.

Хулоса ва тақлифлар. «Ферментларнинг хусусиятлари, целлюлозадан ферментатив гидролиз орқали қанд моддалари олиш» мавзуси талабаларга «Кластер» методини қўллаш орқали тўлақонли тушунчалар ва билимга ҳамда мустақил фикрлашга ўрганадилар. Қўлланилган замонавий педагогик технология ва усуллар ёрдамида талабалар олган билимлари

асосида соҳага оид муаммоларни кўра билиш, муаммолар ечимини таҳлил қила олиш, целлюлоза биоконверсияси масалаларига илмий ва амалий жиҳатдан ёндошиб ижобий ҳал қила олиш кўникмаларини шакллантириб, соҳа ва мавзу юзасидан ижодкорлик хиссийатларини уйғотишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 25 ноябрдаги 4899 сонли Биотехнологияларни ривожлантириш ва мамлакатнинг биологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича комплекс чоратадбирлар тўғрисида» ги қарори.
2. Мирзиёев, Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак, www.press-service.uz
3. Хўжамшукуров, Н.А., Шеримбетов, С.Г., Назаров, К.К. ва бошқалар. «Ферментлар инженерияси»

- дарслик.ТОШКЕНТ: “Тафаккур қаноти”. 2018, 172б.
4. Рахимов, Д.Г., “Янги педагогик технологиялар асосида ўтиладиган дарс моделлари”, Касбий фанлар методикаси журнали, 2012, № 5(17), 14-18 бетлар.
 5. Зверев, И.Д. Общая методика преподавания биологии.-М., 1985.
 6. Селенко, Г.К.. Современные образовательные технологии. –М., 1998.
 7. Левина, М.М. Технологии профессионального педагогического образования. – М., 2001.
 8. Якунчев, М.А., Волкова, О.Н., Аксенова, О.Н., Колмыкова, Т.С., Ручин, А.Б. Методика преподавания биологии.-М., 2008.
 9. Ишмухамедов, Р. Ўқув жараёнида интерфаол услублар ва педагогик технологияларни қўллаш услубияти. - Т.: РБИММ, 2008.
 10. Ишмухамедов, Р., Абдукодиров, А., Пардаев, А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). - Т.: «Истеъдод», 2008.

Gulnora NOSIROVA,

*Senior Lecturer, Department of Integrated Course of
English language №2,*

Uzbek State University of World Languages

Reviewer: Atadjanova Shakhnoz Abbasovna, Ph.D., associate professor, TSPU named after Nizami

THE ROLE OF PROBLEM BASED LEARNING IN ENHANCING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Abstract

The article describes the efficiency of using problem-based learning in teaching process. Problem based teaching is not simply a state of mental work associated with an "unexpected obstacle in the way of thinking". At the same time, it should be noted that not every problem is related to the problematic situation. Problem-based learning has a great potential for enhancing students' cognitive functioning while understanding and assimilating knowledge, and determining their active attitude to the environment. In this type of teaching, the teacher organizes the students' cognitive activity so that students can independently solve intellectual difficulties, draw conclusions and generalize, formulate laws, and apply the acquired knowledge to a new situation, based on the analysis of the disciplines.

Key words: learning, goals, technology, education, problem, effective teaching, method.

РОЛЬ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье анализируется эффективность использования проблемного обучения в учебном процессе. Проблемно-ориентированное обучение - это не просто состояние умственной работы, связанное с «неожиданным препятствием на пути мышления». При этом следует отметить, что не каждая проблема связана с проблемной ситуацией. Проблемное обучение обладает огромным потенциалом для улучшения когнитивных функций учащихся, в то же время понимания и усвоения знаний и определения их активного отношения к окружающей среде. В этом типе обучения учитель организует познавательную деятельность учащихся так, чтобы учащиеся могли самостоятельно решать интеллектуальные трудности, делать выводы и обобщать, формулировать законы и применять полученные знания в новой ситуации на основе анализа дисциплин.

Ключевые слова: обучение, цели, технология, образование, проблема, эффективное обучение, метод.

ТАЛАБАЛАРНИНГ КОГНИТИВ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МУАММОЛИ ТАЪЛИМНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақола чет тилларни ўқитиш жараёнида муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилади. Муаммоли таълим шунчаки «фикрлаш йўлидаги қутилмаган тўсиқ» билан боғлиқ бўлган ақлий меҳнат фаолияти бўлибгина қолмай, ҳар бир муаммо муаммоли вазият билан боғлиқ эмаслигини таъкидлаш лозим бўлади. Муаммоли ўқитиш ўқувчиларнинг билимларини англаш ва ўзлаштириш ҳамда уларнинг атроф-муҳитга бўлган фаол муносабатларини аниқлаш жараёнида билим фаолиятини ошириш учун катта имкониятларга эга. Ўқитишнинг ушбу турида ўқитувчи талабаларнинг интеллектуал муаммоларини мустақил равишда ҳал қилиши, ҳулосалар чиқариши ва умумлаштириши, қонунларни шакллантириши ва эгаллаган билимларини янги вазиятга татбиқ этиши учун ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини ташкил этади.

Калит сўзлар: ўрганиш, мақсадлар, технология, таълим, муаммо, самарали ўқитиш, метод.

INTRODUCTION. Problem-based learning is an advanced learning technology. Effective teaching technology in today's high school is a problem-based education. Its mission is to stimulate an active cognitive process and to form a research method in thinking. Problematic education is consistent with the goals of creative personality development. Problem-based teaching is based on the theoretical principles of American philosopher, psychologist and educator John Dewey, and began to spread in the 20-30s of the XX century. Dr. Dewey set out the basis for teaching: social, design, artistic expression, research. It is recommended to implement these bases: speech, artwork, technical equipment, games and labor.

Today, Problem Teaching refers to the problem situations created by the teacher in the lessons and the active independent work of the learners to address them.

As a result, students acquire professional knowledge, skills.

Problematic teaching relates to personalized learning technologies, where the individual is viewed as a subject, and the purpose of problematic situations is to arouse particular interest in the pedagogical process.

Problem-based teaching is the most effective way to teach, because the logic of scientific knowledge reflects the logic of problem situations.

Problems are incorporated, and traditional, narrative content is the most optimal content. The teacher creates a problematic situation (Figure 1), guiding the student to solve it, organizing the search for a solution. Managing problem-based teaching requires pedagogical skills because emergence of a problematic situation is an individual condition that requires a differentiated and individualized approach.

The essence of problem training is to build a problem situation (task) and learning how to find the optimal solution to get out of this situation. At the same time, students are actively involved in the course of the lesson. They no longer receive ready-made knowledge, but they should rely on their experience and skills, in order to find a way to solve a new problem. Another important point: a problem situation makes children realize the insufficiency of their knowledge, encourages them to search for new knowledge and skills.

Problem-based teaching requires solving non-standard scientific and educational issues from the creative process. Problems given to students serve to strengthen the acquired knowledge and skills, while problem-oriented issues are only focused on finding new solutions.

The essence of the problem presentation is that the teacher puts the problem in front of the students without presenting information and encourages them to look for ways and means to solve them. The problem is the way to new knowledge and ways of action (Farberman B.L. 2002).

It is important to note that new knowledge here is not for information but for solving problems or problems. In traditional pedagogical methods - from knowledge to problem - students do not have the skills and abilities of independent scientific research as they are provided with ready-made results. The solution to this problem requires creative thinking.

If a person is regularly trained to master ready-made knowledge and skills, his or her natural creative abilities may also be quenched; it "forgets independent thinking" The thought process is perfectly reflected and evolves in problem solving.

The learner is searched independently or with the help of a teacher to find an unknown solution. Subject-object-to-subject relationships that arise in collective problem-solving tend to stimulate creative thinking.

The main indication of problem-solving is the opposite of the necessary objective contradictions that arise in academic or all kinds of activities. This is a moving and developing source of all areas. Therefore, problem-based learning can be called a developer because its purpose is to formulate, develop, and solve knowledge, hypotheses (Avlyakulov N.Kh., 2001). In problem teaching, the thinking process is introduced only to solve the problem, which forms the thinking needed to solve unusual problems.

There are four main conditions for effective teaching:

- Provide sufficient excitement in the context of the problem;
- ensuring that each step of the problem-solving process can be performed (acceptable and unknown ratio);
- the importance of information to learners in solving problems;
- The relationship between the teacher and the student should be positive and all the ideas and hypotheses expressed by students should not be left unattended (Nazarova T.S. 1997);

The main psychological and pedagogical objectives of problem education are:

- to develop students' thinking and abilities, to develop their creative skills;
- The students will be able to independently solve problems and acquire the knowledge and skills gained during active research activities, as a result of which these

knowledge and skills will be stronger than in traditional teaching;

- fostering an active creative personality of a student who can see, put, and solve non-standard problems;
- Development of professional problem thinking - Each specific activity has its own specifics.

Among the above mentioned advantages there are following disadvantages:

- It is difficult to use the problem study strategy to form practical skills;
- it takes more time to learn new material (compared to other teaching methods);
- lessons on the methodology of problem study are possible only on the basis of material that allows ambiguous decisions, opinions, judgments;
- The problem-based learning method only works when the students have enough knowledge on particular subject;

Despite these shortcomings, the technology of the problem based teaching method has firmly established in modern pedagogy as one of the most optimal requirements. (Makhmutov M., 1993)

Not all teaching materials are compatible with problem reporting. It is easy to create problematic situations when teaching students the history of science. Hypotheses, solutions to the problem of problem-based reporting of new concepts in the science of crisis, the collapse of traditional ideas in the repetition phase, the search for new approaches to the problem, and so on. Acquiring the logic of research through the history of discoveries is one of the most promising ways to form problem thinking. The success of the transition from traditional teaching to problem-based learning depends on the level of "difficulty" determined by two factors:

- The degree of complexity of the problem - determined by the ratio of known and unknown to the student within the given problem;
- The collective and personal contributions of students to problem-solving process.

Building a lesson in the method of problem-based learning

1. Statement of the problem situation, issue.
2. Awareness of the problem situation by students. Guiding questions can be asked to facilitate the process. But! The teacher should not point out a contradiction. It is important that the children themselves become aware of the origins of the problem.

3. Finding a solution to the problem. The work at this stage can be organized in different ways (depending on the age, characteristics of the learners and the general preparedness of the class).

Options:

- Gathering hypotheses (methods Tree of predictions, Basket of ideas).
- Creating a discussion (in groups).
- Organization of search activities (in textbooks, reference books, on the Internet).
- Search for solutions based on observations.

4. The choice of the optimal solution, the development of new knowledge, its development. After all possible options for resolving a problem situation will be discussed and the students jointly decide which option is the most correct.

5. Application of new knowledge and reflection. In fact, this is the stage of fixing the material. Performing

exercises on the use of new knowledge, students are once again convinced that the correct solution is chosen.

6. Testing, control of knowledge.

Classification of methods of problem education

In the learning strategy through the formulation of a cognitive problem and the search for its solution, the following types of methods are used:

- Partially search. The teacher formulates the problem and by asking leading questions that involve students to the discussion. The teacher also helps to organize a search for a solution to the problem. Teacher assistance limits the independence of students, so they participate only partially. Nevertheless, this is the most effective method of organizing a lesson according to the methodology of problem education in elementary grades or in such classes where problem education is just beginning to be applied.

- Reproductive method. Lessons are built by analogy with the samples. For example, while setting a problem situation, the teacher first gives examples of problem situations and indicates how to find contradictions. The same is with the form of organizing the search - first an example is given explaining what needs to be done to find the answer to the question, what materials to refer to, etc.

- The problem statement method is the most passive teaching method. The main role belongs to the teacher: he himself poses a problem, points out a contradiction, organizes the search for a solution and proves the correctness of the chosen solution. Students in this case

play only the role of observers. But this method can be used to explain complex topics in order to demonstrate to children the course of reasoning, the consistency of the presentation of the material, and the course of analysis.

- The research method is the most difficult way to organize lessons using problem-based learning. Here the task of the teacher is reduced only to the formulation of the problem situation. To see a contradiction, to formulate a problem, to find a way to solve it is a completely independent work of students.

Of course, the organization of the educational process by the method of problem-based learning is a rather complicated and labor-intensive work. But practice proves that such lessons are effective for the development of creative thinking of students.

CONCLUSION. So, the essence of the problem learning method lies in the art of creating problem situations and finding ways to solve them.

The hardest part of this method is to create the right problem situation.

- First, the problem suggested by students should be accessible to the age of learner.

- Secondly, the problem should not be solved with the help of existing knowledge and skills; it should encourage the promotion of new ideas and the search for new knowledge.

- Thirdly, the situation must contain a contradiction.

- Fourth, the situation should be of interest due to its unusualness, non-standard.

REFERENCES

1. Avlyakulov N.Kh. Modern teaching technologies. Tutorial. T: 2001. 68 pp.
2. Davletshin M.G. Modular learning technology. - T: 2000. TSPU.
3. Clarin M.V. Pedagogical technology in the educational process. - M: 1998. 80 p.
4. Makhmutov M., Ibragimov G.I., Ushakov M.A. Pedagogical technology, the development of students' thinking. - Kazan: 1993. 88 p.
5. Nazarova T.S. Pedagogical technology is a new stage in evolution. - M: Pedagogy. 1997. P. 20-26.
6. Selevko G. K., Modern educational technologies. - M., Public Education. - 1998. 130 p.
7. Farberman B.L. Progressive educational technology. - T: Fan. 2002. P.130

Султонмурод ПАРДАЕВ

Ўзбекистон миллий университети

Фалсафа ва маънавият асослари кафедраси таянч докторанти

E-mail: sultonmurod@mail.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. Шермухамедова Н.А тақризи асосида

CHARACTERISTICS OF ONTOLOGICAL CONCEPT IN NATURAL SCIENTIFIC KNOWLEDGE OF THE WORLD

Abstract

The concept of natural scientific knowledge and its origin in, the article the essence of natural science, an analysis of modern concepts of natural science that exist today, the history of the formation of natural and scientific knowledge and their peculiarities are revealed

Key words: natural knowledge, scientific knowledge, existence and non-existence, evolution of natural-scientific knowledge, ontological understanding, natural-scientific knowledge, status of natural-scientific knowledge.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ В ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОМ ЗНАНИИ МИРА

Аннотация

Раскрываются понятие естественнонаучного знания и его происхождение, в статье раскрывается сущность естествознания, анализируются современные концепции естествознания, существующие сегодня, история формирования естественных и научных знаний и их особенности

Ключевые слова: природные знания, научные знания, существование и отсутствие, эволюция естественно-научных знаний, онтологическое понимание, естественно-научные знания, статус естественно-научных знаний.

ДУНЁНИ ТАБИИЙ-ИЛМИЙ БИЛИШДА ОНТОЛОГИК ТУШУНИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Аннотация

Мақолада табиий-илмий билимлар тушунчаси ва унинг келиб чиқиши, табиий-илмий билимларнинг моҳияти, ҳозирги кунда мавжуд бўлган табиий-илмий билимларнинг замонавий концепциялари таҳлили, табиий-илмий билимларнинг шаклланиш тарихи ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: табиий билим, илмий билимлар, борлиқ ва йўқлик, табиий-илмий билимлар эволюцияси, онтологик тушуниш, табиий-илмий билиш, табиий-илмий билимлар мақоми.

Кириш. Янги минг йилликка кириб келган табиий, техник ва ижтимоий-гуманитар фанларда чуқур концептуал, назарий ва услубий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу ўзгаришларни юзага келтирган омиллардан бири билимлар тармоқланиши ва бир-лашиши жараёнларидир. Айни пайтда, табиий фанларда мураккаб, кўп сифатли объектлар ўрганилмоқда. Янги тадқиқот усуллари ва назарий тушунчалар, тамойиллар шаклланилмоқда. Табиат қонунларини ҳар томонлама ўрганишни ҳаётни ўзи тақазо қилмоқда. Тирик материя интеграциясининг энг юксак даражасини ўрганиш жараёнида табиий-илмий билимлар бир бутун яхлит ҳолда кўрилган ва биологлар, экологлар, микробиология, генетика ва неоларвин назариясини унинг ҳақиқий табиий ҳолатида, эволюцион жараён доирасида кўрилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Инсониятнинг тарихий тараққиётининг маълум ривожланиш поғонасида гарчи табиий-илмий билишнинг маълум элементлари қадимги Миср, Хитой, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон сингари мамлакатларда вужудга келган бўлсада, у ўз хусусиятига кўра кескин қарама-қаршиликларга учраган ва унинг тараққий топиши учун бир бутун мифологик системаларни парчаланишига сабаб бўлган. Дастлабки пайтларда табиий-илмий билимлар фалсафа таркибида ривожланган. М.а V-VI асрларда математика, механика, физика, биология

ва бошқалар мустақил тараққий этган[1]. Бу даврда яшаган Пифагор арфеметикада сонлар қаторининг хоссалари, геометрияда эса ясси фигуралар хоссаларини ўрганади. Антик даврда математика (э.а II аср Эвклид), механика (э.а III аср Архимед) ва астронимия (э.а II аср Птолемей) катта ютуқларга эришган. Одатда алхимиянинг тарихи эрамиздан аввалги IV асрда бошланган деб қаралади. Алхимиклар минг йил давомида кимёвий реакция ва жодугарлик ёрдамида фалсафий тош ҳосил қилиб, унинг ёрдамида исталган моддани олтинга айлантириш, қаришнинг олдини оладиган ёшлик элексири ва универсал эриткични яратиш каби муаммоларни ҳал қилиш йўлида тинимсиз изланиш олиб бордилар.

Илмий ҳақиқат ва миф кесишувига бошқа бир мисол энтропиянинг табиати ҳақидаги баҳсларда ва икки асос: яхшилик ва ёмонлик, нур ва зулмат, тартиб ва хаоснинг биргаликда мавжудлиги ва бир-бири билан курашини тушунтирувчи сюжетларда намоён бўлади. Ёмонлик, зулмат, хаос – тартибсизликнинг синонимлари. Яхшилик, нур, тартиб – уйғунлик ва уюшқоқлик салтанати. Методологик нуқтаи назардан муаммони ёмонлик яхшиликнинг зиддидир, деган диалектик-монистик нуқтаи назардан ечиш мумкин. Бундай ечим икки асоснинг биргаликда мавжудлигини, уларнинг бир-бири билан фаол курашувини ва анча мустақил

амал қилишини назарда тутувчи бинар, дуалистик ёндашув доирасида топилиши ҳам мумкин. Дарвоқе, методология кўрсатилган моделлар билангина чекланмайди, балки анча самарали бўлган цикллилик тамойилини ва қўшимчалилик тамойилини ҳам ўз ичига олади. Тартибсизлик мезони – энтропиянинг ўсиши тамойили шундан далолат берадики, ўз ҳолига ташлаб қўйилган тизим энг кам эҳтимол тутилган ҳолатдан энг кўп таҳмин қилинган ҳолатга, яъни тартибсизликнинг спонтан тарзда кучайиши сари интилади. Бинобарин, ёмонлик тарқалишга мойил бўлади ва унга қарши муттасил курашиш талаб этилади. Хуллас, ҳозирги замон термодинамикаси дунёнинг мифологик манзарасида ўзининг ўзгартирилган тимсолига эга.

Дунёнинг яралиши ҳақидаги космогоник мифларнинг кейинроқ пайдо бўлган кўринишларида Ернинг вужудга келиши икки хил тарзда тушунтирилади. Биринчидан, дунёни ғайритабиий мавжудот яратган, деган ғоядан фойдаланилади. Иккинчидан, ўз-ўзидан ривожланиш, яъни тартибли структуралар аста-секин вужудга келиши синергетик ғояси илгари сурилади. Бундан ташқари Фалес, Анаксимен, Гераклет, Диоген Аполониский каби табиатшунос олимлар орқали ўрта асрларга қадар етиб келган. Табиий-илмий билимларнинг ривожланишида, айниқса, IX-XV асрларда икки дарё оралиги, қадимги Моварауннахрда илм ва фаннинг юксак тараққий этганлиги асосий сабаблардан деб ҳисобласак хато қилмаймиз. Ўзбекистонда олиб борилган археологик қазилмалар ва илмий тадқиқотлар бу заминда одамлар жуда қадимдан яшаганлигини ва уларда дастлабки эмпирик билимлар шаклланиши бошлаганлигини кўрсатади. Астрономия, математика ва табиий билимлар асослари шу заминда пайдо бўлган. Марказий Осиё олимлари хусусан Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий ва бошқалар табиий-илмий билимлар ривожига жуда катта ҳисса қўшганлар.

Тадқиқот методологияси. Инсонлар табиий-илмий дунёқарабини шакллантиришда диалектик методни Токарев С.А., Мелетениский Э.М., Лосев А.Ф., Хюбнер К., Автономова Н.С., Галосовкер М.Э [2] ишлаб чиқишган. Улар ўз даврида мавжуд бўлган табиий-илмий билимларнинг ўзига хос жиҳатларини фалсафий томондан очиб берган. Бундан ташқари табиий-илмий билимларни мақомини интерактив модель ёрдамида ўрганишни Лезей К. С., Огерсов А.П. [3] ишлаб чиқишган. Уларнинг қарашларига кўра, табиий-илмий билимлар дастлаб мифология замирида пайдо бўлганлигини таъкидлаб ўтишган. Аҳмедова М., Йўлдошов С., Шоматов О. [4] каби файласуфлар дунёни табиий-илмий билишнинг диалектик методини қўллашган.

Энг янги даврда табиий-илмий билимларни метафизик метод ёрдамида Афаносев В.Г., Расулова Г.Х ўрганди. Уларнинг бу методи ёрдамида табиий-илмий билимларни дастлабки фундаментал асоси метафизик нуқтаи назардан таҳлил қилишганлигини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари Горелов А.А. [5] томонидан табиий-илмий билимларнинг интуитив билимни ақлий фаолиятнинг маҳсули эмас, аксинча, уларни четлаб ўтиш, тўхтатиб, тийиб туришнинг натижаси ўлароқ ҳосил бўлади деган назарияни ишлаб чиққан. Айни замонда билиш қобилияти сифатида интуицияни интеллектуал билишдан юқори ўринга қўяди. Зеро интуиция интеллектуалдан янгини кашф этувчилиги билан ҳам, ўз предметининг кенглиги билан устун туради. Математика соҳасида XIX асрларда бу

Л.Кронекер, А.Пуанкаре кабилар ҳам ўзининг метафизик методлари орқали табиий илмларнинг муаммоларини ҳал қилишган.

Ҳозирги даврга келиб ўзбек олимларидан Қори Ниёзий, Т.Саримсоков, Ҳ.Абдуллаев, П.Ҳабубиллаев, У.Орипов, М.Салоҳиддинов, Т.Зоҳидов, А.Музаффаров, Н.Шермухаммедова, Б.Тўраев, С.Мустафаев, Ў.Аҳмедов, Н.Исаев ва бошқалар тадқиқот ишлари олиб борган.

Таҳлил ва натижалар. Дунёнинг илмий манзараси мифологик манзарани рад этади ва тарих мифдан логос сари ҳаракат қилади, деб қаралади. Аммо муайян даража ёки фрагмент сифатида мифология турли маданиятларда мавжуд бўлиши, мифологик онг хусусиятлари эса оммавий онгда ҳозирги кунгача сақланиб қолиши мумкин. Фанда ҳақиқат изловчилар илоҳиятдан хоиликка қараб мўлжал олса, мифнинг «тўлақонлилиги»га унга эмоционал, образли ва интуитив асосларни киритиш киритиш ҳисобига эришилади. Бу уни фақат архаик даврларнинг ётакчи элементи деб эълон қилиш ва миф билан фан ўртасида диахрон муносабатни ўрнатиш ва шунга мувофиқ мифологик тафаккурга илмий дунёқараш асоси сифатида қараш имконини бермайди. Бу ерда синхрон муносабатни, яъни мифология ва илмий тафаккур дунёни идеал акс эттиришнинг икки даражаси ёки йўналиши сифатида мавжудлигини кўриш тўғрироқ бўлар эди.

Олам онтологиясини тушунишда интуициянинг ўрни жуда катта бўлган. Гарчи интуиция ўз вақтида қадимги юнон донишмандлари, айниқса Платон томонидан яхши талқин этилган, унинг борлиқни билиш ва ижод жараёнидаги ўрни етарлича аниқ кўрсатилган эсада, кейинчалик у рационаллашган классик Европа маънавиятидан сиқиб чиқарилган эди. «Интуиция» тушунчасининг ўзи келиб чиқишига кўра латинча сўз бўлиб, «диққат билан кузатаман» деган маънони ифодалайди. Платон талқинида у узок ақлий тайёргарликдан кейин биз сезгилар орқали (ташки) қабуллаб келган дунёвий нарсаларнинг моҳиятини, яъни уларнинг ҳали сезиладиган нарсаларга айлангунларига қадар мавжуд бўлган ғоявий образларини («архе»ни) бевосита ғайришуурий (ақл иштирок этмаган чоғда) ёришиб кетиши, яъни ҳақиқатнинг ўз-ўзидан аён бўлиб қолишини билдиради. Аниқроғи, интуитив билим ақлий фаолиятнинг маҳсули эмас, аксинча, уларни четлаб ўтиш, тўхтатиб, тийиб туришнинг натижаси ўлароқ ҳосил бўлади. «Бевосита кузатиш» тушунчаси шуни ифодалайди. Бундай билим Платон таълимотида олий билим деб ҳисобланган. Платон сезгилар воситасида сезиладиган, яъни моддий оламдаги предметлардан олдин мавжуд бўлган ва уларнинг келиб чиқишининг бош сабаби бўлган уларнинг дастлабки образларини, ғояларини (прообразларини) кузатиш қобилияти сифатида интуиция қобилияти жуда қадимги даврлардан буён тан олинган. Агар шу фикр ҳисобга олинса, у ҳолда интуитивизм фалсафа мавжуд бўлганидан буён мавжуд деб ёки у ўтмиш фалсафасида жуда кўп таълимотлар мазмунида жо бўлганини тан олиш ўринлидир. IX-XII аср кўпчилиги Европа олимларининг фикрича Ўрта аср шарқининг уйғониш даври деб юритилган. Бу даврда коинот илми, тиббиёт, астрономия, физика фанлари ўз ривожининг энг юқори поғонасига кўтарилган ва XVI асрга қадар давом этган. [6] Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу ўлка фанларидан Европа мамлакатлари

олимлари андоза олган давр ҳисобланади. Бундан ташқари янги ва энг янги даврда Н.Коперник, Г.Галелей, Ж.Бруно, И.Нютон, Г.Гегел, И.Кант, М.Фарадей, Мендел, ва бошқалар табиий-илмий билимлар боғида тадқиқот ишлари олиб борган. Янги даврга келиб борлиқни онтологик тушунишга нисбатан янгича қарашлар шаклланди. Бу XVI-XVII асрларга келиб, натурал фалсафа замонавий табиий билим фанига айланди. Фанда содир булган ҳақиқий илмий инқилоблар-бунга сабабчи бўлди. Биринчи илмий инқилоб уйғониш даврига тўғри келади. Поляк астраноми Н.Коперник „Само жисмларининг айланиши тўғрисида“ китобида дунёнинг анъанавий гео-сентерик моделидан воз кечиб, гелиосентрик моделни илгари сурди. Унинг асосий ғояси коинотнинг марказида Ер эмас, балким, Куёш жойлашган, деган фикрдан иборат бўлиб, у ўша замон инсонларининг дунёқарашини инқилобий тарзда ўзгаришига олиб келди. Италиялик файласуф Бруно Коперник ғояларини ривожлантириб, коинот марказга эга эмаслигини, унинг чексизлиги ва чексиз сондаги куёшли системалардан иборатлигини исботлади. Бу ғоялар тўғрилигини Галилей ҳам тасдиқлади. У ўзи ясаган телескоп ёрдамида ойнинг кратерларини, Сомон йўли галлактикасини ҳосил қилувчи юлдузлар тўдасини, Юпитернинг йўлдошларини ва куёш юзидаги доғларни кузатди. Немис астраноми И.Кеплер куёш системасидаги планеталарнинг ҳаракат қонунларини очди. Рим черкови 1616 йилда Н.Коперникнинг китобини, „Ман қилинган китоблар“ рўйхатига киритди. 1633 йилда Галилей устидан Рим инквизициясининг суди бўлиб ўтди. У расман ўзининг „янглишганидан воз кечди. Галилей биринчи марта табиатни тадқиқ қилишда ўрганилаётган қийматларни ўлчаш ва олинган натижаларни математик қайта ишлаш билан бирга эксперимент усулини тадқиқ қилди.

Айниқса математика соҳасида XIX асрларда бу Л.Кронкер, А.Пуанкаре ва XX асрда эса яна ҳам кенгрок равишда Л.Броуэр, Г.Вейл, А.Гейтенг қабилар ката ҳисса қўшган. XIX аср охири ва XX аср бошларида табиий-илмий фанларда қилинган йирик кашфиётлар дунё манзараси ҳақидаги олдинги тасаввурларни ўзгартариб юборди. Авваламбор, бу жисмни тузилиши, жисм ва энергияни ўзаро боғлиқлигига оид кашфиётлардир[7]. Агар олдинги вақтда материяни охириги бўлинмас заррачаси, табиатдаги барча нарсалар учун асос бўлиб хизмат қилган субстанция атомлар, деб ҳисобланган бўлса, энди шундай асос деб атом таркибига кирган, XIX асрни охирида кашф этилган электронлар тан олинди. Кейинроқ протон (мусбат зарядланган заррачалар) ва нейтронлардан (манфий зарядланган заррачалар) ташкил топган атом ядросини тузилиши аниқланди. Охириги, энг содда заррача, бўлинмас асос йўқ экан! Янгиланаётган дунё манзараси янги тасаввурга эга бўлди: табиатдаги барча нарсалар (электрондан тортиб коинотгача) мураккаб тузилишга эга экан.

Атом структурасини ўрганиш энергия, хусусан атом энергияси ҳақида янги ҳулосаларга олиб келди. 1904 йилда атомни тузришига бағишланган мақола-лар пайдо бўлди. Бирини муаллифи япон физиги Ханатаро Нагаока (1865-1950), иккинчисини муаллифи инглиз физиги Д.Д.Томсон эдилар. Улар атом моделини классик электродинамика ва механика тасаввурларига таяниб ишлаб чиқдилар. Х.Нагаока Максвеллни Сатурн планетаси ҳалқаларини барқарорлиги ҳақидаги

тадқиқотларидан фойдаланди ва атомни тузилишини куёш системаси тузилишига ўхшатди. Бундай моделда куёш ролини мусбат зарядланган атомни марказий қисми ўйнайди, уни атрофида ҳалқасимон орбита бўйлаб «планеталар» - электронлар ҳаракат қилади. Шу моделга яқин тасаввурни Томсон ҳам ишлаб чиқди. Лекин, атомни бундай моделида муҳим камчилик борлиги аниқланди.

Ҳозирги давр инсоният ҳаётида аниқ ва образли равишда илмий техника тараққиёт даври деб номлангани бежиз эмас. Чунки бу даврга келиб ишлаб чиқаришда бекиёс даражада улкан ўзгаришлар содир бўлиб, бунда илм ва фан етакчилик ролини ўйнаётганлиги аниқ. Илмий тараққиёт илмининг деярли барча ютуқларини ишлаб чиқаришда тадқиқ этилишига мўлжалланган. Айнан математика бу мураккаб тараққиёт жараёнида муҳим ўринни эгаллайди. Бу фан табиий илм сифатида ишлаб чиқариш тараққиётида юксак ва салмоқли ўринни эгалламоқда. Шу нарса эътиборлики, ишлаб чиқариш тараққиёти учун математиканинг нафақат маълум бўлган ва тўлиқ ишлаб чиқилган услубларидан фойдаланиш, балки илгари инсон ҳаёлига келмаган янги услубларни топиш вазифасини қўйди. Модданинг ички энергиясидан фойдаланиш, космосни забт этиш, компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш шулар қаторига қиради.

Ҳулоса ва таклифлар. Мақолада кўриб чиқилган масалалар юзасидан қуйидаги ҳулосаларга келинди:

- биринчидан, табиий-илмий билимлар борлиқни фалсафий тушуниб етишда катта натижаларга олиб келган;

- иккинчидан, табиий-илмий билимларнинг мазмун – моҳияти, ҳақиқатни билиш услуби сифатидаги аҳамиятини ўрганиш жамиятнинг барча соҳасида илмий изланиш олиб бораётган тадқиқотчи учун самарали натижага эришишнинг асосий омилларидан биридир;

- учинчидан, ижтимоий-гуманитар фанлар, хусусан фалсафа доирасидаги воқеа-ҳодисаларни илмий таҳлил этишда табиий-илмий билимларнинг фалсафий йўналиш даражасига кўтарилиши фалсафада алоҳида ўринга эгадир;

- тўртинчидан, аниқ фанлар - илмий билим доирасини кенгайтирувчи асосий воситалардан бири бўлиб, инсониятнинг аксарият табиий бойликлари айнан табиий-илмий билимларда ўз аксини топган;

- бешинчидан, табиий-илмий билимларнинг асосий категорияси бўлган – табиат ва борлиқ бу англаш ҳодисаси бўлиб, ўзида аниқ ментал ҳолат ва кечинмаларни мужассамлаштириб, ўзида интеграл фактни ифодалайди. Бу эса, онгли қарор қабул қилишга олиб келадиган муайян ҳодисани баҳолаш, маънони англаш ва умумийлиқнинг яққалиқда намоён бўлиши билан изоҳланади;

- олтинчидан, аниқ фанлар асосан табиат ҳақидаги фанлар соҳасига тааллуқли бўлиб, фалсафий ёндашувда у гуманитар фан соҳаси билан бирлашади. Демак, табиий-илмий билишда – инсоннинг ҳамкорлик фаолиятида билиш жараёнлари объектга кирган нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, фикрни етказиш, ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланиш, мулоқот, тақлид ёрдами билан ойдинлаштириш, хотирадаги билимлар ва ижтимоий тажрибалар билан уларни уйғунлаштирган ҳолда тушуниш сари етакловчи ақлий фаолиятдир;

- еттинчидан, ижтимоий жараёнлар табиий-илмий билимларни ўрганиш ўзининг динамик хусусияти билан тадқиқотчига бироз қийинчилик туғдирсада, бу илмий билишнинг энг самарали воситаси ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Шермухамедова Н.А. Табиатшунослик фалсафаси . –Т.: 2017.
2. Токарев С.А., Мелетинский Е.М. Мифология // Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. 1. – М., 1991.
3. Огурцов А.П. Дисциплинарная структура науки. – М., 1988.
4. Ахмедова М., Йўлдошев С., Шоматов О. Ҳинд фалсафаси. –Т.: 2006.
5. Расулева Г.Х. Национальная идеология и экология человека –Т.: 2004 й.
6. Горелов А.А. Концепции современного естествознания. Москва, 1999 й.
7. Паункаре А.О науке. Москва, 1983 й.

Наргиза РАВШАНОВА,

Мақтабгача таълим ташкилотлари директор ва
мутахассисларини қайта тайёрлаш ва
малакасини ошириш институти мустақил изланувчиси
E-mail: nargizawazed@mail.ru

МТТДМҚТМОИ Мақтабгача таълим методикаси кафедраси катта ўқитувчиси Тақризи асосида Н.И.Эргашова

МАКТАБГАЧА ВА МАКТАБ ЎРТАСИДАГИ ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ УЗВИЙЛИГИ

Аннотация

Мақолада узвийлик билимларни босқичма-босқич ривожлантириш ва чуқурлаштиришни, ақлий фаолиятга қўйиладиган талабларнинг мураккаблигини, шахсий ва ижтимоий хулқ-атворнинг шаклланишини таъминлайди.

Калит сўзлар мактабгача таълим, узлуксизлик экологик таълимда, атрофмухитга муносабат, экологик маданият, узвийлик тамойили.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ДОШКОЛЬНОГО И ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Солидарность в статье предусматривает постепенное развитие и углубление знаний, усложнение требований к умственной деятельности, формирование личностного и социального поведения.

Ключевые слова: дошкольное образование, преемственность в экологическом воспитании, отношение к окружающей среде, экологическая культура, принцип гармонии.

ENVIRONMENTAL EDUCATION INTEROPERABILITY BETWEEN PRESCHOOL AND SCHOOL

Annotation

Continuity in the article provides a gradual development and deepening of knowledge, the complexity of the requirements for mental activity, the formation of personal and social behavior.

Keywords: preschool education, continuity in environmental education, attitude to the environment, environmental culture, the principle of continuity.

Кириш: 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазибаларни сўзсиз амалга ошириш, республика ҳудудларидаги экологик муаммолар ечимига таълим тизимини жорий қилиш билан ҳисса қўшиш, ўсиб келаётган ёш авлоднинг экологик саводхонлигини ошириш, экологик онги ва экологик маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш, экологик таълим ва тарбия жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси бир неча қарорқабул қилди шулардан «Таълим тўғрисида»ги ва «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ узлуксиз таълим тизимида экологик таълимни ривожлантиришнинг асосий тамойилларини белгилаш, уларни таълим-тарбия жараёнига изчиллик билан босқичма-босқич татбиқ қилиш ва шу асосда экологик таълимнинг самарадорлигини янги босқичга кўтариш; [1]

Таълимдаги узвийлик, одатда, таълим ва ривожланиш жараёнидаги босқичлар ўртасидаги муносабатлар тушунилади. Давомийликни мактаб босқичи ва боғча босқичида қўриб чиқамиз.

Мактаб нуктаи назаридан узвийлик боланинг бор билим, қўникма ва малакаларига асосланади, ўтилганлар юқори даражада талқин этилади. Мактабда ишни ташкил этиш боланинг мактабгача концептуал ва операцион ривожланиш даражаси ҳисобга олинади.

Боғча нуктаи назаридан узвийлик мактаб талабларига йўналганлик, мактабда кейинги таълим олиш учун зарур бўлган билим, қўникма ва

малакаларни шакллантиришдир. Узлуксизлик билимларни босқичма-босқич ривожлантириш ва чуқурлаштиришни, ақлий фаолиятга қўйиладиган талабларнинг мураккаблигини, шахсий ва ижтимоий хулқ-атворнинг шаклланишини таъминлайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили: Олимларнинг ишларида шахсий ривожланишнинг ҳар бир босқичида таълим ва тарбияни ташкил этишнинг мақсадлари, вазибалари, мазмуни, методлари, воситалари, шакллари мулоқотнинг аҳамияти, изчиллиги ва истикболи кўрсатиб ўтилган, узлуксизликнинг муҳим хусусиятларини, уни турли ёш босқичларида амалга оширишнинг педагогик шарт-шароитларини асослаб беради Турдикулов Э, Иванова А.И., Нигматов А.Н, Бобоёров Р.О ва бошқалар мактабгача ёшдаги болаларда экологик таълим ва табиатда тегишли хулқ-атвори ривожлантириш муаммолари билан шуғулландилар. Бу олимлар ўз асарларида мактабгача ёшдаги болаларни экологик тарбиялашнинг мақсади, вазибалари, тамойиллари ва шарт-шароитларини очиқ берганлар.

Боғча ва мактаб ўртасида узвийликнинг ўрнатилиши мактабгача ва бошланғич мактаб ёшидаги болаларни тарбиялаш ва ўқитиш шарт-шароитларининг яқинлашишига ёрдам беради. Шу туфайли мактаб таълимининг янги шароитларига ўтиш болалар учун энг кам психологик қийинчиликлар билан амалга оширилади.

Вазифалар: Болаларни экологик тарбиялашда унинг дастлабки босқичи-мактабгача ва бошланғич мактаб ёши алоҳида ўрин тутди, дунёга онгли муносабатнинг пойдевори қўйилса, инсон хотирасида

узоқ вақт қоладиган ёрқин ҳиссий таассуротлар тўпланади. Бу даврда экологик тарбиянинг мақсади, олимларнинг фикрича, келажакда умумий ўрта таълим тушунчасига мувофиқ келадиган экологик маданият тамойилларини шакллантириш, инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатларининг амалий ва маънавий жиҳатларини муваффақиятли ўзлаштиришдан иборат бўлиб, унинг яшовчанлигини ва ривожланишини таъминлайди.

Экологик тарбия аллақачон мактабгача педагогиканинг ажралмас қисмига айланган. болалар боғчаси ва мактабда интеграциялашган ёндашув асосида экологик таълимнинг самарали тизимини қандай яратиш мумкин? Экологик тарбия ғояларининг бола фаолиятининг ҳар хил турлари: эксперимент, кузатиш, иш, ўйин, мусикий, тасвирий ва жисмоний фаолият орқали амалга оширилишини қандай таъминлашимиз мумкин? Қандай қилиб ривожланаётган муҳитни яратаман (экологик хона, лаборатория, яшаш майдони, мини-музейлар, экологик йўл ва бошқалар)? Болалар билан ишлашда қандай усуллардан фойдаланишим керак? Ўқитувчиларимизда шунга ўхшаш саволлар юзага келмоқда.

Экологик таълим-тарбиянинг маълум бир метод ва методлари тизими болаларига таъсири натижаси бўлиб, бу ёшдаги болалар учун мавжуд бўлган билимларни ўзлаштириш, уларни босқичма-босқич тўплаш ва кенгайтириш натижасидир. Бу муносабат болаларнинг теvarак-атрофдаги оламга бўлган қизиқишларида, бўлаётган воқеаларни кузатишга интилишларида ва ҳайвон ва ўсимликларга ғамхўрлик қилишга интилишларида намоён бўлади.[2]

Экологик маданият элементларининг шаклланиши болаларнинг табиат объектлари ва ҳодисалари ҳақидаги ўзига хос билимларини эгаллаш ва ўзлаштиришларига бевосита боғлиқдир.

Экологик таълим-тарбиянинг маълум бир метод ва методлари тизими болаларига таъсири натижаси бўлиб, бу ёшдаги болалар учун мавжуд бўлган билимларни ўзлаштириш, уларни босқичма-босқич тўплаш ва кенгайтириш натижасидир. Бу муносабат болаларнинг теvarак-атрофдаги оламга бўлган қизиқишларида, бўлаётган воқеаларни кузатишга интилишлари ва ҳайвон ва ўсимликларга ғамхўрлик қилишга интилишларида намоён бўлади. Экологик маданият элементларининг шаклланиши болаларнинг табиат объектлари ва ҳодисалари ҳақидаги ўзига хос билимларини эгаллаш ва ўзлаштиришларига бевосита боғлиқдир.

Мактабгача таълим тизимида экологик таълимнинг узлуксизлиги тамойилини амалга ошириш яна бир муҳим жиҳатларидан бири мактабгача ёшдаги болаларнинг мустақил ва катталар билан биргаликдаги турли-туман фаолиятларини қўллаш орқали амалга оширилади. Бу фаолият турларига қуйидагилар киради:

Янгилик: Ўқув-тадқиқот фаолияти; табиатдаги кузатишлар; объектлар билан ҳаракатлар; тасвирий фаолият; моделлаштириш; конструктор йиғиш; ўйин фаолияти.

Мактабгача ёшдаги болаларни узлуксизлик тамойилларига асосланган экологик тарбиялаш дастури болалар билан ишлашнинг муайян шакллари танилашга олиб келди. Яни: болалар билан гуруҳлар асосида машғулотларни олиб бориш; индивидуал маслаҳатлашувлар; ўйинли-дарс; саёхат-дарси; тадқиқот-дарси; дам олиш-дарси; ўз устида ишлаш-дарси;

рақобат-дарси; экскурсия-дарси; рақобат-дарслари; жуфт ишлаш[4;3].

Экологик таълим, яъни соғлом турмуш тарзини ташкил қилишда тарбияни икки хил йўл билан амалга ошириш муҳим: биринчидан, экологик таълим-тарбия оилада ота-оналар иштирокида; иккинчидан, мактабгача таълим муассасаси, мактаб, олий ва урта махсус билим юртларида олиб борилиши лозим.

Экологик таълим-тарбия мактабгача таълим муассасаларида тарбияланаётган болалар орасида бебаҳо инсонпарварлик муносабатини ривожлантиради: табиатнинг барча объектларига нисбатан қизиқишини уйғотади, атроф-муҳитнинг шарт-шароитини урганиш, унга ғамхўрлик қилиш малакаларини ривожлантиради[5].

Ўзвийлик тамойилларига мувофиқ экологик таълим доирасида мактабгача дастури асосий мақсади-таълим фаолияти, билим жараёнлари ва интеллектуал қобилиятларини мактабгача болалар мотивацион қизиқиш ва шарт-шароит ривожлантириш; мактабгача ёшдаги болалар томонидан тўпланган табиий фан тушунчаларни тизимлаштиришдан иборат. Ва бу кўринишида узлуксиз таълим мактабгача болалар билимини босқичма-босқич ривожлантириш ва чуқурлаштириш, вазибаларини аста-секин мураккаблаштириш ва ўқитувчи томонидан талабаларини ошириш.

"Бизни Чинор" лойиҳасини амалга ошириш давомида гуруҳ ўқитувчилар ва бошланғич синф ўқувчилари томонидан лойиҳалаштирилган махсус тематик бурчак билан жиҳозланди. Бу бурчакда: "Чинор" дарахт харитаси, Дарахт ва унинг атрофида табиат ҳодисаларига оид расмлар, "менинг сайёрам" мавзусидаги мактабгача ва мактаб ўқувчиларининг чизмалари, шунингдек, макетлари жойлаштирилди.

"Бизни Чинор" лойиҳаси мактабгача таълим ўқитувчилари, ота-оналар, ўқитувчилар ва бошланғич синф ўқувчилари иштирокида қўшма дарс берилди. Дарс Ботаника боғида сайр шаклида ўтказилди. Ўқувчилар болаларга шаҳар ва бу жойлар тарихи, чинор бу-Шарқнинг рамзларидан бирилиги, Марказий Осиё халқлари учун бу дарахт тарвақайлаб кетган шох-шабаб, жазирамадан сақловчи қуюқ сояни есга солиб, шинамлик ва хотиржамлик туйғуларини бахш этувчи хусусиятлари ҳақида сўзлаб бердилар. Чинор дарахти ҳақида шеърлар тайёрлади. Дарс давомида болалар қандай экологик муаммолар борлиги ва улардан қандай сақланиш ҳақида билиб олдилар. Дарс мақсади боғ атрофида ахлат йиғилиш учун биргаликда меҳнат майдончасини режалаштириш эди. Катта ёшдаги болалар кичик ёшдаги болаларга намуна кўрсатдилар.

"Бизни Чинор" лойиҳаси доирасидаги навбатдаги муҳим тадбир мактабгача таълим ўқувчиларининг мактабга экскурсияси бўлди. Бу ерда ўқувчилар болалар учун қизиқарли экологик тадбир тайёрладилар. Бундан ташқари, бошланғич синф ўқувчилари томонидан, боғча тарбияланувчиларига биология, экология ва табиатшунослик синфларига экскурсиялар ўтказилди.

Савол-жавоб асносида ўйин қуйдагича амалга оширилди;

- 1) жонли табиат нима?
- 2) жонсиз табиат нима?
- 3) Ҳайвонлар ўсимликларсиз яшай оладими?
- 4) Ўсимликлар сувсиз яшай оладими?
- 5) Қуёшсиз биз яшай оламизми?

Таҳлил ва натижалар: Гуруҳ болалари жуда фаол иштирок этишди, ҳар бир гуруҳда 15 та тарбияланувчи бўлса шундан 70% тарбияланувчи аниқ ва дадил жавоб берди, 28% тарбияланувчи тўлиқ жавоб бермади, 2% тарбияланувчи саволларга жавоб бермади ва скут сақлади.

Худди шу савол – жавоб ўйини бошланғич синф ўқувчиларида ўтказилди. 1 А синфда 35 та ўқувчи таълим олади, ўтказилган савол- жавоб натижалари қуйдагича 85% ўқувчи тўлиқ саволларга жавоб берди, 15% ўқувчи қониқарли жавоб берди.

Ўйин давомида ўтказиладиган элементар тажрибалар ва ушбу усулни моделлаштириш ёрдамида тарбиячи ва ўқитувчи табиатда содир бўладиган ҳодисалар ва алоҳида олинган предметлар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро алоқани ўрнатиш йўли орқали болаларда вужудга келган тасаввурни аниқлаштиришга ёрдам беради ва таълимни узвийлигини таъминлайди.

Хусусан, назорат диагностикаси натижалари мактабгача ёшдаги болаларнинг экологик ишларга

қизиқиши сезиларли даражада ошганлигини ва болаларнинг турли фаолиятдаги мотивацион фаоллиги кузатилди. Бундан ташқари, мактабгача ёшдаги ва бошланғич синфгача тизимида янада ҳамкорлик қилиш имконияти мустаҳкамланди. Шу боис боғча ва мактаб ўртасидаги узвийлик тамойилларини амалга ошириш ишлари бошқа таълим йўналишларида ҳам давом этади.

Хулоса ва таклифлар: Узвийлик муаммосини болалар боғчаси ва мактаб ўртасидаги яқин ўзаро муносабатлар орқали муваффақиятли ҳал этиш мумкин. Бундан ҳамма, айниқса, болалар фойда кўради. Болалар учун ворислик муаммосини ҳал қилиш учун вақт, энергия ва воситалар талаб қилинади. Жамиятимизда ёшларнинг экологик-ҳуқуқий таълим тарбияси, экологик маданиятини юксалтиришнинг йўналишлари кўп. Энг муҳими, улар ҳаётимиз асоси бўлган табиат неъматларини асрашга хизмат қилсагина, олдимизга қўйган мақсадларимизга эришамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш концепцияси. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги 434-сон қарори 3 боб
2. Плешаков А.А. Зеленая тропинка: пособие для детей 5-7 лет [рук. авт. колл. ПМК «Преемственность» Н.А. Федосова]. М-2016. – 80 с.
3. Махсус мактабгача таълимда машғулотларни ўтказиш технологияси модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. Т-2018
4. «Илк қадам» таянч дастури. – Т., 2018
5. Умарова М. Мактабгача ёшдаги болаларга экологик тарбия бериш методлари. // «Узлуксиз таълим», 2004, 5-сон.
6. Ижтимоий ахборот таълим портали: www.ziyounet.uz.
7. Мактабгача таълим вазирлиги: www.mtv.uz.
8. Республика болаларкутубхонаси: www.kitob.uz.
9. «Мактабгачатаълим» журналі: www.jlmt.uz
10. Раҳмонкулова З.А., ва бошқ. «Мактабгача ёшдаги болаларни атроф муҳит билан таништириш» (катта, тайёрлов гуруҳлари учун). Т-2015.
11. Аброров Э. «Табиат ва экологик тарбия» 1995й. (35 бет)

УДК: 392.5 (575.1)

Зийдахон РАСУЛОВА,
ЎзР ФА МАМ Фанлараро тадқиқотлар
бўлими етакчи илмий ходими,
психология фанлари доктори
E-mail: ziyodakhon@gmail.com

ETHNOPSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MOTHER-IN-LAW AND DAUGHTER-IN-LAW AMONG UZBEKS

Abstract

In article is investigated ethnopsychological features of the relationship between mother-in-law and daughter-in-law among Uzbeks. Used in the work: Observation, oral survey – a conversation and a standardized survey – a socio-psychological, ethnographic questionnaire specially developed for this study; written survey – a semi-open socio-psychological questionnaire specially developed for this study. Research has shown that parents are exacting in the estimates of family life of their children, and the young are not yet managing to build marriage already assured of bad relationships with the future mother in law. And when a girl with such stereotypes gets married then any actions mother in law are perceived her as a provocation.

Key words: relationship, mother-in-law, daughter-in-law, ethnopsychological features, Uzbeks.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СВЕКРОВИ И НЕВЕСТКИ У УЗБЕКОВ

Аннотация

В статье исследуются этнопсихологические особенности взаимоотношений свекрови и невестки у узбеков. В работе использованы: наблюдение, устный опрос – беседа и стандартизированный опрос – специально разработанный для данного исследования социально-психологический, этнографический опросник; письменный опрос – специально разработанный для данного исследования полуструктурированный социально-психологический опросник. Исследование показало, что родители требовательны в оценках семейной жизни своих детей, а молодые, еще не успевая строить брак, уже уверены в плохих отношениях с будущей свекровью. И когда девушка с такими стереотипами выходит замуж, то любые действия свекрови воспринимаются ею как провокация.

Ключевые слова: взаимоотношение, свекровь, невестка, этнопсихологические особенности, узбеки.

ЎЗБЕКЛАРДА ҚАЙНОНА-КЕЛИН МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ЭТНОПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада ўзбекларда қайнона-келин муносабатларининг этнопсихологик хусусиятлари ўрганилади. Ишда қуйидаги методлардан фойдаланилди: кузатув, бевосита сўров – оғзаки сўров, суҳбат ва стандартлаштирилган сўров – мазкур тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган ижтимоий-психологик, этнографик сўровнома; билвосита сўров – ёзма сўров – мазкур тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган ярим очик ижтимоий-психологик сўровнома. Тадқиқот шуни кўрсатдики, ота-оналар ўз фарзандларининг оилавий ҳаётини баҳолашда ўта талабчанлар, ёшлар эса ҳали оила қурмасдан олдин бўлажак қайнона билан муносабатлари ёмон бўлишига аминлар. Агар киз бола бундай стереотипларга асосланиб турмушга чиқадиган бўлса, қайнонанинг ҳар қандай ҳаракатлари салбий қабул қилинади.

Калит сўзлар: муносабатлар, қайнона, келин, этнопсихологик хусусиятлар, ўзбеклар.

Қириш. Оила мустаҳкамлигида ўзбекларда қариндошларнинг, хусусан, қайнонанинг роли жуда каттадир. Қайнона-келин масаласи азал-азалдан одамларнинг, инсониятнинг атоқли намоёндаларининг диққат эътиборида бўлиб келган муаммолардан бири ҳисобланади. Айниқса, Шарқ халқларида қайнона-келин муносабатлари ўткир характерга эга бўлиб келган.

Хусусан, ажрашганларнинг кўпчилиги асосан бунга қайнонанинг сабабчи эканлигини кўрсатадилар. Г.Ж. Ғаниевнинг Тошкент шаҳри ва Андижон вилоятининг Балиқчи туманида олиб борган этнографик ва социологик тадқиқотида кўра, «Аёлларга нисбатан зулм қилинишида нимани биласиз?» деган саволга сўров қилинганларнинг 10% келин эрнинг ота-онаси ва бошқа оила аъзолари томонидан ҳўрланишини қайд этганлар [2; 19]. Шунингдек, ўзбекларда оила низоларида келин эрнинг ота-онаси (асосан, қайнона)

ва бошқа оила аъзолари (асосан, қайинсингил, қайн-эгачи) ўртасидаги зиддиятлар юқори ўрин туришини ижтимоий-психологик тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам эътироф этганлар [3, 8]. Ўз навбатида, бу қайнона-келин низолари, сабабларини аниқлаш, уларни бартараф этиш алоҳида аҳамиятга молик масала эканлигини кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Оила-никоҳ муносабатлари, ёшларни оилавий турмушга тайёрлаш, ўзбек оилаларидаги миллий ўзига хослик, ундаги низолар ва уларни келтириб чиқарувчи ижтимоий-психологик сабаблар, миллий қадрият ва анъаналар, қариндошлар орасидаги никоҳлар, турли ижтимоий гуруҳ вакиллари тасаввурларидаги гендер тафовутлар Ғ.Шоумаров [5, 10], В.Каримова [4], Н.Соғинов [8], Х.Каримов [3], Н.Салаева [7], У.Қодиров [11] ва бошқа олимлар ишларида тадқиқ этилган. Ўз навбатида, М.М.Алиев ўзбекларнинг оила-

никоҳ муносабатларини ўрганиб, қайнона-келин муносабатларига алоҳида эътибор қаратди, бунда муаллиф бу муносабатларнинг этнопсихологик аспектиларини тадқиқ қилган. Ўзбекистонда оилани ўрганиш борасида кенг қўламдаги тадқиқот ишларининг йўлга қўйилаётганлигига қарамай, оила-никоҳ муаммоси доирасида қайнона-келин муносабатлари ва унинг этнопсихологик хусусиятлари деярли ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси. Бу борада биз махсус тадқиқот ўтказдик. Тадқиқот Тошкент шаҳри 10 та туманининг 55 та маҳалласида 355 нафар оилада ўтказилди. Катта полиэтниқ шаҳар сифатида Тошкентда жамиятда содир бўлаётган замонавий этноижтимоий жараёнлар айниқса кучли сезиляпти. Бу оилада бўлаётган ўзгаришларда, оила-никоҳ муносабатларида, улардаги анъанавийликнинг замонавийлик билан боғлиқлигида намоён бўлмоқда. Шу пайтгача мавзу бўйича махсус тадқиқотлар Тошкент шаҳрида олиб борилмаган. Юқоридаги сабабларга кўра мазкур этномаданий ҳудуд тадқиқот ишимиз объекти қилиб олинди.

Ишда қуйидаги методлардан фойдаланилди: *кузатув* методи – ташқи, ички; *бевосита сўров* – оғзаки сўров, суҳбат ва стандартлаштирилган сўров – мазкур тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган ижтимоий-психологик, этнографик сўровнома (ИПЭС); *билвосита сўров* – ёзма сўров – мазкур тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган «Оила-никоҳ муносабатлари ва анъаналари» номли ярим очиқ ижтимоий-психологик сўровнома (ИПС).

Таҳлил ва натижалар. Тошкент шаҳрида ўтказган тадқиқотимиз – ижтимоий-психологик сўров-

номалардан олинган маълумотлар ва кузатувга (ташқи ва ички кузатув) асосланиб шунини айтиш мумкинки, оиланинг бузилишида қайнона-келин ўртасидаги зиддиятлар юқори ўрин эгаллаган, яъни 30 ўрндан у 27% овоз билан 7-ўрндан жой олган. Бу борада респондентларга «Қайнона-келин ўртасидаги муносабатлар кўп оилаларда қандай шаклланган?» деган савол берилди.

Бунга сўралганларнинг кўпчилиги (49%) «қайнона келинга уй хизматчиси сифатида қарайди ва уни камсити», деб жавоб бердилар. Умумий ҳисобда қайнона билан келинлар ўртасидаги муносабатлар ҳар хил сабабларга кўра яхши эмаслигини ва бунда қайнонанинг ҳар хил сабабларга кўра айбининг борлигини биринчи ўринга қўйилиши бўйича 48,5%, овоз берилиши бўйича 63,6% респондентлар кўрсатганлар. Ҳамма айб келинда, деб ҳисоблайдиганлар жавобларнинг умумий ҳисобида биринчи ўринга қўйилиши бўйича 17,8%, овоз берилиши бўйича 22,7% ни ташкил қилди. Қайнона-келин худди она-боладек, деб ҳисоблайдиганлар биринчи ўринга қўйилиши бўйича 12,6%, овоз берилиши бўйича 13,6% дир.

1-жадвалга эътибор берилса, қайнона келинга нисбатан ёмон муносабатда бўлишига аёллар эркакларга нисбатан камроқ овоз берганлар (биринчи ўринга қўйилиши бўйича ҳам) ва аксинча, қайнона билан келин худди она-боладек эканлигига эса эркакларга нисбатан кўпроқ овоз берганлар. Бунга асосий сабаб аёлларнинг ўзи ҳам қайнона эканлиги ёки вақти келиб қайнона бўлишларидир.

1-жадвал

Қайнона-келин ўртасидаги муносабатларнинг кўп оилаларда қандай шаклланганлиги

		Қайнона-келин ўртасидаги муносабатлар	У	А	Э	Муносабат	У	А	Э
		Ўринга қўйилиши бўйича	Овоз берилиши бўйича						
Ў	№	1-ўринга қўйилган	%	%	%	№	%	%	%
1	1	Қайнона келинга уй хизматчиси сифатида қарайди ва уни камсити	38	36,2	40,5	1	49	44,8	54,8
2	2	Янги хонадонда келиндан қаттиқ талаб қилишади	31	24,3	33,3	2	42	43,1	40,5
3	3	Қайнона ўғлини келиндан рашқ қилади	27	22,4	33,3	3	35	31,1	40,5
4	4	Қайнона ва келин худди она-боладек	25	32,7	14,2	4	27	36,2	14,2
5	5	Келин қайнонасини ҳурмат қилмайди	19	13,8	26,3	5	23	15,5	33,3
6	6	Ҳозирги келинлар ёмон тарбия кўрган, барча муаммо шундан	15	15,5	14,2	6	19	22,4	14,2
		2-ўринга қўйилган							
7	7	Келин оиланинг бошқа аъзоларига нисбатан ёмон муносабатда	1	1,7	–	7	3	5,2	–

«Ижтимоий фикр» жамоатчилиқ фикрини ўрганиш маркази Ўзбекистоннинг Бухоро, Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд, Наманган, Тошкент вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида 1999 йилда «Аёл ва ҳуқуқ» мавзуида сўров ўтказди [9; 127]. Унга кўра, оилада аёллар устидан

руҳий, жисмоний тажовузнинг кўп учрайдиган сабабларидан бири қайнона-келин можаросидир. Улар орасидаги келишмовчиликларнинг асосий сабаби келиндан устун туриш истаги – 35,2%, қайнона ўғлини келиндан қизғаниши – 23,8%, ҳозирги ёшларнинг тартиббузарлиги – 19,1%, уй-рўзгор ишларини олиб

бориш учун етакчилик ҳукуки учун кураш – 15,7% ҳолатларини кўрсатганлар. «Қайнона ва келин орасидаги можарони келтириб чиқармаслик мумкинми? – Бунинг учун нима қилиш керак?» деган саволга респондентларнинг 83,3% «ха, можароларни келтириб чиқармаслик мумкин», дейишди. Бунинг учун эркаклар ва аёллар фикрига қараганда, қайнона ва келин бирга яшамаслиги керак – 44%, эски онг ва анъанавий стереотипларни ўзгартириш керак – 25,1%, аёллар орасида тарбиявий ишларни олиб бориш зарур – 18,9%, ота-оналар орасида тушунтириш ишларини олиб бориш керак – 8,6%. Аёллар бу муаммоларни кимлар ёрдамида ҳал қиладилар? Можаролар содир бўлганида кимга мурожаат қиладилар? – Бу ерда биринчи ўринда милиция турса, кейинги навбатни ота-оналарга мурожаат эгаллайди. Ниҳоят, учинчи ўринда маҳалла кўмиталари, қишлоқ кенгашларига мурожаат бўлиб, бу эса, ўз навбатида, маҳалланинг ҳам оиланинг мустақамлигида муҳим ўринга эга эканлигидан далолат беради.

Аммо юқорида айтилган ишларни қилиш осон эмас. Тошкент шаҳрида ўтказган тадқиқотимиз – бевосита сўров, яъни оғзаки сўров, эркин сўров (сухбат) ва стандартлаштирилган сўров – махсус тузилган ижтимоий-психологик, этнографик сўровномалардан (ИПЭС; 214 кишидан) маълум бўлишича, кўпчилик қайнона-келин бирга яшамаса можаролар келиб чиқмайди, деб ҳисоблайди. Бу гапларда «жон» бор. Аммо бу қийин масала. Чунки бу оиланинг нафақат хоҳиши, балки моддий томонига ҳам боғлиқ. Агар ўғил битта бўлса, бу ҳақда ўйламаса ҳам бўлади. Одатда, оиладан ўғилни ажратиб чиқариш иложсизликдан бўлади [6; 164]. Ўғиллар биттадан кўп бўлса, имконияти ва хоҳишига қараб чиқиб кетиши мумкин. Аммо ўзбекларда, одатда, бир ўғил ота-она билан қолиши шарт.

Юқоридан кўриниб турибдики, ота-оналар ва келин-куёвлар ўртасидаги зиддиятлар, асосан, ота-онанинг келин-куёвларга нисбатан ўта талабчанлигидан ва бу талабчанлик кўпинча ноҳолис бўлишидан келиб чиқади. Қайнота-қайноналар ўзлари бир пайтлар ёш эр-хотин бўлганликларини эсдан чиқарадилар. Улар келин-куёвларнинг ҳар бир қадамини ўз ўлчамларига соладилар ва бугунги тажрибалари, етук тушунишларига солиштирадилар. Буни тушунса бўлади, катталар ўзлари қилган хатоларини фарзандларида қайтарилишини хоҳламайдилар. Улар аниқ ишонадилар: барча қилаётган ишлари, хатти-ҳаракатлари ёшларга яхши бўлиши учундир, ота-она фарзандига ёмонлик тиламайди. Лекин психологик чигилни ёзмоқ ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Келин-куёвлар фақат бир нарсани ҳис қиладилар: ота-она норози. Норозиликка эса улар қайнона-қайнотадан узоқлашиб кетиш билан жавоб беришади.

Ўз навбатида, ёшлар ҳам ўрнашиб қолган стереотиплар асосида катталарни тушунишни, уларга ён босиб туриш кераклигини, тажрибаларига ҳам ишониш кераклигини билмайдилар. «Куёв – ёв», «қайнона ҳеч қачон келинини ўз қизидек кўрмайди», «қайнона ва келин ёмон муносабатда бўлишади» деган стереотиплар ҳали ёшлар турмуш қурмасдан олдин шаклланади. Бундай фикрлаган ёшлар турмуш қурсалар, қайнота-қайнонанинг ҳар бир ишини ўзларига салбий қабул қиладилар.

Шуни айтиш лозимки, ушбу муаммо билан шуғулланувчи социологларнинг ҳулосасига кўра [1;

23-26], келинлар куёвларга нисбатан қайноналари билан кўпроқ ўзаро уришадилар. Бу табиий, чунки ўзбек оилаларида куёв, одатда, ўз қайнонаси билан турмайди, бир-бири билан кам кўришадиган куёв билан қайнона ўртасида бўладиган урушишлар камдан-кам бўладиган ҳолатдир. Хусусан, келинлар ҳам қайноналари билан камроқ мулоқатда бўлганларида келишмовчилик, урушлар ҳам камроқ бўларди. Доимо мулоқотда бўладиган қайнона-келинлар ўртасида худди ака-ука, опа-сингиллар каби келишмовчилик, тушунмовчилик ёки урушларнинг бўлиши муқаррардир, улардан қочиб бўлмайди, хусусан, бу эр-хотин муносабатларига ҳам тегишлидир. Фарқи шундаки, агар ака-ука, опа-сингиллар урушишса ёки ота-она ўз фарзандларини урушса, маълум бир вақтдан сўнг бу унутилиб кетади ва кечирилади. Аммо ёшлар қайнона-қайнотани ёки умр йўлдошининг бошқа қариндошларини ўз «жигаридек», ўз ота-онасидек, ўз яқинларидек қабул қилмайди ва гапларини кўтара олмайди. Чунки бир-бирини танимаган одамлар бир уйда яшашса, бирданига яқин бўлиб қолишмайди, унинг учун вақт керак бўлади.

Шуларнинг олдини олиш учун Хоразм, Бухоро вилоятларида уйга келин тушганидан сўнг қайнона, хусусан, қариндошлари ҳам келинга бирон-бир совға (кўпинча мато, лозими билан рўмол) бериб рози қилиб, гаплашишга рухсат бермагунларича, келин улар билан маълум вақт гаплашмай юради. Бу янги келиннинг эрнинг уйдагиларига, қариндошларига қўниқиб кетишига, шу орада ҳар хил бўлиши мумкин бўлган жанжалларнинг олдини олишга ёрдам беради.

Ажралишда ҳар учинчи оила асосий сабаб қилиб ота-оналарни кўрсатадилар. Бунда энг кўп учрайдиган сабаб, бу ота-оналарнинг ўғиллари ё кизларининг танлаган умр йўлдошлари уларга ёқмаганлигидандир [1; 23]. Янги қурган оила хоҳлайдими ё йўқми икки томоннинг ота-онаси, қариндошлари билан муносабатда бўлишга мажбур бўлади. Агар бир томон иккинчисини ўз яқинларидан, қариндошларидан четлатишга, муносабатларни чегаралашга ҳаракат қилса, бу охир-оқибат умр йўлдошининг яқинларини унинг ўзига қарши боришига олиб келади. Бунда эр-хотинларнинг бирлиги йўқолиши оқибатида аста-секинлик билан оиланинг мустақамлиги сусайишни бошлайди. Бундай ҳоллар бўлмаслиги учун икки томон ҳам қарама-қарши томонларнинг яқинларини ўз яқинидек, қариндошларини ўз қариндошидек қабул қилиши керак бўлади. Иккинчи томондан эса, эр-хотинлар жуфтидан кўра яқинларини, қариндошларини, дўстларини биринчи ўринга қўйиб, ўз муносабатларини уларга бўйсунтирсалар, бу ҳам оиланинг бахтли, барқарор бўлишига тўсқинлик қиладди.

Кўп ҳолатларда ўзбек оилаларида хотин ўз дардини, ҳасратини онасига, дугоналарига айтади, улар билан маслаҳатлашади. Эракнинг ҳам дардлашади-ганлари, маслаҳатлашади-ганлари асосан ўртоқ-дўстларидир. Бунда эр-хотинлар «бирлик» қонунини бузишади ва бу никоҳнинг маънавий томонига таъсир кўрсатади. Эр-хотинларнинг яқинлари, қариндош, дўстлари ҳали янги қўшилган бир инсонни қабул қилишлари осон бўлмайди, улар ё рашқ туфайли, ё яна бошқа сабаб туфайли эр-хотинларнинг ҳар бирини ўз томонига тортишни бошлайди, бу эса уларнинг бирлигининг йўқолишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли никоҳнинг дастлабки йиллари эр-хотинлар учун ҳақиқий синовдир – бир томондан ота-она,

кариндош, яқинлардан алоқани узмаслик керак, иккинчи томондан оила бирлигини бузишга йўл қўймаслик керак. Бу эса осон иш эмас.

Айнан шу сабабли турмуш қуришда никоҳга етилиш, айникса, психологик етилиш бу ўринда жуда муҳимдир. Ёш турмуш қурган оилалар, айникса, кизлар жисмоний, жинсий етилганларига қарамасдан психологик етилмаган бўладилар, натижада муваффақиятсизликлар, пушаймон бўлишлар, асаб бузилишлар юзага келади. Психологик етук шахс эса, аксинча, ўз олдига эришиши муқаррар бўлган, бунга имкониятлари етарли мақсадларни қўяди, ўз ҳаёт йўлини ва унга эришиш воситалари ва усулларини тўғри белгилайди. Бундай шахс ўз ҳиссиёти, кечинмаларини етарлича яхши назорат қила билиши, бошқа одамларнинг хоҳиш-истаклари, кечинмаларини тушуниши, турли ёшдаги, мансаб, лавозим, тоифадаги одамлар билан қизиқиши, одати, таъби, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган одамлар билан ўринли муносабатда бўла олиши билан характерланиб туради. Психологик

етукликнинг муҳим мезонларидан бири шахсда оилавий муаммоларни адолатли ҳал этишга хизмат қилувчи ўз мустақил фикри, қараши, позициясининг бўлиши, зарур бўлганда оила манфаатида ўз қарашларини ота-оналари олдида химоя қила олишидир. Ёшлар оила қураётганларида бу хусусиятлар ҳал қилувчи бўлиб ҳисобланади. Албатта, бундай қобилият бир кунда шаклланмайди. Айнан шу сабабли никоҳланиш ёши никоҳ мустаҳкамлигида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Хулоса ва таклифлар. Демак, ота-оналар ва келин-куёвлар ўртасидаги зиддиятлар, асосан, ота-онанинг келин-куёвларга нисбатан ўта талабчанлиги ва бу талабчанликнинг кўпинча ноҳолис бўлишидан келиб чиқади. Ўз навбатида, ёшлар ҳам ўрнашиб қолган стереотиплар асосида катталарни тушуниши, уларга ён босиб туриш кераклигини, тажрибаларига ҳам ишониш кераклигини билмайдилар. Бундай фикрлаган ёшлар турмуш курсалар, қайнота-қайнонанинг ҳар бир ишини ўзларига салбий қабул қилаверадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Алиев М.М. Культура общения и семейные отношения. – Ташкент: Изд-во им. Ибн Сины, 1991. – 32 с.
2. Ганиева Г.Ж. Женский вопрос и проблемы женщин в Узбекистане (1991 – 2005 гг.): Автореф. дис... канд. истор. наук. – Тошкент: ЎзРФА Тарих инс., 2006. – 26 с.
3. Каримов Х.К. Социально-психологические особенности супружеских конфликтов в узбекской семье.: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Ташкент: ТГПИ, 1994. – 19 с.
4. Каримова В.М. Социальные представления об узбекской семье у юношей и девушек: Автореф. дис. ... док. психол. наук. – Ташкент, 1994. – 40 с.
5. Оила психологияси. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун / Шоумаров Ғ.Б. таҳр. ост. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 272 б.
6. Поляков С.П. Традиционализм в современном среднеазиатском обществе / Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. – М., 2004. – С. 3-179.
7. Салаева Н. Хоразм оилаларининг этнопсихологик хусусиятлари: Психол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: ЎзМУ, 2002. – 162 варак.
8. Согинов Н.А. Социально-психологические особенности удовлетворенности браком в узбекской семье.: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Киев: Киевский Госуниверситет им. Т.Г. Шевченко, 1990. – 20 с.
9. Убайдуллаева Р., Баумгертнер В. Аёл ва ҳуқуқ // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 1999. – № 3-4 (7-8). – Б. 124-127.
10. Шоумаров Ғ.Б., Шоумаров Ш.Б. Муҳаббат ва оила. – Тошкент: Ибн Сино, 1994. 2-нашри. – 120 б.
11. Кодиров У.Д. Бадиий ижодиётда ижтимоий-психологик ва этнопсихологик муаммолар талқини (Абдулла Қодирий романлари асосида): Психол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: ТДПУ, 2003. – 170 варак.

Зарифа РАҲМОНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Психология кафедраси докторанти PhD.
Email: zarifa_rakhmonova@gmail.com

ЎЗМУ доцент., психол.ф.н. Абдурахмонова З.Э. тақризи асосида

VALUES AS AN OBJECT OF SOCIO-PSYCHOLOGIK RESEARCH

Annotation

The article introduces the concept of values, in particular, the analysis of the essence, content, forms of manifestation of problems of existence has a long history, the value category has been studied by philosophers, sociologists and psychologists, the values of examinees in educational institutions, and the analysis of the results.

Keywords: value, need, emotion, communication, personality, motive, social activity, personality activity.

Аннотация

В статье делается акцент на концепции ценностей, в частности, анализ сущности, содержания, форм проявления проблем бытия имеет давнюю историю, ценностная категория изучается философами, социологами и психологами, ценности экзаменуемых в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: ценность, потребность, эмоция, общение, личность, мотив, социальная активность, активность личности.

ҚАДРИЯТЛАР ИЖТИМОЙ – ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада қадриятлар тўғрисида тушунча берилган бўлиб, хусусан қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари билан борлиқ муаммоларининг таҳлили узок тарихга эгалиги, қадрият категорияси философия, социология ва психология томонидан ўрганиб келинганиги, таълим муассасалари бўйича синалувчиларнинг қадриятларини ўрганилганлиги, ҳамда олинган натижалар таҳлиliga эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: қадрият, эҳтиёж, хис-туйғулар, мулоқот, шахс, мотив, ижтимоий фаоллик, шахс фаолияти.

Кириш. Инсоният тарихий тараққиётида қадриятнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта бўлиб, асрлар давомида бу қадриятлар шаклланиб келмоқда. Қадриятлар ўз ўзидан пайдо бўлмаган балки инсониятнинг эҳтиёжлари ва хис-туйғулари билан боғланган тарзда шаклланиб келган. Бу эмоционал жараёнлардан инсонлар қониққанлар ва ўз ҳаётлари учун зарур бўлган янги қадриятларни шакллантирганлар. Қадрият – бу ҳар қандай “объект” (шу жумладан “ғоя” ҳам) бўлиб у ҳаётда аҳамиятга эга бўлган зарурий жараёндир.

Инсонларнинг ўзаро таъсир этиш жараёни бўлган мулоқотда эҳтиёжлар асосида қадриятлар тизими шаклланиб боради. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, мулоқотнинг ўзи ҳам қимматли қадрият ҳисобланади. Шу фикрлардан келиб чиққан ҳолда қадрият тушунчасини кенг маънода тушуниб олишимиз керак бўлади. Қадрият категорияси философлар, социологлар ва психологлар томонидан ўрганиб келинмоқда. Қадриятга берилган ҳар хил таърифлар уни кенг ва чуқур маънога эгаллигидан хабар беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Қадриятшунослик ўтган асрнинг ўрталарида шаклланди ва “Аксология” атамаси билан белгиланди. Ўтган аср ўрталарининг иккинчи ярмида немис қадриятшуноси Э. Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан бу тушунча муомалага киритилди. Қадрият - бу қадрлаш туйғуси, қадриятли ёндошув ва бошқалар асосида тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар мажмуасидир. Қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари

билан борлиқ муаммоларининг таҳлили узок тарихга эга. Кишилар қадим замонларданқўзларини ўраб турган олам, ундаги нарса ва ҳодисалар, одамлар ўртасидаги муносабатларга баҳо берганлар, уларни қадри ва қиммати тўғрисида фикр юритганлар.[1]

Қадрият масалалари билан қўплаб мутафаккирлар шуғулланишган. Бунга асосан Сократ, Платон, Аристотелдан тортиб то бугунги кунимизда аҳамиятли ишларни амалга оширган ва ошириб келаётган инсонларни кўрсатиш мумкин бўлади. Кейинги даврларда қадриятларга хос ишларни қуйидаги мутафаккирларнинг З.Фрейд, У.Джеймс, Ж.Дьюи, М.Вебер, А.Тойинби, Э. Дюркгейм, Т.Парсонс, А.Камю, У.Росту, А.Маслоу [2] қадриятларни кўрсатиш мумкин. Қадриятлар тушунчаси шарқда ҳам ўрганилган бўлиб, биз уларни Шарқ мутафаккирларининг асарларида ҳам ўрганишимиз мумкин. Ўзбекистонлик философлар қадрият тушунчасига ўз диққатларини қаратганлар. Булар қадриятга Э.Юсупов, С.Шермухаммедов, М.Хайруллаев, Қ.Назаров ва бошқаларни кўрсатиш мумкин [3].

Қ.Назаров умумий таҳри остидаги “Фалсафа: қомусий лугат” да “Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий – ахлоқий, маданий – маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган фалсафий – социологик ва аксиологик тушунча”, деб таъриф берилган. [3].

Қадриятлар тушунчасини Ўзбекистонлик психолог олимлар ҳам ўрганганлар. Булар қадриятга Э.Ғ.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, Н.С.Сафоев, Ш.Баратов, Б.Р.Қодиров, В.М.Каримова, Д.Ғ.Мухамедова, К.Б.Қодиров ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Албатта улар бу қадриятлар масаласини бавосита ўрگانлар. Қадриятлар бу инсон мулоқотининг натижаси ва заруриятидир.

Қадриятлар бу инсон эҳтиёжларини қондириш ва мақсадларига етиш учун зарурий тарзда шаклланган мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнидир. Инсонлар ўртасида бўладиган ўзаро таъсирга, мулоқотга қадриятларнинг таъсири бўлиб, инсонда маълум бир ижобий ёки салбий психологик ҳолатларни юзага келтиради [4]. Бу ерда мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнлари ҳақида озгина тушунча бериб ўтаемиз. Шунини таъкидлаш керакки мулоқот жараёнини кўплаб психолог олимлар ўрганганлар. Улар бунини ўзларининг мақсадлари асосида кўриб чиққанлар. Мулоқотни ва ўзаро таъсир жараёнини қадриятлар асосида ўрганиш Ўзбекистон шароитида ҳали амалга ошмаган жараён ҳисобланади. Шунинг учун бу масала долзарб ва зарурий жараён ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам мулоқот қилиш информацияларни алмашиш, амалий ишларни бажариш, ўзаро суҳбат қилиш каби ўзаро таъсир инсон учун жуда зарурий ҳодиса ҳисобланади. Инсон бунга ўзида зарурият сезади, яъни эҳтиёж сифатида уни қондиришга интилади. Бунда эса мулоқотга хос бўлган жуда зарурий қоидалар шаклланади. Булар эса қадриятлар сифатида инсонга, унинг мулоқотига ўз таъсирини кўрсатади.

Инсон ҳаёт фаолияти бу ўзаро таъсир ва мулоқот тарзида кечади. Инсоният узок ривожланиш давомида мулоқот ва ўзаро таъсирга мос бўлган мулоқот маданиятини ривожлантириб келмоқда. Инсоният маданияти бу қадриятлар тизими ва таракқиёти, қадриятлар эса эҳтиёжлар натижаси сифатида шаклланиб боради [5]. Қадриятлар эҳтиёжлар сифатида ривожланиши билан инсон фаолиятининг муҳим ижтимоий психологик жараёни бўлиб қолади ва барча фаолият кўринишларига ўз таъсирини ўтказиши. Шу жумладан инсонни ўзаро таъсири ва мулоқотига ҳам. Бошқа одамлар билан мулоқот натижасида гуруҳий қадриятлар шаклланади, яъни келишиш, қўллаш, ва шу қабилар. Дейлик, гуруҳ қадриятларини ютуқларини мустаҳкамлашга қаратилган ҳулқ-атвор ижобий ҳолда мустаҳкамланади ва ўқитишга асос ҳисобланади.

Қадриятлар тушунчаси психолог олимлар томонидан ҳам ўрганилган. Қадриятларни психологик тушуниш фалсафий тушунчалардан фарқланиб, уни инсон психик жараёнларига боғлаган ҳолда таҳлил қилинади. Қадриятларга умумфалсафий таърифларга суянган ҳолда психологик таъриф берилади [6].

Қадриятлар инсон ҳаёт фаолиятида унинг ҳатти-ҳаракатларини ва инсонларнинг амалий ишларини ахамиятини кўрсатиб берадиган асосий ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун психологик изланишларда “қадрият” тушунчаси инсон билан боғлиқ бўлган ҳолда ўрганилади ва ахамиятлилиқ, қадриятлари ориентацияси ва муносабатлардаги қадриятлар, баҳо бериш, установкалар, меъёрлар, ғоялар, шахснинг йўналганлиги ва шу қабилар билан белгиланади.

Қадрият инсон ғояси сифатида субъектив образларда қабул қилинади ёки маданий-тарихий меъёрлар сифатида тавсия этилади. Индивидуал ва ижтимоий ориентер сифатида у “арзигулик” ҳулқ-атвор сифатида конкрет ҳаётни белгилаб берувчи стил ҳисобланади.

Россиялик психологлар ҳам ўз ишларида қадриятларга тегишли изланишлар олиб борганлар. Буларга Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, Д.А. Леонтьев, А.Н.Леонтьев, И.С. Кон қабиларни кўрсатиш мумкин бўлади. Қадрият стандарт ҳулқ-атвор сифатида К.А.Абульханова-Славский, В.П.Гуревич, Г.Г.Дилигенский, О.Г.Дробницкий, В.П.Тугаринова ва бошқаларнинг ишида ўрганилган.

Қадрият фаолиятни ва ҳулқ атворни ижтимоий бошқариш сифатидаги асоси жамият ва ижтимоий гуруҳлардаги ижтимоий – психологик иқлим билан боғлиқлиги қуйидаги муаллифларнинг ишларида кўрилади. Буларга: А.Г. Асмолов, В.Г. Асеев, Б.С.Братус, Ф.Е. Василюк, Д.А. Леонтьев, Б.Д.Паригин, В.Е.Семенов, Е.В. Шорохова ва бошқаларнинг ишларида кўрилади. Қадриятлар инсонни алоҳида ва гуруҳ ичидаги ҳолатларини бошқаришда ўзига хос ҳатти-ҳаракатларни бажаришларига ундаб туради. Муаллифлар бу қадриятларни гуруҳий ҳолдаги жараёнларини гуруҳ иқлимига таъсирларини ҳар томонлама ўрганилади [7].

Қадрият – фаолиятни бошқариш усули ва йўналишни танлашни сифатида, шахс мотивлар тизимини интеграциялаш сифатида И.В.Бестужев-Лада, С.Г.Климов, И.С.Кон, М.Н.Руткевич, Н.В.Щубкин, Р.Аронсон, В.А.Ядов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Бу изланишларда қадрият касбий ривожланишни ва ихтиёрий танлашнинг асоси сифатида кўрилади. Касб танлашда қадриятларни ўрни ҳам кўриб чиқилади.

Қадриятлар тушунчаси кўпгина олимларни ўрганиш объекти бўлган. Психолог олимлар бу масалаларни ўзларининг изланиш объектларидан келиб чиққан ҳолда ўрганадилар. Қуйида уларни тахминий тавсифини бериб кўраемиз.

Қадриятлар тушунчасини ҳар хил муаллифлар томонидан таърифланиши

Тушунчани таърифлаш	Муаллифлар
Жамият ҳаётини ҳодисалари ёки элементларини ижтимоий ахамиятлилигини бир бутун жамият ёки ижтимоий гуруҳ томонидан бериладиган қадриятларни таҳлил қилиш.	Г.М. Андреева, В.А. Бодров, А.М.Визова, В.Г. Здравомислов, К.Клохон, В.Б. Олшанский ва бошқалар.
Ҳулқ – атвор ва мотив фаолияти, бунда инсонни дунёдаги ўрнини ва маълум бир мақсадларга эришиш билан боғлиқ қадриятлар.	Б.С.Братус, Л.В. Выготский, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, Г.Олпорт, С.Л.Рубинштейн, В.В.Столин, В.Франкл

Бу таснифдан кўриниб турибдики, қадриятлар психолог олимлар томонидан ҳам етарли даражада

ўрганилган. Қадриятлар инсон мулоқотида ва ўзаро таъсирида ҳам рўй бериб инсонни ўзини ўзи

бошқаришида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Инсон қадриятларини амалга оширишда фикрлаб, фойда берувчи қадриятлар тизимидан фойдаланади. Қадриятлар бу инсон психологик қиёфасини узвий элементи бўлиб ривожланишга таъсир этувчи муҳим омил, инсонни ўзини-ўзи англашини ривожлантирувчи ва бошқарувчи жараён ҳамдир. Шахс қадриятлари бугунги кунда унинг муҳим резерви ҳисобланади [8].

Виктор Франкл ҳаётда қуйидаги учта марказий қадрият мавжудлигини айтди:

Биринчи қадрият – тажриба, яъни биз билан нимадир содир бўлиши;

Иккинчи қадрият – ижод, яъни ; биз яратадиган нарсалар;

Учинчи қадрият – муносабат, яъни бедаво хасталик сингари мушкул вазиятларга нисбатан билдирилган реакциямиз [9].

Шунингдек, Франкл ушбу қадриятлар ичида энг юқориси “Муносабат” эканлигини таъкидлайди. Бошқача айтганда, ҳаётимиздаги вазиятларга қандай муносабатда бўлишимиз биз учун кўп нарсани ҳал қилади. Инсонлар билан ишлаш жараёнида ортирилган тажрибалар унинг ҳулосаси тўғрилигини тасдиқлайди. Муносабат-ҳиссиётларимизни шакллантирувчи парадигмадир.

Ҳаммамизга маълумки, инсон ҳаёт фаолияти давомида ҳар доим мулоқотда ва ўзаро таъсирда бўлади. Инсоннинг бу ҳаёт жараёни маълум бир психологик ҳодисалар, жараёнлар асосида содир бўлади. Бу мулоқот ва ўзаро таъсир давомида қадриятлар эҳтиёжлар давомида шаклланади. Инсонни маълум бир эҳтиёжлар тизими уни фаолликка тортади. Ўз эҳтиёжларини қондириш давомида инсонда кўплаб қадриятлар пайдо бўлади ва уларни қондириш учун маълум бир урф-одатлар, анъаналар қадриятлар асосида шаклланади. Биз қадриятларни эҳтиёжлар боғлиқлигини А.Маслоу назариясига асосан тушунишимиз мумкин.

Бунга кўплаб инсон ҳаёт фаолиятдан мисоллар келтириш мумкинки, улар қадриятни ва мулоқотни ўзаро муносабатда бўлишини таъсидқлайди. Дейлик, миллий қадрият сифатида асрлар давомида саломлашишга тегишли мисолларни келтириш мумкин. Инсонлар бу соҳадаги фаолият турларини ўрганиб маҳсус асарлар битганлар.

Саломлашиш қоидалари мавжуд бўлиб инсон учун ўзаро саломлашгандаги вазият уни тартибли ва интизомли қилиб кўрсатади. Бунда катта одамга кичик инсон салом бериши, катта бўлса ҳам кўпчилик

нисбатан салом бериб бориш каби ўнлаб мисоллар борки улар инсон учун қадрият ҳисобланади. Бу қадриятларни бузилиши инсонни хунук хулқ атворини кўрсатади ёки бу соҳада билимсизлигини англатади.

Қадриятлар – бу инсон ҳаракатларини бошқарувчи этник буйруқлардан иборат бўлиб, уни бажармаслик жамиятга, инсоннинг ўзига нисбатан хунук жараёнларни бўлишига олиб келади. Қадриятлар инсонларнинг ментал ҳаётидаги қадимий абстракт ҳодисаларидан бири бўлиб, унинг дунёқарашида муҳим ўринни эгаллайди.

Л.С.Рубинштейн қадриятлар ҳақида: “қадриятлар ... инсон ва дунёни ўзаро муносабати асосида ишлаб чиқарилади, тарихий жараёнлар давомида инсон учун қадрият бўлган нарсалар яратилади” деб кўрсатади [10].

Б.Г.Ананьев ҳар бир ҳаётнинг босқич маълум бир қадриятларни ҳаётнинг мақсад қилиб қўйишини таъкидлайди. У ёшларда таълим ва илм олиш, мулоқот асосий қадриятлар сифатида келишини ва улар ҳаётнинг мақсадини ушбу қадриятлар орқали белгилашини асослайди. Шунингдек Г.Риккерт, В.Дильтея, А.Дж Тойнбийлар учун инсон жамияти бу чексиз хилма хил маданият типлари бўлиб улар ўзларига хос бўлган қадриятлардан, яъни ички руҳий ҳаёт билан боғлиқ жараёнлардир [11].

Ф.Е.Василюк қадрият ва эмоционал сферани ўзаро таъсирини ўрганиб шундай дейди: “Қадрият – бу эмоция эмас, лекин у маълум бир у ёки бу эмоцияни уйғотишга имконияти бор. Шунингдек таъкидлаш керакки ўз ўзидан уйғотувчи энергияга эга эмас... қадриятни асоси – бу ичкаридан пайдо бўлиб шаклланади, яъни ички жараёнлардир”. Қадриятларни ижтимоий тасаввур ва ижтимоий ўрнатилган асосида айтиш мумкинки у инсониятни шаклланишини муҳим барқарор психологик жараёнлардир.

Шахснинг қадрият йўналишлари тизими маълум бир жамиятнинг мавжуд қадриятларини акс эттирадиган аниқ ижтимоий-тарихий шароитларда шаклланади, бу эса ўз навбатида унинг ривожланишининг умумий иқтисодий ва маданий даражаси билан боғлиқдир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). “Шахс қадриятли ориентациясини реал тузилишини ташхиз қилиш ” методикаси орқали Олий таълим муассасаларида тахсил олаётган талабаларда қадриятларни ўрганилди ва қуйидаги натижалар кузатилди.

Талабаларда қадриятларнинг ўзаро боғлиқлиги даражаси

	Вактни ёқимли утказиш	Юқори даражадаги и моддий ахвол	Гузаллик ва топиш ва улардан завқланиш	Бошқа инсонлар арга ёрдам бериш	Севги	Олам, табиат, инсонда янгиликни англаш	Юқори ижтимоий даражада ва инсонлар арни бошқариш	Инсонлар и тан олиш ва хурмат қилиш, атрофдаги ларга таъсир курсата билиш
Вактни ёқимли утказиш	1	,247(**)	,279(**)	,101(*)	,257(**)	,181(**)	,163(**)	,207(**)
Юқори даражадаги моддий ахвол		1	,201(**)	-0,072	,264(**)	0,072	,151(**)	0,021

Гузаликни топиш ва улардан завкланиш			1	0,072	,277(**)	,247(**)	,235(**)	,167(**)
Бошқа инсонларга ёрдам бериш				1	0,087	,161(**)	,105(*)	,163(**)
Севги					1	,228(**)	,166(**)	,133(**)
Олам, табиат, инсонда янгиликни англаш						1	,327(**)	,268(**)
Юкори ижтимоий даража ва инсонларни бошқариш							1	,337(**)
Инсонларни тан олиш ва ҳурмат қилиш, атрофдагиларга таъсир курсата билиш	,207(**)	0,021	,167(**)	,163(**)	,133(**)	,268(**)	,337(**)	1

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Вактни ёқимли ўтказадиган инсонлар – Юкори даражадаги моддий аҳволга, ($r = 0,247$; $p < 0,01$) эга бўлади, гузаликни топиб ундан завклана оладилар ($r = 0,279$; $p < 0,01$), бошқа инсонларга ёрдам беришга мойил ($r = 0,101$; $p < 0,05$), севгида қатъиятли ($r = 0,257$; $p < 0,01$), Оламдаги табиатдаги инсонлардаги янгиликни англайди ($r = 0,181$; $p < 0,01$), юкори ижтимоий даражага ($r = 0,163$; $p < 0,01$) эга бўлиб, инсонларни бошқаришга мойил бўлади.

Юкори даражадаги моддий аҳволга эга бўлган шахсларда – Гузаликни топиш ва улардан завкланиш ($r = 0,201$; $p < 0,01$) ҳисси кучли бўлади, севги ($r = 0,264$; $p < 0,01$) бобида омади чопган суоқлилардан-дир, бундай инсонлар юкори ижтимоий даражага эга бўлиб, инсонларни бошқариш, уларни тан олиш ва ҳурмат қилиш ҳамда атрофдагиларга таъсир курсата билишади, самарали мулоқот олиб бориб, ўз ғояларига инсонларни эргаштира оладилар, соғлиқ – саломатликка эътиборли шахслардир.

Гузаликни қадрлайдиган, уни топа оладиган ва завклана оладиган инсонлар – олам табиат жамиятдаги, инсонлардаги янгиликларни ($r = 0,247$; $p < 0,01$), ўзгаришларни ижобий томонларини ва Стивен Р. Кови айтганидек проактив (ижтимоий муносабат воқеа, ходисаларга нисбатан ижобий томонларни кўра билиш.) ҳаракат қиладилар.

Бошқа инсонларга ёрдам қўлини чўзадиган инсонлар – олам табиат инсонда янгиликни ($r = 0,161$; $p < 0,01$), муаммони англайди ва бартараф этишга қўмаклашади. Улар юкори ижтимоий даражага эга шахслар бўлиб ($r = 0,105$; $p < 0,05$), инсонларни бошқаришга ва қўмаклашишга шай, саломатликка эътиборли ($r = 0,170$; $p < 0,01$), инсонлардир.

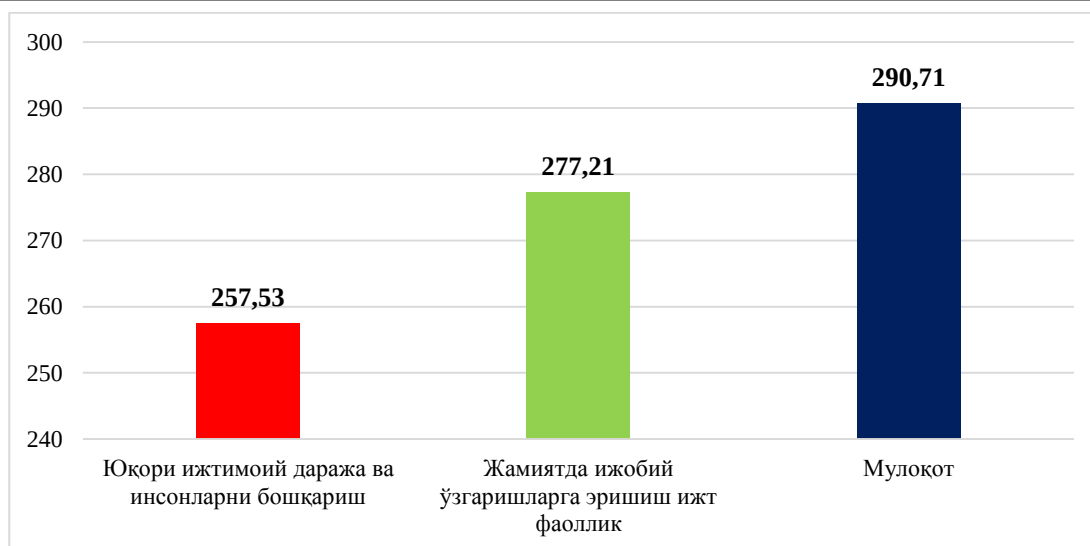
Севги – Бу илохий туйғу бўлиб, самимий меҳр муҳаббат ришталарни боғлайди ва шакллантиради

.оламдаги табиатдаги ҳамда инсондаги янгиликни ҳис-туйғуларни англайди ($r = 0,228$; $p < 0,01$), тушунади. Юкори ижтимоий даражага эга инсонларни бошқаради ($r = 0,166$; $p < 0,01$) уларни тан олади, атрофдагиларга таъсир курсата олади ($r = 0,133$; $p < 0,01$). Жамиятда ижобий ўзгаришларга эришишда ижтимоий фаол ($r = 0,272$; $p < 0,01$) инсонлар бўлиб, мулоқотга мойил ($r = 0,336$; $p < 0,01$), саломатликка ($r = 0,195$; $p < 0,01$) эътиборлидирлар.

Оламда табиатда инсонда янгиликларни англайдиганлар ҳар бир нарсага, воқеа ходисага, ижтимоий муносабатларга ўта эътиборли шахслардир. Уларда юкори ижтимоий даража ва инсонларни бошқариш уларни тан олиш, ҳурмат қилиш атрофдагиларга таъсир курсатиш ҳисси юкори бўлади. – жамиятда ижобий ўзгаришларга эришиш учун ижтимоий фаолдирлар. саломатлик улар учун муҳим ҳисобланиб, эътиборлидирлар.

Юкори ижтимоий даража - мавқега эга бўлган шахс. – улкан имкониятларга эгадир. ($N = 6,640$; $p < 0,05$) Раҳбар – лидер сифатида гуруҳни, жамоани бошқариш, ҳар томонлама уларни тушуниш, ҳурмат қилиш, атрофдагиларга таъсир курсатиш уларга ёрдам бериш, давлат ва жамиятда ижобий ўзгаришлар эришиш учун ижтимоий фаоллик курсатиш сўзга бойлик-мулоқотга киришимлилик соғлом турмуш тарзига амал қилиш тарафдоридирлар.

Инсонларни тан олиш ва ҳурмат қилиш атрофдагиларга таъсир курсата билиш, бир сўз билан айтганда барчани манфаатини кўзлаган ҳолда ўз ғояларига бошқа инсонларни эргаштира олиш қобилият-дир. Улар ижтимоий фаол инсонлар бўлиб, жамиятда ижобий ўзгаришлар учун жонбозлик курсатувчи, мулоҳазакор, нотиклик санъатини эгаллаган инсонлардир.

Жадвалда кўриниб турганидек юқори ижтимоий даража ва инсонларни бошқариш қобилияти шахсдан кучли тартиб-интизом, ўзаро тушуниш, атрофдаги инсонларга нисбатан уларни тинглай олиш, муаммоларга нисбатан муносиб ечим топа олиш, жамоани, жамиятни ривожлантириш учун билим ва бор имкониятларини сафарбар қила оладиган лидерликни талаб қилади. Бундай қадрият ва қобилиятга эга бўлиш бошқа шкалаларга нисбатан камроқ фоизни ташкил этади. (хар бир бошқарув соҳаси жамоага, жамиятга нисбатан камчиликни ташкил этади.)

Жамиятда ижобий ўзгаришларга эришиш учун ижтимоий фаоллик шахс фаолиятининг муҳим томонларидан бири ҳисобланади. У шахснинг сиёсий ва ахлоқий ўзликни англашига асосланган бўлиб, жамият ва жамоа ишларидаги иштирокида намоён бўлади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Тадқиқотимиз давомида мулоқот шкаласи бўйича олинган натижалар талабаларда юқори кўрсаткични кўрсатди. Биламизки, мулоқот ижтимоий жараён ҳисобланиб, мулоқот орқали инсонлар ўз фикрларини баён этадилар.

Ҳар бир шахснинг жамиятда адо этадиган фаолияти ўзаро муносабат ва таъсир шакллари ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш, аввало одамларнинг бир-бирлари билан тил топишиш, бирларига турли хил маълумотларни узатиш, фикр алмашинуви каби мураккаб ҳамкорликни талаб этади. Шундай экан, ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, обрўси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир. Бир қарашда осонга ўхшаган шахслараро мулоқот жараёни аслида жуда мураккаб бўлиб, унга одам ҳаёти давомида ўрганиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. 2016 йил 14 декабрда Ш.Мирзиёевни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга курамыш” номли нутқи. President.uz/Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти.
2. Абдурахманова З.Э. Ёшларда миллий бирлик туйғуси шаклланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Псих.фан. ном. ... дис. - Т., 2006. - 129 б.
3. Каримова В.М. “Шахс ижтимоий ҳулкини бошқаришда қадриятларни ўрганишнинг аҳамияти”. Бухоро Давлат университети “Психология” илмий журнали №1. 2016й. Б. 59-64
4. Мажидов Н.М, Азизова Ш.В.”Ижтимоий фаоллик шаклланишида амалиётнинг ўрни” Замонавий таълим 2015-3сон.Б. 16-18
5. Сафаев Н.С. Духовность и национальное самосознание личности. - Ташкент, 2004. - 82 с.
6. Сафаев Н.С. Духовность и национальное самосознание личности. Монография. – Ташкент: Фан, 2004.– С. 211;
7. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб : Питер 2003 г.512с.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1999. - С.154-162.
9. Ф.Е. Василюк Методический анализ в психологии М. из –во Смысл МГППУ 2003 г.с 98
10. Стивен Р.Кови “Семь навыков высокоэффективных людей” 2017 288с
11. Горькая Ж.В. Психология ценности. Самара: 2014 г. 26 – 36с

УЎК: 383.22.443

Шамилжон РУСТАМОВ,
ТАТУ Қариш филиали катта ўқитувчиси
ҚарДУ профессори, н.ф.д. Р.Шодиев тақризи асосида

UALUAL EDUCATION SYSTEMS AND THEIR STRATEGIES

Abstract

Developed on the basis of problematic cases intellektual education system only requires information about the initial situation. Diagnostic tools are provided by the system itself, which are algorithms for analyzing instructional descriptions and determining the characteristics of data clustering. On the basis of special intellektual education systems, two main work cycles are distinguished in the problematic education methodology: the first is the external cycle, that is, the manager is the one who organizes the management of the educational process, the second is the internal cycle, which is the Educational (the system that organizes education in the testing of problematic situations).

Key words: intellektual, education, system, problematic, situation, cluster, algorithms.

СИСТЕМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ СТРАТЕГИИ

Аннотация

Разработанная на основе проблемных случаев система интеллектуального образования требует только информации о исходной ситуации. Диагностические инструменты предоставляются самой системой, которые представляют собой алгоритмы анализа описаний инструкций и определения характеристик кластеризации данных. На основе специальных интеллектуальных образовательных систем в методологии проблемного образования выделяются два основных рабочих цикла: первый-внешний цикл, то есть менеджер-это тот, кто организует управление образовательным процессом, второй-внутренний цикл, который является Образовательным (система, организующая обучение в тестировании проблемных ситуаций).

Ключевые слова: интеллект, образование, система, проблема, ситуация, кластер, алгоритмы.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАЪЛИМ ТИЗИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СТРАТЕГИЯСИ

Аннотация

Муаммоли ҳолатлари асосида ишлаб чиқилган интеллектуал таълим тизими фақат дастлабки ҳолат ҳақида маълумот талаб қилади. Диагностик воситалари эса тизимнинг ўзи томонидан тақдим этилиб, улар ўргатувчи тавсифларини таҳлили ҳамда маълумотларни кластерлаш хусусиятларини аниқлаш алгоритмларидир. Махсус интеллектуал таълим тизимлари асосида муаммоли таълим методикасида иккита асосий иш цикллари ажратиб кўрсатилган: биринчиси, ташки цикл бўлиб, бошқарувчи яъни ўқув жараёнини бошқаришни ташкил қилувчи, иккинчиси эса ички цикл бўлиб, у эса таълим олувчи (муаммоли вазиятларни синовдан ўтказишда таълимни ташкил қилувчи тизим ҳисобланади).

Калит сўзлар: интеллектуал, таълим, тизим, муаммоли, вазият, кластер, алгоритмлар.

Қириш. Махсус интеллектуал таълим тизимлари асосида муаммоли таълим методикасида иккита асосий иш цикллари ажратиб кўрсатилган: биринчиси, ташки цикл бўлиб, бошқарувчи яъни ўқув жараёнини бошқаришни ташкил қилувчи, иккинчиси эса ички цикл бўлиб, у эса таълим олувчи (муаммоли вазиятларни синовдан ўтказишда таълимни ташкил қилувчи тизим ҳисобланади).

Ўқув жараёнини бошқариш учун учта асосий босқич мавжуд бўлиб, унга қуйидагилар қиради.

- таххислаш;
- таҳлил қилиш;
- таъсирларни қўллаш.

Таълимни бошқариш цикли автоматик бошқарув режимида ишлашни таъминлаши керак, шунинг учун таълим олувчиларга муайян вазиятларда таъсир ўтказиш усуллари бўйича статистик маълумотлар шаклида тизим томонидан ўқитиш тажрибасини тўплашни таъминлаш керак.

Шунга қўра, тизимнинг иккита ишлаш тартиби мавжуд: педагог билан ўқитиш режими ва офлайн режим. Биринчи режим шундан иборатки, талаба барча кўрсатмаларни тизим орқали педагогдан олади.

Ҳозирги вақтда ўқув тизими қўлланилган таъсирлар ҳақида маълумот тўплайди, бу маълумотлар базасида тегишли маълумотларни сақлашда ифодаланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Дифференциал таълим муаммоси ўрта таълим муассасаларининг анъанавий муаммоларидан биридир. Унинг услубий асослари Ю.К. асарларида ўз аксини топган. Бабанский, А.А. Бударного, Б.П. Есипова, У. Зубаидова, А.А. Кирсанова, И.Я. Лернер, Э.С. Рабунский, И.Э. Унт, Ж. Шарипов, Н.М. Шахмаева ва бошқалар

Талабаларнинг маънавий ва индивидуал қобилятини ўрганиш Л.С.нинг асарларида ўз аксини топди. Вйгоцкий, И.В. Дубровина, З.И. Калмикова, В.А. Крутецкого А.Н. Леонтьев, Н.А. Менчинский, Н.Ф. Тализина, Б.М. Теплова ва бошқ.

Ушбу муаммонинг турли жиҳатлари олимлар томонидан ўрганилган,

С. В. Алексеев, В.А. Гусев, М.И. Зайкин, Ю.М. Колягин, М. Нугмонов, Г.И. Саранцев, И.М. Смирнов, А.А. Бирлаштирувчи, Н.А. Терешин, В.В. Фирсов ва бошқалар Ушбу олимлар табақалаштирилган таълим

назарияси ва амалиётини ўрганишга катта ҳисса қўшдилар.

Иш жараёнида тизим вазибалар ва тингловчилар параметрларини ҳамда қўлланиладиган таъсирларни кузатиб боради. Статистик маълумотларни таҳлил қилиш натижасида таъсирларнинг мабул қаторини аниқлаш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, кириш шароитларига қараб талабаларни ўқитиш учун педагогнинг ҳаракатларини яхшироқ бажаришга ҳақаракат қилиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Дастлабки бошқариш циклларида тизим назорат остида ўқитиш режимида ишлайди, у барча фойдаланувчилар гуруҳлари учун бошқарув ҳаракатларини танлайди. Етарли миқдордаги маълумотларни тўплаш ва аниқ ифода-ланган ўқув моделини шакллантириш билан тизим офлайн режимида ишлаш режимига ўтказилади. Ушбу режимида тизим мустақил таълимни давом эттирган ҳолда фақат моделни тўғрилайди [2].

Циклнинг биринчи босқичида талабалар ҳақида улар тўғрисидаги муаммоли вазиятлар асосида маълумотлар йиғилади. Педагог ҳар бир талаба учун бир нечта вазиятларни белгилайди, уларнинг ечими учун маълум бир вақт ажратилади, машғулот тезлигига қараб, оралик бир неча дақиқадан бир неча соат ёки кунга ўзгариши мумкин. Натижада, ўқув тизимининг маълумотлар базасида кўп ўлчовли векторлар массиви ҳосил бўлади, бу ерда ҳар бир вектор битта талабанинг параметрлари тўпламидир. [3].

Кейинги босқич талабаларнинг хусусиятларини ва уларнинг вақт ўтиши билан ўзгаришини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Педагог нафақат ҳозирги пайтда талабанинг ўзига хос хусусиятлари қандай аҳамиятга эга бўлишини билиши, балки уларнинг ўзгариши тенденциясини, масалан, охириги бошқарув ҳаракатидан кейин қандай ўзгарганлигини билиш ҳам муҳимдир. Табиийки, педагог ҳар бир талабанинг хусусиятларини ва уларнинг ўзгаришини кўриб чиқа олмайди, унга шахсий кўрсатмалар бера олмайди. Шу сабабли, ушбу босқичда хусусиятлар учун турли хил вариантлардан кичик гуруҳлар гуруҳини (кластерларни) танлаш учун маълумотларни кластерлаш алгоритмларини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу каби кичик кластерлар тўплами билан бошқариш осонроқ ва таълимнинг умумий ҳолатини аниқроқ баҳолаш мумкин. Шунингдек, педагог вақтни тежайди, у ҳар бир талабага кўрсатмалар юбориш ўрнига уларни бутун гуруҳга юборади. Шунинг учун, таҳлил босқичида талабаларнинг айрим гуруҳларини танлаш учун маълумотлар тўплами Н кластерларга тўпланади, улар устида бир хил усулда ҳаракат қилиш мумкин. Кластерлаш алгоритми маълум миқдордаги кластерларсиз автоматик ишлашни таъминлаши муҳим ҳисобланади. [4].

Педагогга ҳар бир кластер ҳақида маълумот берилади: марказ ҳақида, дисперсия, шунингдек педагогга тўғри келган талабалар сони. Педагог машғулотнинг кейинги йўналиши бўйича хусусиятларнинг тарқалиши бўйича қарор қабул қилганлиги сабабли бунда ахборот учун берилган энг кўп маълумотлар уларнинг тўпламига киритилганлиги ва характеристикалар сони озлиги муҳим ҳисобланади. Бунда улар сони иккита ёки учтадан кўп бўлмаганда энг қулай ҳолат ҳисобланади. Бу эса кластерларни икки ёки уч ўлчамда кўрсатишга имкон беради. Талабаларнинг хусусиятларидаги ўзгаришларни баҳо-

лаш учун уларни вақтнинг турли нуқталарида таққослаш керак, масалан, биринчи бошқарув циклида ва иккинчисида. Эҳтимол, хусусиятларнинг қиймати ўзгаради ва талабалар бир кластердан иккинчисига ўтади. Ўзгаришлар бир кластердан иккинчисига ўтиш сони билан қайд этилади. [5].

Кластердан чиқиб кетган талабалар сонининг кластердаги умумий талабалар сонига нисбати бир кластердан иккинчисига ўтиш эҳтимоли ҳисобланади. Қиймат талабаларга таъсирининг мабул кетма-кетлигини ҳисоблашда жуда муҳимдир, чунки ҳар бир таъсир хусусиятлар ҳақидаги билимларнинг ва шунингдек, талабага тегишли бўлган кластернинг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун кластерлашдан сўнг кластердан кластерга ўтиш эҳтимолларини ҳисоблаш зарур, бу босқич ўтиш моделини куриш деб номланади. Бир нечта бошқарув цикллари тугагандан сўнг, ўтиш эҳтимоли бироз ўзгарганда, ўтиш моделини шакллантириш ҳақида айтишимиз мумкин бўлади. [6].

Бундан ташқари, уни фақат тузатиш керак.

Маълумотларни кластерлаш босқичидан кейинги бошқарув циклининг биринчи ўтишида ўтиш моделини куриш ўтказиб юборилади, чунки бундан олдин кластерлардаги талабаларнинг ҳолати тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ эди, демак, ўтиш эҳтимолини ҳисоблашнинг имкони йўқ. Натижада, ўтиш моделини яратиш босқичи фақат кейинги циклда содир бўлади. Кейинги цикллари давомида тизим талабалар қайси кластерлардан қайси кластерларга ўтганини ҳисоблаб чиқади. Ҳар бир циклдаги ўтиш эҳтимоли олдинги ва жорий қийматлар асосида ўртача тортилган қиймати ҳисоблаб аниқланади.

Таҳлил ва натижалар. Вақт ўтиши билан талабаларнинг ўтишининг мураккаб тармоқ тузилиши шаклланади.

Талабалар гуруҳининг хусусиятларини тавсифловчи ҳар бир кластер талабаларнинг ҳолати (С) сифатида кўриб чиқилади. Шундай қилиб, талабалар ҳар бир вақт моменти билан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтадилар ёки бир хил ҳолатда қоладилар.

Бундан ташқари, педагогга аналитик маълумотлар берилади, у талабаларга таъсир ўтказиш усулларини танлайди. Таъсир усуллари янги вазибаларни қўйишдан, назарий материалларга ҳаволаларни ва бошқаларни кўрсатишдан иборат. Бироқ, таъсирнинг асосий тури янги муаммоли вазиятларнинг вазибаси ҳисобланади.

Ўтиш модели аниқ тавсифга эга бўлганда, тизим офлайн таълим режимига ўтказилади. Тизимни офлайн режимга ўтказиш вақтини эмпирик равишда бошқариш циклининг ўтиш сони ёки статистик маълумот ҳажми бўйича аниқлаш мумкин. Ўтиш моделининг шаклланиши, ўтиш эҳтимоли ўртача қийматидаги тебранишлар маълум бир йўлакда содир бўлганда аниқланади [3; 4]. Одатда қийматдаги мумкин бўлган ўзгаришларнинг 5% барқарорлик йўлаги сифатида қабул қилинади [3]. Бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш эҳтимоли бирлик фракциялари (ёки фоиз) билан ўлчанганлиги сабабли, йўлакни аниқлаш алгоритми яққол намоён бўлади.

Биринчи иккита офлайн қадам педагог ўз назорат остида ўқитишига ўхшайди - яъни ташхислаш (маълумотлар йиғиш) ва кластерлаш. Офлайн режимида моделни куриш ўртача тортилган қиймат асосидаги янги маълумотларни ҳисобга олган ҳолда тузатиш билан алмаштирилади.

Офлайн режимда педагогдан бошқариш ҳаракатларини талаб қилиш босқичи уларни махсус алгоритмлар ёрдамида аниқлаш билан алмаштирилади.

Бу мавжуд бўлган статистик маълумотлар асосида амалга оширилиши мумкин, бу ерда педагогнинг расмийлаштирилган ҳаракатларига асосланиб, таъсирларнинг макбул қаторини аниқлаш керак. Ушбу босқич нафақат тизимнинг офлайн ишлаши учун, балки педагогларнинг ўзи учун ҳам фойдалидир.

Хулоса ва таклифлар. Кўпинча, педагоглар нима учун ва нима сабабдан маълум бир дақиқада у ёки бу тарзда ҳаракат қилганликларини ҳатто англамайдилар. Шунингдек, педагоглар талабаларга уларнинг хусусиятларини яхши томонга ўзгаришига олиб келувчи таъсир ўтказишнинг энг самарали кетма-кетлигини кўрсатиши қийин. Шунинг учун ушбу босқич оптималлаштириш усуллари ёрдамида амалга оширилади. Ўтиш модели асосида бир қатор ҳаракатларни танлаш ноаниқ шароитларда дискрет вақт назорати билан стохастик жараёни оптималлаштириш деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу вазифа Беллман-Заде усули билан ечилади [7]. Дарҳақиқат, талабаларнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш жараёни (яъни хусусиятларнинг ўзгариши) турли усуллар таъсирида вақтнинг маълум (дискрет) лаҳзаларида тасодифий равишда содир бўлади. Оптималлаштириш масаласи ечиладиган асосий шарт - талабани энг керакли ҳолатга

ўтказишга ундаш ҳисобланади. Педагог нуқтаи назаридаги ҳар бир якуний ҳолат ёки кластер ўзига хос керакли даражага эга. Бошқа томондан, педагог, шунингдек, ҳар бир таъсир усулини уни қўллаш долзарблиги асосида танлайди. [8]. Шундай қилиб, бу шартлар ноаниқ ҳисобланади. Оптималлаштириш жараёнининг бошланғич шартлари педагогга талабаларнинг энг афзал кўрган кластерига тегишли функциясини кўрсатиш шаклида берилади. Ушбу функция киймати бир-бирига қанчалик яқин бўлса, талабанинг ўқув жараёнида ушбу кластернинг сўнгги бўлишига бўлган истаги пайдо бўлади.

Юқорида қайд этилганлар асосида, Беллман-Заде[9]. алгоритмидан фойдаланган ҳолда талаба учун ҳар қандай вақтдан бошлаб ҳар қандай кластердан ҳаракатларнинг макбул кетма-кетлиги ишлаб чиқилади. Таъсирларнинг топилган кетма-кетлиги маълум бир талаба учун керакли натижага максимал даражага эришишга имкон беради, бунда эришиш эҳтимоли энг катта ҳисобланади. Ушбу кетма-кетликда бошқариш ҳаракати ва кейинги ҳолатга ўтиш эҳтимоли мавжуд [10].

Офлайн режимда ҳаракатларни қўллаш босқичи ўзгаришсиз қолиб, тавсиялар ва бошқарув ҳаракатлари маълум бир педагог томонидан эмас, балки тизим томонидан берилади. Кейин циклар яна такрорланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Беллман Р., Заде Л. Принятие решений в расплывчатых условиях // Вопросы анализа и процедуры принятия решений. - М.: Мир, 1976. - С. 172-215.
2. Буторин Д.Н. Применение методов оптимизации стохастических процессов с дискретным контролем для решения задачи втоматизированного обучения в образовательном процессе. //Информатизация педагогического образования: материалы международной научно-практической конференции. - Екатеринбург, 2007. -Ч. 1. - С. 124-128.
3. Лапко А.В. Имитационные модели неопределенных систем. - Новосибирск: «Наука», 1993 - 112 с.
4. Лапко А.В. Непараметрические системы классификации. - Новосибирск: Наука, 2000. - 240 с.
5. Рустамов Ш.Х. Таълим жараёнидаги вазиятлардан самарали фойдаланишнинг инновацион педагогик шартлари. «Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў». Нөкис. № 6/1.2020. 108-112-б.
6. Joo, Y. J., Lim, K. Y., and Kim, E. K. Online university students' satisfaction and persistence: Examining perceived level of presence, usefulness and ease of use as predictors in a structural model. Comput. Educ., 2011, 57(2):1654–1664.
7. Eastin, M. S., and LaRose, R. Internet self-efficacy and the psychology of the digital divide. J. Comput. Commun., 2000, 6(1).
8. Jalolova P.M. Methods of atomic physics classes organization based on e-learning technologies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences №12 C.1547-1553 . Germany. 2020
9. Jalolova P.M. Theoretical- methodological aspects of quantum physics section in the credit module system // Solid State Technology Volume: 63 Issue: 6 Publication . C.152-158 Year: 2020 (Scopus)
10. Jalolova. Методы использования информационных технологий в изучении физики. // Materialien P.M.von XVI International wissen schaftliche und praktische Konferenz Modernes 1wissenschaftliches Potenzial 28. Februar - März 2020 , Volume 11.: Berlin. C.69-73.

Наргиза СОДИКОВА,

Базовый докторант университет Мировой Экономики и Дипломатии

E-mail: nargizasodikova@gmail.com

На основе рецензии доктора философии (PhD) по политическим наукам А.А.Умарова

EUROPEAN UNION DURING THE PANDEMIC: RESPONSE TO NEW CHALLENGES AND THREATS

Abstract

This article examines the European position during a pandemic. The coronavirus pandemic has shaken the EU's actions as a single actor, both internationally and within the organization itself. An uncoordinated course and an unsystematic approach in the fight against the virus have called into question the existing perception of pan-European solidarity and unity. The work examines the EU's activities based on theoretical studies, the main reasons for the impact of the pandemic on the organization's image, the EU's readiness to accept new challenges and threats, which is directly related to the EU Resilience Concept.

Key words: European Union, pandemic, resilience, challenges and threats, EU image, Global strategy.

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ: РЕАГИРОВАНИЕ НОВЫМ ВЫЗОВАМ И УГРОЗАМ

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению европейской позиции в период пандемии. Пандемия коронавируса пошатнула действия ЕС в качестве единого актора, как на международной арене, так и внутри самой организации. Нескоординированный курс и несистемный подход в борьбе с вирусом поставили под сомнение существующее восприятие общеевропейской солидарности и единства. В работе изучаются деятельность ЕС на основе теоретических исследований, основные причины влияния пандемии на имидж организации, готовность ЕС к принятию новых вызовов и угроз, что непосредственно связано с Концепцией стрессоустойчивости ЕС.

Ключевые слова: Европейский Союз, пандемия, концепция стрессоустойчивости, вызовы и угрозы, имидж ЕС, Глобальная стратегия.

ЕВРОПА ИТТИФОҚИ ПАНДЕМИЯ ДАВРИДА: ЯНГИ ЧАҚИРИҚЛАР ВА ТАҲДИДЛАРГА ЖАВОБ БЕРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада пандемия шароитида Европа Иттифоқининг позицияси кўриб чиқилди. Коронавирус пандемияси Европа Иттифоқининг халқаро миқёсда ҳам, ташкилот ичида ҳам ягона актор сифатида ҳаракатларни ларзага келтирди. Вирусга қарши курашнинг мувофиқлаштирилмаган йўналиши ва тизимсиз ёндашуви мавжуд бўлган Европа ҳамжихатлиги ва бирлиги ҳақидаги тасаввурни шубҳа остига қўйди. Ушбу мақолада Европа Иттифоқининг фаолияти назарий тадқиқотлар асосида, пандемиянинг ташкилот имиджига таъсирининг асосий сабаблари, Европа Иттифоқининг янги чақириқлар ва таҳдидларни қабул қилишга тайёрлиги ва бу тўғридан тўғри Европа Иттифоқининг стрессга чидамлик концепцияси билан боғлиқлиги кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Европа Иттифоқи, пандемия, стрессга чидамлик концепция, чақириқлар ва таҳдидлар, ЕИ имиджи, Глобал стратегия.

Введение. Новые вызовы и угрозы всегда ставят ряд непростых задач перед человечеством. В настоящее время мир оказался в сложном положении. Новый вызов и угроза, в лице Covid-19, заставило мировое сообщество пересмотреть, переоценить установившуюся мировую систему. Пандемия коронавируса продемонстрировала хрупкость установившейся мировой системы, поставило перед человечеством ряд новых вызовов, способных существенно изменить ситуацию в мире, начиная от политико-экономических отношений на международном и заканчивая отношениями на бытовом уровнях. На всех уровнях человеческий фактор играет самую важную роль. Пандемия оказала неблагоприятное влияние на все сферы жизни человечества. Как перед развитыми, так и развивающимися государствами стала неотложная задача к принятию ускоренных решений для урегулирования сложившейся критической ситуации. ЕС так же, как и все регионы мира, испытал на себе все

вызовы, риски и определенные последствия новой угрозы в своей внутренней и внешней политике.

Основной целью данного исследования является рассмотрение деятельности ЕС с точки зрения теорий развития международных отношений, внутренней европейской позиции в начале пандемии, а также ее влияние на имидж ЕС в мировом сообществе, осуществления концепции стрессоустойчивости во внутренней и внешнеполитической деятельности ЕС в условиях кризиса.

Теории неолиберализма и неореализма в контексте осуществления политической деятельности ЕС. В данной работе использованы теории неолиберализма и неореализма, что обуславливает комплексный теоритический характер исследуемой темы. На мой взгляд, сравнительное применение двух теорий послужит для более лучшего понимания и рассмотрения деятельности ЕС в международных отношениях.

В условиях международной анархии отношения государств базируются на стремлении государств к сотрудничеству и кооперации. Согласно Кеохейну и Наю, которые являются представителями теории неолиберализма, мировая политика переходит на стадию транснационализации, что подразумевает рост проницаемости государственных границ, увеличение роли международных рынков, усиление роли межгосударственных и некоммерческих организаций на международной арене, что привело к качественным изменениям политической структуры мира [1]. Данная позиция соответствует стараниям ЕС следовать принципам неолиберальной теории. В связи с тем, что ЕС стремится продвигать ненавязчивую внешнюю политику в отношении стран-партнеров, является сторонником осуществления сотрудничества с помощью продвижения «мягкой силы», содействует развитию с помощью реализации концепции стрессоустойчивости, действия организации показывают неоспоримое наличие неолиберальных подходов и желание организации в целом следовать им.

Однако, на мой взгляд, внутренние разногласия организации приостанавливают данное стремление. Это связано с тем, что каждый член-государство, несмотря на общность целей и задач организации, в первую очередь старается исходить из своих национальных интересов. Ярким примером может служить пандемия коронавируса, которая ярко продемонстрировала качество решения многих важных вопросов на национальном уровне. Поведение государств, исходя из своих национальных стремлений, тормозят процесс осуществления деятельности ЕС на основе неолиберальной теории, хотя организация считает, что соответствует неолиберальным подходам. Теория неореализма, предложенная Уолтцем в 1979 году [2] и считающаяся немного устаревшей на фоне неолиберальной теории, также подходит к позиции ЕС в настоящее время. Согласно Уолтцу, не существует никакой принимающей решения высшей силы, поддерживающей систему и обеспечивающей правила игры, т.е. мир находится в состоянии анархии. Мобилизация собственных ресурсов является основой международной системы. Государства полагаются только на самих себя при защите своих национальных интересов. Исходя из своих убеждений, Уолтц считает, что анархия является упорядочивающим принципом международной системы и отличительной чертой международных отношений [3]. Бесконечные споры между неореализмом и неолиберализмом не показали превосходство одной теории над другой, наоборот, возможно дебаты заглушали в нужный момент многие проблемно-ориентированные исследования.

Тем не менее, существуют мнения, не противоречащие ни той, ни другой теории. Например, Инис Клод, ведущий ученый в области международных отношений и международных организаций предположил, что либералистические и реалистические теории было бы целесообразно рассматривать не как противостоящие друг другу теории, скорее, как теории, взаимодополняющие [4]. Одним из сторонников данного утверждения был американский ученый по международным отношениям и праву Джон Херц, который согласившись с позицией Клода, выразил собственное мнение, охарактеризовав его «реалистским либерализмом» [5]. На мой взгляд, в настоящее время ситуация в ЕС находится в подобном

режиме, когда исключается военно-политическое превосходство, но допускается наличие национальных интересов, которое является составляющей сторонников реализма, в деятельности ЕС, в то время как организация в полной мере продвигает принципы неолиберальной теории.

Сложившаяся обстановка нанесла значительный ущерб по имиджу ЕС. В первую очередь это связано с восприятием ЕС как целостной организации. Проблемы, существовавшие внутри самой организации, повлияли на деятельность ЕС в борьбе с пандемией с началом распространения вируса.

Ситуация в странах ЕС, таких как Италия, Испания, Франция продемонстрировала хрупкость установившейся системы ЕС, уровень готовности ЕС к принятию и реагированию новым вызовам и угрозам. Данные государства одними из первых испытали на себе удар от Covid-19. Не имея достаточно опыта в борьбе с новым вирусом, они приняли позицию самоизоляции, начали действовать в одиночку, чтобы избежать распространения вируса. В данном случае ощущалась острая нехватка общеевропейской солидарности и единства. Именно это явление поставило под сомнение существующее представление о единстве внутри ЕС, т.к. государства начали действовать на национальных уровнях, не опираясь на взаимопомощь и взаимовыручку, что является одним из основных принципов ЕС. Принятие мер на уровне государств, закрытие внутренних границ, внесение определенных ограничений продемонстрировали существующие внутренние проблемы европейского континента. Это было своего рода испытанием для ЕС в качестве единого субъекта международных отношений.

Ряд объективных и субъективных обстоятельств послужили причиной несвоевременного реагирования на сложившуюся проблему. Скорость распространения вируса подвергла страны ЕС к защите своего населения, т.е. практически все государства были заняты инвентаризацией своих запасов масок, санитарно-гигиенических средств, вместимости реанимационных отделений, обеспечением условий для лечения больных коронавирусной инфекцией. Со своей стороны Европейская Комиссия также не была готова к столь быстрому реагированию на изменение эпидемиологической ситуации в регионе, что было обусловлено отсутствием средств и полномочий, чтобы быстро реагировать на такого рода кризисы. Россия и Китай воспользовались образовавшейся ситуацией внутри ЕС и направили в Италию, которая являлась на тот момент очагом инфекции на европейском континенте, помощь, что послужило улучшению их имиджа.

Сложившаяся обстановка подтолкнула ЕС к изменению своего нескоординированного курса и ситуативного, несистемного реагирования в борьбе с вирусом. Дальнейшая изоляция стран, действие только на национальном уровне, без поддержки ЕС как организации в целом, обособленные подходы в борьбе с пандемией могли послужить причиной к изменению восприятия ЕС как единого актора, что привело бы к ослаблению ее позиции на международном уровне. Поскольку ЕС стремится позиционировать себя именно как актор международных отношений, возникла необходимость подтверждения своего единства. Одним из примеров к смягчению ситуации

внутри ЕС является выступление в апреле 2020 г. на сессии Европейского Парламента Председателя Европейской Комиссии Урсулы фон дер Ляйен, где она принесла извинения от имени ЕС перед жителями Италии, подчеркнув, что теперь Евросоюз снова един и стал примером солидарности для всего мира и Европа должна просить прощения у Италии, что не помогла ей в самом начале в борьбе с коронавирусом [6], где ежедневно умирало почти тысяча человек, т.к. больницы были переполнены, не хватало средств защиты и медицинского оборудования, что поспособствовало жителям чувствовать себя покинутыми в тяжелое время [7]. Однако вслед за выступлением Председателя Европейской Комиссии, последовали ряд возражений скептиков, которые полагали, что остро стоящий на повестке дня вопрос с единством с ЕС может усугубиться, когда Европа перейдет от борьбы с вирусом на восстановление экономики. Например, лидер французских евроскептиков Марин Ле Пен заявила, что ЕС пал первой жертвой коронавируса [8].

Немаловажным остается выход Великобритании из ЕС. Великобритания, которая являлась одной из ведущих стран-членов ЕС, с выходом из этой организации поменяла общую внутреннюю обстановку организации. Это касается в первую очередь взносов в бюджет организации, т.к. Великобритания была одной из стран-доноров ЕС. Также учитывая значительный геостратегический опыт и возможности Великобритании (не в последнюю очередь ее ядерный арсенал), для Европы крайне важно избежать полного разрыва с этим государством [9]. Кризис Брексита и наложившийся коронакризис пошатнули попытки налаживания внутреннего единства ЕС.

Одновременно, ситуация внутри самой организации остается спорной. Например, многие националисты осознают, что европейское сотрудничество является единственным способом для сохранения актуальности своих национальных структур, в то время как многие космополиты соглашались на укрепление собственного стратегического суверенитета Европы, а не на опору на глобальные многосторонние институты [10]. Согласно опросу, проведенному ECFR, по сравнению с людьми, которые активно вмешиваются в деятельность правительства после кризиса, преобладает количество людей, которые наоборот утратили доверие к возможностям правительства [11]. Также, в опросе было мнение о том, что со стороны ЕС, многосторонних институтов или крупнейших экономических партнеров организации не было оказано должной поддержки [12].

Внутренние противоречия между членами ЕС, недостаточное оказание своевременной взаимовыручки и помощи, действия по борьбе с кризисом на преимущественно национальных уровнях заставили задуматься о солидарности внутри самой ЕС, что является одним из основных принципов организации. Постепенное негативное влияние кризиса на имидж организации способствовало мобилизации ЕС, принятию серьезных объективных решений во избежание возможных последующих противоречий и стремление в обеспечении устойчивого выхода из кризиса.

Нынешний кризис продемонстрировал нестыковку между продвижением концепции стрессоустойчивости и наличием системных проблем внутри ЕС, демонстрирующие не стрессоустойчивость самого континента. ЕС успешно активно

продвигал концепцию стрессоустойчивости во всем мире, которая стала новым способом продвижения ценностной повестки, что позволяло ЕС сохранить свои позиции источника нормативных заимствований и образца, особенно для соседей и слаборазвитых стран. Однако пандемия коронавируса коснулась и данной деятельности ЕС. Внутри самой ЕС возникла необходимость преобразований. Возникла необходимость дорожной карты восстановления под названием «К более стрессоустойчивой, устойчивой и справедливой Европе». В нынешних условиях целесообразно продвижение концепции стрессоустойчивости не только в развивающихся странах, но и в развитых, в том числе и в ЕС. Потому что устойчивое развитие и реагирование на происходящие процессы непосредственно влияют на формирование имиджа ЕС в мировом сообществе.

В 2016 году Концепция стрессоустойчивости (resilience) ЕС легла в основу Глобальной Стратегии ЕС, стала ядром обновленного подхода к проблемам безопасности Союза. Глобальная Стратегия ЕС заменила предыдущий документ такого плана – Европейскую стратегию безопасности 2003 г., став основой продвижения деятельности ЕС во всем мире. ЕС стремится укреплять стрессоустойчивость посредством устранения дисбалансов в управленческой деятельности внутри организации для большего внутреннего ценностного и нормативного единства, выработки способности ЕС осуществлять внешне-неполитическую деятельность на международной арене автономно для продвижения ценностей и принципов, содействия к образованию стрессоустойчивых экономик, обществ и государств. Содействие по формированию стрессоустойчивости в развивающихся странах осталось неизменным. Следует отметить, что авторы Глобальной Стратегии уделяют внимание на распространение европейской модели стрессоустойчивости как универсальной [13].

Большой акцент сделан на вызовы и угрозы, от которых ЕС не может ни изолироваться, ни ликвидировать и к которым он должен быть устойчив. Это связано с угрозами терроризма, дезинформации, киберугроз, нестабильности поставок энергоресурсов. Однако пандемия коронавируса и в данной области внесла изменения. Если до пандемии профилирующими вопросами оставались вопросы внутренней устойчивости, нормативности, содействие третьим странам, противодействие существующим угрозам для минимизации рисков, с распространением коронавируса ориентация деятельности ЕС в обеспечении устойчивости и стабильности несколько изменилась. В первую очередь это коснулось внутренних преобразований. Пандемия продемонстрировала уязвимость стран ЕС вирусом. Государства не были готовы к столь быстрому реагированию новой угрозе. Страх, потерянности, паника населения, изоляция на национальном уровне наглядно показали, что готовность к принятию непредвиденных вызовов может привести к принятию нескоординированных действий. В связи с этим, 18 декабря 2020 года Совет и Парламент достигли предварительного соглашения о Фонде восстановления и устойчивости (RRF), стоимость которого в 672,5 млрд. евро находится в центре чрезвычайных усилий ЕС по восстановлению, Next Generation EU (NGEU): план на 750 млрд евро, согласованный лидерами ЕС в июле 2020 года [14].

Главная цель фонда заключается в оказании помощи странам-членам для преодоления экономических и социальных последствий пандемии Covid-19 и постепенный переход экономик стран ЕС к зеленым и цифровым технологиям, при этом становясь более устойчивыми. Для получения поддержки от Фонда, странам ЕС необходимо подготовить национальные планы восстановления и устойчивости, в которых должны быть четко изложены программы реформ и инвестиций до 2026 года.

Экологичность энергетики, улучшение системы здравоохранения являются приоритетными направлениями в обеспечении стрессоустойчивого развития и выхода из кризиса. Вторая волна вируса еще раз продемонстрировала, что существуют упущения в принятии верных и скоординированных решений. Преждевременное смягчение санитарных мер способствовало увеличению числа заразившихся и умерших от Covid-19. Из-за роста числа заражений европейские страны вновь ограничили пассажирское сообщение и восстановили отдельные санитарные ограничения. В настоящее время, когда влияние глобализации и происходящих климатических изменений неодинаково, в целях становления более отзывчивым, устойчивым, возникает необходимость формирования нового восприятия возможного и нужного управления миром в будущем, где устойчивость способствует лучшему пониманию вызовов глобальному порядку [15]. Со

своей стороны ЕС признает, что невозможно ликвидировать вызовы и угрозы, подобные пандемии, однако организация стремится создать все условия, в первую очередь в своем регионе, для устойчивого развития при подобных ситуациях.

Заключение. Противодействие распространению коронавирусной инфекции в одиночку не принесло ожидаемых эффективных результатов по сравнению со скоординированными действиями в борьбе с пандемией совместно с другими членами ЕС. Прежде всего это касается совместных мер экономического стимулирования и регулирования внутри организации, установление определенных критериев оказания государственной помощи, также немаловажное значение имеют совместные закупки важного медицинского оборудования и санитарно-гигиенических средств. Для того чтобы выйти из кризиса, сохранив свои позиции на международной арене в качестве субъекта международных отношений, ЕС необходимо продолжить политику взаимоподдержки внутри организации. Внутренняя консолидация, совместные скоординированные действия в борьбе с пандемией, в том числе разработка эффективной вакцины и ее внедрение среди населения, применение концепции стрессоустойчивости внутри ЕС позволят сохранить доверие стран-партнеров к ЕС для продолжения долгосрочного сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nye J., Keohane R. Relations and world politics. Moscow, scient. ed. and comment. Cygankov P.A. "Gardariki" Publ., 2002. 152-167 p.
2. Waltz K.N. Theory of International Politics. Long Grove, Illinois, 1st Edition, Waveland Press Publ.,; 2010.
3. Там же.
4. Claude I. Comment on Political Realism Revisited. International Studies Quarterly. 1981. Vol. 25. pp. 198, 200.
5. Herz J. Political Realism Revisited. International Studies Quarterly. 1981. p. 202.
6. Брюссель извинился перед Италией, 16 апреля 2020, <https://ru.euronews.com/2020/04/16/eu-parliament-ursula-corona>
7. «Коронавирусный» марафон ЕС: забег по всем дорожкам, 19 апреля 2020, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/78019/«коронавирусный»-марафон-ес-забег-по-всем-дорожкам_ru
8. Слухи о смерти ЕС от коронавируса оказались преувеличенными. Пока. 23 апреля 2020. <https://www.bbc.com/russian/news-52381623>
9. Europe after Brexit and COVID-19. Jan 13, 2021 <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2021/01/13/commentary/world-commentary/europe-after-brexit/>
10. Europe's pandemic politics: How the virus has changed the public's worldview. 24 June 2020. https://ecfr.eu/publication/europes_pandemic_politics_how_the_virus_has_changed_the_publics_worldview/
11. Там же.
12. Там же.
13. Глобальная стратегия ЕС в международной политике и политике безопасности: Совет определяет приоритеты. 19 октября, 2016. <https://www.euneighbours.eu/ru/south-east/stay-informed/news/globalnaa-strategia-es-v-mezhdunarodnoi-politike-i-politike>
14. A recovery plan for Europe. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-recovery-plan/>
15. Elena Korosteleva, Trine Flockhart. Resilience in EU and international institutions: Redefining local ownership in a new global governance agenda. 11 Feb 2020. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260.2020.1723973>

Тухтахон СУЛЕЙМАНОВА,
Андижон давлат университети доценти в.б
E-mail: tuxtaxon.suleymanova@gmail.com

АДУ Умумий психология кафедраси доценти Г. Р. Тожибоева тақризи асосида

СТРЕСС ҲОЛАТЛАРИНИНГ ЎСМИРЛИК ДАВРИДА НАМОЁН БЎЛИШИ ВА ПСИХОЛОГИК КОРРЕКЦИЯ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада стресс ҳолатларининг психологик ва физиологик механизмлари, намоён бўлиш шакллари таснифланган. Стресс ҳолатлари ўрганилишининг психологик назариялари келтирилган. Ўсмирлик даврида стресс ҳолатлари келтириб чиқарувчи экстроперсонал ва интроперсонал омилларни келтириб чиқарувчи ижтимоий психологик детерминантлар таҳлил қилинган. Ўсмирлик даврида стресс ҳолатларини бартараф этиш бўйича психокоррекция усул ва воситаларнинг қўлланилиш бўйича амалий тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: стресс, стрессор, адаптация, экстроперсонал, интроперсонал, эустресс, дистресс, мулоқот, адаптация ва коммуникация.

ХАРАКТЕРИСТИКА СТРЕССОВОГО СТАТУСА В ПОДРОСТКЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ

Аннотация

В статье классифицируются психологические и физиологические механизмы стрессовых состояний, описываются формы проявления стресса. Представлены психологические теории изучения стрессовых состояний. Проанализированы социально-психологические детерминанты эксперсональных и интроперсональных факторов, приводящих к стрессовым состояниям в подростковом возрасте. Даны практические рекомендации по применению психокоррекционных методов и средств борьбы со стрессом в подростковом возрасте.

Ключевые слова: стресс, стрессор, адаптация, экстроперсональные, интроперсональные факторы, эустресс, дистресс, общение, адаптация, общение.

CHARACTERISTICS OF STRESS STATUS IN ADOLESCENCE AND PSYCHOLOGICAL CORRECTION

Annotatsion

The article classifies the psychological and physiological mechanisms of stress, describes the forms of stress manifestation. Psychological theories of studying stressful states are presented. The socio-psychological determinants of expersonal and intropersonal factors leading to stressful situations in adolescence are analyzed. Practical recommendations on the use of psychocorrectional methods and means of dealing with stress in adolescence are given.

Key words: stress, stressor, adaptation, extrapersonal, intropersonal, eustress, distress, communication, adaptation, communication.

Қириш: Ҳар бир инсон кундалик ҳаётида турли шакл ва давомийликка эга бўлган психоэмоционал зўриқиш вазиятлар жараёнида шаклланивчи стресс ҳолат ларига дуч келади. Стресс вазиятлари бизнинг чуқур генетик асосларга эга бўлиб, тирик организмнинг биологик ҳаёти сақлаб қолиш учун ўзидаги барча имкониятларни сафарбар қилиш жараёнида шаклланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили: Француз физиолог Клод Бернар илк бора тирик организмнинг ички муҳити ўзида барқарорликни ташки муҳитдаги ўзгаришларга қарамасдан сақлаб туриши зарур деган фикрни таъкидлаган. Тадқиқотчи фикрига қўра ички муҳитдаги барқарорлик ҳаётнинг мустақиллигини эркинлиги учун зарур. 20 аснинг бошларида Америкалик физиолог У.Б. Кеннон «гомеостазис» (юнон тилидан олиган *homoios* - бир хилва *stasis* - ҳолат), атамасини қиритади.

Гомеостазис физиологик жараёнларни мувофиқлаштириш организм барқарорлигини таъминлаш имконини беришини таъкидлаган[1].

Организмнинг яхлитлиги ва атроф муҳитга нисбатан доимий мослашуви (адаптациеси) рус олими И.П. Павлов тадқиқотларида ҳам акс этган.

Таъкидлаш жоизки рус физиолог И.П.Павлов тадқиқотлари стресс муаммосини ўрганилишида жуда катта аҳамият касб этган [11].

Стресс муаммоси бўйича биринчи психологик назария канадалик физиолог Ганс Селье томонидан яратилган бўлиб, куйидаги асосий қоидаларни ўз ичига олади: этган [10].

1. Барча биологик организмларда организмни қўллаб-қувватлаш ва тизимларининг ишлашининг ички мувозанати учун туғма механизмлар мавжуд бўлиб, организмнинг ички мувозанатини сақлаш гомеостаз жараёни ёрдамида таъминланади. Гомеостаз - бу организмнинг ҳаётини мувозанатни сақлаш вазифасидир.

2. Стрессорлар (қучли ташки қўзғовчилар) организмнинг ички мувозанатини издан чиқаради.

Организмда юқорида кўрсатилган омиллар таъсири енгилга қаратилган стрессорнинг қучи, таъсир этиш муддати, одам ёки ҳайвоннинг физиологик тизими ва руҳий ҳолатига боғлиқ бўлган мослашуви

биокимёвий ва физиологик ўзгаришлар ривожланади. Олий нерв тизимига эга бўлган инсон ва ҳайвонларда, ҳис-туйғу, кўпинча, стрессор вазифасини ўтайди ва у физик стрессор таъсирига замин туғдиради.

Стресс вазиятларини буюк шарқ мутаффакири Абу Али Ибн Сино томонидан ҳам ўрганилган. Ибн Сино ўз тадқиқотларини ҳайвонларда олиб борган бўлиб, битта қафасга кўзичокни жойлаган, унинг ёнидаги бошқа қафасга бўри жойлаштирилган. Кўзичок ҳеч қандай жисмоний ҳафвага эга бўлмаган ҳолда, йирткич ҳайвонни кўриш, унинг хидини сезиш, иррилаган овозини эшитиш унда психоэмоционал зўриқиш ҳолатларини намоён қилади. Маълум бир вақт ўтгандан сўнг кўзичок бўрининг қафаси ёнида бўлганлиги учунгина ўлади. Яъни йирткичнинг ёнида бўлиш кўзичокдаги адаптив имкониятлар чегарасидан юқорида бўлган [5].

Одамларда бир хил турдаги стрессли вазият организм учун ҳам хавфли, ҳам ижобий бўлиши мумкин. Шу боис маълум бир даражадаги стрессларсиз фаол ҳаёт кечириб бўлмайди, чунки стресслар бўлмаслиги бу ўлим билан баробар деган эди Г. Селье [10].

Демак, стресслар нафақат хавфли, балки организм учун фойдали ҳам бўлиши мумкин (эустресс), бу ҳолат организм имкониятларини ишга солади, салбий таъсиротларга чидамлилигини оширади (масалан, инфекциялар, кон йўқотиш ва бошқа(лар)), маълум бир соматик касалликлар (масалан, яра касаллиги, аллергия, юрак касалликлари ва бошқа(лар)) кечишини енгиллаштиради ёки беморнинг улардан фориғ бўлишига ёрдам беради.

Стресснинг организмга ижобий ёки салбий таъсир этиши организмнинг ушбу стрессорга нисбатан реакцисига боғлиқ. Стресс ҳолатини фаол ўзгартиришга қаратилган чоралар организм чидамлилигини оширади ёки, аксинча, фаол курашиш бўлмаса, мослашиш синдроми сусайиб, оғир ҳолатларда организмни нобуд бўлишигача олиб келиши ҳам мумкин.

Стресснинг ижобий ёки салбий таъсири унинг қанчалик узоқ давом этишига ва уларнинг таъсири туфайли организмда вужудга келган ўзгаришларнинг дастлабки ҳолат ига қайтишига боғлиқ [7].

Организм ҳар бир стрессорга нисбатан ўзига хос бўлган реакция кўрсатади (ёқимли, ёқимсиз). Бу реакциялар организмнинг ўзига хос бўлган мослашувчан химоя реакцияси ҳисобланади. Стрессли вазиятларга нисбатан организмнинг адаптив имкониятлари чегараланган. Адаптив имконият чегарасидан юқори бўлган стрессорлар таъсири касалликларга айрим ҳолатларда ўлимга олиб келиши мумкин.

Тадқиқот методологияси: Ганс Селье асабийлашишни одам ёки ҳайвон организмнинг ҳар қандай таъсирга узига хос муносиб жавоб деб баҳолаб стресс ҳолати 3 босқичда кечади деб ҳисоблайди: Ҳар босқичнинг давомийлиги стрессорнинг кучига, ахамиятчилиги, организмнинг резистентлик даражасига боғлиқ.

1. Бошланғич таъсирчанлик (эмоционал) туйғуси (ғалаён); организмдаги имкониятларни сафарбарликка тортилиши.

2. Қаршилиқ кўрсатиш босқичи.

3. Толиқиш босқичи [10].

Демак, стресс организмнинг умумий мослашув синдромидир. Унда кузатиладиган носпецифик аломатларни Г.Сельегача ҳам тадқиқ қилишган, лекин

организмда кечадиган патофизиологик ўзгаришлар билан стресс орасида боғлиқлик аломатини кўришмаган.

Стресснинг психологик қирралари борасида Алексеева О., Ковалев Л.М., Резник С.Д., Урбанович А.А., Кон И. С., Коган Б. М., Рубинштейн С.Л., Судаков К.В ва бошқалар томонидан қатор тадқиқотлар олиб борилган. Стресс ҳолатлари онтогенезнинг ҳар босқичида шаклланиши мумкин.

Ўсмирлик-инсон ҳаётининг энг мураккаб давларидан бири ҳисобланади. Физиологик ўзгариш ва жинсий етилишлар, босим остидаги ижтимоий ва академик талаблар, касб танлаш, севги муҳаббат борасидаги илк тасавурлар ва муаммолар кўпгина ўсмирларни кўзгалувчан ҳамда тушқун ҳолатларга солиб қўяди [13].

Ўсмирлик даврида ривожланиш тезкор тарзда бориб, шахс шаклланиши соҳасида жиддий ўзгаришлар кузатилади. Ўсмирларнинг катталар ва тенгдошлари билан муносабатлар кўпинча ташқаридан кўнгиладигдек кўринса-да, ёлғизлик ҳамда ўзи ва атрофдагилардан норозиликни ҳис қилишади. Ўсмирларда катталиқ ҳисси алоҳида эътиборни талаб қилади. Бу ёшда катталар ўсмирларни камчилик ва хатоларини кўпчилик ичида уялтириб, шахсни камситиш стресс ҳолатларини чуқурлашувига олиб келади.

“Танкид келажакнинг меваси” ибораси ўсмирлик даври учун асло тўғри келмайди. Ўсмир билан ўзаро эмоционал яқин бўлган дўстона диалог шаклида муносабатлар унинг психологик табиатини тўғри тушуниш ва ўзларини катта тутишларига тўқсизлик қилмаслик, аксинча уларнинг бундай ҳатти-ҳаракатларини ижобий юзага солиш учун интилиши керак.

Ўсмирлар учун уй вазифалари, уй ишлари бўйича мажбуриятларни бажаришга қараганда тенгдошлари билан мулоқот қилиш муҳимроқдир. Ўз ишларини сирларини бола энди ота-онасига эмас, балки тенгдошига кўпроқ ишонади. У энди салбий ва ижобий томонларига алоҳида бир урғу бермаган ҳолда ўзи хоҳлаган кишиси билан дўст бўлиш ҳуқуқини талаб этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади. Шахсий эркинликни у катта бўлиш ҳуқуқи деб англайди.

Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзини англаш ўртасида қарама-қаршилиқлар пайдо бўлади. Кўпинча ўсмир ўз имкониятларини юқори боҳолайди, бошқалар эса унинг кучи, иродаси ва салоҳиятига ишончсизлик билан қарайди. Лекин, шундай бўлса ҳам ўзини нима қилиб бўлса-да, тенгқурлар жамияти томонидан тан олинисига эришишга интилади ва улар билан мулоқот ҳаётининг маъносига айланиб қолади. Агар ўсмир шу даврда бирор сабаб билан тенгқурлари жамияти томонидан инкор қилинса, у бунга жуда катта муҳим воқеадек қарайди, мактабга бормай қўйиши, ҳаттоки суицидал ҳаракатларни ҳам содир этиши мумкин [13].

Ўсмирлик ёшидаги стресс ҳолатларини келиб чиқиш асосий сабабларидан яна бирини ота-оналар билан низолаш ташкил этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади.

Доимий назорат ва мустақилликка бўлган эҳтиёж ўртасида низолаш; ота- она ўртасида ўсмир таълим-тарбияси ҳақида бир фикрнинг бўлмаслиги, дўстлар танлаш, қийиниш, муסיқа танлаш борасида, ўсмир билан дўст бўлишга интилган ота-оналар ибрат,

лекин кўп ҳолларда маъруза шаклидаги даъватлар стресс ҳолат ларини шаклланишига олиб келади.

Оммавий ахборот воситалари орқали бериладётган кўрсатувлар чет эл фильмлари, сериаллар видео ва аудиоматериаллар, интернет сайтлари ва бошқа оммавий ахборот воситаларидаги материаллари билвосита ўсмирларда янги тақлид образларини шаклланишига олиб келади. Хаёти й тажрибанинг етишмаслиги, мантикий фикрлаш ва ҳулоса чиқариш кўникмаларининг етарлича шаклланмаганлиги натижасида стресс ҳолат лари келиб чиқади, ота оналар ўқитувчилар билан конфликтлар натижасида салбий эмоционал ҳолат лар шаклланади [6].

Мулоқотда у ёки бу ўринга эга бўлиш шахсга, унинг психикаси ва бошқаларга мослашиш қобилиятига, ўзига истаган муносабатга эришиш учун онгли ҳаракати ва индивидга атрофдагилар берадиган баҳога боғлиқ бўлади. Шу ўринда аввало таъкидлаш лозимки, ўсмир ҳамма вақт ҳам хаётий тажрибасининг етарли ўлмаганлиги натижасида атрофдагилар ундан қандай кўринишдаги ҳаракатни кутишадиганини англашга муваффақ бўла олмайд [13].

Ушбу даврда ўсмирларда стресс ҳолат ларини келтириб чиқарувчи стрессорларни экстроперсонал ва интроперсонал омилларга ажратилади

Ўсмирларда стресс ҳолат ларини келтириб чиқарувчи экстраперсонал омиллар:

- 1) алкоголь ва наркотик моддаларни истеъмол қилиш;
- 2) оммавий ахборот воситалари оммавий маданиятни тарғиб қилиш;
- 3) ўсмирлик ёши хусусиятлари;
- 4) экстремал вазиятлар, бегоналашув, ёлғизлик;
- 5) оилада, жамиятда, ижтимоий мавқенинг йўқотилиши, айниқса тенгдошлари орасидаги ўз статусига (ўрнига) эга бўлмаслик;
- 6) низоли ва жароҳатловчи вазиятлар;
- 7) дисфункционал оилалар Оилавий муносабатлардаги низолар.

Стресс ҳолат ларини келтириб чиқарувчи интроперсонал омиллар сифатида:

- 1) Характер акцентуацияси;
- 2) эмоционал юкламаларга нисбатан чидамликни пасайиши;
- 3) коммуникатив жараёнларнинг тўла қонли бўлмаслиги; (ота оналар, ўқитувчилар, тенгдошлари билан)
- 4) ўз-ўзига тўғри баҳо бермаслик;
- 5) хаётий тажриба, билим малака ва кўникмаларнинг етарли эмаслиги
- 6) хаётий кадриятлар ва установкаларнинг бўлмаслиги, ёки етарли эмаслиги тан олинади.
- 7) асосланмаган кўркув;
- 8) ўзини етарлича тушуниб етмаслик;
- 9) ўқув фанларини ўзлаштиришда қийинчиликлар туфайли ўқитувчи ва ота оналар томонидан жазоланишдан хавотирланиш.

Ўсмирлик даврида стресс ҳолат ларини шаклланишига олиб келувчи стрессорлардан яна бири таълим-тарбия жараёнидаги ўсмир шахси ва индивидуаллигини эътиборга олиган ҳолда кўрсатилган таъсирни ҳам киритиш мумкин.

Ўсмир психикасида стрессли ҳолат ларни мавжудлиги қуйидагилардан аниқлаш мумкин: [9-7-8].

• Физиологик кўринишлар – уйқунинг бузилиши, умумий ҳолсизлик (дарсда “ухлаб ўтиради”) психосоматик касалликлар

• Эмоционал кўринишлар – кўзғолувчанлик, асабийлик, хавотирланиш, турли табиатдаги кўркув, хиссий эмоционал ҳолат ларнинг ёркин намоён бўлмаслиги ва бошқалар;

• Хулкий кўринишлар – ўсмир ҳатти ҳаракатларининг бетартиблиги, бирор бир фаолиятда диққатини жалб этишдаги қийинчиликлар, атрофдагиларга нисбатан тажаввузкорлик ҳатти ҳаракатлари.

• Билиш сохалари (когнитив) – диққат концентрациясининг бузилиши, ўсмир интеллектуал қобилиятларининг пасайиши [8].

Ўсмирда санаб ўтилган белгилардан бирини аниқланиши унда стресс ҳолат ининг мавжудлигини тасдиқламайди, бу вазиятда ўқитувчи томонидан ўсмирни кузатиш эмоционал яқин руҳдаги суҳбатларни олиб бориш керак. Агар ўсмирда бир нечта омил намоён бўлани аниқланса ўқитувчи ота она мактаб психологи билан ҳамкорликда стрессли вазиятларни бартраф этиш учун ҳаракат қилиши лозим.

Мактаб психологи томонидан ўсмирнинг стресс ҳолат ини енгиб ўтиши мақсадида психологик диагностика ва коррекция тадбирларини ўтказилиши жараёнида ундаги ижтимоий адаптив кўникмаларни шакллантириш ишларига алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ. Таҳлил ва натижалар: Олиб бориладиган психологик диагностика ва коррекция ишлари жараёнида қуйидаги ишлар олиб борилади.

1. Ўсмирларда стресс вазиятини даражасини аниқлаш борасида психологик диагностикасини ўтказилиши.

2. Ўсмирларда деструктив стресс ҳолат ларини шаклланишининг олдини олиш бўйича психологик профилактика тадбирларини ўтказиш.

3. Олинган натижаларни таҳлилини амалга ошириш баҳолаш.

Тажриба синов ишлари Андижон шаҳридаги 47-ўрта мактабнинг 52 нафар саккинчи ва тўққизинчи синф ўқувчилари билан уч босқичда ўтказилди.

□ Ўсмирларда стресс ҳолат и даражасини аниқлаш.

□ Коррецион ривожлантирувчи методларнинг қўлланилиши.

□ Такрорий диагностика ўтказилган коррекция методларининг натижасини аниқлаш.

1 Клиник интервью.

2. Кондашнинг ўсмирларда ўз-ўзини баҳолаш даражасини аниқлаш методикаси.

3. К.Мрамерийнинг стресс даражасини аниқлаш методикаси. Диагностика блокни бошлашдан аввал ўсмирларга стрессли ҳолат ларни ахамиятлилиқ даражасини аниқлаш бўйича клиник клиник интервью методи ёрдамида стрессли вазиятлар рейтингини амалга оширилди.

1. Ўқув машғулотларида қийинчиликлар (ўзлаштира олмаслик, ўқув материалларининг мураккаблиги, ўқитувчи томонидан авторитар муносабатлар, бўлғуси имтиҳонлар...) 38 нафар синалувчиларда ахамиятли деб топилди.

2. Мактабда ўқитувчилар билан муносабатлардаги турли тоифадаги низолар тушунмовчиликлар 30 нафар синалувчиларда қайд этилди

3. Синф жамоасида шахслараро муносабатларда босим ўтказиш, тенгдошлари томонидан зўровонлик ҳолатлари 30 нафар ўсмирларни хавотирга солади.

4. Оиладаги дисфункционал муносабатлар (ота онанинг ажралиши, сурункали низола, оила аъзоларидан бирининг алкоголь моддаларини истеъмол этишлари, оилада жисмоний жазоланиш ҳолатлари, ота ёки онанинг иккинчи никохи натижасида муносабатларнинг шаклланиши, ўсмир хатти ҳаракатларини қатъий назоратга олиниши ...) 28 нафар ўсмирларда қайд этилди.

5. Ўсмирларнинг ўз ўзига муносабатлари баҳолаш даражасига салбий кўрсатувчи омиллар (ташки кўриниши - Терзит комплекси) тенгдошлари ўртасида кутган муносабатларга эга эмаслиги, фрустрация ҳолати, 14 нафар синалувчиларда қайд этилди.

Сўровнома асосида олинган натижалар асосида аксари ўсмирларда стрессли вазиятларни конструктив енгиб ўтиш кўникмалари шаклланмаганлигини аниқланди.

Ўсмирларнинг фақат 16 нафаригина юзага келган стрессли вазиятлардан конструктив усуллардан фойдаланиш зарурлигини таъкидлаганлар.

6. Нафар ўсмирлар салбий вазиятлардан имкон қадар четда туриш зарур деб ҳисоблайдилар.

8. Нафар ўсмир стрессли вазиятларга тажаввузкорлик билан жавоб бериш лозимлигини таъкидлаганлар.

Олинган натижалар асосида ўсмирларнинг стрессли вазиятларни енгиб ўтишга йўналтирилган ҳуқуқий кўникмалар етарли даражада шаклланмаганлигини аниқлади.

Тажриба гуруҳидаги 12 нафар синалувчиларда умумий синалувчиларнинг 30 фоизда тенгдошлари билан турли стрессли вазиятларга нисбатан беқарор муносабатлар аниқланди.

Назорат гуруҳида ушбу кўрсаткич умумий синалувчиларнинг 25 фоизи яъни нафар синалувчида аниқланди. Стрессга бардошлилик кўрсаткичи бўйича

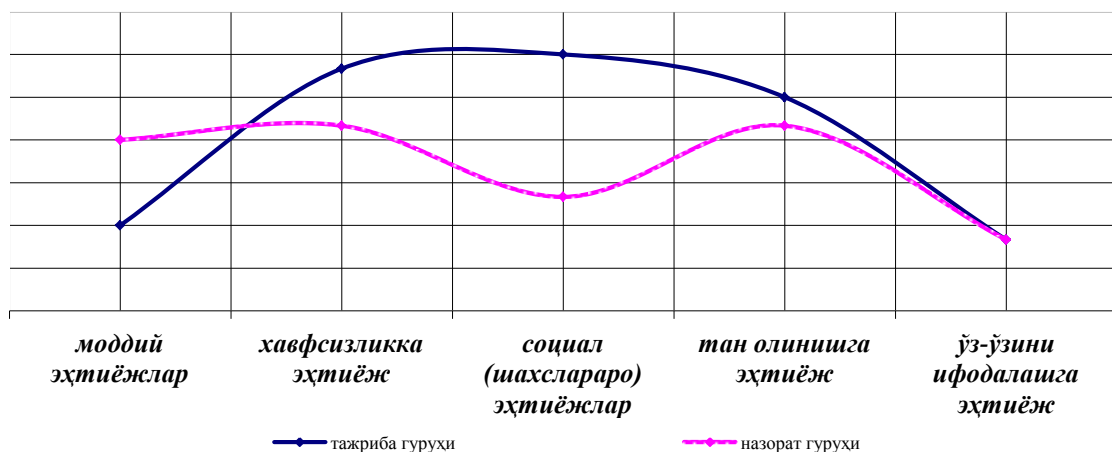
назорат гуруҳидаги бир нафар синалувчида ва тажриба гуруҳидаги икки нафар синалувчиларда стрессга бардошлилик ўрта даражада қайд этилди.

Стрессга бардошлиликнинг юқори даражаси назорат гуруҳидаги 1 нафар синалувчисида қайд этилиб тажриба гуруҳидаги синалувчиларда қайд этилмади.

Синалувчининг эмоционал ҳолати, жумладан, вазиятга хавотирланиши ҳақида, унинг идроки назоратидан холи бўлган, кенг қўламли тавсифини берувчи Люшер методикасининг қўлланилиши ўсмирнинг эмоционал соҳасидаги ўзгаришлар динамикасини кузатиш имконини таъминлади.

Таъкидлаш лозимки, психологик коррекциянинг бошланиши арафасида 25 фоиз ўсмирлар ранглар катори бошига (асосий гуруҳига) кул ранг, жигар ранг ёки қора рангга белгилашган бўлиб, бу ҳолат уларда асаб-психик саломатлиқнинг жиддий ёмонлашганлиги ва ҳаётга салбий муносабат мавжудлигини кўрсатади. Ўсмирларнинг асосий 40 фоиз қора-қўқимтир рангга охириги саккизинчи ўринга қўйишиб, бу уларнинг осойишталикка кучли эҳтиёж сезишларидан далолат беради. Шу билан бирга хавотирнинг ўрнини қоплаш, яъни компенсациялаш фақатгина ҳар 20-чи ҳолатдагина муваффақиятлидир. Психокоррекция дастурининг якунланиши даврида тажриба гуруҳида Люшер тестининг тахлили хавотирланишнинг камайиши, аутоген меъёрдан оғишнинг пасайиши, барча ўсмирларда фаолликнинг биринчи тест ўтказилган вақтга нисбатан ўсганлигини кўрсатиб, ишчанлик даражаси 90 фоиз ўсмирларда кўтарилди.

Тадқиқотда қўлланилган В.В. Скворцовнинг "Асосий эҳтиёжларнинг қондирилганлик даражаси" диагностикаси методикаси натижаларининг кўрсатишича, стрессли вазиятларда максимал, яъни энг кўп даражадаги қоникмаган эҳтиёж ижтимоий (шахслараро) эҳтиёж бўлиб, ундан сўнгги ўринларни хавфсизлик ва тан олинишга эҳтиёж эгаллайди (расм).

Коррекция тренинглари ўсмир шахс хусусиятларида ижобий "мен"ни шакллантириш, ўз-ўзига тўғри баҳо беришга йўналтирилган арт-терапия (психотерапевтик эртаклар, метафоралар), мулоқот тренинглари, ҳамда релаксация машқларини ўз ичига олди. Ушбу жараёнда ўсмирлар диққатни машғулоти вазифаларига жалб қилиш, фаол эшитиш, ўзаро илиқликка асосланган эмпатик ҳамкорлик ўрнатиш, тўсатдан айтилган жумлаларни танқидсиз тинглаш, ўсмир кечинмаларни аниқ идрок этишга ёрдам беришга

йўналтирилган бўлиб, қатнашчилар айлана бўлиб ўтирдилар. Тренинг бошловчиси томонидан тренинг ўтказишдан мақсад ўсмирларга ўз ҳаётини муаммоларини ҳал этишларида ёрдам беришга йўналтирилганлиги ва ҳар иштирокчи бу машғулоти давомида алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланди.

Хулоса ва таклифлар: Таъкидлашимиз лозимки, стресс ҳолати идаги ўсмирлар билан ишлаш давомида психокоррекция блокни яратиш, маълум бир техника ва методларни қўллаш ушбу муаммо

билан шуғулланувчи мутахассис учун индивидуал ҳисобланади. У няхоятда ранг-баранг ёки психокоррекциянинг маълум бир йўналишида ақс этган бўлиши мумкин. Асосийси, бу дастлабки психодиагностик маълумотларга таянган ҳолда психокоррекция ишида қайси тезлик ва жадалликда ҳаракатланиш лозимлиги, йўналишларини белгилаб олиш ҳисоблананиб, бу

борада ўсмир шахсининг ижтимоий демографик омиллари индивидуал ва ёш хусусиятлари стрессли вазиятнинг унинг ахамиятлилик даражаси, ижтимоий муҳитдаги вазият хусусиятлари психологик коррекция жараёнида албатта инобатга олинаши зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Бодров В.А. Психологический стресс: Развитие учения и современное состояние проблемы. – М.: Наука, 1995. – 288 с.
2. Бойко В.В. Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь. – СПб.: Союз, 2002. – 220 с.
3. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник (Учебник нового века) – СПб: Питер, 2000. – 304 с.
4. Бохан Т. Г. Стресс и стрессоустойчивость: опыт культурно-исторического исследования / Т. Г. Бохан. – Томск: Изд-во «Иван Федоров», 2008. – 267 с.
5. Брызгалова С.И. Введение в научно-педагогическое исследование: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 151 с.
6. Гиссен Л.Д. Время стрессов. – М.: ФиС, 1990. – 192 с.
7. Карандашев В.Н. Как жить в условиях стресса. – СПб.: Питер, 2003. – 276 с.
8. Вильяме К. Тренинг по управлению стрессом. – М.: ЭКСМО, 2002. – 272 с.
9. Селье Г. Стресс без дистрессов. – М.: Медиа, 2012. – 307 с.
10. Р. Лазарус Р. Стресс как источник активности. – Ро-стов н/Д: Феникс, 2006. – 64 с.
11. Ғозиев Э. Ғ “Умумий психология” Тошкент Университет 2002 й
12. Ғозиев Э. Ғ “Онтогенез психологияси” Тошкент Университет 2008 й.

Машиҳура СУЛТОНОВА,
Урганч давлат университети
амалиётчи-психолог
E-mail: mashhurasultonova@mail.com

Пс.ф.н., доц. Муллабаева Н.М. тақризи асосида

THEORETICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE VIOLENCE PROBLEM AGAINST WOMEN

Abstract

Today, in many countries, there is a strong focus on violence against women and its psychological factors. An illegal act (omission) is that infringes on their life, health, sexual integrity, honor, dignity and other rights also freedoms protected by law by threatening them with physical, mental, sexual or economic influence or the use of such measures [2].

Key words: violence, psychotrauma, personality crisis, family crisis, life values, domestic violence, psychological violence, sexual violence, economic violence.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ПРОБЛЕМЫ НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Аннотации

Сегодня во многих странах большое внимание уделяется насилию в отношении женщин и его психологическим факторам. Незаконному действию (бездействию), которое посягает на их жизнь, здоровье, сексуальную неприкосновенность, честь, достоинство и другие права и свободы, охраняемые законом, путем угрозы их физическим, психическим, сексуальным или экономическим влиянием или применением таких мер [2].

Ключевые слова: насилие, психотравма, кризис личности, семейный кризис, жизненные ценности, домашнее насилие, психологическое насилие, сексуальное насилие, экономическое насилие.

АЁЛЛАРГА НИСБАТАН ЗЎРАВОНЛИК МУАММОСИНИНГ НАЗАРИЙ-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунга келиб кўпгина мамлакатларда аёлларга нисбатан қилинадиган зўравонлик ҳаракатлари ва унинг психологик омилларига кучли эътибор қаратилмоқда. Зўравонлик ва унинг оқибатида келиб чиқадиган психотравма, шахс инкирозлари, ҳаётий қадриятлардаги қарама-қаршиликларнинг ортиши мазкур муаммога психологик ёндашув зарурлигини кўрсатувчи индикатор факторлардандир. Зўравонлик – хотин-қизларга нисбатан жисмоний, руҳий, жинсий ёки иқтисодий таъсир ўтказиш ёки бундай таъсир ўтказиш чораларини қўллаш билан таҳдид қилиш орқали уларнинг ҳаёти, соғлиги, жинсий дахлсизлиги, шаъни, кадр-қиммати ва қонун билан ҳимоя қилинадиган бошқа ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига тажовуз қиладиган ғайриҳуқуқий ҳаракат (ҳаракатсизлик)[2].

Қалит сўзлар: зўравонлик, психотравма, шахс инкирози, оиладаги инкироз, ҳаётий қадриятлар, оилавий зўравонлик, психологик зўравонлик, жинсий зўравонлик, иқтисодий зўравонлик.

Қириш. Аёлларга нисбатан қилинадиган зўравонлик ҳаракатларининг оғир кўринишларидан бири бу-яқин инсонлари(турмуш ўртоғи,ота-онаси, ака-укаси) томонидан қилинадиган психологик, жисмоний, жинсий ва иқтисодий зўравонликдир. Хорижда, хусусан АҚШ, Беларусия, Россия ва бир қатор МДҲ давлатларида мазкур муаммо ўзига хос тарзда, асосан оилавий зўравонлик, оиладаги инкироз ҳолатлари кўринишида ўрганилаган бўлиб, Президентимиз томонидан 2019 йил 2-сентябрда қабул қилинган “Хотин-қизларни тайзик ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, бизда ҳам психологик,социологик, юридик ва иқтисодий томондан кенг қамровли тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда.

Қайси даврда, қандай кўринишда бўлмасин, зўравонликнинг ижтимоий-психологик жиҳати фикрлаш даражасининг пастлиги, ўз хиссий-эмоционал ҳолатини бошқаролмаслик, маънавий қашшоқлик, носоғлом муҳит таъсирида юзага келиб, жамият ва ундаги қонун-қоидалар, ижтимоий тенглик, гендер масалаларида ўзига хос қарши ҳатти-ҳаракатлар билан номоён бўлади. Оилавий муносабатларда бир-бирини

тўғри тушунамаслик, натижасида юзага келиши кузатилади. Оилада ўзаро бир-бирини ҳулқ-атворини, хис-ғуйгуларини назорат қилиб борадиган жараёнлар, вазият ва ҳолатлар мавжуд. Бироқ, агарда бу жараёнда эркак оила бошлиғи сифатида ўз ҳулқини назорат қила олмаса, аёлда кундалиқ жанжаллар, ҳақоратлар, тайзик ва камситишлар натижасида сурункали стресс ҳолати кузатилиб, унинг физиологик, хиссий-эмоционал ва интеллектуал томонлари номоён бўлади. Бунинг натижасида аёлларнинг нафақат оила аъзолари билан муносабатларда, балки меҳнат фаолияти ва атрофдагилар билан муносабатларида ҳам руҳий мувозанатни бузилиши ҳоллари кузатилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Аёлларга қилинадиган зўравонлик ҳолатларининг кўпчилигида оилавий нотўлиқлик, ижтимоий адаптациянинг камлиги, атрофдагилар билан муносабатларнинг нотўғри йўлга қўйилганлиги, ўз ҳаётий позициясини англамаслик қабиларни кузатишимиз мумкин. Бу қабилар салбий ҳолатлардан кейин аёлларда стресс ва агрессиянинг кучлироқ номоён бўлишини кузатишимиз мумкин. Аёлларга нисбатан зўравонлик жисмоний, жинсий ва руҳий зарар кўриш ҳолатлари орқали

номоён бўлади. Чунки, ҳар қандай зўравонлик аёлнинг нафақат жисмоний ҳолатига, балки, психо-неврологик ҳолатига, социал муносабатлардаги статусига, ҳуқуқий-шахсий эркинлигига салбий таъсир кўрсатади. Эркалар ва аёлларнинг ижтимоий рўллари тўғрисида гендер стереотип мавжуд. Мазкур стереотипга кўра, аёллар “бўй сунувчи” позициясини эгаллайдилар. Эркалар эса бевосита, “таъсир ўтказувчи” позициясини эгаллайдилар [1]. Кўпинча жисмоний таъсир билан содир этилган нарса аниқ зўравонлик ҳолати деб қабул қиланади. Тадқиқотчи Надежда Цыркун ўз тадқиқотларида зўравонликнинг тўрт босқичи ва тажаввузкор ва жабрланувчининг рўлларини ўрганган.

Зўравонликнинг биринчи босқичи: Зўравонликни содир этувчи зўравонлик ҳаракатлари ҳақида ўйлайди, кузатади.

Зўравонликнинг иккинчи босқичи: Инсон жабрланувчи сифатида ҳаракат қилади (унга нисбатан зўравонлик ҳолати содир этилади).

Зўравонликнинг учинчи босқичи: Зўравон шахс тўғридан-тўғри тажаввузкор сифатида ишлайди.

Зўравонликнинг тўртинчи босқичи: Зўравон шахс ҳимоячи билан идентификация қилиши аниқланади. [4]

Бизнингча, зўравонликни амалга ошириш босқичларининг ҳар бирида инсон иродасини бостиришга ва унга психологик таъсир ўтказишга ҳаракат қилинади. Тажаввузкор рўлидаги шахс-психологик жиҳатдан нотўғри шаклланган кадрлар тизимига эга. Оилавий нотўғрилик, садизм, мазахизм ва психологик дезадаптация шулар жумласидандир.

Тадқиқот методологияси. Аёлларга нисбатан қилинадиган зўравонлик муносабатлари психологик, тиббий, психотерапевтик, ҳуқуқий, жамоат ҳавфсизлиги муаммоси ҳисобланади. Оиладаги зўравонлик тушунчаси 20-асрнинг 70-йилларида ижтимоий-психологик муаммо сифатида ўргана бошланди. [3]. Тадқиқот ишимизнинг методологик асосини Ўзбекистонлик ва хорижий психологларнинг зўравонликка учраган аёллар ва уларнинг психологик ҳолатларини, копинг стратегияларини ўрганишга бағишланган тадқиқот ишлари ташкил қилади. Тадқиқотчи Я.С. Сунцова томонидан ўтказилган “Эркалар ва аёллардаги алоҳида психологик копинг ҳимоя механизмлари” мавзусидаги тадқиқотда кўрсатилишича, эркалар аёлларга қараганда икки мартаба кўпроқ ўзларининг шахсий эркинликларини йўқотишдан қўрқишар экан. Шунинг учун ҳам эркалар ўзини шахс сифатида йўқотиш, ўзини ёмон томонга ўзгартириш, шахсий эркинлигини йўқотиш қабиюқибатларни олдини олиш мақсадида ўзларининг шахсияти ва дунёқарашини атроф-оламдан, субъектив тажаввузлардан ҳимоя қиладилар. Аёллар эса ҳиссий кечинмалар ва дунёқарашидаги тушунчаларни ўзгаришидан кўпроқ чўчир эканлар.

Зўравонликдан кейинги стрессларни енгишда энг аввало ички ҳавотир ва таҳдидни енгиш, одатий турмуш тарзини қайта тиклаш алоҳида аҳамиятlidir. Стресс инсон ҳаётининг ажралмас қисми, ҳаёт фаолиятимизни ўзгартирувчи омиллардандир.

Аёлларни турли тайзик ва зўравонликдан ҳимоя қилишда аввало, психологик иммунитетини ошириш, ўз руҳий ҳолатини тўғри баҳолаш кўникмаларини ошириш зарурдир.

Аёлларга нисбатан оилавий зўравонлик феноменидаги гендер тафовутлар бўйича эмперик

тадқиқотлар асосида баъзи муаллифлар (О.А.Воронина, О.Л.Данилова, Т.А.Забелина, Н.В.Солнцева ва бошқалар) зўравонлик хатти-ҳаракатларини тўрт асосий турни ажратиш кўрсатганлар: Жисмоний, жинсий, психологик, иқтисодий.

С.Н.Эниколопова оиладаги зўравонликнинг аниқ бир ҳолатини ўзгарувчан, вақт ўтиши билан бири-бирини алмаштириб, бири иккинчисига ўтиши мумкин деб ҳисоблайди.

Жисмоний зўравонлик масласини ўрганган П.В.Румянцева оиладаги гендер йўғналишни таъкидлайди. Унинг фикрича, “Зўравонлик-маданиятда мамнуният билан қабул қилинадиган эркаларда ҳуқуқронлик ва тажаввузкорликнинг намоёниши сифатида қаралади. Аёлларда зўравонликка чидашни кўпчилик ҳолларда иқтисодий қийинчиликлардан қўрқиш ҳисси, болаларни отасиз қолдиришни истамаслик, эрига ачиниш ва жамиятда ўз ўрнини ва атрофдагиларни ҳурматини йўқотиб қўйишдан қўрқиш қабили билан изоҳлаш мумкин.

Л.Лакеман жисмоний зўравонликни ҳолатини тавсифлар экан, одатда, дунёнинг кўплаб эркаларнинг алкогольга қарамлиги сабаб бўлишини тушунтиради.

С.Н.Эниколопов ва Э.С. Хвостовалар аёлларга нисбатан жинсий зўравонлик ўзаро розиликсиз, жисмоний қуч ишлатиш билан жинсий алоқа қилишни ўз ичига олади деб таъкидлайдилар.

О.А.Кравцова юқоридаги фикрларни тўлдирди: Жинсий зўравонлик оилавий зўравонлик ҳолатлари орасида тез-тез учрайди, бу жинс стереотиплари билан боғлиқдир. Чунки, дунёнинг кўплаб давлатларида никоҳ-кўпинча эркаларга турмуш ўртоғи билан жинсий алоқада бўлиш ва қуч илатиш учун шартсиз ҳуқуқ бериш сифатида қабул қилинади.

Жинсий тажаввузнинг ижтимоий ва маданий сабаблари асосан жинсий-гендер ролларни қатъий фарқлаш билан боғлиқ.

Тарихий ва этнографик маълумотларга кўра, жинсий зўравонлик эрка ва аёл рўли кескин ажратилган ва қуч эркаларга тегишли бўлган жамиятларда кўпроқ учрайди.

М.С.Радионова қайд этишича, нисбатан кам етуқликка эга бўлган аёллар, одатда, оилада жинсий зўравонликка дуч келишади.

С.Н.Эниколопов ёзди: Психологик зўравонлик, шерик устидан назорат ўрнатиш учун оғзаки ҳақорат, шантаж, аёлга нисбатан зўравонлик ҳаракатларининг мавжудлигини англатади; Зўравонлик таҳдидлари ўзига яъни аёлга ёки бошқаларга қарши ҳаракатлар қилиш орқали қўрқитиш, мулкни ўйқ қилиш, таъкиб қабилини ўз ичига олади.

Л.Берков таъкидлашича, аёлларга нисбатан психологик зўравонлик бу-назоратдир, унинг белгилари-изоляция, шантаж, доимий таҳдид ва танқиддир. Буларнинг энг ёмони-изоляция. Бунда аёлнинг яқинлар ва ота-онаси, оиласи билан алоқалари аста-секин йўқолади.

А.Б.Орловнинг иши унга жиҳатни ўз ичига олган психологик зўравонликни тақдим этади:

а) психологик зўравонликнинг фаол томони-психологик таъсирлар (таҳдид, ҳақорат, ҳаддан ташқари талаблар ва танқидлар, ёлғонлар, изоляция, салбий баҳолаш, асосий эҳтиёжларни қондириш ва эҳтиёжлар ва бошқалар);

б) психологик зўравонликнинг пассив томони-психологик таъсирлар

(ўзига ишончни йўқотиш) ва дунё, ўзини-ўзи идентификациялаш, ташқи макон назорат қилиш, безвталиқ, уйку бузилиши ва иштаҳа камайиши, руҳий тушқунлиқ, тажаввузкорлиқ, коммуникатив қобилият-сизлиқ, ўзини паст баҳолаш ва бошқалар);

в) психологик зўравонлиқнинг интерфаол томони – психологик ўзаро таъсирлар (устунлиқ, таъсирчанлиқ, олдиндан айтиб бўлмайдиганлиқ, етишмовчилик, бефарқлик, каттиқлик, жавобгарлиқ йўқлиги, ноаниқлик, ёрдамсизлик) [2].

Психологик зўравонлиқнинг фаол, пассив ва интерактив жиҳатларини етиштириш имконини беради. Ушбу соҳада кўпроқ табакалаштирилган терминалогиядан фойдаланинг: Зўравонлиқ бу-хатти-харақатларнинг ўзига хос шахслараро шакли; нейротизация ўзига хос интраперсоналдир.

В.Н.Солнцева, оиланинг катта ёшдаги аъзоси бошқасини тасарруф этиш имкониятидан махрум қилишга уриниш мавжуд оила бюджети, уларни ўз хоҳишига эта, шунингдек вояга етмаган болаларга нисбатан иқтисодий тайзиқ. Иқтисодий зўравонлиқ рад қилишни ўз ичига олади.

Кўпинча аёллар турли сабабларга кўра иқтисодий жиҳатдан эркакларга боғлиқ: туғиш, эри томонидан таъқиқ, ишсизлиқ, меҳнат бозорида камситиш. Бошқалар томонидан, ҳатто эридан кўпроқ ишлайдиган аёллар ҳам зўравонлиқ қурбони бўлишлари мумкин.

Иқтисодий қарамлик аёлни айниқса заиф ҳолга келтиради ва оиладаги зўравонлиқ эҳтимолини оширади. Шундай қилиб, зўравонлиқдан кейин юзага келадиган ҳуқуқбузарлиқлар ҳар қандай фаолият даражасига таъсир қилади, бу доимий шахс ўзгаришига, ўзига хос оилавий муносабатларнинг шаклланишига олиб келади.

Таҳлил ва натижалар. Зўравонлиқ муаммоси хориж психологиясида қатор тадқиқотларда назарий жиҳатдан ўрганилган бўлиб, жумладан, Россия маълумотларига кўра ҳар йили тахминан 3- рус аёли эри ёки шериги томонидан жисмоний зўравонлиқдан азият чекмоқда. Ҳар йили 10 мингдан ортиқ рус аёли эри ёки шеригининг зўравонлигидан вафот этади. 2002 йилда Россияда ўтказилган тадқиқотга кўра, эркакларнинг аксарияти (60%), ва аёлларнинг (50%) никоҳ ва оилада зўравонлиқ қилиш умуман мумкин эмас деб ҳисоблайдилар. Аммо, мазкур тадқиқотларда қатнашган аёлларнинг (18%) эри томонидан жисмоний зўравонлиқдан азоб кўрганлигини қайд этишган [10].

Беларуссиялик тадқиқотчи Д.Э.Синюк ўзининг “Зўравонлиқни бошдан кечирган аёллар томонидан ишлатиладиган психологик ҳимоя механизмлари” номли мақоласида кўрсатишича, Беларусиянинг 77% аёллари ҳаёти давомида у ёки бу зўравонлиқ билан юзма-юз келдилар [11].

Хулоса ва таклифлар. Оилавий ва бошқа кўринишдаги ҳар қандай зўравонлиқ ҳолати, жамият ва ундаги гендер тенглик, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш олдида турган ижтимоий- психологик муаммодир. Бизнингча, зўравонлиққа учраган аёлларни копинг стратегияларини ўрганиш орқали уларни одадий, кундалиқ ҳаётдаги ижтимоий-психологик адаптациясини ўрганиш мумкин. Зўравонлиққа учраган аёлларга психологик хизмат кўрсатиш, улар билан психокоррекцион машғулотларни олиб бориш, аёллардаги стрессни камайитиришга, муомила ва муносабатларда соғлом муносабатлар ўрнатишга асос бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Иван Цыркун. Психологические аспекты насилия. Международное женское общественное объединение «Глобальное партнерство» Женщина образование демократия Материалы 3-ей международной междисциплинарной научно-практической конференции (8-9 декабря 2000 г.)/ Минск 2001-8-бет
2. С. С. Даренских. Семейное насилие в отношении женщин//Педагогика ва психология.- (2013)2.2-10
3. Глава 6.Сексуальное насилие 181- б
4. Надежда Цыркун. Психологические аспекты насилия и виктимности в сфере семейно-бытовых отношений./Jurisprudencija, 2 2006 (80); 7–15
5. Пантук И.В., Юрцевич Т.Ю. Социально-психологические особенности женщин, подвергшихся насилию в семье // Медицинские новости.- 2009 - № 10.- С.35-38.
6. Н.Холмухаммедова Аёл ҳуқуқ ва эркинликлари. “Оиладаги зўравонлиқ-хотин- қизларни камситиш демакдир”- Т.:“Адолат”-2002 й.-125-б.
7. Т.Нарбаева. ”Зўравонлиққа чек қўйлик”.Т.:Жамият-04.10.2018.
8. Б.М. Султонов. 29-б..”Оиладаги зўравонлиқларнинг сабаб ва шароитлари, профилактикаси ҳамда хорижий тажриба”.Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018 й.-192 б.
9. Д. Расулова. “Оилада зўравонлиқнинг олдини олиш йўллари ва жамоатчиликнинг ўрни”32-б. “Оиладаги зўравонлиқларнинг сабаб ва шароитлари, профилактикаси ҳамда хорижий тажриба”.Республика илмий- амалий конференцияси материаллари. Т.:2018 й.
10. Принося безопасность домой: борьба с насилием в отношении женщин в регионе .ОБСЕ.Сборник примеров хорошего опыта. Секретариат ОБСЕ, Офис Генерального Секретаря, Гендерная секция . Июнь 2009 г. 156-б.
11. Синюк Д.Э.,О.А. Павлюковец .Механизм психологической защиты, используемые женщинами, перенесшими домашнее насилие. Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина, Брест.:7-б.

Абдухолик ТАШАНОВ,

Ўзбекистон Миллий университети доценти в.б., PhD

E-mail: abdu_xoliq07@mail.ru

Ўзбекистон Миллий университети доценти в.б., PhD Ж.Юсубов тақризи асосида

ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ СИЁСИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИ

Аннотация

Мақолада инновацион ривожланиш шароитида давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини бажарашнинг аҳамияти таҳлил қилинган. Унда давлат хизматчисининг сиёсий компетенцияларининг мазмуни, талаблари ва доираси, бошқа фуқароларникидан фарқи, қарорлар қабул қилишдан тўғри, уни самарали амалга оширишга бўлган жараёндаги аҳамияти ўрганилган. Шунингдек, бугунги глобаллашув давридаги ўзгаришлар ва ислохотлар шароитида давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларига қўйилган талабларнинг ўзгариш ҳолатлари ҳам ўрганилган.

Калит сўзлар: давлат, инновацион ривожланиш, давлат хизматчиси, сиёсий компетенциялар, ислохотлар, вазифалар, муаммолар, мезонлар, талаблар, самардорлик, фаолият.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО СЛУГА В ИННОВАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье анализируется важность реализации политических компетенций государственных служащих в условиях инновационного развития. В статье также исследуются содержание, требования и объем политических компетенций государственного служащего, их отличия от других граждан и их значение в процессе от принятия решений до их эффективного выполнения. Также исследуются меняющиеся обстоятельства требований к политической компетентности государственных служащих в контексте изменений и реформ в современную эпоху глобализации.

Ключевые слова: правительство, инновационное развитие, государственный служащий, политические компетенции, реформы, задачи, проблемы, критерии, требования, эффективность, результативность.

POLITICAL COMPETENCIES OF A CIVIL SERVANT IN THE INNOVATION PROCESS

Annotation

The article analyzes the importance of implementing the political competencies of civil servants in the context of innovative development. The article also examines the content, requirements and scope of political competencies of a civil servant, their differences from other citizens and their importance in the process from decision-making to their effective implementation. It also examines the changing circumstances of the requirements for the political competence of civil servants in the context of changes and reforms in the current era of globalization.

Key words: government, innovative development, civil servant, political competence, reforms, tasks, problems, criteria, requirements, efficiency, effectiveness.

Бугун шаклланаётган янгича бошқарув парадигмаси “кишиларни бошқариш”, “жамиятни бошқариш”дан жараёнлар, тузилмалар, ташкилотлар, сиёсий, ижтимоий, шу жумладан, инновация ўзгаришларини бошқаришга ўтишдан иборат. “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади”[1.8]. Давлат хизматчиларининг компетенциялари шаклланиши бошқарувдаги долзарб масалалардан ҳисобланади. Айниқса, уларнинг сиёсий компетентлигида сиёсий жараёнга самарали таъсир кўрсатиш маҳорати ва малакасини, сиёсий-маъмурий бошқарувда натижалли фаолият кўрсатиш, қарорларни қабул қилиш ва уларни амалга оширишнинг самарали йўллари кидириш қобилиятлари мужассам бўлади. Шунингдек, бу компетенциялар давлатнинг аҳоли назаридаги ижобий қиёфасини шакллантириш, сиёсий ҳолислик ва садоқатни намоён этиш, жамиятда ўз-

ўзини бошқариш, ўз-ўзини ташкил этиш, бошқариш ва тартибга солиш вазифаларини кўнгилли ижтимоий ташкилотларга ўтказишни рағбатлантириш маҳоратидир.

Тадқиқотимизнинг асосий тушунчаси сифатида сиёсий компетентлик компонентлари шахснинг бошқарув фаолияти субъектлари ва объектлари билан ўзаро муносабати хусусиятини белгилайди ва ушбу ўзаро алоқаларнинг мазмун доирасини кўрсатиб туради. Кенгрок қилиб айтганда, булар ижтимоий-сиёсий жараён иштирокчилари ўзаро ҳаракати тизимининг мезонлари, фаолиятнинг ўзига тегишли хусусиятни белгилловчи кадрлар тизимини ифодалашнинг амалий шакллари. Ушбу масалани анъанавий тушунишни кенгайтирган ҳолда, биз шахснинг ижтимоий-сиёсий жараёнда ўз-ўзини белгилашнинг асосий бўғинидир, деб айтишимиз мумкин. “Давлат хизматларини бевосита қуйи бўғинларда кўрсатиш, маҳаллий ҳокимият идоралари учун молиявий ва бошқа имкониятларни кенгайтириш зарур. Бу борада мавжуд тартиб-таомилларни

оптималлаштириш ва соддалаштириш, бошқарувнинг инновацион шакллари жорий этиш лозим"[2.8].

Сиёсий компетенциялар асосини ташкил этувчи давлат хизматчиларининг манфаатлари ва кадриятлари оддий фуқароларникидан сезиларли даражада фарқ қилади. Давлат хизматида кўпинча ички гуруҳ манфаатлари: ҳокимият бошқарувининг ўз тасарруфида бўлган захираларини ва ўзи учун одатий бўлган сиёсий роллар, мавқелар ва институтларни сақлаб қолиш ва ривожлантириш биринчи ўринга чиқмоқда. Давлат хизматининг барқарорлиги асосан бир томондан унинг институционал пинҳонлиги, бошқа томондан ён бериш кадрияти билан таъминланади. Давлат хизматчилари ва фуқаролик жамиятининг кадриятларидаги зиддиятлар бутун ижтимоий ва сиёсий тизимни бекарор ҳолга олиб келиши мумкин. Бизнинг фикримизча, бундай вазиятда давлат хизматини инсонпарварлаштириш, унинг турли туман манфаатларини янада оммавийроқ муҳофаза қилиш концепциясини ишлаб чиқиш зарур, улар юзага келган вазиятдан чиқишнинг иложи бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам мамлакатимизда «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди[3] ва натижада давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги соҳасидаги муносабатларни тартибга солиниб, фуқароларнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқини янада кенгроқ амалга ошириш имкониятини яратиб бериш билан бирга, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг қабул қилинаётган қарорлар сифатини ошириш борасидаги масъулиятини ҳам кўп жиҳатдан кучайтирмоқда.

Давлат хизматидаги инновацияларни бошқаришда давлат хизматчиларининг ваколатларини амалга ошириш мураккаблиги шу билан ҳам янада қийинлашадики, мамлакатимиз фанида уни баҳолашнинг мезонлари етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Ҳозирги вақтга қадар бошқарувда инновация фаолиятининг қонуний мустақамланган тушунчаси ҳам мавжуд эмас. Давлат хизматчиларининг аксарияти инновацияларнинг бошқарувдаги касбий ва сиёсий компетенциялар моҳияти тўғрисидаги билимларни мукамал эгалламаган. Бироқ эртами-кечми бу билимларни эгаллаш зарур. Сиёсий компетенциялар нафақат билим, маҳорат, кўникмалар учун эмас, балки ўз халқи, жамияти ва давлати учун фойдали бўлиш учун ҳам зарурдир.

Табиийки, глобаллашув шароитида сиёсий жараёнлар ҳам илгарига нисбатан анча жадал бормоқда. Янгидан янги, ҳали тўла ўрганилмаган омилларнинг пайдо бўлиши сиёсатдаги муаммоларни янада кўпайтирди. Интернет-алоқалар, электрон овоз бериш, флэш-моб ва бошқа технологиялар сиёсий субъектларнинг мақсадларига сезиларли таъсир ўтказиши, давлат хизматчиларининг сиёсий ваколатлари қиёфасини ўзгартириб юбормоқда, демек, фан ва амалиёт ҳам бир жойда тура олмайди ва ижтимоий инновация тараққиёти орқасидан етиб улгуриши лозим.

Таъкидлаш лозимки, билимларни амалда қўллаш кўп жиҳатдан билимлар, сиёсий назариялар, ижтимоий фанлар, ихтисослар ва малакалар “илмийлигини” қандай тушуналишига боғлиқ. Бу маънода, сиёсатчилар, давлат хизматчилари ва тадқиқотчилар ўртасидаги ўта мураккаб ўзаро

муносабатларнинг аҳамияти муҳим эканини кўрсатишимиз зарур.

Жуда кўп ҳолларда, сиёсатчилар ўз ҳаракатлари ва қўлланилаётган бошқарувнинг сиёсий технологиялари илмий ютуқларни қўллашга асосланиши лозим, деган хулосалар учрайди. Бундай ҳолатда сиёсатчилар “илмий авторитет”нинг ижрочи органини эслата бошлайди, сиёсат илмийлик тусини олади, давлат эса, оқилона бошқарув намунасига айланади. Буларнинг барчаси давлат ҳокимияти мақсадларини тўла маънода, бироқ айрим шахсларнинг нуқтаи назаридан амалга оширишга имкон беради, уларни шахсан танлаб олиш имкониятини чегаралайди, чунки жамиятда ижтимоий иродани демократик тарзда амалга оширишнинг имкони бўлмай қолади.

Юқорида таъкидлаганимиз каби, раҳбарнинг қўшимча ва мустақил таълим олишга қобилияти бўлиши унинг истеъдодони кўрсатади. Аммо бу раҳбарнинг компетентли эканини тўлиқ ифодаламайди. Агар раҳбар олинган билимларини амалиётда қўллай олса ва аниқ натижаларга эриша олса, бу унинг компетентлигидан дарак беради.

Сиёсатшунослар, социологлар, иқтисодчиларнинг таҳлил, тавсиф ва илмий башоратлари ҳамда шу асосда қабул қилинадиган, илмий хулосалар билан тасдиқлангани учун ягона тўғри деб талқин қилинадиган қарорлари кўпинча сохта бўлиб чиқади ва ижтимоий инқирозларга, маънавий ва ижтимоий издан чиқишларга, обрўларини тушишига олиб келади.

Ижтимоий ҳодиса сифатидаги давлат хизмати бир кўринишга эга эмас, зиддиятларга тўла, унинг таркибидаги турли туман дилеммалар, қарорлар ва танловларга эга бўлган шахслар, гуруҳлар мавжуд. Сиёсий фан тузилмавий зиддиятларни мослаштириш мақсадларида уларни таърифлаш учун алоҳида атамалардан фойдаланади ва бу атамалар давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини таҳлил қилишда ҳам қўлланилиши мумкин бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

– аномия – меъёрий мезон ва манфаатлар мезони ўртасидаги зиддият;

– сохта онг – хусусий мезон ва манфаатлар мезони ўртасидаги зиддият;

– “расмийликдан бош тортиш” - меъёрий ва идеал мезон ўртасидаги зиддият;

– “ижтимоий фрустрация” - интеракцияли мезонлар ва ижтимоий мавқе ўртасидаги зиддият. Шу боис, сиёсатчилар ва давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини методологик таркибини ривожлантиришга эътиборни қаратиш зарур.

Сиёсий бошқарувда давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини ўрганиш асосларини ишлаб чиқувчи олимлар ва амалиётчилар асосан, икки илмий-методологик ёндашувни келтирадилар. Биринчидан, давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини жамиятнинг эҳтиёжлари ва тараққиёт ҳолати (иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий), мамлакат тараққиётининг янги стратегияси, янги мақсадлар ва вазифаларни ҳисобга олган ҳолда баҳолашни кўзда тутувчи аниқ-тарихий ёндашув бўлса, иккинчидан, давлат хизматчилари ва кадрлар корпусини баҳолашга тизимли ва фарқловчи ёндашув умуман тўрт энг муҳим мезон бўйича амалга оширилади, булар қуйидагилар:

а) давлат хизматчилари учун энг муҳим кадрятлар, меъёрлар, институтларни аниқлаш ва таърифлашни кўзда тутувчи меъёрий мезонлар;

б) дунёқарашлар, ғоялар, эътиқодлар, намуналар (улар давлат хизматчиси ҳаракатига таъсир кўрсатувчи тафаккур уфқини яратади) мажмуини кўзда тутувчи идеал мезон;

в) давлат хизматчиларининг муайян туркумлари ва шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш имкониятларига боғлиқ ўзаро мувофиқлашган ҳаракатлар мезони – интеракцион мезон;

г) ижтимоий табақалашув, ижтимоий бойликлар (таълим, нуфуз, бойлик ва ҳокимият)га эришиш даражаси мезони; ижтимоий нотенглик оқибатларини кўринишлари.

Ушбу мезонларни ҳар бирини алоҳида қараб чиқиш эмас, балки уларнинг синтези ва ўзаро ҳаракатини ўрганишни ҳам назарга олиш ўта муҳимдир.

Давлат хизматчиси фақат биргина ижтимоий-сиёсий мавкега эга ёки эга бўлиши лозим деган тасаввур ўта жўн фикрдир. Аслида биз доимо турли мавкелар йиғиндиси билан иш кўраимиз. Фақатгина давлат хизматчилари эгаллаб турган мавкеларнинг йиғиндисини очиб бериш нима сабабдан давлат хизматчилари бошқача эмас, айнан шундай ҳаракат қилаётганлари ва фикр юритаётганларини тушунишга имкон беради.

Шунга боғлиқ ҳолда сиёсий назарияларнинг ўта мураккаблиги ва мавҳумлигига қарамадан айнан шулар бу нарсаларни билишга ва нима учун кераклигини англашга ёрдам беришини таъкидлашимиз лозим. Айнан шу нарсаларни давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини шакллантириш, ижтимоий лойиҳаларни барпо этишда қўллаш ўта муҳимдир.

Инновацион ўзгаришлар шароитида давлат хизматчиларининг сиёсий компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантириш уларнинг ҳатти-ҳаракатларига бўлган талаблар, хусусан, улар сиёсий бетарафликка риоя қилишлари лозимлиги, бирон-бир ижтимоий уюшмани афзал кўрмасликлари лозимлиги билан ўзаро боғлиқдир. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, давлат хизматчиларининг сиёсий бетарафлиги ва ҳолислиги доимо шартли бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Масалан, парламент давлат хизматчиларининг ижтимоий ташкилотлар билан ўзаро ҳаракати, асосан, парламентда ҳукмронлик қилаётган сиёсий партияларнинг сиёсий мақсадларига мувофиқ тарзда қурилади. Яъни, сиёсий бетарафлик маъносидаги давлат хизмати сиёсий партиялар устида турувчи тизимга эмас, балки анча ранг-баранг сиёсий мозаикадан иборат.

Шундай бўлсада, сиёсий бетарафликнинг афзаллиги шундаки, айнан шу тамойил туфайли ўзин-ўзи бошқариш самарали ривожланади, давлат бошқарув функцияларини ижтимоий ташкилотларга бериш амалга оширилади. Бундан ташқари, сиёсий бетарафликнинг афзаллиги шундаки, давлат хизматчиси ва сиёсатчи ўртасида доимо у ёки бу даражада масофа мавжуд бўлиб, у раҳбарга сиёсатдаги камчиликларнигина эмас, балки у ёки бу кўринишдаги муваффақиятларни илғаб олишга имкон беради. Чунки давлат хизматчиси ғоявий иштиёқ таъсири остида у

ёки бу қарордаги заиф жойларни кўра олмаслиги мумкин.

Давлат хизматчиларининг билими, малакаси, сиёсий компетенциялари, ошқоралиги даражаси бўйича бутунлай янги кишилар сифатидаги имкониятларини ошириш мақсадида бизнингча, давлат хизматини янада инсонпарварлаштириш концепциясини ишлаб чиқиш зарур. Шунингдек, давлат хизмати тўғрисидаги қонунни қабул қилиш ва унда сиёсий компетенцияларни шакллантириш ҳамда инновацияларни бошқаришга янги ёндашувларнинг акс этиши мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг фикримизча, айнан сиёсий компетентлик давлат ва маҳаллий бошқарув раҳбарларининг фаолият тузилмасига кирувчи ва уларнинг мазмунини белгилувчи, уларнинг касбий фаоллигидаги етакчи хусусият ва бу ҳаракатнинг йўналишини белгилувчи асосий касбий компетенциялар жумласига кириди. “Раҳбарлар сиёсатни шакллантириш ва маслаҳат бериш сингари ўз касбий мажбуриятларини бажаришдагина юқори компетентли бўлиб қолмасдан давлат стратегиясини муваффақиятли жорий қила олишлари лозим” [4]. Бошқарув фаолияти стратегик бўғинларини тушуниш ҳокимият органлари ишининг умумий натижасини белгилайди. Сиёсий соҳада мазкур тушунчанинг мавжудлиги ўта муҳимдир. Гап бу ерда раҳбарларнинг сиёсий интилишлари ҳақида бораётгани йўқ. Раҳбар сиёсий компетентлик шаклланиши билан чамбарчас боғлиқ кадрятли устуворликларнинг қандайдир тизимини намойиш этиши ва бир вақтнинг ўзига уни бошқариши лозим. Бу тизим давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари турли ходимларининг умумий ёндашувини таъминлашга мўлжалланган асосий бирлаштирувчи ибтидоидир.

Ислохотлар шароитида давлат хизматчисининг компетентлигини оширишдаги муҳим жиҳати унинг ўз фаолиятини давлат сиёсати, тараққиёти билан уйғун равишда кўра олиши ва мослаштира олишидир. Айниқса, давр ва ҳудуд, жамоа талабларидан келиб чиқиб ҳаракат қилиш, янгиликларга интилиб яшаш ва шу тарзда фикрлаш бошқарув фаолиятида жуда муҳимдир. Шу маънода сўров ўтказилган раҳбарларга жамиятнинг ривожланиш йўли билан ўз ўй-фикрларингизни мос келишига ҳаракат қиласизми? деган савол билан мурожаат қилинди.

Давлат хизматчисининг сиёсий компетентлик масалалари мазмуни тўла ўрганилмаган, бироқ унинг турли-туманлиги тўғрисида гапиришга асос бор. Бу, авваламбор, бошқарув сафларининг доимий ўрин алмашиб туриши ва муаммонинг ўзига етарли эътибор қаратилмаганидан келиб чиқади. Компетентликни шакллантириш давомли, мураккаб жараён бўлиб, унда таълим ва тарбия омиллари бирлашиб кетади. Буни тушуниш мамлакатимизда давлат ва маҳаллий бошқарув органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимидаги мавжуд муаммолар ҳақидаги масалани кўйишга имкон беради.

Замонавий таълим амалиёти таҳлили давлат ва маҳаллий хизматчилари сиёсий компетентлигини шакллантириш билан боғлиқ муаммоларнинг бутун бир туркуми пишиб етилгани тўғрисида сўз юритишга имкон беради. Яхлит мотивация тизими сифатидаги компетенцияни шакллантириш шаклланган буюртма билан белгиланади ва илк бошиданок таълим жараёни

ташкilotчиларининг алоҳида фаоллигини кўзда тутади.

Глобаллашув шароитида раҳбарлар ўзида давлатнинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, ахборотга оид қудрати билан унинг географик жойлашуви ўртасидаги алоқани тушуниш, география ва стратегияни биргаликда боғлаб турган ришталарни кўришни ифодалайди. Натижада, бу геостратегияни, яъни давлатнинг ҳар томонлама кенгайиш йўллари ва режалари ёки унинг муқоффа позициясини берадиган геосиёсий компетентликдан хабардор бўлиш талаб қилинмоқда. Аксарият сиёсатшунослар фикрича, мафкуравий нуктаи назардан эмас, балки, авваламбор, геосиёсий масалалар мамлакатлар ва халқлар ўртасига нифок солади ёки уларни иттифоқчиларга айлантиради. Мафкура геосиёсий манфаатларни омма онига сингдириш ва амалда қўллашнинг фақат шакли сифатидагина юзага чиққан ҳоллар кўп учрайди.

Замонавий раҳбарлар геосиёсий компетентликсиз, кучларни геосиёсий жиҳатдан объектив жойлаштиришни билмас ва ўзининг геосиёсий вазифаларини англамас, у иккинчи даражали омилларга эътибор қаратиб, геоиқтисодий ва геосиёсий ҳукмронлик билан боғлиқ “биринчи даражали” омилларни эсдан чиқаради. Мафкуравий компетентли бўлмаган давлат ҳокимияти, раҳбарлар мамлакат аҳолисига таъсир кўрсатишда муваффақиятга эриша олмайди, бошқа мамлакат ва давлатлар мафкуралари билан мусобақада рақобатга дош бера олмайди. «Сиёсий ислохотларнинг бошланиши билан бизнинг ёш фуқароларимизда ўз мамлакатига нисбатан батамом қарама-қарши қиёфа гавдаланди: барча маҳаллий нарсаси – ёмон, барча хорижий нарсаси – зўр. Бундай янги сиёсий стереотиплар асосан оммавий ахборот воситалари орқали тарқалиб, бу болаларнинг юзаси кўчирилган, улар ва катталар учун сиёсий воқеликни кўришда намуна бўла олмайдиган мактаб дарсликларига ўқиган нарсаларига умуман тўғри келмайдиган қарама-қаршилик эди»[5.184].

Стратегик муаммолар билан банд сиёсатчининг компетентлиги замонавий дунё тавсифларини чуқур ва ҳар томонлама билиш заруратини ўз ичига олади, бу унга бугунги кун воқеликларига нисбатан тўғри муносабат билдириш имкониятини беради. Фақат тор йўналиш мутахассисларига битта локал соҳа билимларига эга бўлиши мумкин, ҳатто улар ҳам баъзан соф техник масалалар доирасидан четга чиқишга мажбур бўлиб қолади. Чунки ҳозирги ижтимоий воқелик ҳар қандай раҳбарни нафақат ишлаб чиқариш билан, балки савдо, ахборот оқимлари, экология муаммолари ва шу қабилар билан шуғулланишга мажбур қилади.

Бугунги кун раҳбарининг дунёқараши ниҳоятда кенг бўлиши даркор. Авваламбор, у асрлар ва мингйилликлар бўсағасида жамиятда рўй бераётган жараёнларнинг юқори ўзгарувчанлиги, ўсувчанлигини тушуниши лозим. Илгариги ёд бўлиб кетган ҳеч қандай схемалар ўзгарувчан воқеликда ишламайди, кечаги андозалар бугунги қолипга тўғри келмайди, аксинча, олға юришни тўхтатади. Юқори даражадаги замонавий сиёсатчи – бу доимий янгиланаётган ёндашувларни излаш ва топишга қодир, аниқ ўзига ҳос вазиятда тегишли вазифа ва қарорларни кўра оладиган стратегиячидир.

Сиёсий раҳбар замонанинг устувор қарама-қаршиликларини англаши лозимки, булар орасида глобаллашув, яъни бир қутблликка интилиш тенденцияси ҳамда кўпқутбли дунёга интилиш тенденцияси ўртасидаги зиддият яққол кўзга ташланади. Айнан ана шу зиддият атрофида жуда жиддий иқтисодий ва сиёсий терроризм ўрналашмоқда, унинг энг расво кўринишларидан бири – бу – илдизи дунё ҳукмронлигини бўлишга интилаётган турли кучларнинг курашига бориб тақаладиган халқаро терроризмдир.

Ҳозирги замон сиёсатчиси замонавий дунёда ахборотнинг туб ролини тўғри баҳолаши, ўз давлатининг ахборот хавфсизлиги тўғрисида қайғуриши, ахборотни унга ўз ишончини билдирган мамлакат фаровонлиги йўлида ишлатиши зарур. Замонавий воқеликнинг оммавий кириш воситаларининг мавжудлиги ва экологик муаммодек жиддий тавсифлари доимо ўз халқининг келажакка йўл қўришида асқотадиган стратегик режалаштиришни амалга ошираётган сиёсатчилар диққат марказида бўлиши лозим.

Хулоса. Ҳокимият хусусийлашади, ўзлаштирилади, алоҳида лавозимларга парчаланади. Буни амалга ошириш у топширилган кишининг шахсий ишига айланади ва мансабдор шахснинг мақсадлари, кадриятлари ва орзуларига боғлиқ бўлиб қолади. Бу тарихимизда кўп учрайдиган норозиликлар, фалокатлар, ижтимоий қулфатлар, суиистеъмоллар ва бошқа салбий жиҳатларнинг асосий сабаби ҳамдир. Албатта мустасно ҳолатлар ҳам бўлган, булар ҳам барибир тегишли шахсларнинг, раҳбарларнинг фазилатларига боғлиқ бўлган, бироқ бундай раҳбарлар ҳамма давраларда ҳам кўп бўлавермаган. Тараққиётнинг айна инновацион жараёнларида раҳбар давр руҳини, шиддатини ва талабларини англаган ҳолда фаолиятини олиб бориши, янгиланган, инновациялардан ортда қолиб кетмаслиги лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2018. – 8 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2018.– 8 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 5 майдаги ЎРҚ-369-сон “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Қонуни «Халқ сўзи» газетаси 2014 йил 6 майдаги 87 (6017)-сони
4. Реформа государственной службы в Великобритании. – http://spa.msu.ru/e-journal/1/3/41_2.php
5. Шестопал Б. Психологический профиль российской политики 1990-х. -Москва., 2000. -С. 184.

УДК: 378.004

Olim TURAKULOV,
d.p.n., associate professor, Jizzakh branch UzNU, director
Abdimumin SAVURBAEV,
Ph.D., senior researcher, JizPI, department, "Automation of technological production processes and control"
Bunyod ESHONKULOV,
Assistant, Jizzakh branch of UzNU, business manager
bunyodebs@mail.ru
Juraboy AKHMEDOV,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences,
Jizzakh Polytechnic Institute

ЖизПИ профессори, н.ф.д. Ж.А. Ҳамидов ҳамда
ЎзМУ Жиззах филиали профессори, т.ф.д. А.Р. Ахатов тақризи асосида

АХБОРОТ ТАЪЛИМ МУҲИТИ БОШҚАРУВ ФУНКЦИЯЛАРИНИ РАҚАМЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Интеграллашган интеллект асосида анъанавий педагогик усулларнинг ижобий томонлари ва таълим муҳитини рақамли бошқаришнинг замонавий технологияларини бирлаштириш методикаси, электрон таълим ресурсларини баҳолаш модулининг чиқиш параметрлари ҳисобга олинган ҳолда такомиллаштирилган.

Калит сўзлар: рақамлаштириш, бошқарув функциялари, адаптив моделлар, интеграллашган интеллект, таълимни индивидуаллаштириш, баҳолаш, таснифлаш, электрон таълим ресурслари.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация

На основе интегрированного интеллекта усовершенствуется методика объединения позитивных сторон традиционных педагогических методов и современных технологий цифрового управления образовательной средой с учетом выходных параметров модуля оценки качества электронно образовательных ресурсов.

Ключевые слова: цифровизация, управленческие функции, адаптивные модели, интегрированный интеллект, индивидуализация образования, оценка, классификация, электронно-образовательные ресурсы.

IMPROVEMENT OF DIGITALIZATION OF MANAGEMENT FUNCTIONS OF THE EDUCATIONAL INFORMATION ENVIRONMENT

Annotation

The technique of combining the positive aspects of traditional pedagogical methods and modern technologies of digital control of the educational environment on the basis of integrated intelligence taking into account of the output parameters of the module for assessing the quality of educational electronic resources have been developed.

Key words: digitalization, management functions, adaptive models, integrated intelligence, individualization of education, assessment, classification, electronic educational resources.

Introduction: In the development trends of such systems, the use of training programs is observed, where artificial intelligence methods, procedures for monitoring and assessing knowledge, skills and abilities are used to provide training materials. Analysis of the didactic characteristics of numerous automated training systems and their capabilities show that not enough attention is paid to the development of methods to improve the quality and efficiency of digitalization of management parameters of the information educational environment (IEE) [1-9]. The task of organizing and implementing the management functions of IEE requires a radical change in both the technology itself and the technical means of processing. Improving the digital control of the parameters of the IEE management functions is relevant during and after a pandemic, since it is a key link in distance learning.

Research Methodology: The use of the wide possibilities and advantages of digital technologies in order

to implement the training functions is carried out through automated training systems, which are a combination of software and hardware, network, information and methodological tools for the effectiveness of training. At the same time, there is the use of a combined teaching method, which consists in combining the traditional provision of educational material and independent mastering of the same material on the basis of IEE, using the broad (technical) capabilities of digital control of the educational process. The digitalization of the educational process leads to the idea of building an intellectual teaching system, an educational knowledge base that would contain not only the knowledge and methodological experience of the teaching staff (TS) in individual academic disciplines, but also knowledge about the relationship between them. The implementation of such a system will improve the structure of the educational process and fully talk about the creation of a new teaching

technology based on the use of integrated intelligence (Fig.1.).

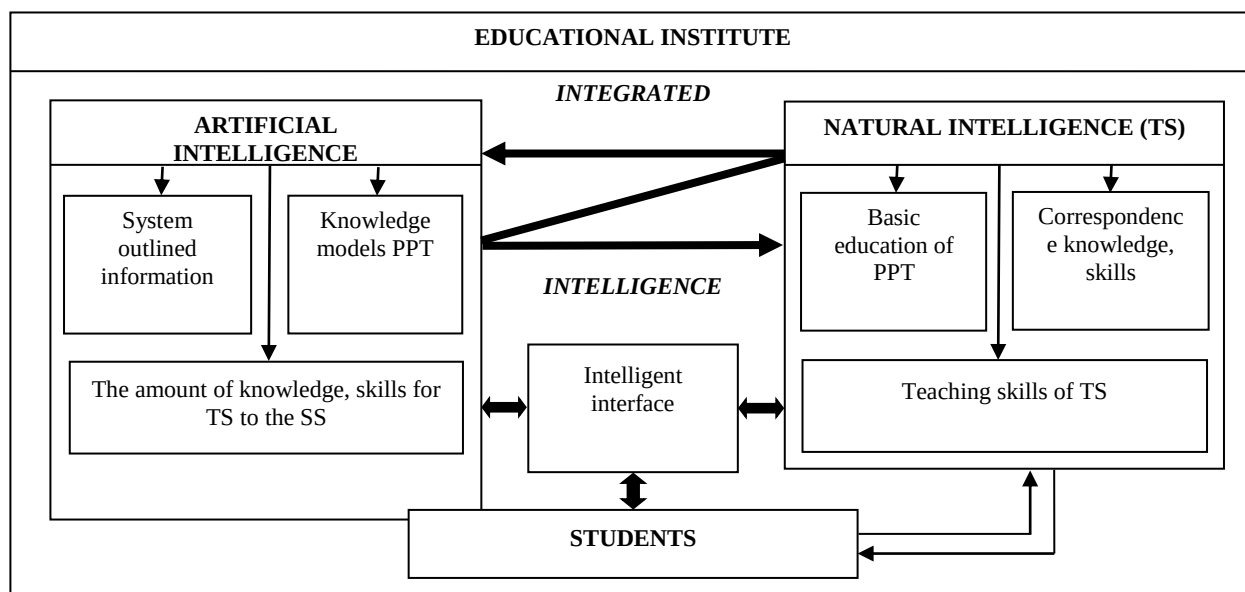

Figure: 1. Generalized scheme of integrated intelligence

The use of integrated intelligence is understood as such an organization of the educational process in which three main sets of methodological systems can be distinguished:

- traditional teaching with the use in the educational process of individual training systems and other means of intellectual support for the provision of educational materials;

- the use of an educational and methodological system, the basis of which is a base of educational knowledge in the form of models and modern teaching methods in specific specialties and intelligent training systems in relevant disciplines. Such an educational-methodical, intellectualized system should provide independent learning of various courses (academic disciplines), not excluding the possibility of an interactive dialogue with the TS on other types of classes at will;

- the use of educational and methodological knowledge that would provide distance learning, while relying on the formalized knowledge and experience of TS, placed in the database of the educational institution.

To include and implement the intellectual advantages of the TS into the structurally functional IEE system with the least changes, it is necessary to expand the tasks of technical means (computing systems) and IEE.

Generally, the mathematical, software, technical, and information support of ITS to provide the concept of

using integrated intelligence in educational processes should represent a set of interrelated procedures that implement the digitalization of the management functions of intelligent systems, such as support systems for making pedagogical decisions, information and methodological systems, expert systems for educational purposes, intelligent training systems, etc.

The implementation of a system that would provide the concept of using integrated intelligence in full is a complex, time-consuming, science-intensive and expensive promising task, and includes the consistent implementation of the following elements of the proposed system:

- models of providing knowledge of TS and administration of an educational institution about the structure and content of the educational process;
- models of presentation of educational material;
- models for assessing the knowledge, skills and abilities of trainees;
- models for the assessment and classification of electronic learning resources.
- models for monitoring through adaptive algorithms for evaluating electronic information resources online.

Analysis and results. The generalized structure of the IEE has a hierarchical structure with geographically distributed components (Fig. 2.).

To determine the complex of informative features and assess the quality of ERM in their context, the following optimization problem is solved:

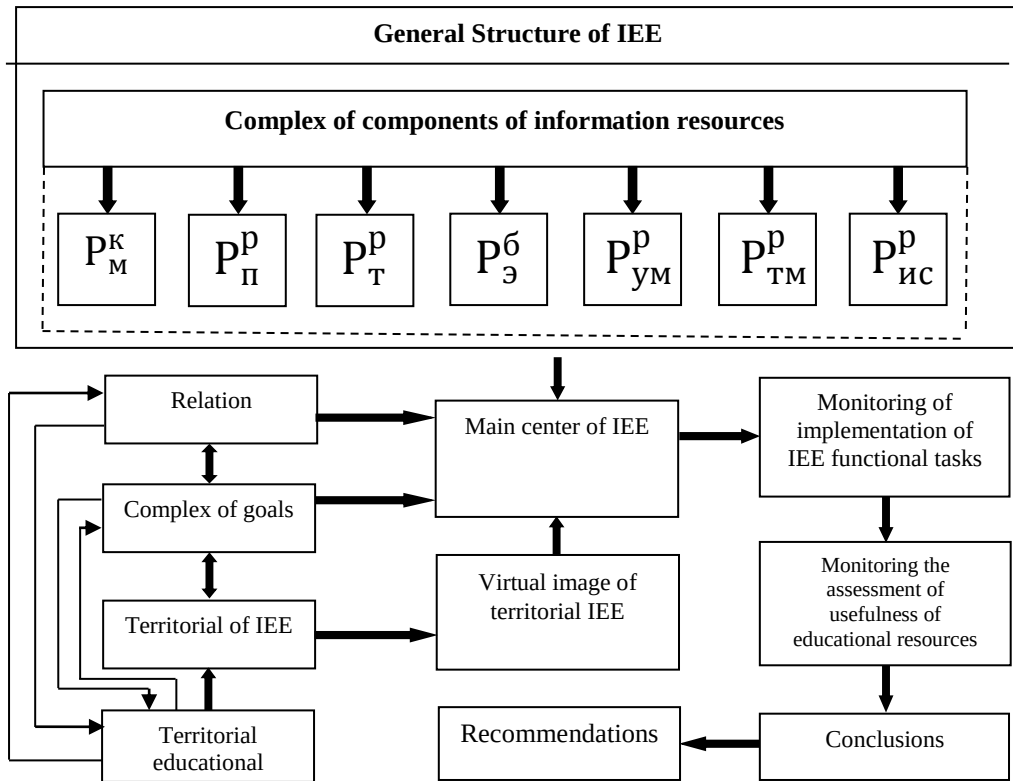

Fig. 2. Generalized view of IEE

Here, I_e^e - IEE, P^K - a set of components of an interactive software and hardware system; P^o - relations in the system; P_M^K - model information resources; P_{II}^P - software and information resources; P_T^P - technical information resources; P_3^B - electronic library fund; P_{ym}^P - educational and methodical information resources; P_{TM}^P - information resources formed on the basis of the conclusions and recommendations of the participants in creative events;

P_{ic}^P - information resources formed on the basis of intellectual property in the corresponding direction of study; F^u - a set of system goals (a set of models and applied programs); R_o^K - complex of relationships; R_o^B - internal, R_o^{BH} - external relations.

Therefore, in terms of electronic resources, the general form (Fig. 2) of the IEE can be conventionally represented as:

$$I_e^e = \left\{ \left\{ P_o^o, \left\{ \left\{ P_M^K \right\} \cup \left\{ P_{II}^P \right\} \cup \left\{ P_T^P \right\} \cup \left\{ P_3^B \right\} \cup \left\{ P_{ym}^P \right\} \cup \left\{ P_{TM}^P \right\} \right\} \cup \left\{ P_{ic}^P \right\} \right\}, F^u \right\}, R_o^B \cup R_o^{BH} \right\}$$

Here $R_o^B \in R_o^K$ and $R_o^{BH} \in R_o^K$ or $R_o^K = R_o^B \cup R_o^{BH}$.

To assess the quality of EER (Electronic Educational Resources), algorithms and models from work [6] are used, where the sample criterion of the class is expressed in the form $I(\lambda_p) = \frac{a, \lambda_p}{b_p, \lambda_p}$, here scalar product, $a = (a^1, a^2, \dots, a^N)$, $b = (b_p^1, b_p^2, \dots, b_p^N)$ vector and $a^j = (\tilde{x}_p^j - \bar{x}_p^j)^2$, $j = \overline{1, N}$, $b_p^j = \frac{1}{m_p} \sum_{i=1}^{m_p} (\tilde{x}_{pi}^j - \bar{x}_p^j)^2 x_{p1} x_{p2}$, $j = \overline{1, N}$. ($\bar{x}_p$ - average class object X_p).

$$\begin{cases} I(\lambda_p) = \frac{a, \lambda_p}{b_p, \lambda_p} \rightarrow \min_{\lambda_p \in \Lambda^{lp}} \\ \Lambda^{lp} = \left\{ \lambda_p : \sum_{k=1}^N \lambda_p^k = l_p, \lambda_p^k \in \{0; 1\}, p = \overline{1, r} \right\} \end{cases}$$

Which defines the components of the vector X_p , assigning the minimum value to the functional $I(X_p)$.

Automated information processing performs operations for the accumulation, storage and processing of data and the control part performs some of the manual work that requires a creative approach, i.e. data mining in the assessment of electronic educational resources, establishes intermodels communication with the database of LMS systems through a single interface. In this regard, this module has a problem-professional orientation to a specific subject area. In addition, this module (control part) is the main training tool for a user with IEE. It has an open architecture and is easily adaptable to problematic areas of education.

Taking into account the current state of digitalization of managerial work and in accordance with the emerging trends, it is necessary to formulate the following principles for creating this management subsystem:

- decentralized processing of data required to solve a set of management tasks;
- the subsystem must be open in relation to the composition of the processed parameters;
- the principle of self-development;
- the principle of locality in relation to the system software of computing systems, primarily to their operating systems.

If a local automated data processing system contains a developed tool for creating and maintaining a database on external media, then it can be classified as a local analytical system. At the same time, the following means serve as objects for a specialist-manager in organizing and forming control parameters:

- system software for the creation and reorganization of functional sections and analytical tables, organization of the computing process, development of service programs;
- applied software that implements the mathematical apparatus for analytical data processing;
- programs providing the introduction (creation, correction) of database files of local systems;
- database organized as a collection of analytical tables;
- fund of models of index correlation-regression analysis, principal component analysis, etc.

In the case when the task is to create an automated computer processing of educational and social data, it is necessary to develop intelligently adaptive software that automatically generates query parameters to ensure an operational relationship between databases in geographically distributed IEE.

In addition, to improve and expand the functional and control capabilities of the IEE, it is necessary to develop and include an additional software component in the system. This is carried out on the basis of the analysis of generalization and algorithmization of research results obtained in the works [1-4, 7-9]. The main points of these results are listed below.

1. The effective functioning of the IEE and the control part depends on the purposeful use of educational technologies, where the structuring of information and educational resources plays an important role. The following source categories are selected as the latter:

- library catalogs;
- electronic textbooks, manuals, reference books;
- electronic libraries, archives and other support of the educational process in various fields of knowledge;
- file archives of documents and educational software;
- database of the history of reporting the functioning of the IEE.

2. Organization and management of online educational processes are based on the complex use of modern technological, information technology and software data processing in conjunction with modern organizational forms of placement of heterogeneous technical means. In this regard, the question arises of constructing an adaptive model of educational online systems of large volumes, the development of algorithms and heuristic methods for recognizing patterns in the classification of electronic resources and the formation of a complex of informative features. This problem can be easily solved with the help of small adjustments and

improvements in the formation of system agreements between the digital control parameters of the system and the following algorithms, models and software procedures:

- adaptive models for assessing the state of electronic educational resources based on IDEF / x information models developed for the LMS systems database;
- an assessment model that monitors electronic educational resources based on methods and algorithms for the formation of a complex of features of electronic educational resources in recognition environments, as well as their classification;
- functional intermodels structure and architecture of software tools for assessing electronic educational resources, which establish a connection with the database of LMS systems through a single interface, developed in [5-6].

The developed software, integrated into LMS systems, based on algorithms and classification methods based on the selection of informative features in the assessment and monitoring of electronic educational resources and their quality indicators, which can be easily adapted to the goal pursued in this work.

The tendency to combine educational data into a kind of "Global Data Bank" - information storage intended for use in the learning process in an educational environment. Access to resources at such a repository should have, in particular, automated training systems adapted to functioning in the IEE.

Conclusion. To sum up what has been said, we can draw the following conclusions:

- the developed method of organizing the educational process based on IEE, combines the positive aspects of traditional teaching methods, taking into account the non-formalized knowledge and experience of TS and modern distance learning technologies based on the proposed methodology of integrated intelligence;
- considered the issues of the system agreement on the use of adaptive models for the assessment of electronic educational resources as part of the IEE, as well as their digital management;
- the constructed methodology for the digitalization of management functions in IEE will require the development of a methodological paradigm that would fully reflect the structure of the logical and functional aspects of this work.

The introduction into practice of the methodology for the digitalization of the management function in the IEE is justified by the quality of the education system reaching a new level, in particular, by improving the quality of education by using the method of integrated intelligence and individualization of education, which serves for early identification of talents and reducing the number of lagging behind.

REFERENCES

1. Turakulov O.Kh. Management of education in the information and educational environment. Tutorial. - T.: Science and technology, 2010. -- 156 p.
2. Savurbaev A., Akhmedov J.R., Turakulov U.Kh. System integration of information and communication technologies into the educational environment in the preparation of future specialists // International scientific and practical conference "Professionalism of a teacher: a competent approach in education." –Shymkent, 2019. –S. 200-205.

3. Savurbaev A., Toshpulatov M., Tavboev S.A., Akhmedov J.R. On the issue of building a system of intellectual support for decision-making in system research // Monthly scientific journal "Young Scientist" №3 (38), 2012, RF, Chita, - pp. 75-79.
4. Tursunov S.K. Problems and ways of creating information resources in education // Fifth International Conference "Education throughout life: lifelong education for sustainable development", Volume II, St. Petersburg - Tashkent, 2007. - P. 90-92
5. Samandarov B.S., Tajibayev Sh. Algorithm and architecture of software for formation of quantitative signs from feature sets of electronic educational resources // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Vol. 5, Issue 10, October 2018. –P. 7214-7218.
6. Nishanov A.X., Samandarov B.S. Formation of quantitative signs when constructing the algorithms for classification of electronic educational resources // European Science Review, No. 9-10, 2018. Vol. 1. –P. 199-200. Global Impact Factor, IF = 1.26 (05.00.00; № 3).
7. Turakulov O.Kh., Savurbaev A., Eshankulov B.S. Geographically distributed information and educational environment and methods for assessing its electronic educational resource base // Collection of scientific articles on the results of the International Scientific Forum "Science and Innovation - Modern Concepts". - Volume 4. - Moscow, 2019. -- PP. 124-132.
8. Turakulov O.Kh., Savurbaev A., Eshankulov B.S. Classification of electronic educational resources and the formation of a complex of informative features for the information and educational environment // Fifth International Scientific and Practical Conference "Science and Education in the Modern World: Challenges of the XXI Century". - Volume II. - Nur-Sultan, 2019. -- Pp. 238-241.
9. Turakulov O.X., Savurbaev A., Eshonqulov B.S. The system of "electronic resource database assessment" of the automated information-educational environment // Spiritual-educational, scientific-methodical magazine "Education, science and innovation". - 2019/3-son. - Toshkent, 2019. - pp. 82-85.
10. Akhmedov J.R. Development of an ergonomic system for preparing future teachers for innovative activities in an informed educational environment // Problems of development of the service sector in the context of innovative and digital economy // Proceedings of the International scientific-practical conference. Section VI. Samarkand-Tambov. 2020 February 20-22. pp. 164-170.
11. Akhmedov J.R. Didactic basics of preparing future teachers for innovative activities in an informed educational environment // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2019 – Great Britain, №12. P. 921-924.
12. Akhmedov J.R., Savurbaev A., Turakulov O.Kh., Iskandarova Z. Phased formation of the theoretical and methodological foundations of the educational environment // Scientific progress. Scientific and practical journal. - №5. 2018. - pp. 10-11.

АБДУНАБИ ТЎРАЕВ,
“Ипак йўли” халқаро туризм университети
мустақил тадқиқотчиси
E-mail: sgulnoza33@gmail.com

THE SOCIAL ESSENCE OF INTELLIGENCE

Abstract

In this article, the social essence and manifestation features of intellect have been studied epistemologically. The essence of the concept of "perception" is revealed through the study of Intellectni gnoseological. There was also a comparative analysis of the psyche of animals and the process of perception in humans.

Key words: social intellect, psyche, perception, cognition, psyche of intellect animals, man, activity.

ИНТЕЛЛЕКТНИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада интеллектнинг ижтимоий моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятлари эпистемологик жиҳатдан тадқиқ қилинган. Интеллектни гносеологик жиҳатдан қўриб чиқиш орқали “инъикос” тушунчасининг моҳияти очиб берилган. Шунингдек, жониворлар психикаси ва инсондаги инъикос жараёни қиёсий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий интеллект, психика, инъикос, билиш, интеллект жониворлар психикаси, инсон, фаолият.

СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В данной статье эпистемологически исследованы социальная сущность и особенности проявления интеллекта. Сущность понятия "восприятие" раскрывается через изучение гносеологического интеллекта. Также был проведен сравнительный анализ психики животных и процесса восприятия у человека.

Ключевые слова: социальный интеллект, психика, восприятие, познание, психика интеллектуальных животных, человек, деятельность.

Интеллектни гносеологик жиҳатдан қўриб чиқиш “инъикос” тушунчаси билан боғлиқдир. Чунки интеллект материялистик нуқтаи назардан воқеликни акс эттиришнинг олий шаклидир. Бутун материянинг атрибутлари сифатидаги инъикос ўз-ўзига хосликларини воситасида бошқа тизимларнинг ўзига хосликларини яратиш ўзаро ҳаракати жараёнидаги моддий тизимлар салоҳиятидир. Инъикоснинг универсаллиги моддий ўзаро ҳаракатнинг умумийлигидан келиб чиқади. Оламдаги барча моддий объектлар бир-бирида муайян ўзгаришлар қолдирган ҳолда доимо бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Биз буни кундалик ҳаётда мунтазам кузатамиз.

Ҳар қайси инсонда муайян даражада интеллектуал салоҳият мавжуд. Агар шу ички қувватнинг тўлиқ юзага чиқиши учун зарур бўлган барча шарт-шароит яратилса, тафаккур ҳар хил қотиб қолган эски тушунча ва ақидалардан халос бўлади. Ва ҳар қайси инсон Аллоҳ таоло ато этган ноёб қобилият ва истеъдодини аввало ўзи учун, оиласининг, миллати ва халқининг, давлатининг фаровонлиги, бахт-саодати, манфаати учун тўлиқ баҳшида этса, бундай жамият шу қадар кучли тараққиётга эришадики, унинг суръат ва самарасини ҳатто тасаввур қилиш ҳам осон эмас. Олдимизда турган буюк мақсадларга эришишда жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси қўшадиган ҳисса шу ҳисобдан бекиёс бўлиши муқаррар [1;74].

Билим - интеллектнинг таркибий қисми бўлиб, бу объектив борлиқ ҳақидаги ёки муайян (илмий, маданий, маърифий, маънавий, ҳарбий ва б) соҳаларга оид илмий, амалий маълумотлар, тушунчалар мажмуидир.[2;93]

Интеллектнинг вужудга келиши учун моддий шароитлар жонсиз табиатда (ноорганик оламда) илдири отгандир. Материянинг бу даражаси учун инъикос элементар шакллари: механик, физик, кимёвий шакллари хосдир. Инъикоснинг ушбу шакллари нофаол нофункционал хусусияти билан фаркланади. Бу ердаги акс этувчи ва акс эттирадиган тизимлар фақат шартли равишда ажралиб туради. Тизимлар (объектлар) ўзаро ҳаракати натижасида моддалар, энергия, кимёвий таркиб алмашинуви юз беради. Қордаги излар жонсиз табиатдаги акс этишга мисол бўлиши мумкин.

Ерда ҳаёт вужудга келиши билан инъикос шакллари эволюциясида сифат жиҳатидан сакраш юз берди, акс эттиришнинг биологик шакли вужудга келди. У ўз ичига акс эттиришнинг қўзғолиш, ҳис этиш ва психика сингари турларини олади. Биологик инъикос бу функционал инъикосдир. У мақсадга мувофиқ фаолликка ҳамда мослашувчан хатти-ҳаракат бошқарувчиси сифатида юзага чиқади. Қўзғолиш бу тирик организмларнинг ҳаётий муҳим фаолликни вужудга келтирадиган муҳитнинг муайян шароитларига муносабатидир. Қўзғолиш ўсимликлар ҳамда бир тўқимали мавжудот организмлари даражасида амал қилади. Масалан, ўсимлик лар ёруғликка, ҳарорат, намлик ва бошқаларга муносабат билдиради. Ҳиссийлик қуйи мавжудотларнинг ташқи оламнинг буюмлари ва айрим хоссаларига тегишли ҳис этиш аъзолари ёрдамида ҳис қилиш қўринишидаги акс эттира олишидир.

Интеллект (лотинча: intellectus -тушуниш, билиш, ақл) - инсон ва айрим олий ҳайвонларнинг

аклий қобилиятлари мажмуи, ақлий ҳаракатлар, операциялар ва қобилиятларнинг нисбатан барқарор тизими бўлиб, у субъектнинг билим услубини белгилайди ва атроф-муҳитнинг етарли схемасини ва ўзини тасвирлашни шакллантиришга қаратилган. [3;281-283]

Интеллектнинг ижтимоий-амалий табиати жамият тарққиётининг замонавий босқичида ҳам намоён бўлади. Фикрлаш салоҳияти инсон туғилиши билан мерос бўлиб ўтмайди. У авлоддан авлодга маданият шакллари орқали етказилади. Алоҳида инсон фикрлаш салоҳиятига эга бўлиши учун у ижтимоийлашувдан ўтиши, яъни у болалигидан ижтимоий муносабатлар тизимига кириши ҳамда бу тизимнинг талаблари ҳамда меъёрларига мос равишда ривожланши лозим. Мазкур ҳайвонлар орасида яшаган болаларнинг “тарбияланиши” ҳолатлари билан аниқ тасдиқланмоқда. Жамиятга қайтарилган бундай болалар ижтимоийлаша олмаган. Интеллектнинг ижтимоий амалий табиати тўғрисида шўро олимлари А.И. Мещеряков, С.И.Соколянский ва Э.В.Ильенков раҳбарлиги остида ўтказилган кўр, қар-сақов болаларни тарбиялаш бўйича амалга оширилган машҳур тажрибалар ҳам далолат бермоқда.

Интеллектни гнесеологик жиҳатдан кўриб чиққан ҳолда, интеллект мазмуни тузилмасига ҳам энг умумий кўринишда тегиб ўтиш лозим. Меҳнат ва бошқа фаолият жараёнида, шу жумладан ўрганиш жараёнида интеллект муайян мазмун билан тўлдирилади. Шу аснода интеллект мазмуни ҳам объект ҳам субъект томонидан фарқланади (белгиланади). Инъикос жараёнида нимадир акс эттирилаётган объектга боғлиқ бўлади ва ундан қайтади. У маънода у объективдир. Нимадир эса акс эттирувчи субъектдан инъикос томон боради. Бу маънода у субъективдир. Объективлик ва субъективликнинг бириги интеллект мазмунининг тузилмаси хусусиятидир. Ташқи олам объекти ва унинг интеллектдаги гнесеологик қиёфаси асосан мазмунига мос келади. Интеллектнинг ўзининг мазмуни эса охир-оқибатда объектив воқелиги билан белгиланади. Аммо, объектив оламнинг мураккаблиги, инъикос жараёнининг мураккаблиги ва субъектнинг фаоллиги билан боғлиқ ҳолда интеллектда кўпинча объективлик ва субъективлик ўртасида зиддият вужудга келади. Бу барча инсонларга хос бўлган интеллектдаги айрим ноаниқлик ҳолатига интеллектда ташқи оламни акс этишининг тўғрилиги борасидаги шубҳа ҳолатига олиб келади. Бу интеллектнинг буткул табиий ва қонуниятли ҳолатидир. В.В.Маяковский таъкидлаганидек, “доимо ҳамма нарсани билувчи одам менимча шунчаки аҳмоқ одамдир” дегани бежиз эмас, интеллектда оламнинг барпо этилиши эҳтимолий тусга эга бўлганилигидан билимни текшириш (интеллектни мазмунини) зарурати вужудга келади. Бироқ объективлик ва субъективлик ўртасидаги зиддият ижобий аҳамиятга ҳам эга. У қизиқишнинг ички манбаи, билимларни такомиллаштириш ва ҳатто билимга чанқоқлик манбаи сифатида юзага чиқади, бироқ санаб ўтилган ходисаларнинг асосий манбаи тажрибадир. Интеллектнинг (гнесеологик маънодаги) зиддиятли табиати қундалиқ тажрибада мунтазам намоён бўлади. Шунга боғлиқ ҳолда ўйлаш – бу доимо ўз-ўзи билан баҳслашиш эканлиги борасидаги мулоҳаза тўғри бўлиб кўринмоқда.

Тафаккур – онгнинг фаолият кўрсатиш учун жараёни. [4;329]

Илмий тадқиқотда интеллектни кўриб чиқишнинг турли жиҳатларига мос равишда интеллект турли асосларга кўра тузилмаларга ажратилади (бўлинади) ҳамда унинг турли даражалари, соҳалари, унсурлари (бўгинлари) вазифалари ва хоссалари ажратиб кўрсатилади. Масалан, субъектнинг фикрлаш хусусияти (даражаси)га кўра унинг воқеликка муносабатидаги психик фаолияти юқорида тилга олиб ўтилган икки асосий даража: интеллектли (аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, англанилган, яъни аниқ фикрдан ўтказилган) ҳамда англанилмаган фикрдан ўтказилмаган даражаларга бўлинади.

Интеллект тузилмаси унинг вазифаларида ифодаланади. Интеллектнинг вазифалари инсон ва жамият ҳаёт фаолиятидаги ақлнинг ўрни ва роли билан белгиланади. Албатта, интеллект сифатидаги бундай мураккаб яхлитликнинг аниқ вазифаларини ажратиб кўрсатиш қандайдир даражада шартлидир. Кўпинча интеллектнинг ўрганувчи, мақсад белгилувчи, ҳис этиш, коммуникатив-бошқариш ва яратувчанлик (қайта шакллантириш) вазифалари кўрсатилади. Ўрганиш вазифалари ёрдамида воқеликнинг идеал намуналарини шакллантириш юз беради. Билим яратиш амалга оширилади. Мақсад белгилаш вазифаси ёрдамида инсон ўз фаолиятининг мақсадини ишлаб чиқади. Фаолият натижаларида олдиндан кўра билишни амалга оширади. Ҳис этиш вазифаси ёрдамида инсон ўз фикрлари ва кечинмаларини таҳлилдан ўтказиши. Айнан ҳис қилиш натижасида ўз билим ва ҳатти-ҳаракатининг тўғрилиги борасидаги шубҳалар вужудга келади. Коммуникатив-бошқарув вазифаси инсонлар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларини йўлга солишга тегишлидир. Ушбу вазифани амалга ошириш чоғида мулоқот ва ҳатти-ҳаракатни муайян меъёрлари шаклланади. Маълумки, ақл оламини акс эттирибгина қолмасдан, балки уни яратади (қайта шакллантиради). Бу интеллектнинг “иккинчи табиати” – моддий ва маънавий оламини шакллантириш бўйича асосли яратувчанлик ишидир. Ақлдан ташқари – бу аниқ бўлмаган, пинҳоний, бироқ инсон интеллектининг чуқур белгилувчи омилларидир. Масалан, инстинктлар, яширин иштиёқлар, туш кўришлар ва ҳоказолар ана шулар жумласига киради. XIX–XX асрларда интеллектдан ташқари ҳолат муаммоси билан А. Шопенгауэр, Э. Гартман, Ф. Ницше ва З.Фрейд (З.Фрейднинг концепцияси тўғрисида “табиат ва инсон мавжудлиги” мавзусига қаранг) шуғулланган. Тилга олинган файласуфлар томонидан ақлга берилган талқиннинг хусусиятли жиҳати инсоннинг маънавий-руҳий ҳаётидаги интеллектдан ташқари ҳолат ролининг бўрттириб юборилганлигидир. Рус файласуфи А.В. Иванов “Онг ва тафаккур” асарида функцияли фаолиятли асосда тафаккурнинг қуйидаги тўрт соҳасини ажратиб кўрсатган. [5; 170]

Ижтимоий интелект ижтимоий онг билан диалектик алоқадордир. Ижтимоий тараққиёт жамиятдаги интеллектуал салоҳиятига боғлиқдир. [6;21] Интеллект муаммоси доимо олимларнинг жиддий эътиборини жалб қилиб келган, чунки инсоннинг оламдаги ўрни ва ролини уни ўраб турган воқелик билан ўзаро муносабатларини ўзига хослигини белгилаш инсон интеллекти табиатини аниқлашни назарда тутди. Фалсафа учун ушбу муаммо

интеллектнинг моҳияти унинг ҳаётга муносабати хусусияти тўғрисидаги масалага у ёки бу ёндошувлар ҳар қандай фалсафий йўналишнинг бошланғич дунёқараш ва услубий кўрсатмаларига тегиб ўтганлиги билан ҳам характерланади. Албатта, ушбу ёндошувлар ўта турлича бўлиши мумкин. Бироқ уларнинг барчаси моҳиятига кўра ягона муаммо, инсоннинг воқелик билан ўзаро ҳаракатини йўлга солиш ва бошқаришнинг ўзига хос инсоний шакли сифатидаги интеллектни таҳлил қилиш билан иш кўради. Ушбу шакл, энг авало, инсонни ўзига хос воқелик, атроф-олам билан ўзаро ҳаракат, шу жумладан бошқаришнинг ўзига хос усуллари соҳиби сифатида ажратиб кўрсатиш билан характерланади.

Шу ўринда интеллект билан, албатта ўз-ўзини англаши тўғрисидаги тасаввурни ҳам боғлаш лозим. Ўз-ўзини англашнинг мураккаб шакллари ривожланиши инсон тафаккур тараққиёти тарихининг анчагина кейинги босқичларида, ўз-ўзини англаш маълум бўлган ўзига мустақилликка эришган даврда юз беради, аммо унинг келиб чиқишини фақатгина

умуман интеллект мавжудлигини кўриб чиқиш асосидагина тушиниш мумкин. Шундай қилиб, интеллект инсоннинг маънавий ва руҳий ҳаёти намоён бўлишининг барча шакллариининг, уларнинг бирлик ва яхлитликда таҳлил қилиш, шунингдек унинг атроф-борлик билан ўзаро муносабатларини йўлга солиш ушбу ўзаро муносабатларни бошқариш ва назорат қилиш усуллариини таҳлил қилиш учун асосий, бошланғич фалсафий тушунча сифатида юзага чиқади.

Интеллект инсоннинг билим олиш, уларни қайта яратиш, сақлаш ҳамда тиклаш инсонларнинг бошқарилиши ҳамда қадриятли мақсадларини қайта таъминлаш, мулоқот қилиш ва тажриба алмашиш ҳамда уни бир авлоддан бошқасига етказишнинг универсал салоҳияти сифатида намоён бўлади. Интеллект инсоннинг бутун ҳаёти фаолияти давомида амалга ошириладиган яратувчанлик имкониятларини (шахснинг мавжудлиги ва эркин ривожланиш усуллариини излаш, янги билимларни яратиш, санъат асарларини яратиш, келажакни башорат қилиш, қарорлар қабул қилиш ва ҳоказолар) бирлаштиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Ёшлар бугунги ва эртанги ҳаётимизнинг ҳал қилувчи кучидир –Т.: “Маънавият”, 2015. (–Б.74). 128 б.
2. Яхшиликков Ж. Муҳаммадиев Н. – Техника ва информацион технологиялар фалсафаси. - Самарқанд.: “СамДУ” 2019. (–Б.93). 216 б.
3. Гуревич П.С. Интеллект //Гуревич П.С. Психологический словарь. М., 2007. (–С.281-283). 596 с.
4. Тўраев Б.О. Онтология, гносеология, логика ва фан фалсафаси муаммолари. Танланган асарлар: I жилд. ЎзМК нашриёти, 2015. (–Б.329). 376 б.
5. Иванов А.В. Онг ва тафаккур . М., 1994. (–С.170). 290 с.
6. Яздонов У.Т. Ижтимоий онг шакллариининг жамоатчилик фикрини ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилишдаги функционал аҳамияти. // Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертацияси атореферати. Самарқанд-2020. (–Б. 21). 36 б.

УДК: 37.013.46

Зебо ТЎХТАЕВА,

Бухоро муҳандислик-технология институти

Енгил саноат технологиялари кафедраси доценти, п.ф.н.

E-mail: zebo-7171@mail.ru

БухМТИ профессори, п.ф.н. Ахметжанов М.М. тақризи остида

ORGANIZATION OF THE INTEGRATIVE TRAINING PROCESS IN GENERAL PROFESSIONAL AND SPECIAL SUBJECTS

Abstract

Organization of the educational process based on an integrated approach to general education and specialized disciplines, the structure of the integrative learning process, ensuring the structure of the scientific education system, the interaction of various didactic connections between subjects and disciplines, the organization of theoretical and practical training in general and special disciplines based on integrated scientific programs, components of the educational process; planning theoretical and practical classes, systematizing and equipping didactic materials and tools, organizing integrative learning based on modern didactic tools and their application in the process of teaching general professional and special subjects, methodological assistance to students in self-study

Key words: integration, training, general professional disciplines, special disciplines, integrated lesson, learning process, interdisciplinary integration, teaching methods, specialists, lesson structure, knowledge assessment

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ОБЩЕПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ И СПЕЦИАЛЬНЫМ ПРЕДМЕТАМ

Аннотация

Организация учебного процесса на основе комплексного подхода к общеобразовательным и специальным дисциплинам, Структура процесса интегративного обучения, обеспечение структуры научной системы образования, взаимодействие различных дидактических связей между предметами и содержанием, организация теоретической и практической подготовки по общеобразовательным и специальным дисциплинам на основе интегрированных научных программ, компоненты образовательного процесса; планирование теоретических и практических занятий, систематизация и оснащение дидактических материалов и инструментов, организация интегративного обучения на основе современных дидактических средств и их применение в процессе обучения общепрофессиональным и специальным предметам, методическая помощь студентам в самостоятельном обучении;

Ключевые слова: интеграция, обучение, общепрофессиональные дисциплины, специальные дисциплины, интегрированный урок, процесс обучения, межпредметная интеграция, методы обучения, специалисты, структура урока, оценка знаний.

УМУМКАСБИЙ ВА ИХТИСОСЛИК ФАНЛАРИНИ ИНТЕГРАТИВ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Аннотация

Интегратив ёндашув асосида умумкасбий ва ихтисослик фанларидан ўқув жараёнини ташкил этиш, интегратив таълимни таъминлаш жараёнининг тузилмаси, таълимнинг фан тизимида, ўқув мавзулари ва фанлар ўртасидаги турли хил дидактик алоқаларнинг ўзаро таъсирида тизимлиликни таъминлаш, умумкасбий ва ихтисослик фанларини ўрганишда назарий ва амалий машғулотларни интеграциялашган фан дастурлари асосида ташкил этиш, таълимга интегратив ёндашувда таълим жараёнининг таркибий элементлари, назарий ва амалий машғулотларни режалаштириш, дидактик материаллар ва воситаларнинг классификацияси ҳамда жиҳозланиши, умумкасбий ва ихтисослик фанларини ўқитишда замонавий дидактик воситалар ва уларни таълим жараёнида қўллаш асосида интегратив таълимни ташкил этиш, интегратив таълим жараёни орқали талабаларнинг билим олишлари, мустақил таълим олишлари учун уларга услубий ёрдам кўрсатиш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: интеграция, ўқитиш, умумкасбий фанлар, ихтисослик фанлар, интеграциялашган дарс, ўқитиш жараёни, фанлараро интеграция, таълим методлари, мутахассислар, дарс тузилмаси, билимни баҳолаш

Кириш. Узлуксиз таълим тизимида ўқув-тарбия жараёнини юксак даражада ташкил этиш, самарадорлигини ошириш ҳамда олий таълим босқичлари орасида узвийлик ва интеграцияни таъминлаш учун профессор-ўқитувчилар, олимлар, давлат таълим стандарти, малака талаблари ва намунавий ўқув режалари муаллифлари, иш берувчи корхоналар етакчи мутахассисларининг салоҳиятидан самарали фойдаланиш,

интеграция-лашган ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш, замонавий педагогик технологияларни амалда жорий этиш муҳим аҳамиятга эга [7].

Бугунги кунда олий таълимнинг бакалаврият босқичида умумкасбий ва ихтисослик фанлари орасидаги интеграция тўлиқ таъминланиши орқали, таълим олувчиларда касбий билим, кўника ва малакаларини Давлат таълим стандартлари ва малака

талаблари даражасида тўлиқ шакллантиришнинг илмий асосланган тизимини яратиш асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Ривожланган давлатлардан бири бўлишга интилаётган Ўзбекистон, иқтисодиётнинг барча соҳалари сингари, илғор технологияларни таълимга жорий этишга ва шу орқали таълим мазмунини жаҳон стандартларига мослаштиришга интиломда.

Олий таълимнинг бакалатиат босқичи умумкасбий ва ихтисослик фанлари интеграциясини таъминлаш муаммоларини ҳал қилишга қаратилган изланишлар олиб борилмоқда, семинарлар, илмий – амалий анжуманлар ташкил этилиб, тадқиқотлар доирасида тажриба синов ишлари ўтказилмоқда. Аммо, олий таълим тизими енгил саноат соҳасидаги бакалатиат босқичи умумкасбий ва ихтисослик фанлари интеграциясини таъминлаш методикаси масаласида кам илмий-изланишлар олиб борилган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ҳозирги кунда олий таълим муассасаларида янги педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш ва замонавий ўқув материалларини яратиш бўйича бир қатор эътиборга лойиқ ишлар олиб борилмоқда. Шунингдек, таълим тизимини такомиллаштириш мақсадида хорижий давлатларнинг касбий тайёргарлиги тажрибасидан фойдаланилади. Ушбу ишнинг амалга оширилиши халқимизнинг бой мероси, буюк мутафаккирларимиз ғоялари ва замонамизнинг сўнгги янгиликларини бирлаштириб, таълим соҳасида услубий тизимни ислоҳ қилишга асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Жаҳон цивилизациясидаги интеграцион жараёнларнинг жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги ўрни масаласи барча даврларда олимларни қизиқтириб келган.

Ушбу соҳадаги энг устувор йўналишларидан бири АҚШ университетларида таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясининг шакллари бўйича тадқиқотлар мажмуидир. Европа университетларининг шубҳасиз эришган ютуқларини эътироф этиб, АҚШ университетларида таълим, илм-фан ва саноатнинг интеграциялашуви учун тасдиқланган моделлар уларнинг ҳаётийлигини ва, шунингдек, уларнинг истиқболларини исботлаганлигини таъкидлаيمиз.

Американинг энг самарали интеграциялашган модели, энг юқори даражадаги тадқиқотчи университетларининг битирувчилари одатда Нобел мукофоти совриндорлари эканлигидан далолат беради. Улар кейинчалик, бир вақтнинг ўзида давлатнинг илмий ва техникавий ривожланишини таъминлайдиган ва миллионлаб фойда келтирадиган улкан технологик компанияларда конвейер оқимида айланадиган ўтқир лойиҳалар муаллифларидир [4].

Япониянинг университетларида таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграциясининг шакллари ўрганиш жуда муҳим, чунки улар хорижий, биринчи навбатда Америка тажрибасини мослаштирадилар.

Ушбу адаптация моделини Россия тадқиқот университетларида таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграциясига хорижий ёндашувларда кузатиш мумкин. Канадалик олимлардан В.Аустин, Д.Самерон, А.Чан, Д.Фишер, Н.Тудивер, англиялик олимлар М.Аш, Х.Бҳорат, Т.Брунч, Ж.Солйвас, Ж.Л.Давиес, Ж.Деаринг, Д.А.Кирбӣ, япониялик олимлар О.Хисао, К.Китакура, Т.Масаюки, С.Мория, К.Окамото ва нидерландиялик олимлар Р.Бендис, И.Блеиклие,

С.Срасиуноу, М.Хенкел ҳам илм-фан, таълимда интеграция масалалари бўйича илмий изланишлар олиб борганлар.

Хорижий олий ўқув юртларида илм-фан ва таълимни интеграция қилиш муаммолари қуйидаги жиҳатлар билан камраб олинган бўлиб, хусусан, россиялик олимлардан:

иктисодий назария интеграцияси масалаларида Э.Ю.Каверина, Г.Б.Кочетков, М.А.Мартинова, В.Б.Супян;

университет бошқаруви тизими ва ўқув ва илмий жараёнларни ташкил қилишда интеграция СВ.Грачев, Е.А.Городнова, И.М.Курдюмова;

илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси жараёнида ўқув жараёнининг узлуксизлиги А.Г.Мензулов;

иктисодий жиҳатдан эътиборга олинган ҳолда илмий ва ишлаб чиқариш интеграцияси Е.М.Коростышевская;

университетларда тадқиқот фаолиятини ривожлантиришга раҳбарлик қилиш интеграцияси бўйича В.А.Власов, Т.Г.Цуникова;

техника паркларининг таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси шаклини тушуниш борасида В.В.Туарменскийларнинг илмий назария ва тадқиқот ишларини таъкидлаб ўтиш мумкин [10].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Олий таълим муассасаларини модернизациялаш бўйича замонавий педагогик тадқиқотларнинг муҳим йўналиши бу таълим ва тарбияга янги ёндашувни таъминлайдиган янгиликларни жорий этиш орқали таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришдир. Бундай ҳолда, таълим жараёни детерминистик асосда қурилади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, фанларни интеграциялаш – мавзуларнинг такрорланмаслиги, вақтни тежаш, яъни кам вақт сарфлаб катта ҳажмдаги материални ўзлаштириш имконини беради ва ўзида ташкилотчилик вазифасини ҳам ифодалайди. Юқорида кўрсатилганлар ҳисобга олинганда, ўқитишнинг рентабеллиги ҳам ошади. Интеграциялаш асосларига таъсир этувчи бир қанча қуйидаги асосий омиллар мавжуд: фанлар ривожланишининг объектив қонуниятлари; илм-фан тараққиётини ҳисобга олган ҳолда таълим мазмунини белгилаш; давлат таълим стандартлари; малака талаблари; таълим вазифалари; билимлар синтези; таълим жараёни ва мазмуни бирлиги; ўқув режа ва дастурларининг бир-бирини ўзаро белгилаши; моддий техник база; педагогик ва ахборот технологиялари [11].

Интеграция латинча “integratio” сўзидан олинган бўлиб, тиклаш, тўлдириш, яъни “integer” бутун сўзини ифодалайди. Qomus.info online энциклопедиясида интеграцияга қуйидагича таърифлар берилган:

интеграция – тизим ёки организмнинг айрим қисмлари ва функцияларининг ўзаро боғлиқлик ҳолатини ҳамда шундай ҳолатга олиб боровчи жараёни ифодалайдиган тушунча;

фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни, яъни дифференциация билан бирга кечади [9].

Интеграциянинг шакллари ва механизмлари кенг қамровли. Жаҳон тажрибаси кўрсатадики, интеграция жараёнларининг шаклланиши ва ривожланиши нисбатан узок даврни камраб олади. Бу

Ўқув режа ва дастурларни такомиллаштиришда талабанинг олий таълим муассасасини битирганидан сўнг унинг билими ва малакаси, танлаган соҳаси бўйича техника ва технологиялар тез ўзгаришига мосланувчанлиги таъминланиши кўзда тутилиши лозим. Бу эса талабаларга меҳнат бозори талаблари кескин ўзгариб бораётган жамиятда мустақил ҳаракат қила оладиган билим ва малакалар беришни таъминлайди [8].

Фанлар интеграциясини таъминлаш тамойилларини таълим жараёнига тадбиқ этиш мақсадида ўқув режаси ва фан дастурини интегратив тамойиллар юзасидан таҳлил қилиш ҳамда кадрлар буютмачилари талаб ва тақлифларини ўрганиш, хорижий мутахассислар тажрибасини қўллаш муҳим аҳамиятга эгадир. Юқоридаги омиллар асосида ўқув режаси ва фан дастурлари интегратив тамойиллар асосида такомиллаштирилади.

Таълим жараёнининг ўқув мақсадлари ва вазифалари белгиланади, ўқитишнинг интегратив методлари, шакл ва воситалари асосида ташкил этилиб, таълимнинг натижадорлигига эришилади [2].

Умумқасбий ва ихтисослик фанларини ўрганишда назарий ва амалий машғулотлар бир вақтда ўтказилса, яхши натижа беради. Бу ҳол машғулотлар тизимини режалаштиришни осонлаштиради ва дарсларда мустақил график ишлар ва ҳисоблашлар, машқлар ва шу каби топшириқлар устида ишлашни енгиллаштиради. Умумқасбий ва ихтисослик фанларини ўқитишнинг ташкилий кўринишлари деганда, ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг махсус ташкил этилган, белгиланган тартибда ва муайян режимда ўтадиган фаолияти тушунилади. Ўқитишнинг у ёки бу

ташкилий кўриниши гуруҳли ва индивидуал таълим шаклининг ҳар хил кўринишида қўшиб олиб борилиши, ўқитишда таълим олувчилар мустақиллигининг турли даражаси, талабаларнинг таълим олишига ўқитувчи ташкилотчилигининг ҳар хил методлари билан характерланади [3].

Бизнинг фикримизга кўра, таълимга интегратив ёндашувда жараённинг таркибий элементлари бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ, аммо ҳар бир томон ўзига хос хусусиятларга эга. Таълимга интеграциялашган ёндашув – бу интегратив омилнинг ўқув жараёнидаги ҳақиқий тимсолидир: уюшган вазифалар, машғулоти таркиби, шакли, методлари, кўринишлари, воситалар, талабалар яхлит дунёқараши шаклланишига таъсир кўрсатадиган, ушбу соҳадаги талабалар тизимли билимларини яратиш учун ёндош фанлар ўзаро боғлиқ материалларини ўрганиш воситалари.

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Демак, умумқасбий ва ихтисослик фанларидан ўқув жараёнининг интегратив йўлга қўйилиши шу билан характерланадики, ҳар қайси босқичда талабалар ўрганиладиган материални тушуниб олади-лар, ўқув ва малакаларини такомиллаштирадилар, бирорта янги нарсани идрок этадилар.

Демак, олий таълим муассасаларида бакалаврият ўқув режаларини интегратив тамойиллар воситасида такомиллаштириш, фанлар интеграцияси таъминланган фан дастурларига асосланган ўқитиш методикаси асосида дарс жараёнини ташкил этиш, талабалар билимини баҳолашнинг инновацион усуллари жорий этиш орқали таълимда юқори самарадорликка эришиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармонида кўра тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”
2. Абдуллаева Б.С. Фанлараро алоқадорлик турлари ҳақида. Узлуксиз таълим илмий-услубий журнали. - №1. Тошкент, 2005. – 3-б.
3. Зойиров К.А. График таълимда узлуксизлик ва изчиллик тамойиллари. Узлуксиз таълим. №5. 2004. - 68-70 б.
4. Каримов З.Ш. Теория и практика институциональной интеграции высшего профессионального педагогического образования на основе синтеза внешнего и внутреннего компонентов: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. - Уфа, 2009.
5. Коменский Я.А. и историческая эпистема протестантской учености / Под ред. Милованова К.Ю., Никитины Е.Е. Отечественная и зарубежная педагогика. – 2017. – Т. 1. – № 5. – С. 8-22.
6. Лобанов Н.А., Скворцов В.Н. Система образования и её эффективность // Экономика труда: учеб. пособие: в 2 ч. - Изд-во СПбГУЭФ, 2000. – С. 48-61.
7. Olimov Q.T., Tukhtayeva Z.Sh. “Integration of Special Subjects, Opportunities And Solutions.” Eastern European Scientific Journal. Germany. Ausgabe 2-2019. – Pages 67-70.
8. Рашидов Х.Ф., Абдурахимов Б.А. Касб-хунар коллежалари учун ишлаб чиқилган ўқув режа ва дастурларни такомиллаштириш таълим мазмунини кўтаришнинг асосий мезони. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 2006. 137-138 б.
9. Тухтаева З.Ш. Content and Improving Higher Education by Solving Problem of Special Items Integration. Eastern European Scientific Journal. – Germany. Ausgabe 1-2019. – 291-294 pages.
10. Хасанов А. “Современная теория обучения на межпредметной основе”. Science and world International scientific journal. 8 (2016): 76-78.
11. Olimov Q.T., Tukhtayeva Z.Sh. “Integration of Special Subjects, Opportunities And Solutions.” Eastern European Scientific Journal. Germany. Ausgabe 2-2019. – Pages 67-70.
12. Tukhtaeva Z., Olimov Kh. Integration of educational programs of professional and special disciplines in the system of higher education Scientific researches For development future. International Conference. New York, USA, Conference Proceedings. Vol. 1. February 28, 2019. – 38-39 pages.
13. Tukhtaeva Z.Sh., Turdieva M.Zh. Psychological and pedagogical foundations of integrated education // Materials of the International Scientific Conference "Innovative solutions to engineering and technological problems of modern production." Volume 2 Buxoro, 2019. -- 736-738 p.
14. Sharifbaeva Kh. Ya., Babakhanova M. P., Ziyatov A. Implementation of continuity in the training of teachers for sspp. Republic of ilmiy-Amaliy conference materialari. - Vol. 2006. - 163-164 b.

УДК: 372.22:372.31

Ибодулло УЗАКОВ

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети катта ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди*
E-mail: Uzakov _ 73@list.ru

ОИЛАДА МАСЪУЛИЯТ ХИССИНИ ТАРБИЯЛАШ

Аннотация

Узлуксиз таълим тизимининг муҳим босқичлардан бири бўлган бошланғич таълим шахс фаолиятида ўқиш асосий ўринни эгаллайдиган, ўқувчилар томонидан илмий билимларни пухта ўзлаштирилишига ёрдам берувчи дастлабки кўникмаларни шакллантирадиган давр ҳисобланади. Шунингдек, ўқувчиларда масъулият ҳиссини тарбиялашга бошланғич таълим даврида эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, бу даврда ўқувчи хулқ-атворида ҳосил бўлган сифатлар узлуксиз таълим тизимининг кейинги босқичларида мустаҳкамланиб боради. Ҳар бир шахснинг масъулият ҳиссига эга бўлиши у томонидан зиммасидаги вазифани сидқидилдан, мавжуд талабларга мувофиқ бажарилишини таъминлайди. Зиммадаги вазифанинг тўлақонли бажарилиши эса муайян фаолият жараёнида янги ютуқларни қўлга киритиш, ривожланишга ёрдам беради. Шу боис жамиятда бозор муносабатлари устувор ўрин эгаллаётган бир шароитда узлуксиз таълим тизими олдида масъулият ҳиссига эга ўқувчиларни шакллантириш вазифаси турибди. Мақолада “масъулият” тушунчасининг моҳияти, оиланинг болаларда масъулият ҳиссини шакллантиришдаги имкониятлари ҳамда масъулият ҳиссини тарбиялашнинг ташкилий масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: фуқаро, бола, жавобгарлик, ҳуқуқий муносабат, масъулият, масъулият ҳисси, оила, жавобгарлик, шакллантириш, педагогик билим, меҳнат фаолияти, омилар.

FOSTERING A SENSE OF RESPONSIBILITY IN THE FAMILY

Abstract

Primary education, which is one of the important stages of the system of continuing education, is a period in which learning plays a key role in the activities of the individual, forming the initial skills that help students to master scientific knowledge. It is also advisable to focus on fostering a sense of responsibility in students from the time of primary education. Consequently, the qualities formed in student behavior during this period are strengthened in the later stages of the system of continuing education. Having a sense of responsibility ensures that each person performs his or her duties diligently and in accordance with existing requirements. The full fulfillment of the task will help to achieve new achievements and development in the process of certain activities. Therefore, in a society where market relations take precedence, the system of continuing education faces the task of forming students with a sense of responsibility. The article describes the essence of the concept of "responsibility", the ability of the family to form a sense of responsibility in children, as well as organizational issues of fostering a sense of responsibility.

Key words: citizen, child, responsibility, legal relationship, responsibility, sense of responsibility, family, responsibility, formation, pedagogical knowledge, labor activity, factors.

ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СЕМЬЕ

Аннотация

Начальное образование, являющееся одним из важных этапов системы непрерывного образования, представляет собой период, в котором обучение играет ключевую роль в деятельности личности, формируя начальные навыки, помогающие учащимся овладеть научными знаниями. Также целесообразно сосредоточиться на воспитании чувства ответственности у учащихся с момента получения начального образования. Следовательно, качества, сформированные в поведении учащихся в этот период, усиливаются на более поздних этапах системы непрерывного образования. Наличие чувства ответственности гарантирует, что каждый человек выполняет свои обязанности добросовестно и в соответствии с существующими требованиями. Полное выполнение поставленной задачи будет способствовать достижению новых достижений и развитию в процессе определенной деятельности. Поэтому в обществе, где преобладают рыночные отношения, перед системой непрерывного образования стоит задача формирования у учащихся чувства ответственности. В статье раскрывается сущность понятия "ответственность", способность семьи формировать чувство ответственности у детей, а также организационные вопросы воспитания чувства ответственности.

Ключевые слова: гражданин, ребенок, ответственность, правоотношение, ответственность, чувство ответственности, семья, ответственность, формирование, педагогические знания, трудовая деятельность, факторы.

Кириш. Жамият фуқаролиги шахснинг ижтимоий макomini белгилувчи муҳим омил бўлиб, ана шу омил унинг зиммасига маълум ижтимоий фаолиятни амалга ошириш асосида айрим хатти-ҳаракатларнинг ташкил этилишини тақозо этади. Шахснинг фуқаро

сифатидаги масъулияти кўпроқ унинг юридик муносабатлар иштирокчиси эканлигида кўриниб, маъмурий, фуқаролик ва жиноий ҳуқуқий муносабатлар бўйича қонунбузарликларга нисбатан жавобгарлиги, меҳнат интизоми қоидаларига риоя этмаслик,

шунингдек, етказилган зарарнинг моддий ва маънавий қимматга эгаллиги учун қабул қилинган мезонлари бўйича баҳоланади.

“Масъулият” тушунчаси араб тилидан таржима қилинганда “жавобгарлик”, “ҳисоб бермоқлик” маъноларини англатиб, бирор иш, хатти-ҳаракат оқибати, натижаси учун жавобгарликни англатади [3, 55]. Ўзбек тилида “масъулият” тушунчасининг муқобили сифатида “жавобгарлик” тушунчаси бевосита қўлланилади. Масалан, давлат жавобгарлиги, ҳуқуқий жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик ва ҳоказо...

Айрим манбаларда мазкур тушунча моҳиятини ёритишда унинг “жамиятга муносабатни характерловчи” ахлоқий категория ҳамда “шахсни ўз-ўзини бошқариш шакли” эканлигига ҳам алоҳида урғу берилган. Жумладан, “масъулият шахснинг жамиятга муносабатини характерловчи, унинг талабларини бажаришни юксак шахсий-ахлоқий ҳислатларини намоён бўлиши одоб-ахлоқнинг этик категориясидир. Шахснинг масъулияти унинг бутун борлиққа бўлган муносабати, ҳар бир аниқ вазиятга бўлган алоҳида муносабати орқали намоён бўлади” [4,24].

“Олий таълим (луғат-маълумотнома)”да бу тушунча ўз хатти-ҳаракатларини тушуниш ва назорат қилиш сифатида талқин этилган: “Масъулият – шахсни ўз-ўзини бошқариш шакли, ўзи амалга оширган хатти-ҳаракатлари ва уларнинг оқибатига сабаб деб билишда намоён бўлади, шунингдек, атроф-муҳитда ва шахсий бўлишдаги ўз қобилиятини тушуниш ва назорат қилишда акс этади” [3,171]. Бизнинг назаримизда, масъулият шахснинг ўз-ўзини бошқариш шакли эмас, аксинча, унинг хатти-ҳаракатлари ҳамда атрофдагиларга нисбатан ёндашуви бўлиб, индивидуаллик ва ижтимоийлик хусусиятини касб этади. Келтирилган таърифда лексик хатога ҳам йўл қўйилган. Зеро, ўзбек тилида “атроф-муҳитда ўз қобилиятини тушуниш ва назорат қилиш” ҳамда “шахсий бўлишдаги ўз қобилиятини тушуниш ва назорат қилиш” жумлалари мавжуд эмас. Бу ўринда муаллифларнинг “жамиятда” ёки “ижтимоий борлиқда”, “ижтимоий муносабатлар жараёнида”, “якка тартибда” каби тушунчаларни қўллашлари мақсадга мувофиқ бўларди.

Демак, масъулият шахс томонидан муайян хатти-ҳаракат, касбий ёки ижтимоий фаолиятни ташкил этишда, шунингдек, маълум гуруҳ ёки шу гуруҳ аъзолари олдидаги бурчни тўла англаган ҳолда жавобгарликни ҳис этишдир. Шунингдек, масъулият шахснинг ўз-ўзини бошқариш шакли эмас, аксинча, унинг хатти-ҳаракатлари ҳамда атрофдагиларга нисбатан ёндашуви бўлиб, индивидуаллик ва ижтимоийлик хусусиятини касб этади. Масъулият ҳиссига эгалик шахс ҳаётини, хатти-ҳаракатларини муайян тартибда амалга оширилишини ҳам таъминлайди. Турли ёш давларида шахс муайян фаолият жараёнида масъулият ҳиссига эгалликни намоён этади.

Асосий қисм. Кичик мактаб ёшидаги болаларда масъулият ҳиссини тарбиялашда оила алоҳида ўрин тутди. Бинобарин, ўқувчилар ҳаётининг асосий қисми оила муҳитида кечади. Ота-оналар, оиланинг катта ёшли аъзоларининг хатти-ҳаракатларидан ўрнатилган болалар уларга тақлид қилган ҳолда мустақил равишда айрим фаолият кўринишларини ташкил этишга уринадилар. Бироқ, болалар ҳали етарлича ҳаётий тажрибага эга бўлмаганликлари сабабли баъзи ҳаракатларни ўйламасдан, унинг оқибатини «кўра олмасдан» содир этадилар. Бу эса кўп вазиятларда

ноқулайликларни юзага келтиради. Ана шунга кўра оила муҳитида болаларга ижтимоий фаолиятнинг турли кўринишларидаги хатти-ҳаракатларни мулоҳаза қилган ҳолда ташкил этиш кўникмаларини шакллантириш алоҳида аҳамиятга эга.

Бола тарбиясининг асосида оиладаги инсоний муносабатларнинг қарор топиши ётади. Оилавий муносабатлар – бу турли ёшдаги, турли жинсдаги, турли характердаги кишилар ўртасидаги, билим даражаси турлича бўлган ва турли мутахассисликка эга бўлган кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларни синаб кўриш ва уларни мустаҳкамлаш учун ўзига хос бир «майдон»дир. Агар инсоний муносабатларга онгли ва масъулият билан қараладиган бўлса, айтиш мумкин, мана шу оила инсоний муносабатларнинг ҳар томонлама, кўпқиррали ва қизиқарли тажрибага эга эканлигини гувоҳи бўлиш мумкин» [2,8].

Болаларда ўқув фаолиятига бўлган масъулиятни тарбиялаш учун оилада ҳам бир қатор объектив ва субъектив шарт-шароитларни яратиш мақсадга мувофиқ. Манбаларда ўқувчиларда масъулият ҳиссини тарбиялашга самарали таъсир кўрсатувчи объектив (шароит)лар қуйидагилардан иборат эканлиги айтилади: «болаларга оилада муваффақиятли ўқиш учун шарт-шароитларнинг етарлилиги киради. Бу шароит шундан иборатки, болаларга алоҳида хона, жой, мебель, китоблар ва бошқа керакли нарсалар». Субъектив омиллар сирасига эса «ота-оналар болалардаги ўқишга бўлган масъулият ҳиссини шакллантириш учун ўз хатти-ҳаракатларини тўғри йўналтиришлари; ўқувчи ўқиш ва билим олиш учун ўзини йўналтириши» [4,36] кабилар киритилади.

Билдирилган фикрнинг маълум ўринларига тўла қўшилган ҳолда бир қадар янглиш мулоҳаза ҳам юритилганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Муаллифлар объектив омиллар сирасида оиланинг мактаб билан, ота-оналарнинг билан синф раҳбарлари билан яқин муносабатларини ҳам санаб ўтадилар. Фалсафий, педагогик ва психологик адабиётларда ижтимоий муносабатларнинг моҳиятига кўра субъектив омиллар эканлигига урғу берилди.

Шахсда маълум сифат ёки фаолият кўникмаларини шакллантиришга ўз таъсирини ўтказувчи омиллар низолатда кўп. Шу сабабли, бизнинг фикримизча, болаларда масъулият ҳиссини шакллантиришда аҳамиятли бўлган субъектив омиллар сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

✓ ота-оналар, оиланинг ёши катта аъзолари, болаларнинг тарбиясига масъул бўлган васийларнинг кундалик ҳаётни йўлга қўйиш, маиший ёки касбий фаолиятни ташкил этишга нисбатан масъулиятли муносабатда бўлиш асосида болаларга шахсий ўрнатилган кўрсатишлари;

✓ болаларга масъулиятли бўлишнинг аҳамияти, ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топа олишдаги роли, фаолиятда муваффақиятларга эришиш гарови эканлигининг тушунтирилиб бориши;

✓ бошланғич синф ўқувчиларининг ўз шахсий кундалик режимига эга бўлишлари, ота-оналарнинг томонидан ўқувчиларнинг ўз хатти-ҳаракатларини муайян тартиб билан амалга ошираётганликлари ва кундалик режимга қатъий риоя этишларини доимий назорат қилиб боришлари;

✓ оилада ва мактабда болаларни ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб этган ҳолда уларга масъ-

улиятли топширикларнинг бериб борилишини таъминлашлари;

✓ болалар билан топширикларнинг бажарилиш ҳолати ва муддати ҳақида оила ва мактаб шароитида суҳбатларнинг изчил ташкил этилиши асосида ўқувчиларда ўз хатти-ҳаракатларини баҳолай олиш, унга нисбатан танқидий ёндошиш кўникма ва малакаларига эга бўлишларига эришиш;

✓ оммавий ахборот воситалари орқали касбий фаолият ёки шахсий, кундалик фаолиятга нисбатан масъулиятли ёндоша олишлари билан бошқаларга ўрнак бўла олган машҳур кишилар ҳақида ҳикоя қилувчи эшиттириш, кўрсатув ёки мақолаларнинг бериб борилиши, илмий, илмий-оммабоп ва бадиий асарларнинг чоп этилиши;

✓ шахсда масъулият ҳиссини шакллантиришга ёрдам берувчи психологик тренинглар, ўйинлар;

✓ ўқишда ютуқларга эришаётган ҳамда таълим муассасаси, синфнинг ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этаётган тенгдошларининг намунаси;

✓ фан ўқитувчиларининг ўқувчиларда масъулият ҳиссини тарбиялаш

йўлида амалга ошираётган ҳаракатлари;

✓ таълим муассасаларида муаммонинг муваффақиятли ечимини топиш борасида қўлга киритилган илғор тажрибалар ва бошқалар.

Юқоридаги фикрлардан англанадики, ота-оналар оила шароитида ўз фарзандларида масъулият ҳиссини тарбиялашда қуйидаги педагогик билимлар ва улардан самарали фойдалана олиш кўникмаларига эга бўлишлари зарур:

1) болаларда масъулият ҳиссини тарбиялашга оила шароитида кундалик ҳаётни ташкил этишнинг муҳим қисми сифатида ёндашиш;

2) фарзандларининг масъулият ҳиссига эга бўлиши уларнинг шахсий ҳаётда муваффақиятга эришиш кафолати эканлигини тушуниб етишлари;

3) кундалик ҳаёт (ижтимоий-оилавий муносабатлар, атрофдагилар, қариндошлар билан алоқада) ва касбий фаолиятни йўлга қўйишда уларга масъулиятли ёндашишлари фарзандларга намуна бўлиш;

4) мактабгача таълим ёшиданок болаларда кийиниш, овқатланиш ҳамда ўйинчоқларни ўйнашда бу жараёнларга нисбатан жиддий ёндашиш, тартибли ва интизомли бўлиш, шунингдек, ўз хатти-ҳаракатини баҳолашга (бу яхши, бу ёмон тарзида) одатлантириб бориш;

5) мактаб ёшига етгунга қадар болаларда дастлабки меҳнат кўникмаларини шакллантириш, уларда меҳнат ва меҳнат самараси бўлган моддий ашёларга нисбатан ҳурматни қарор топтириш, меҳнат инсон фаолиятининг асосий кўриниши эканлиги, меҳнат қилиш инсоннинг ҳар жиҳатдан камол топишига ёрдам бериши тўғрисидаги тушунчаларни ҳосил қилиб бориш;

6) болаларни ҳиёбонлар, маданият марказлари, болалар кино-театрларига мунтазам олиб бориш асосида уларда жамоат жойларида ўзларини тутиш, ўз хатти-ҳаракатларига баҳо бериш, ўз-ўзини танқидий баҳолашга одатлантириш, муомала қоидалари билан танишиш ва уларга риоя этиш кўникмаларини тарбиялаш;

7) мактабгача таълим ёшиданок болаларда уй жиҳозлари (юмшоқ мебеллар, стол-стуллар, шкаф ва бошқалар), ошхона ҳамда хўжалик буюмлари билан тўғри муносабатда бўлишни шакллантириб бориш,

бу уларда синф жиҳозлари (стол-стуллар, парталар, шкафлар) ва ўқув қуроллари (кўргазмали қуроллар, асбоб-ускуналар, муляжлар, карталар, суратлар ва ҳоказоларни асраб-авайлаш кўникмаларининг шаклланиши учун замин яратади.

Бу жараёнда улар мактабгача ва бошланғич таълим ёши ўқувчиларининг тарбиясида ўта таъсирчан ҳамда самарали бўлган восита – мультфильмлардан ўринли фойдалана олишлари мақсадга мувофиқдир. Ота-оналар имкон қадар ўз фарзандлари билан биргаликда мультфильмлар томоша қилишлари, болалар мультфильмларнинг мазмунини тўла тушуна олишлари учун томошадан кейин улар билан суҳбатлар ташкил этишлари, мультфильмдан болалар нималарни ўрганганликларини сўрашлари уларнинг таъсир кучини янада оширади. Ҳеч қачон болалар томонидан мультфильмларни шунчаки томоша қилинишига йўл қўймаслик керак. Болаларнинг мультфильмларни фикрлаб томоша қилишларига эришиш учун уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиш қўтилган натижаларга олиб келади:

1. Мультфильмда нима ҳақида ҳикоя қилиняпти?

2. Сенингча, қайси қаҳрамон (хайвон, жонивор)нинг хатти-ҳаракатлари яхши-ю, қайси қаҳрамон (хайвон, жонивор)нинг хатти-ҳаракатлари ёмон?

3. Нима учун шундай деб ўйлаяпсан?

4. Воқеани бундай ачинарли тарзда яқунланишига нима сабаб бўлди?

5. Мультфильм қаҳрамоннинг ютуққа эришишига нима ёрдам берди?

6. Яхшилиқ қандай намоён бўлар экан?

7. Сен мультфильм қаҳрамони ўрнида бўлганингда қандай йўл тутган бўлар эдинг?

8. Мультфильмдан нимани ўрганишимиз зарур?

Мультфильмларни томоша қилиш чоғида вазият такозо етса, болалар эътиборини ундан чалғитмаган ҳолда вақти-вақти билан «Қаранг-а?!», «Қандай яхши!», «Айикча (қуёнча, филча, ... кучукча) бунча ақлли экан!», «Айикча (қуёнча, филча, ... кучукча)нинг мана бу иши мактовга лойик», «Менинг ўғлим (қизим) ҳам худди шундай қилган бўларди», «Менинг ўғлим (қизим) ҳеч қачон бундай иш қилмайди» каби луқмалар билан болалар эътиборини улар томонидан етарлича англаниши лозим бўлган ҳолатларга тортиш мақсадга мувофиқдир.

Оила болаларда масъулият ҳиссини тарбиялашда асосий субъектлар сифатида ота-оналар, оиланинг катта ёшли аъзолари ва нисбатан ёши катта болалар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, бажараётган ишлари, ўзларининг тутишлари, меҳнат (асосан, катталар) ўқиш ва ўйин (болалар) фаолиятига бўлган муносабатлари муҳим аҳамиятга эга. Демак, оила шароитида масъулият ҳиссини тарбиялаш жараёнининг умумий моҳиятини ифодаласак, у қуйидаги кўринишда номоён бўлади:

1. Таъсир этувчи субъектлар:

- ота-оналар;
- оиланинг ёши катта аъзолари;
- нисбатан ёши катта болалар;

2. *Таъсир кўрсатиш усуллари:*

- *педагогик талаб;*
- *намуна кўрсатиш;*
- *тушунтириш;*
- *кўрсатма бериш;*
- *ўргатиш.*
- *назорат;*
- *рағбатлантириш;*
- *жазолаш.*

Ота-оналар ёки катталар томонидан болалар фаолиятига қўйиладиган педагогик талаб, уларнинг кўрсатаётган намуналари, маълум иш-ҳаракат ёки фаолиятни ташкил этиш ҳақидаги тушунтиришлари, кўрсатмалар беришлари, доимий ҳаракатлар асосида уларда муайян кўникмаларни шакллантиб боришлари, уларнинг фаолиятлари устидан назорат ўрнатишлари, зарур бўлган вазиятларда болаларни рағбатлантириш ёки жазолашлари кичик мактаб ёшидаги болаларда масъулият ҳиссини тарбиялашда таъсирчан усуллар ҳисобланади. Ота-оналар ёки болаларнинг тарбияси учун масъул бўлган катталар ўзларининг педагогик билимларига таянган ҳолда бу усуллар мақсадга мувофиқ фойдаланишлари кутилган натижани бера олади.

Хулоса. Болаларда масъулият ҳиссини тарбиялашда оила алоҳида ўрин тутди. Бинобарин, ўқувчилар ҳаётининг асосий қисми оила муҳитида кечади. Оилада болаларнинг масъулият ҳиссига эга бўлиб вояга етишлари учун ота-оналар ёки бола тарбияси учун масъул шахслар бу масалага жиддий эътибор қаратишлар лозим. Болалар фаолиятига бевосита педагогик раҳбарликни олиб боровчи ота-оналарнинг ўзлари муаммонинг моҳиятини чуқур англай олишлари, уларда масъулият ҳиссини шакллантиришга оид назарий ва амалий педагогик-психологик билимларга эга бўлишлари талаб этилади.

Ота-оналарнинг таълим муассасалари билан кичик мактаб ёшидаги болаларда масъулият ҳиссини тарбиялаш йўлида ҳамкорликка эриша олишлари зарур. Оиланинг бошланғич синф ўқувчиларида масъулият ҳиссини тарбиялашдаги имкониятидан самарали фойдаланиш таълим муассасаси томонидан унга педагогик ёрдам кўрсатишни тақозо этади. Педагогик ёрдам куйидаги шаклларда уюштирилиши мумкин: ота-оналар учун педагогик-психологик маслаҳатларни уюштириш; илғор тажрибаларини оммалаштириш; ота-оналар йиғилиши.

АДАБИЁТЛАР

1. Баратов Ш. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 53 б.
2. Иномова М. Оилада болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 1999. – 151 б.
3. Олий таълим (луғат-маълумотнома) /Акад. С.Фулломовнинг умумий
4. таҳрири остида. Тузувчилар: М.Х.Саидов, Л.В.Переуров, З.Т.Тоҳиров. – Тошкент: Молия, нашриёти, 2003. – 171-бет.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. Е – М. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
6. Ўқувчиларда ўқув фаолиятига масъулият ҳиссини тарбиялаш (Оилада ва синфдан ташқари вақтларда) //Тузувчилар: М.Ш.Алламурадова, Г.Жўрабоева. – Т.: ЎзПФТИ, 1990. – 37 б.

УДК: 378.147:62

Уйғун ЎРИНОВ,

Бухоро муҳандислик-технология институти

Машинасозлик технологияси кафедраси докторанти

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, Ph.D.

E-mail: uygun21@mail.ru

Бух МТИ профессори, п.ф.н. Ахметжанов М.М. тақризи асосида.

ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИ МИҚДОР ВА СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ ҲАМДА НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада педагогик тадқиқот ишидаги тажриба-синов ишлари “Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жиҳозлаш ва автоматлаштириш” бакалавриат таълим йўналиши бўйича мутахассисларни, ишлаб чиқариш корхоналари талабалари асосида тайёрлаш, шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ва педагогик шарт-шароитлардан самарали фойдаланиш асосида олиб борилганлиги таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: таҳлил, тажриба-синов, талаба, мутахассис, олий таълим, ишлаб чиқариш, гуруҳ, машинасозлик.

ANALYSIS OF QUANTITATIVE INDICATORS AND RESULTS OF EXPERIMENTAL WORKS

Abstract

The article analyzes the fact that experimental work in pedagogical research was carried out on the basis of training specialists in the field of "Mechanical engineering, equipment and automation of mechanical engineering" in accordance with the requirements of industrial enterprises, a human-oriented approach, and effective use of pedagogical conditions.

Key words: analysis, experiment, student, specialist, higher education, production, group, engineering.

АНАЛИЗ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ И РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ РАБОТ

Аннотация

В статье анализируется тот факт, что экспериментальная работа в педагогических исследованиях проводилась на основе подготовки специалистов по направлению «Машиностроение, оборудование и автоматизация машиностроения» в соответствии с требованиями промышленных предприятий, человеко-ориентированного подхода, и эффективное использование педагогических условий.

Ключевые слова: анализ, эксперимент, студент, специалист, высшее образование, производство, группа, инженерия.

Кириш. Бизнинг педагогик тадқиқот ишимиздаги тажриба-синов ишларининг мақсади «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жиҳозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналиши бўйича мутахассисларни, ишлаб чиқариш корхоналари талабалари асосида тайёрлаш, шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ва педагогик шарт-шароитлардан самарали фойдаланиш орқали амалий кўникмаларни ривожланганлик даражасини аниқлашдан иборат бўлди.

Белгиланган мақсадга мувофиқ куйидаги вазифалар ҳал этилди:

-техника олий таълим муассасаларида «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жиҳозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналиши бўйича мутахассисларни тайёрлаш жараёнини ёритувчи ўқув-меъёрий ҳужжатларни (малака талабалари, ўқув режа, фан дастурлари ва ҳ.к) ўрганиш асосида амалий машғулотлари жараёнида талабаларнинг шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларининг ривожланганлик даражаларини ўрганиш ва умумлаштириш;

- анкета сўровлари ёрдамида «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жиҳозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналиши талабаларининг шахсга

йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожлантириш моҳияти борасидаги асосий тушунчаларни ўзлаштирилганлиги ҳақидаги маълумотларни аниқлаш;

- талабаларнинг шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларининг ривожланганлиги даражасини бевосита ихтисослик фанларнинг мавзулари мисолида ҳамда мустақил бажариш учун берилган топшириқлар ёрдамида ўрганиш;

- «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жиҳозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналиши талабаларида шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмалар хусусиятлари шаклланишига эришиш.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). «Машинасозлик технологияси» фани ўқитиш тадқиқоти давомида STEAM methods, SMART technology, CLUSTERS амалий топшириқлар, CASE study, “Блиц сўров”, “Мунозара-муҳокама” ва ҳ.з, каби методларга асосланган интерфаол методлар ва муаммоли вазиятлар ташкил этилди. Республикамиз олимларидан О. А. Куйсиновнинг эътироф этишича, “SMART technology” айни пайтда технология оламида кенг қўлланилувчи ибора бўлиб, Specific (ўзига хос), Measurable (ўлчаб бўладиган), Attainable (эришиб

бўладиган), Relevant (долзарб), Time-bound (аниқ) сўзларининг қисқартмасидан олинган. Мазкур технология машғулотларни бошқарув жараёнларини ахборотлаштиришга қаратилган маълумотлар базаларини, ахборот тизимларини яратиш, улардан фойдаланиш, хизматлар кўрсатиш ҳамда бошқа ахборот тизимлари билан интеграциясини амалга оширадиган технология сифатида қаралади.

Техника олий таълим муассасалари талабаларининг, амалий кўникмаларини баҳолаш учун иш берувчилар билан, махсус ишлаб чиқилган анкета (сўровнома)лар ўтказилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Иш берувчилар томонидан қўйиладиган амалий кўникмаларни баҳолаш учун сўровномага қуйидаги имкониятларни берадиган саволларни киритиш тавсия этилади:

-мутахассис кадрларни тайёрлаш учун танланган йўналишлар бўйича, ҳар хил касбий фаолият турларининг муҳимлиги, мураккаблиги ва бажарилиш тақдорланувчанлигининг аҳамиятини баҳолаш;

-иш берувчиларнинг техника олий таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилишга тайёргарлигини баҳолаш;

-малака талаблари, ўқув дастурларини баҳолаш ва уларни такомиллаштиришга оид тавсияномаларни ишлаб чиқиш;

-тайёрланаётган таълим йўналишлари бўйича мутахассисларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш;

-битирувчиларнинг амалий кўникмалар даражасини баҳолаш.

Шунингдек, техника олий таълим муассасалари битирувчиларининг анкеталарига таълим муассасаларида эгалланган амалий кўникмасини уларнинг ўзлари баҳолаш имкониятини берадиган саволлар киритиш лозим.

Биз тажриба-синов ишларини техника олий таълим муассасаларининг «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналишида ўқитиладиган «Машинасозлик технологияси» фани бўйича олиб бордик. Ҳамкорлар талаб ва тақлифлари инобатга олиниб ишчи ўқув дастури такомиллаштирилди. «Машинасозлик технологияси» фани бўйича ўқитиш жараёнини ўтказиш учун биз томондан ҳар бир мавзу бўйича маъруза ва амалий машғулотлар тузилмаси ва технологик хариталари ишлаб чиқилди. Технологик харитада ҳар бир мавзу бўйича машғулотларни ўтказиш босқичлари, фаол таълим методлари, вакт таксимоти, ўқитувчи ва талаба фаолияти ёритиб кўрсатиб берилди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Тажриба-синов ишлари 2018-2021 ўқув йиллари мобайнида амалга оширилиб, унда тажриба-синов ишлари Тошкент Давлат техника университети, Навоий Давлат кончилик институти, Фарғона политехника институти, Наманган муҳандислик қурилиш институти, Бухоро муҳандислик-технология институтларида уч босқичда олиб борилди:

1. Асословчи тажриба босқичида техника олий таълим муассасаларида ишлаб чиқариш корхоналари билан ҳамкорликлари ўрганилди ва «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналиши мутахассислар тайёрлаш жараёнида уларнинг шахсга йўналтирилган ёндашув

асосида амалий кўникмалари ривожланганлик даражасини аниқлашга йўналтирилган педагогик фаолият ташкил этилди. Кўзда тутилган мақсадга эришишда тахсил олаётган талабаларнинг ўқув ва амалий ишлар фаолияти кузатилди, улар билан суҳбат, анкета сўровлари ўтказилди. Бу ишлар тадқиқот йўналиши ва дастурини белгилаш имконини берди. Етакчи олимлар ва тажрибали педагогларнинг тадқиқот мавзусига оид илмий ишлари таҳлил қилинди. Шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожланганлик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тегишли муаммолар вазиятлар, топшириқлар ва уларни бажариш методлари, шакллари ва воситалари белгиланди.

2. Шакллантирувчи тажриба босқичида биз томондан тавсия этилган ишлаб чиқариш корхоналари ходимлари таклиф ва тавсиялари асосида «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналишидаги «Машинасозлик технологияси» фани ишчи ўқув дастурининг мазмунини такомиллаштирилди, у асосида ўқитиш методикаси ишлаб чиқилди, яратилган қўлланмалар, методик ишланмалар асосида бўлажак мутахассисларнинг амалий кўникмаларини ривожлантирувчи ўқув ва амалий машғулотлар ташкил этилди.

Талабалар фаолиятини бевосита ва билвосита кузатиш, улар иштирокида амалий машғулотларни ташкил этиш, амалий машқ ва мустақил ишлашга қаратилган амалий методлар ёрдамида уларда шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмалари ривожлантирилди. Талабаларда шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожланганлик даражаси таҳлил қилинди.

3. Таъкидловчи тажриба босқичида «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналиши талабаларининг шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожланганлик даражаси мустақил-амалий ишлаш топшириқлари асосида таҳлил қилинди ва қўлланилган методиканинг самарадорлиги, шунингдек уларда амалий кўникмаларни ривожланганлик даражаси аниқланди.

Тажриба-синов ишларининг муваффақиятли кечиши қуйидаги объектив ва субъектив омилларнинг мавжудлиги ҳисобига таъминланди:

- бўлажак мутахассисларда амалий кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган методик шарт - шароитларнинг яратилганлиги;

- техника олий таълим муассасаси ва унинг ҳамкорлари саналган ишлаб чиқариш корхоналарининг етарли моддий-техник базага эгалиги;

- ўқув ва амалий ишлар жараёнида замонавий дидактик ва техник воситалар ҳамда ахборот технологияларидан унумли фойдаланилганлиги;

- «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналиши талабаларининг амалий фаолият юрита олишларига ва мустақил ишлаш амалий кўникмаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилганлиги;

- талабаларнинг шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожлантиришга малакали, юксак педагогик маҳоратга эга педагоглар

хамда ишлаб чиқариш корхоналарининг етакчи вакилларининг жалб этилганлиги.

Техника олий таълим муассасаларида тажриба-синов ишларини ташкил этиш ва ўтказиш учун куйидаги ишлар амалга оширилди:

- «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналишидаги «Машинасозлик технологияси» фани бўйича назорат ва тажриба-синов гуруҳлари танлаб олинди;

- Тажриба-синов ишлари бўйича «Машинасозлик технологияси» фанидан амалий машғулотларнинг ўқитиш жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш учун ишлаб чиқариш корхоналари танлаб олинди ва у ердаги ўқув хоналари махсус жихозлар ҳамда дидактик воситалар билан таъминланди.

Тажриба-синов ишларининг самарадорлигини аниқлаш мақсадида респондентлар тенг асосда тажриба ва назорат гуруҳларига бириктирилдилар. Тажриба гуруҳида тадқиқотчи томонидан тавсия этилаётган ҳамда «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалавриат таълим йўналиши талабаларининг шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмаларни ривожланганлигини таъминлашга ёрдам берувчи методика асосида амалий фаолият йўлга қўйилган бўлса, назорат гуруҳларида эса анъанавий тартибда ўқув машғулоти олиб борилди.

Тажриба-синов ишлари бўйича «Машинасозлик технологияси» фанидан амалий машғулотларнинг ўтказиш жараёни Тошкент Давлат техника университети билан ҳамкор ҳисобланган “Тошкент кишлоқ хўжалиги техникаси заводи”нинг ўқув хонаси, Навоий Давлат кончилик институти билан ҳамкор ҳисобланган “Навоий машинасозлик заводи”нинг ўқув хонаси, Фаргона политехника институти билан ҳамкор ҳисобланган «O'z-Nanwoo Engineering» масъулияти чекланган жамиятининг ўқув хонаси, Наманган муҳандислик курилиш институти билан ҳамкор ҳисобланган “Наманганмаш” акционерлик жамиятининг ўқув хонаси, Бухоро муҳандислик-технология институти билан ҳамкор ҳисобланган “Бухоро таъмирлаш механика заводи”нинг ўқув хонаси танлаб олинди ва у ердаги ўқув хоналар дидактик воситалар билан таъминланди;

«Машинасозлик технологияси» фани бўйича жами 398 нафар талаба қатнашди.

Талабалар билимларини баҳолашда 100 баллик рейтинг тизимидан фойдаланилди.

«Машинасозлик технологияси» фанининг танланган методика бўйича талабаларда амалий кўникмаларнинг ривожланганлик самарадорлигини текшириш тадқиқотчи ҳамда шу фан ўқитувчилари томонидан ўтказилди.

Тажриба-синов ишини бошлашдан аввал ва унинг давомида фан мазмунини очиқ берувчи маълумотлар, тадқиқотчи ҳамда ўқитувчилар томонидан ўтказилган тажриба-синов ишлари натижаси тадқиқотимиз илмий фаззини текшириш жараёнида талабаларнинг амалий кўникмалари ривожланганлик

даражаси ўсиб бориши таснифланган мезонни кўрсатди.

-Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

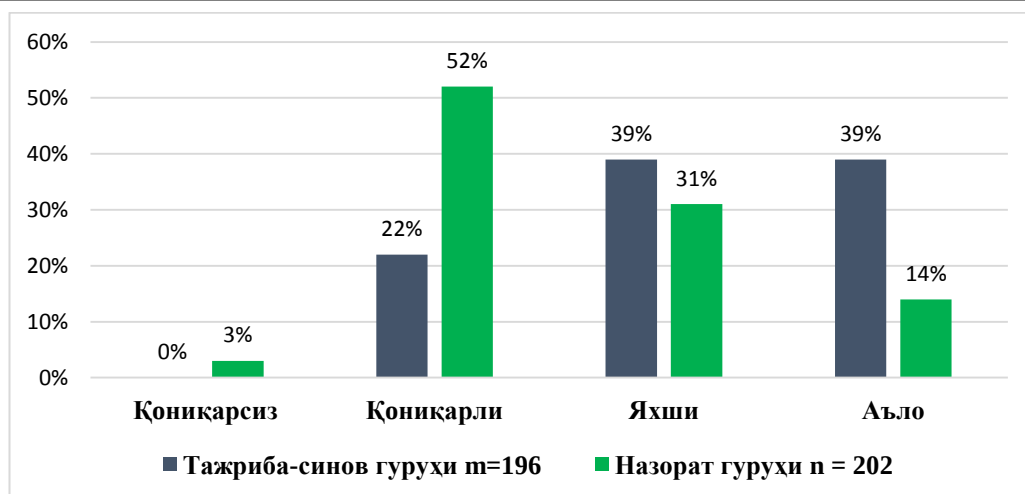
Талабаларнинг амалий машғулотлар жараёнида талабалар шахсга йўналтирилган ёндашув асосида амалий кўникмалар даражасини ривожланганлигини аниқлаш мақсадида тайёрланган баҳолаш мезонлари ҳар бир мавзудаги амалий машқ бўйича тайёрланди. «Машинасозлик технологияси» фанидан ҳар бир мавзу хусусияти бўйича баҳолаш мезонлари, амалий топшириқлар, технологик жараёнлар муаммоли вазиятлари берилган. Талабалар томонидан ушбу топшириқ ва вазиятларнинг ечилиши натижасида уларнинг амалий кўникмаларининг ривожланганлик даражалари аниқланади. «Машинасозлик технологияси» фани ўқув ва амалий машғулоти бошланишидан олдин ва ўқув ва амалий машғулоти тугагандан сўнг назорат ишлари олинди ва киёсий таҳлил қилинди.

«Машинасозлик технологияси» фани юзасидан маълумотларни ўзлаштириш, таҳлил қилиш, уларни амалиётга татбиқ этиш қобилиятларини шакллантириш, талабаларнинг мустақиллиги ва ижодий фаоллигини ҳамда амалий кўникмаларини ривожлантириш «Машинасозлик технологияси» фанининг асосий кўрсаткичлари сифатида қабул қилинди.

«Машинасозлик технологияси» фанида дарс турларини куйидагича ташкил қилиш мақсадга мувофиқ: янги мавзунини тушуниришда кўргазмали методдан фойдаланиш, муаммоли вазиятларни юзага келтириш, амалий ишдаги муаммоли вазият, мунозара уюштириш, талабаларнинг фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашиш, ижодий фаолликларини ўстириш, мустақил фикрлашларини шакллантириш, илмий янгиликка бўлган интилишларини ривожлантириш қабилардир. Мазкур методлар «Машинасозлик технологияси» фанидан маъруза, амалий иш, лаборатория ҳамда мустақил таълим машғулоти давомида ҳам ўтказилди. Тадқиқот давомида дарс учун мақсадга йўналтирилган мазмунни танлаш, талабаларга ўқув материални етказиб бериш усулларини кўрсатиш, таҳлил қилиш, талаба олган билимининг амалий машғулоти даврида қўллаб олиши кўрсатмалар асосида бажарилди.

Гуруҳдаги талабаларнинг амалий кўникмаларини ривожланиши ҳисобга олинди. Тажриба-синов асосида ихтисослик фанларини янги педагогик технологиялар асосида ишлаб чиқариш корхонасидаги ўқув хонасида ўқитишнинг самарадорлигини аниқлаш учун талабалардан олинган якуний саволлар, тест ва умумлаштирувчи амалий машғулотларнинг натижалари сифат ҳамда миқдор амалий кўникмаларни ривожланганлиги бўйича таҳлил қилинди.

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқоридагиларни хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, тадқиқотимиз натижасида, барча техника олий таълим муассасаларида тажриба-синов ишлари низоҳида, тажриба гуруҳидаги талабаларнинг амалий кўникмаларини ривожланганлик даражаси назорат гуруҳига нисбатан 1,16 баробар юқори кўрсаткичга эга бўлди. Ушбу натижаларнинг диаграмма кўриниши куйидагича:

1-расм. Назорат ва тажриба-синов гуруҳларида талабаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари.

Расмдан кўриниб турибдики, «5320200 – Машинасозлик технологияси, машинасозлик ишлаб чиқаришини жихозлаш ва автоматлаштириш» бакалаврият таълим йўналишидаги «Машинасозлик техно-

логияси» фанини ўқитишда тажриба-синов гуруҳида олинган натижалар назорат гуруҳига нисбатан юқори эканлиги. Бу эса олиб борилган тадқиқот ишининг самарадор эканлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий методик асослари: Дис.... пед. фан. докт. – Тошкент: 2007. – 349 б.
2. Олимов Қ.Т. Махсус фанлардан ўқув адабиётлари янги авлодини яратишнинг назарий услубий асослари. Дис....пед. фан. докт. – Тошкент: ТДПУ, 2005.-263 б.
3. Скаткин М.Н. Методология и методика педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1986. – 150 б.
4. Уринов У.А. Инновационное сотрудничество в системе высшего образования и производства // Ж. Проблемы современной науки и образования. –Москва, 2020. №3(148). с.53-55.
5. Ўринов У.А. Техника олий таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналари ҳамкорлигининг хорижий тажрибалари // Касб – ҳунар таълими. Тошкент, 2020. №2 43-46 б.

Назар ХАЙИТОВ,

*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети
Халқаро муносабатлар таянч докторанти
электрон почтаси: nazarfromuwed@gmail.com
ЖИДУ профессори, т.ф.д. Фармонов Р.Ф тақризи асосида*

PLACE OF THE SOUTHEAST ASIAN REGION IN CHINA'S FOREIGN POLICY

Abstract

The article is devoted to substantiating the important role of the Southeast Asian region in China's foreign policy through various geopolitical factors. Also were analyzed the main directions and principles of China's foreign policy and the current relations between the states of the region and China, as well as disputed issues between them. At the same time, in the article focuses on the issue of the diaspora, which affects the relations of both parties.

Key words: China's foreign policy, Southeast Asia region, ASEAN, South China Sea, Chinese diaspora, regional security, regional cooperation, territorial disputes.

МЕСТО РЕГИОНА ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ

Аннотация

Статья посвящена обоснованию важной роли региона Юго-Восточной Азии во внешней политике Китая через различные геополитические факторы. Проанализированы основные направления и принципы внешней политики Китая и текущее состояние отношений государств региона с Китаем, а также спорные вопросы между ними. Наряду с этим особое внимание в статье уделено вопросу диаспоры, влияющей на отношения обеих сторон.

Ключевые слова: внешняя политика Китая, Юго-Восточная Азия, АСЕАН, Южно-китайское море, китайская диаспора, региональная безопасность, региональное сотрудничество, территориальные споры

ХИТОЙ ТАШҚИ СИЁСАТИДА ЖАНУБИЙ-ШАРҚИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация

Мақола Хитой ташқи сиёсатида Жануби-Шарқий Осиё минтақасининг муҳим ўрин тутиши турли геосиёсий омиллар орқали асослаб беришга бағишланган. Шунингдек, Хитой ташқи сиёсатининг асосий йўналиш ва тамойиллари ҳамда минтақа давлатларининг Хитой билан олиб бораётган ҳамкорлик алоқаларининг бугунги ҳолати ёритиб ўтилиши билан бир қаторда улар ўртасидаги низоли масалалар ҳам таҳлил қилинган. Шу билан бир қаторда иккала томон муносабатларига таъсир қилувчи диаспора масаласига мақолада алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Хитой ташқи сиёсати, Жануби-Шарқий Осиё минтақаси, АСЕАН, Жанубий Хитой денгизи, хитой диаспораси, минтақавий хавфсизлик, минтақавий ҳамкорлик, ҳудудий низолар.

Хитой Халқ Республикаси (ХХР) бугунги кунда халқаро майдонда фаол ташқи сиёсат олиб бораётган давлатлардан бири ҳисобланади ва ташқи сиёсатидаги кун тартиби географияси глобал кўринишга эга. Ҳар қандай давлат ташқи сиёсий фаолиятини ўзининг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда олиб боради ва ушбу жараёни ўзига қўшни ҳудудлардан бошлайди. Чунки, давлатлар ўзига ташқи сиёсатда “дўст ва душман”ни танлаши мумкин, лекин қўшнини эмас. Албатта, бу ибора Хитойга ҳам тегишли. Шундай экан, қўшни ҳудудлар Хитой ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутиб келган. Жануби-Шарқий Осиё минтақаси ҳам Хитой ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутадиган ҳудуд ҳисобланади. Бунга географик яқинлик, геосиёсий муҳимлик, иқтисодий манфаатлар каби қатор сабаблар мавжуд.

Хитойнинг ушбу минтақадаги сиёсатига тўхталишдан олдин, унинг замонавий ташқи сиёсатининг асосларини таҳлил қилиб чиқсак. Ўзининг геосиёсий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ташқи сиёсат стратегиясини ишлаб чиқар экан унга таъсир қилувчи турли кучлар, уларга таъсир қилувчи омиллар, шубҳасиз, ташқи сиёсатни ишлаб чиқишда муҳим ўрин тутди. Хитойлик геосиёсатчи олимлар ўзларининг илмий изланишларида ХХР ташқи сиёсатига таъсир

этувчи омилларни қуйидаги йўналишларга ажратадилар[1]:

1. Халқаро вазият ва халқаро муҳит омили
2. Конституция ва ҳуқуқ омили
3. Мафкура омили
4. Сиёсий тизим омили
5. Оммавий ахборот воситалари омили

Ушбу омилларнинг барчаси Хитой ташқи сиёсатини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Жумладан, халқаро вазият ҳар доим ҳам Хитой ташқи сиёсати йўналишларининг кескин бурилишига сабаб бўлган. Коммунистларнинг фуқаролар урушида ғалаба қозониши уларнинг “совуқ уруш”да ким томонда бўлишини ҳал қилганди. Собиқ Иттифок ва Ҳиндистон билан чегаравий муаммолар сабаб қуролли тўқнашувнинг содир бўлиши, халқаро муносабатлардаги “давлатларнинг абадий дўсти ҳам, душмани ҳам бўлмаслиги, уларда фақат туганмас миллий манфаатлар мавжудлиги” тамойилининг нақадар тўғри эканлигини исботлаган. “Очиқлик ва ислохотлар” даври бошланиши билан мафкурадаги ўзгариш бугунги қудратли давлатнинг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилган. Юқорида санаб ўтилган омилларнинг турли таъсири натижасида Хитой бугунги қудратига эришди ва турли ташқи сиёсий

концепцияларини ишлаб чиқиб, уларни амалга оширяпти.

Хитой қисқа вақт ичида ҳам иқтисодий ҳам сиёсий жиҳатдан ўзининг дунё сиёсатидаги ўрнини мустаҳкамлашга эришди. У нафақат Осиёнинг балки бутун дунёнинг иқтисодий тараққиётини белгиловчи кучга эга бўлганини инкор этиб бўлмайди. Кўплаб мутахассислар XXI асрни “Хитой асри” бўлишини таъкидлаётганликлари ҳам бор гап ва амалдаги ўзгаришлар буни тасдиқлаяпти. Хитой ташқи сиёсатини олиб боришда турли тамойилларга асосланади. Лекин, уларнинг асосийлари 1982-йилги Хитой конституциясида тинч-тотув яшашнинг беш тамойили сифатида киритилган. Улар[2]:

1. Худудий яхлитлик ва суверенитетни ўзаро ҳурмат қилиш;
2. Ўзаро ҳужум қилмаслик;
3. Бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик;
4. Тенг ҳамда ўзаро манфаатли алоқалар олиб бориш;
5. Бошқа давлатлар билан тинч яшаш.

Хитой давлатлар билан олиб борадиган ташқи сиёсатида ушбу тамойилларга тўлақонли асосланишини қайта-қайта таъкидлайди. Зеро, Хитой давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойилига амал қилмаслиги кўп танқид қилинади аммо ўзининг ички ишларига боғлиқ масаларда, асосан Тайван, Тибет ва Шинжон-Уйғур масалаларида ташқи давлатларнинг аралашмаслигига жуда каттиқ туради ва бунга йўл қўймайди. Хитойнинг амалда олиб бораётган ташқи сиёсати асосан қуйидаги мақсадларни амалга оширишга қаратилган[3]:

- 1) ички сиёсий барқарорлик;
- 2) суверен хавфсизлик, худудий яхлитлик ва миллий бирлашиш;
- 3) Хитойнинг барқарор иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши;

Бугунги кундаги ҳолатидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Хитой ташқи сиёсатида белгилаган мақсадларига эришмоқда. Худудий яхлитлик тамойилининг ташқи сиёсатининг барча жабҳаларида кўринишига унинг таркибида Тайван, Тибет ва Шинжон-Уйғур каби баҳсли худудларнинг борлиги билан ифодаланади.

Хитойнинг иқтисодий юксалиши унинг ҳарбий салоҳиятини ҳам оширишига имкон яратмоқда ва ташқи сиёсатида глобал мақсадларни кўзлашига замин яратаяпти. Хитойнинг ҳарбий ишлаб чиқариш саноати ҳақида эълон қилинган “Оқ китоб”да сўз юритилмаганлиги, ғарб давлатлари томонидан жуда салбий қабул қилинади. Ғарб давлатларининг қайғуриши ҳам асосли, чунки мана анча йиллардан буён Хитой ҳарбий бюджети ижобий ва барқарор ўсиб келяпти. 2004 йилдан 2013 йилгача бўлган давр мобайнида ушбу кўрсаткич йилига ўртача 9,4 % дан ўсишни ташкил қилган. Хитойнинг расмий маълумотларига қараганда (ғарб манбаларининг таъкидлашича, бу рақамлар кам қилиб берилади), 2013 йилда Хитой ҳарбий бюджети 2012 йилдагига нисбатан 10,7 %га ўсган ва 114,3 млрд АҚШ долларини ташкил қилган. Бу кўрсаткич 2014 йилда 2013 йилдагига нисбатан 12,2%га ошиб 132 млрд АҚШ долларини, 2015 йилда эса 10,1 %га ўсиб 142 млрд АҚШ долларини ташкил қилган[4]. Стокгольм Халқаро Тинчлик Тадқиқоти Институтининг келтирган статистик маълумотларига қараганда эса, Хитойнинг

2019 йилдаги ҳарбий харажатларининг миқдори 261 млрд АҚШ долларни, дунё ҳарбий харажатларидаги улуши эса 13,6 %ни ташкил қилган. Бу кўрсаткич 2015 йилдагига қараганда 5,1 %га, 2010-йилдагидан эса 85 %га кўп демакдир[5]. Юқоридаги рақамлардан ҳам кўриниб турибдики, Хитой ўзининг ҳарбий салоҳиятини оширишга жиддий эътибор қаратиб, қолганларни ҳавотирга солиб қўймоқда.

Ана шундай ҳавотирдаги худудлардан бири – бу шубҳасиз, Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ҳисобланади. Хитой ва ушбу худуд алоқаларини сиёсий яқинлашув, иқтисодий ривожланиш, баҳсли худудлар, диаспора, “юмшоқ куч” каби бир қатор йўналишларга бўлсак бўлади. Ростан ҳам иккала томон муносабатларини таҳлил қилишда жуда ҳам кўп масалаларга дуч келинади. Хитой ушбу минтақани ўз таъсир доирасига тортишга ва бунга эришиш учун барча чораларни қўллашга ҳаракат қилади. Минтақа давлатлари Хитойни ишончли иқтисодий ҳамкор сифатида ҳам, уларнинг сиёсий ҳаётига хавф солувчи куч сифатида ҳам кўради ва бунга етарлича сабаблари мавжуд.

Хитой ҳар доим Жануби-Шарқий Осиёдаги юз бераётган ҳар қандай жараёнларга бефарқ қараб туролмайди ва унинг ташқи сиёсатида Жануби-Шарқий Осиё минтақаси ҳеч қачон ўз аҳамиятининг муҳимлигини йўқотмайди яъни бу худуд доимо Хитой сиёсатининг диққат марказларида бўлади. Чунки, биринчи навбатда, минтақанинг Хитойга қўшни эканлиги. Хитой билан умумий чегараларга эга минтақа давлатларида барқарорлик ҳукм суриши, биринчи навбатда, Хитойнинг ички хавфсизлиги учун ҳам ижобий ҳолат. Бундан ташқари, Жануби-Шарқий Осиё минтақасининг географик жиҳатдан қулай жойлашганлиги яъни муҳим денгиз савдо йўлларининг мавжудлиги ҳам минтақанинг нафақат Хитой ташқи сиёсатида муҳимлигини, балки халқаро муносабатлар тизимида ҳам аҳамияти юқорилигидан далолат беради. Шунингдек, хитойликлар бу минтақа халқлари билан тарихан, этник, маданий жиҳатдан яқин алоқаларга эга. Қолаверса, минтақада Хитой диаспорасининг мавжудлиги каби омиллар Хитойнинг ҳеч қачон бу минтақани инкор қилолмаслигидан далолатдир. Хитой минтақадаги иқтисодий жараёнларга ижобий муносабат билдиради. Буни бугунги кунда Хитойнинг АСЕАН билан олиб бораётган ҳамкорлик алоқаларида ҳам аққол кузатишимиз мумкин.

Маълумки, АСЕАН ташкил қилинган вақтда ташкилот ҳозиргидек яхлит эмас эди. Ўша даврдаги социалистик ва капиталистик блокларнинг манфаатлари тўқнашуви айнан Жануби-Шарқий Осиё минтақасида кузатилган. Капиталистик давлатлар томонидан ташкил этилган ташкилот билан коммунистик Хитой ўртасида расмий алоқаларнинг мавжуд бўлмаганлигидан ажабланмаса ҳам бўлади. Лекин, ҳамма нарса муаллақ турмаганлиги сабаб, вақт ўтиб улар ўртасидаги алоқалар ҳам ўзгарди. Хитойда бошланган очиқлик сиёсати унинг АСЕАН билан ҳам алоқалар ўрнатишига олиб келди. “1989 йил бу борада муҳим давр бўлди. Шу йили нафақат Вьетнам Камбоджадан қўшинларини олиб чиқиб кетди, балки Индонезия Хитой билан алоқаларини яхшилаш тарафдори эканлигини эълон қилди ва бу ҳолат Сингапур ва Брунейга ҳам таъсир қилди. 1991 йил биринчи марта Хитой ва АСЕАНнинг барча аъзолари ўртасидаги алоқалар ўрнатилди. Биринчи марта 1990

йил Хитой бош вазири Ли Пен Индонезия, Малайзия, Лаос каби мамлакатларга ташриф буюриб, икки томонлама дипломатик ҳужжатларни имзолади"[6].

Бу муносабатларнинг бошланишидаги илк қадамлар эди. Бир йил ўтиб Хитой ташқи ишлар вазири Сен Сичен АСЕАН ташқи ишлар вазирини қабул қилди. Бу учрашувдан кейин Хитой АСЕАНнинг кейинги мажлисларида қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритди. 1997 йил декабрда Малайзияда Хитой вакили ва АСЕАН давлатлар уюшмасининг лидери "Ўзаро ишончли ҳамкор тўғрисида битим имзоландилар" ва шу мажлисда хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик олиб бориш, иқтисодий муносабатларни кенгайтириш ва қишлоқ хўжалигини ўзаро ривожлантириш бўйича ҳам меморандум имзоландилар[7].

2003 йилги 9 саммитда АСЕАН ва Хитой муносабатлари ўз чўккисига кўтарилди. Шу йили Хитой АСЕАНнинг "Ҳамкорлик ва дўстлик келишуви"га қўшилди, шунингдек, бундан кейин биргаликда стратегик ҳамкорликнинг ривожлантириш декларациясини имзолади. Шунга қўшимча равишда 2020 йил "Шарқий Осиё ҳамжамияти" интеграцион гуруҳини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Улар бунда хавфсизлик, иқтисодий, ижтимоий-маданий ҳамжамиятни ўз ичига олишни назарда тутган эди. Кейинги йилларда ўзининг ички доирасида Хитой қўшни давлатлари билан икки томонлама муносабатларни қайта ишлаб чиқишга ҳаракат қилмоқда. Масалан, 1992 йилдан 2000 йилгача бахсли ҳудудлар бўлиб келган масалаларда Ханой ҳамда Пекин ўртасида 7 раунддан иборат келишув имзоланди ва охириги 10 йил ичида улар ўртасидаги ишончсизлик ва душманлик ҳолатлари йўқолиб, иқтисодий, сиёсий ва хавфсизлик муаммолари бўйича очиқ ҳамкорлик қилишга ўтилмоқда. Жойлашиш жиҳатидан Хитойга қулай бўлган АСЕАН давлатларинини бугунги кунда ўзи учун минтақадаги энг кучли ва иқтисодий ҳамкор деб билмоқда.

Хитой Халқ Республикасининг АСЕАН аъзо давлатлари билан олиб борадиган ҳамкорлик йўналишлари савдо, молия, тадбиркорлик, сармоя, иқтисодий ва ижтимоий инфраструктураларини ташкил этиш, атроф-муҳит ҳимояси, меҳнат ресурслари, туризм ва энг асосийси, иқтисодий кўмак қабиларни ўз ичига олади. ХХР ва АСЕАН ўртасида ўзаро ишончли мустақамлаш учун бир қатор халқаро шартномалар имзоланди. Биргина 2002 йилнинг ўзида "Жанубий Хитой денгизида фаолият юритиш қоидалари тўғрисидаги Декларация", "Хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги Декларация", "Иқтисодий ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги шартнома", "Қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум" каби келишувлар имзоланганлиги ҳам иккала томоннинг алоқаларни ривожлантиришга кучли эътибор қаратганлигини англатади[8].

Хитойнинг минтақадаги таъсирининг кучайишида катта рол ўйнайдиган муҳим бир омил мавжуд. Бу диаспора омилidir. Хитой диаспораси Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларига Хитой маданиятини ёйишда, Хитойнинг бу ҳудудларга сиёсий ҳамда иқтисодий жиҳатдан таъсир этишида жуда ҳам муҳим рол ўйнайди. Ҳуацяолар ўзлигини, ўзларининг маданий меросларини сақлаган ҳолда, Хитойнинг Осиё-Тинч Океани минтақасида лидерликка даъвогарлик қилишида асосий омиллардан бири бўлиб

хизмат қилади. "Агарда чет эллардаги хитойликларнинг жами миқдори 40 млн кишини ташкил қилса, уларнинг 30 млндан ортиғи айнан Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари ҳисобига тўғри келади"[9]. Дунёнинг бошқа ҳудудларида ҳам Хитой диаспораси мавжуд ва қанчалик миқдорда бўлса ҳам мамлакат ҳаётига таъсир кўрсатиши мумкин, лекин айнан Осиё-Тинч Океани мамлакатлари ҳаётига жуда ҳам фаол таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам Пекин ҳуацяолар билан алоқаларини мустақамлашга ҳаракат қилмоқда. Айнан улар Хитойга 1980-1990 йилларда юз берган иқтисодий ислохотлар вақтида катта ёрдам берганлар. Хитой ҳукумати чет эллардаги хитойликларни Хитой фуқароси сифатида ҳисоблашни давом эттирмоқда ва бу орқали ўзининг ташқи сиёсатини қўллаб-қувватловчи куч сифатида улардан фойдаланишга ҳаракат қилапти. Шунинг учун ҳам Хитой ҳукумати улар билан мустақам алоқа ўрнатиш тарафдори.

Биламизки, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларидаги хитойликлар бу мамлакатлар иқтисодиётида етакчи рол ўйнайди ва Хитой ҳукуматининг улар билан яхши алоқа ўрнатишга уринишидан мақсад шуки, Пекин бу мамлакатдаги диаспорасининг иқтисодиётда етакчи рол ўйнашидан фойдаланиб, Хитойга кўпроқ инвестицияларни жалб қилишмоқчи ва минтақадаги таъсирини кенг ёймоқчи. Ва қандайдир маънода бунга эришмоқда ҳам. Ўз навбатида, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларидаги Хитой диаспорасининг Хитой иқтисодиётига капитал сарфлашига қуйидаги сабабларни кўришимиз мумкин.

Биринчиси, Хитой иқтисодиётини ривожлантириш. Асосан улар капитални ҳуацяолар аждодларининг кўпчилиги истиқомат қиладиган жанубий ҳудудларга киритишмоқда. Албатта, бу орқали улар ўз аждодлари ҳаётини бироз бўлсада яхшилашга ҳаракат қилади.

Иккинчиси, Хитойда улкан истеъмол бозорининг мавжудлиги. Маълумки, Хитой дунёдаги энг аҳолиси кўп мамлакат, аҳоли кўп бўлган ҳудудда, табиийки, истеъмол миқдори юқори даражада бўлади.

Учинчиси, қариндошчилик алоқаларининг мавжудлиги. Юқорида таъкидлаб ўтганимдек, Хитой ҳукумати диаспоралар билан муносабатларини мустақамламоқда ва бу орқали диаспоралар ўзларининг аждодлари хитойликлар эканлигидан фахрланиш туйғусини юракларига тугмоқда. Бундан кўриниб турибдики, ўзларининг этник ватанини Хитой деб ҳисобловчи диаспоралар сони кўпайиб бормоқда ва улар ўз капиталларини бу ҳудудга киритишдан манфаатдор.

Тўртинчиси эса, Хитойдаги сиёсий ва ижтимоий вазиятнинг барқарорлигида, капитал қўювчилар учун яхши шарт-шароитлар, кенг имкониятлар яратилганлигида, уларнинг ҳуқуқлари қонуний ҳимоя қилинганлигида ҳамда диаспоралар учун бир қатор иқтисодий имтиёзлар тақдим қилинганлигида.

Ишбилармон-ҳуацяолар бу минтақадаги давлатлар иқтисодиётида жуда ҳам муваффақиятли фаолият олиб бормоқда. "90-йилларнинг охирига келиб Индонезиядаги 300 та йирик компанияларнинг 80 %ни, иқтисодиётининг 70 %ни айнан шу ерда яшовчи 7 миллион ҳуацяо (аҳолисининг 3,5 %ни ташкил қилади) назорат қиларди. Умумий маблағи 92 миллиард АҚШ долларини ташкил қиладиган мамлакатдаги 15 та компаниянинг 14 таси ҳуацяоларга тегишлидир. Мамлакатдаги 15 та энг бой оилаларнинг 12 таси

хитойликларнинг оиласидир. Филиппинда эса аҳолисининг 1 %ни ташкил этадиган хитойликлар, иқтисодийнинг 60 %ни назорат қиладилар. Сингапур иқтисодийтини эса бутунлай Хитой диаспораси назорат қилади. 100 та Осиёлик миллиардерларнинг 39 таси айнан хитойликлардир. Умуман олганда Жанубий-Шарқий Осиёда аҳолисининг бор йўғи 6 %ни этник жиҳатдан хитойлик бўлганлар ташкил қилади, лекин улар бу минтақада йиғилган жами бойликларнинг 70 %ни назорат қиладилар"[10]. Юқоридаги келтириб ўтилган маълумотлардан ҳам Хитой диаспорасининг таъсир кучи қай даражада эканлигини илғаб олиш қийин эмас. Шу сабабдан ҳам ушбу омилни Хитойнинг минтақадаги таъсирини ёйишдаги муҳим омил саналади. Бу ҳам, албатта, АҚШ ва Япония каби минтақада Хитойга рақобат қилаётган давлатлар олдида Хитойга катта устунликни тақдим қилади.

Минтақа давлатларининг Хитой билан олиб борадиган алоқаларида низоли жиҳатлар ҳам мавжуд. Шулардан асосийси Жанубий Хитой денгизидаги(ЖХД) низоли ҳудудлар ҳисобланади. ЖХД – денгиз транспорти нуктаи назаридан муҳим ҳудуд ва Ҳинд океанидан Тинч океанига чиқадиган энг яқин йўналиш ҳам. Унга яқин ҳудудда эса дунёдаги денгиз савдосида долзарб ўрин тутадиган Малакка бўғози жойлашган. Ҳар йили ушбу бўғоздан 60 мингдан ортиқ (кунига 200 талар атрофи) кемалар ўтади. Деярли 80 % Хитой импорт қиладиган нефть ушбу йўналиш бўйича келади. ЖХД транспорт моҳиятидан ташқари, бой биоресурсларга эга. Жумладан, унда жойлашган Парасель ороллари ва Спратли архипелагида 5,4 млрд баррель нефть ва 55,1 трлн метр куб табиий газ захираси мавжудлиги

аниқланган[11]. Шу сабабли ҳам томонлар ўртасида ушбу денгиз мақоми белгиланган муайян ҳуқуқий асос мавжуд эмас. Бу эса Хитойнинг ундаги 85 % ҳудудни ўзиники дея даъво қилишига ва бу орқали томонлар ўртасидаги муносабатларда низоли ҳолатлар келиб чиқишига замин яратаяпти. Ушбу масалани Хитой минтақа давлатлари билан икки томонлама муҳокама қилишга ҳаракат қилмоқда.

Хитойнинг минтақадаги ролини ҳар томонлама таҳлил қилар эканмиз, унинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан нақадар кучли эканлигига гувоҳ бўламиз. Айнан ушбу кучли таъсир минтақа давлатларининг Хитойга қарши туриш мақсадида бошқа ташқи кучлар билан ҳамкорлик алоқаларини яхшилашига имкон яратиб бераётганлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Ва буни расмий Пекин яхши англаб етади. Шу сабабли ҳам Хитойдаги ҳар қандай ривожланиш мамлакат фуқаролари ҳаётини яхшилашга қаратилганлигини, ҳарбий салоҳиятнинг оширилаётганлиги эса фақатгина фаол муҳофаа масаласи юзасидан эканлигини бот-бот таъкидламоқдалар. Шу сабабли Хитой бор имкониятларини ишга солиб, ўзини: Осиё мамлакатлари билан тенг ҳуқуқлилик асосида "сўзлашадиган" Осиё давлати сифатида; Ғарб мамлакатларига нисбатан Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларининг муаммоларини яхши тушунадиган ва вақти келганда, ушбу муаммоларини ечишда беминнат ёрдам кўрсатадиган давлат сифатида кўрсатишга ҳамда Хитой ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари тарихий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ эканликларини тарғиб қилишга кенг урғу бериб келаяпти.

АДАБИЁТЛАР

1. Сиддиқова М. Хитой Халқ Республикаси ташқи сиёсатида таъсир этувчи омиллар//Халқаро муносабатлар.- Тошкент, 2015.№2.-Б.5
2. China's Initiation of the Five Principles of Peaceful Co-Existence. www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ziliao_665539/3602_665543/3604_665547/t18053.shtml
3. Mikael Weissmann. Chinese Foreign Policy in a Global Perspective: A Responsible Reformer "Striving For Achievement"//Journal of China and International Relations. 2015, Vol.3, No-1. –154 p. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:817328/FULLTEXT01.pdf>
4. Лексютин Я. Первая Белая книга Китая по военной стратегии: новые акценты? <http://ru.journal-neo.org/2015/06/06/pervaya-belaya-kniga-kitaya-po-voennoj-strategii-novy-e-aktsenty/>
5. Trends in World Military Expenditure, 2019//SIPRI Fact Sheet. April 2020.
6. https://sipri.org/sites/default/files/2020-06/yb20_summary_en_v2.pdf
7. Alice D. China and ASEAN. http://www.asean-china-center.org/english/2015-04/13/c_13365143.htm
8. Ходова С. История развития взаимоотношений Китая и АСЕАН. <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-vzaimootnosheniy-kitaya-i-asean>
9. China and ASEAN: partnership of good neighborliness and mutual trust. http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ziliao_665539/3602_665543/3604_665547/t18034.shtml
10. Золотухин И.Н. Китайская диаспора в Юго-Восточной Азии. УДК 37.04. стр-127. https://ojkum.ru/arc/lib/2011_02_17.pdf
11. Ўша ерда:
12. Новосельцев С.В. Конфликт в Южно-Китайском море в XXI веке: эволюция позиций участников. Сравнительная политика. 2018. Т.9 №3 <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-v-yuzhno-kitayskom-more-v-xxi-veke-evolyutsiya-pozitsiy-uchastnikov/viewer>

УДК: 338.48-2-057.875(575/1)

Сардор ХОДЖАНИЯЗОВ,
Урганч давлат университети
«Педагогика ва психология» кафедраси доценти
E-mail: xodjaniyazovs@gmail.com.

FEATURES OF VIEWS ON SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION IN THE WORKS OF KHOREZM THINKERS

Abstract

This article presents the main directions of the development of the teachings of mysticism of the ideas of Khorezm thinkers about education and upbringing, the moral and educational ideas of Suleiman Bakirgani, in particular, the education of those responsible for social inequality, injustice and other vices of that time by reminding them of the horrors of the suffering of the other world. The article also reveals the main essence of Najmiddin Kubro's teachings, his moral principles and beliefs, rules of conduct. The article also touches upon the ethical views of Pahlavon Mahmud, in particular, his rubai is studied in the spirit of moral and ethical instructions and requirements.

Key words: education, mysticism, inequality, injustice, morality, ethics, faith, teaching, instruction, generosity, courage, kindness, righteousness, honesty, contentment, forgiveness, mercy, friendship, kindness, love, modesty, patience, compassion, humility.

ОСОБЕННОСТИ ВЗГЛЯДОВ НА ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ В РАБОТАХ ХОРЕЗМСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье представлены основные направления развития учений мистицизма представлений хорезмских мыслителей об образовании и воспитании, нравственные и воспитательные идеи Сулеймана Бакиргани, в частности просвещение виновных в социальном неравенстве, несправедливости и других пороках своего времени посредством напоминания им об ужасах страданий потустороннего мира. В статье также раскрыта основная суть учения Наджмиддин Кубро, его моральные принципы и убеждения, правила поведения. В статье также затрагиваются этические взгляды Пахлавона Махмуда, в частности, изучены его рубаи в духе морально-этических наставлений и требований.

Ключевые слова: образование, мистицизм, неравенство, несправедливость, мораль, этика, вера, учение, наставление, щедрость, отвага, добро, праведность, честность, удовлетворенность, прощение, милосердие, дружба, доброта любовь, скромность, терпение, сострадание, смирение.

ХОРАЗМ МУТАФАККИРЛАРИ АСАРЛАРИДАГИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Хоразм мутафаккирларининг таълим-тарбия ҳақидаги тасаввуфий фикрлар ривожининг асосий йўналишлари, яъни Сулаймон Боқирғоний ўз ўғитларида даврига хос ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик ва бошқа иллатлар учун жавобгар шахсларни у дунё азоблари даҳшатини эслатиш билан тарбиялаш каби ахлоқий-тарбиявий фикрлар кўрсатилиб ўтилади. Шу билан бирга, Нажмиддин Кубро таълимотнинг моҳияти тўғрисида унинг солиҳларнинг одоблари, юриш-туришлари ва эътиқодлари тўғрисидаги қоидалар эса тариқат аъзолари қатъиян бажариши шарт бўлган амаллар борасида ҳам сўз юритилган. Мақолада Пахлавон Маҳмуднинг ахлоқий қарашларига ҳам тўхталиб ўтилган. Бунда панд-насихат руҳидаги рубойлари, футувват рукн ва талабларининг шеърӣ ифодасидан иборат эканлигини таъкидлаб ўтилади.

Калит сўзлар: таълим-тарбия, тасаввуф, тенгсизлик, адолатсизлик, ахлоқий тарбия, солиқлар одоблари, эътиқод, тариқат, панд-насихат, футувват рукн, саховат, шижоат, яхшилик, тўғрилиқ, ҳалоллик, қаноат, мардик, афв, марҳамат, дўстлик, меҳр-муҳаббат, қарам, ҳаё, сабр, олийҳимматлик, раҳмдиллик, камтарлик, хокисорлик.

Қириш. Педагогика фаннинг инсон таълим-тарбия жараёнида шаклланиб, ривожланиб, камол топишини турли воситалар асосида ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмасдан исботлаб берувчи илмий соҳасидир. Бундай ёндашувни бир неча асрлар илгари шарқ мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний ва Абу Бақр ар-Розий каби яна бир қанча олимлар ўз асарларида эътироф этганлар[1]. Тасаввуф ҳам инсон шахсининг илм-маърифат асосида юксалиши ҳақидаги таълимотга таянади. Тасаввуф таълимотига кўра инсоннинг бош мақсадини муҳаббат, поклик ташкил қилади. Оламга, борликка бўлган муҳаббат Худо ишки сифатида талқин қилинади. Бундай муҳаббат эса

одамдан фақат юкори даражадаги кўнгли поклик ва нафс эҳтиёжларидан озод бўлишни талаб этади. Бу ҳолат Сулаймон Боқирғоний дунёқарашини шакллантирган маънавий илдизлардан бирини ташкил қилади. Сулаймон Боқирғоний ўз ўғитларида даврига хос ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик ва бошқа иллатлар учун жавобгар шахсларни у дунё азоблари даҳшатини эслатиш билан тарбиялашга ҳам интилади. Инсофсиз ва имонсиз амалдорлар, нопок ишлар билан шуғулланувчи, ҳаромхўр, нодон ва жоҳиллар ҳамда босқинчи, талончиларни фош этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Сулаймон Боқирғоний шеърлари «Боқирғон китоби»

номи билан машхур. Унинг «Биби Марям китоби», «Охир замон китоби» каби дostonлари ҳам бор. Буларда тасаввуф тўғрисида ўз фикрларини баён этади. Чунки унинг муҳим ва ибратли хусусиятларидан бири - шахснинг ўз-ўзига танкидий қарай олиши, ўзига мурасасизлигидир. Сулаймон Боқирғонийнинг нуктаи назарига кўра, айёрлик, гуноҳларни яшириш ўзгаларга хиёнат ҳисобланади. Бу фикрлари билан Сулаймон Боқирғоний ростгўйлик, ҳалоллик, тасаввуфдил поклиги ва Руҳ комиллигига ўргатадиган таълимотдир. Тасаввуфдаги кўп фикрлар нафс ва ахлоқ, руҳ ва ишқ тўғрисидадир. Боқирғонийнинг илоҳий ишқ ҳақидаги педагогик, ахлоқий қарашлари қуйидаги сатрларда ёрқин аксини топгандир:

Менинг жоним сенинг ишқинг билодур,
Таним ожиз, вале жоним ўлодур.
Бу ишқ гар бўлмаса мен неткай эрдим,
Қамут оҳим меним ишқим қилодур... [2].

Қул Сулаймон шеърлари мазмунини илоҳий ишқ васфи, тариқат ва тасаввуф ғоялари талқини ташкил қилади:

Ошиқ бўлуб, дарёсига чўмсам, ботсам,
Мосуваллоҳ пардасини кечиб ўтсам,
Ўздин кечиб муҳаббатда сизиб оқсам,
Софий бўлуб, ҳазрат тобо борғим келур

Унинг ҳикматларида пайғамбарлар, машхур шайхлар ҳаёти ва фаолиятининг қайси бир жиҳатлари ўз аксини топган. Айниқса, шоирнинг ўз устози Аҳмад Яссавий таърифидаги мисралари эътиборга молик:

Субҳон Изимни вирди шайхим Аҳмад Яссавий,
Арслон бобом еткурди шайхим Аҳмад Яссавий.

Қул Сулаймон фикрича, инсон дунёга қўнғил қўймаслиги, унинг ботқоғидан ўзини халос эта олиши лозим, шундагина у ҳақиқий мақсадига етиша олади.

Сулаймон Боқирғоний тасаввуфий илм-маърифат ҳосил қилиб, тариқат қоидалари ва амалларини ўзлаштириб, устозидан халқ иршодига. рухсат олганидан кейин ҳам фақирлик йўлини танлаб, бирор ерда муҳим уй-жой қилмасдан, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб, халқни илм, маърифатга, ҳукмдорни имон-этиқод, инсоф-диёнатга бошловчи, ҷамият ривожини учун хизмат қилувчи билимларни тарғиб қилган. У ҳикматларида меҳр, муҳаббат туйғуларини тараннум қилади. Ишқни ҳар нарсадан ҳатто, зуҳд ва такводан ҳам устун қўяди. Уни яшашнинг мазмуни, асоси, деб ҳисоблайди.

Худойингни билмассан, нега шукр қилмассан,
Отонг-ононг барчаси қаро ерга кирдиё.
Тувғон одам онодин, қуруғ қолмас ўлмадин,
Ушбу юрган одамлар «валлоҳ» ўлар тедиё

Бу сатрлар барча халқни огоҳлантирувчи шукроналик туйғусини, нафсдан қочиш, бу дунё бир вақтинчалик дунё эканлигини англашувчи, таълим-тарбиявий кучга эга бўлган мисралардир. Комилликнинг асосини у ҳамма вақт тарбия, илм улар воситасида ақлни пешлаб бориш ҳамда маънавий, руҳий покликда деб билган. Бу каби маърифий, инсонпарварликни тарғиб қилувчи қарашлар шоирга халқ орасида катта шухрат келтиради.

Аждодларимиз азалдан амал қилиб келаётган мўътадил ислом ва унинг таълим-тарбия услублари, мусулмон кишига хос асл фазилатлар қандай бўлгани, бундай қўникмалар қай тарзда шакллантирилганлигини педогогик жиҳатдан ўрганиш долзарб аҳамият касб этади.

Ўрта асрлар Марказий Осиё маданий ҳаётининг хусусиятларидан бири жавонмардлик ғояларининг тасаввуф ғоялари билан қўшилиб кетишидир. Бу жараёнда кубровия тариқатининг асосчиси шайх Нажмиддин Кубронинг хизматлари каттадир. Х асрдан бошлаб Марказий Осиёда жавонмардлик ҳаракати ва ғоялари тарқала бошлаган. “Жавонмард” - мард йигит, “жавонмардлик” - мардлар тариқати демакдир.

XIII асрга келиб бу ҳаракат оммавий тус олади ва биродарлик ташкилотлари вужудга кела бошлайди. Жавонмардлик ҳаракатининг вакиллари – хунармандлар, сипоҳийлар, паҳлавонлар, қизикчилар, дорбозлар, лашкарбошилар ва бошқа тоифа кишилардан ташкил топган. Жавонмардлар муайян қондага амал қилиб, ҷисмоний ва маънавий етукликка интилар, қасрда ва қандай иш устида бўлмасин, мардлик ва олийжаноб фазилатларини кўрсатар, адолатни ҳимоя этар эди. Улар инсон қадрини барча моддий бойликлардан юқори туради деб билганлар. Инсонга ҳолис хизмат қилиш ва шу боис маънавий етукликка эришиш - жавонмарднинг асл мақсади. Умуман олганда, тасаввуфшунос олим Н.Комиловнинг таъкидлашича, “тасаввуф жавонмардликда юксак ғояларнинг амалий, ижтимоий татбиқини кўрган бўлса, жавонмардлик тасаввуфда ғоявий-назарий пойдеворни топган эди” [3].

Ҳусайин Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” асарида ёзганидек “жавонмардликнинг бутун моҳияти қуйидаги икки сифатда мужассамдир: бири - дўстларга наф етказиш, яъни саховат, иккинчиси - дўстларни душман зараридан ҳимоя қилиш, яъни шижоат” [4].

Жавонмардлар эътиқодининг энг олий қондаси ўз миллати, эл-улуси, манфаати, шарафини ҳимоя қилиш; Ватан хавф остида қолса, бор истеъдодини, молу-жонини сарфлаб бўлсада, фидойилик ва қаҳрамонлик кўрсатиш; Ватан учун жон фидо этиб, унинг мустақиллиги, озодлигини сақлашга эришишдан иборат. Нажмиддин Кубро жавонмардлик ғояларини тасаввуфга олиб кирди.

Шайх Нажмиддин Кубро XIII аср жавонмардларнинг отасидир. Кубродаги жавонмардлик ғоялари Жалолиддин Мангуберди ва Паҳлавон Маҳмуд фаолиятида янада юксакликка кўтарилади. Нажмиддин Кубро ҳадисдаги “Ватанни севмоқ иймондандир” ақидасини тасаввуфона идрок этиб, XIII аср тарихий шароитига қуйидагича тадбиқ қилди: “Ватан ҳимояси - иймон белгиси” [5]. Мардликнинг олий намунаси халқни, Ватанни ҳимоя қилиш эканлигини Нажмиддин Кубро бизга кўрсатиб берди. Нажмиддин Кубронинг маънавий мероси қўплаб олиму шоирларга, адибу рассомларга илҳом бахш этган.

Тадқиқот методологияси. Ёшларни маънавий-ахлоқий тарбияси ўз-ўзидан шаклландиган жараён эмас. Унинг ўз методологик услубиятлари бор. Ёшларимиз маънавий дунёқарашини шакллантиришда маънавий мерос, маданий бойликлар, тарихий ва маданий ёдгорликлар муҳим ўрин эгаллайди. Қолаверса, диний ва дунёвий билимлар, миллатнинг характери, унинг салоҳияти - буларнинг бари ёшларимиз маънавий дунёқарашига муҳим, ҳал қилувчи омиллар ҳисобланади.

Шу билан бирга ёшлар маънавий қиёфасини шакллантиришда ўта муҳим аҳамиятли яна бир жиҳат мавжудки, унингсиз ҳеч қандай маънавият, одоб-ахлоқ, маданият тўғрисида гапириш мумкин эмас. Бу - халқ, тарихи, тарихий хотирадир.

Нажмиддин Кубро таълимоти ҳақида сўз юри-тилганда шу қоидаларни таҳлил этиш билан чекланиб қолиш ҳоллари ҳам бўлгани учун шу фикрни айтмоқ-дамиз. Аслида, кубровия тариқати мазмун жиҳатидан ниҳоятда кенг бўлиб, қатор илоҳий ва инсоний муам-моларни ўз ичига олади. Бу таълимотнинг моҳияти тўғрисида мукамал сўз юрийтиш мушкул. Бунинг учун Нажмиддин Кубро ва унинг шогирдлари ёзган асарлар, бу таълимот ҳақида турли мамлакатларда турли даврларда ёзилган илмий-тадқиқот ишлари билан яхши танишиб чиқилоғи керак. Солиқларнинг одоблари, юриш-туришлари ва эътиқодлари тўғрисидаги қоида-лар эса тариқат аъзоларни катъиян бажариши шарт бўл-ган амаллардир. Бу қоидалар асосан ўнта бўлиб, улар жумласига тавба, зуҳд - фид-дунё, таваккул ал-илоҳ, қаноъа, узлат, мулозимат, аз-зикр, таважжуъ ал-илоҳ, сабр, мураккаб, ризо киради.

Бу ўн қоидада бир томондан Нажмиддин Кубро-нинг маънавий эволюциясига асос бўлган босқичларни, устозлари танлаган йўлнинг таъсири, инсон маънавий камолотида динийлик билан дунёвийликни бир-бирига боғлашга бўлган уринишларнинг таъсири-ни кўришимиз мумкин.

Хоразмнинг буюк фарзандлари силсиласида енгилмас курашчи паҳлавон ва улуғ тариқат пири Паҳлавон Маҳмуднинг ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор. Паҳлавон Маҳмуд таржимаи ҳолини кўздан кечирар эканмиз, унинг узук-юлуқ ва ноаниқ маъ-лумотлардан иборатлигига гувоҳ бўламиз. Ҳолбуки, Ё.Исҳоқов ўз мақоласида «Паҳлавон Маҳмуд шоир сифатида XIV-XV асрлардаёқ машҳур бўлиб, XV-XX асрлар мобайнида тузилган энг машҳур тазкира ва комусларда шоир ва паҳлавон сифатида қайд этилган», - деб бир қатор тазкира ва луғатлар номини кўрсатиб ўтган [6]. Жамиятда яшаб, жамиятдан ташқарида бўлиш мумкин эмас. Шу маънода Паҳлавон Маҳмуд ҳам ўз даврининг дардларига кўзини кўр, қулоғини қар қилиб яшай олмас эди. Замон, одамлар унинг қалбини тинимсиз яраладилар, шоир эса юрагининг оғриқларини шеърларига нақшлади:

Бир ёри вафодор киши йўқ оламда,
Дил маҳрами меҳрибон тополмай ғамда.
Инсон зотидан кутма вафо - асли азал,
Бўлмайди вафо расми бани одамда.

Таҳлил ва натижалар. Паҳлавон Маҳмуднинг тариқат сулукига бағишланган рубоийларида футув-ватнинг асосий ғоя ва қоидалари, мазкур таълимот билан боғлиқ турли тушунчалар баён қилинади, жавон-мардликнинг асосий рукн ва талаблари бўлмиш саховат, шижоат, яхшилик, тўғрилиқ, ҳалоллик, қаноат, мардлик, афв, марҳамат, дўстлик, меҳр-муҳаббат,

карам, ҳаё, сабр, олийҳимматлик, раҳмдиллик, камтарлик, хокисорлик, тавозе, вафодорлик каби инсоний фазилатлар улуғланиб, ёмонлик, ёвузлик, нафсу ҳавога мағлублик, тамағирлик, адолатсизлик, бевафолик, нодонлик, ёлғончилик, дилозорлик, ҳасад-гуйлик сингари иллатлар мазаммат этилади.

Жавонмардлик мазмун-моҳияти билан мардлар маслағи. Мард бўлмаган киши жавонмард бўлолмайди. Шунинг учун ҳам футуввадда мардлик - жавонмардлик йўлига киришнинг асосий шартларидан бири. Паҳлавон Маҳмуд ижодида энг баланд пардаларда мавзулардан бири мардлик эканлиги бежиз эмас. Шоир мардликни турли нукталардан туриб қаламга олади, унинг қатор қирраларини очиб беради. Шу ўринда биз бир неча ўн йиллар мобайнида Паҳлавон Маҳмуднинг ахлокий қарашларини ўзида акс эттирган панд-насихат руҳидаги рубоийлари сифатида баҳолаб келганимиз аслида футувват рукн ва талабларининг шеърӣ ифодасидан иборат эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунончи, мана бу рубоийда футувватнинг нафси тийиш, тамадан узок бўлиш, чақирилган жойгагина бориш, бориға шукр, йўғига қаноат қилиш каби талаблари ифодаланган:

Айтмай сира олма кишининг уйига йўл,
Қадрингни туширма узатиб нонига қўл.
Миннатли қабобидан бировнинг доим
Қоқ нон ила сувингни баланд қўйғучи бўл!

Дилни гуноҳлардан, қўлни ёмон ишлардан,
кўзни нопок назардан сақлаш- футувватнинг назарӣ масаларидан бўлиб, мана бу рубоий шу ҳақда:

Оҳ чексанг агарда, йўлга тиккил кўзни,
Чоҳ ёнидан ўтсанг, эҳтиёт қил ўзни.
Дўстлар уйида қачонки марҳум бўлсанг,
Ободини бузма дилу қўли кўзни [7].

Ҳулоса ва таклифлар. Тасаввуф асосларини тушинтирувчи рубоийларда бу буюк таълимотнинг назарӣ қоидалари, ҳол ва мақомотнинг турли босқич-ларида турган солиқнинг ўй- кечинмалари акс эт-тирилади. Барча ишларнинг афзали - Оллоҳға бандалик экани таъкидланиб, Ҳаққа йўлга даъват қилинади, инсон Оллоҳ таолонинг улуғ ижоди, оламнинг моҳияти эканлиги уқтирилиб, уни бу юксак рутбага муносиб бўлишга чақиради. Чунончи, тасаввуф фалсафасига кўра инсон азалда яратувчиси билан бир бутун бўлган-у, туғилиб, ундан айри тушган. Энди у бир умр яна ўша бирликка интилади. Лекин бу жуда узун ва ўта машаққатли йўл: шариат, тариқат, ва ҳақиқат босқич-ларини босиб ўтган, ўзидаги дунёвийликни маҳв этиб, фаний бўлган- фақат илоҳий сифатлар билан қолган инсонгина бунга муяссар бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

***Изоҳ:** Иршод – тўғри йўлга бошлаш, тўғри таълим бера олиш; Муршид – диний-дунёвий масалалар юзасидан пайдо бўладиган саволларга жавоб топиб беришга қурби етадиган, махсус малака ва тажрибага эга бўлган илмӣ инсондир.

1. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1990. –Б. 121.
2. Сулаймон Боқирғоний.- «Боқирғон китоби»-Т.: “Ёзувчи”, 1991.-Б.6.
3. Сулаймон Боқирғоний.- «Боқирғон китоби»-Т.: “Ёзувчи”, 1991.-Б.41.
4. Хусайин Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний... Т., 1994.-9-10-бетлар.
5. Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси ёхуд қирқ ривоят. Таржимон С.Раҳимов, масъул муҳаррир: М.Сафарбаев.-Урганч, “Хоразм ” нашриёти,2006.-86-бет.
6. Исҳоқов Ё. Паҳлавон Маҳмуд ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: - 1971. - №2. - Б. 20.
7. Паҳлавон Маҳмуд .«Shaq» Нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. - Тошкент, 2013. 22-23 бетлар.
8. www.kh-davron.uz.

Равшан ХОЛБОЕВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Педагогика ва психология кафедраси таянч докторанти
E-mail: mirxoldorovich@gmail.com

Педагогика фанлари доктори Джураев Д.У. тақризи асосида

FROM THE DEVELOPMENT OF HUMANITARIAN DIRECTIONS IN THE PROCESS OF PUBLIC EDUCATION OF TURKESTAN IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES

Abstract

This very article discusses the emergence, stages of development and main movements of Turkestan public education in the late XIX and early XX centuries. It is known that our “Jadid” ancestors made a great contribution to the development of the education system in these centuries. The Jadid movement, which they founded, is a socio-political and cultural movement whose goal is to fight for the interests of the nation and the motherland. Through our following article, we have thought about the emergence, stages, as well as the proponents of the reform of the Jadid movement. We deem that all the points made in the article provide enough information about the state and development of the public education of Turkestan in these centuries.

Key words: Turkestan public education, Jadid movement, late XIX and early XX centuries, “Usuli Jadid”, enlightenment ideas, socio-political, cultural movement.

ИЗ РАЗВИТИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются возникновение, этапы развития и основные направления народного образования Туркестана в конце XIX - начале XX веков. Известно, что наши предки «джадиды» внесли большой вклад в развитие системы образования в эти века. Основанное ими движение джадидов является общественно-политическим и культурным движением, цель которого - борьба за интересы нации и Родины. В нашей следующей статье мы подумаем о возникновении, этапах, а также о сторонниках реформы движения джадидов. Считаем, что все изложенное в статье дает достаточно информации о состоянии и развитии народного образования Туркестана в эти века.

Ключевые слова: Туркестанское народное образование, движение джадидов, конец XIX - начало XX вв., «Усули джадид», просветительские идеи, общественно-политическое, культурное движение.

XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИДА ИНСОНПАРВАРЛИК ЙЎНАЛИШЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИДАН

Аннотация

Ушбу мақолада Туркистон халқ таълимининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги кўриниши, ривожланиш босқичлари ва асосий ҳаракатлари ҳақида сўз юритилади. Маълумки, ушбу асрларда таълим тизимининг ривожига жадид боболаримиз улкан ҳисса қўшишган. Айнан улар асос солган жадидчилик ҳаракати эса ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаракат бўлиб, унинг мақсади миллат ва ватан манфаати учун бўлган курашга бориб тақалади. Қуйидаги мақоламиз орқали жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши, босқичлари ва ислоҳот тарафдорлари ҳақида фикр юритдик. Ўйлаймизки, мақоладаги келтирилган барча фикрлар Туркистон халқ таълимининг кўрсатилган асрлардаги ҳолати ва ривожланиши тўғрисида етарлича маълумот беради.

Калит сўзлар: Туркистон халқ таълими, жадидчилик ҳаракати, XIX аср охири ва XX аср бошлари, «Усули жадид», маърифатпарварлик ғоялари, ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаракат.

Кириш. XIX асрнинг охирида Туркистон ҳудудида яққол намоён бўла бошлаган жадидчилик ҳаракати – ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаракат сифатида майдонга келди ва ўлка халқлари тараққиётида ўзининг ёрқин изини қолдирди.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида қайд этганларидек: “Тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб келганини кўришимиз мумкин. Масалан, хоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жадид

боболаримизнинг фаолияти бунга яна бир ёрқин мисол бўла олади»[1].

Ҳақиқатан ҳам жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсади жамиятни ўрта асрчилик иллатлари, қолоқлик ва мустамлака зулмидан, хурофотдан озод қилиб халқни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини бунёд этиш эди. Маълумки жадидчилик ҳаракати дастлаб Марказий Осиё, Қрим, Кавказ, Волга бўйи ҳудудларида шаклланади. Жадидлар янги замонавий мактаб, матбаа ва демократик тараққиётнинг илғор усул ва йўллари ёқлаб чиқадилар. Шунинг учун ҳам жадидчилик (араб. «жадид» - янги) янгилаштириш деган маънони англатади. Лекин бу сўзнинг маъноси фақат «янги», «Янгилик тарафдори» деган маъно билан чекланмайди, балки

жадидшунос олим Б.Қосимов таъкидлаганидек, «Янги тафаккур», «Янги инсон», «Янги авлод» сингари кенг маъноларни англатади. Жадидшунос олим Б.Қосимов «Жадидчилик»нинг асосида “Жадид” сўзи ётади. «Жадид»нинг маъноси «Янги» демакдир. У шунчаки «Янги», ё бўлмаса «Янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «Янги тафаккур», «Янги инсон», «Янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этади [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Демак, жадидчилик ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракатдир. Чунки жадидчиликнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун миллат ва Ватан манфаати учун кураш ётар эди. Жадидчилик ҳаракати ижтимоий турмушнинг барча соҳаларини қамраб олиб, ҳам сиёсий, ҳам маданий жабҳаларда фаолият юритади. Бу эса маърифатпарварлик ва диний ислохотчиликдан фарқли равишда жамиятнинг барча соҳаларини ислох қилиш, хурофот, турғунлик ва истибодга асосланган тартибларни ўзгартириш учун ҳаракат эди. Улар миллатнинг тараққий этиши, унинг озод, мустақил бўлиши учун кураш бошлади.

Жадидчилик ҳаракати асосан икки йўналишда фаолият олиб боради. Биринчиси диний ислохотчилик йўналиши бўлиб, унинг раҳбарлари (Ал-Курсавий, Маржоний ва бошқалар) мактаб ва мадрасаларни ислох қилиш эмас балки мадраса ва мактаблардаги ортиқча дарсларни олиб ташлаш, дунёвий фанларни ўқитишга қаршилиқ қилмаслик, диний дарслар билан бирга қадимий ислом маданияти даврида ўқитиладиган фанларни тиклашни шарт қилиб қўядилар. Бу ҳаракат тарафдорлари диний тараққийпарварлар бўлиб, олти банддан иборат ўз дастурларини эълон қиладилар.

Лекин ўша даврларда ислохот тарафдорларига қарши турган оқим-қадимчилар ҳам каттагина кучга ва тарафдорларга эга бўлиб, улар феодал - ўрта асрчилик, диний фанатизм руҳида ҳаракат қиладилар.

Иккинчи йўналиш Туркистон ўлкасида XIX аср охири XX аср бошларида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати бўлиб, мавжуд жамиятнинг ижтимоий-маданий, сиёсий асосларини қайта қуришга ҳаракат қиладилар. Лекин ҳар икки йўналиш вакиллари ҳам қадимчилар шунингдек, ҳукумат раҳбарлари томонидан қаттиқ қаршиликка учрайди.

Тадқиқот методологияси. Жадидчилик ҳаракати XIX асрнинг бошларида ташкил топган диний ислохотчиликдан фарқ қилар эди. Лекин уларга Огаҳий, Нодира, Аҳмад Дониш, Махмур, Фурқат, Муқимий, Завкий, Анбар отин каби маърифатпарварларнинг маънавий қарашлари асос бўлади [3].

Жадидлар фақат маърифатпарварлик ғоялари билангина чекланиб қолмай жамиятнинг барча соҳалари бўйича ислохот ўтказиш учун ҳаракат қиладилар. Бу ҳаракатда Қрим, Кавказ, Волгабўйи - Булғория, Жанубий Уралда Исмоилбек Гаспралӣ, Жовид Ҳусайнзода, Мусо Жоруллоҳ Қозоний, Ризоуддин ибн Фахриддин; Туркистонда Мунавварқори, Бехбудий, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Элбек, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар; Бухорода «Ёш бухороликлар» - раҳбари Усмонхўжа, Фитрат ва бошқалар, Хивада «Ёш хиваликлар» - раҳбари Хожа Пахлавон Ниёз, Фарғонада Ниёзийлар фаолият олиб бордилар.

Жадидлар ҳаракати умуммиллий, ижтимоий-сиёсий вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилганлиги билан анъанавий шарқ маърифатчилиги ва диний

ислохот тарафдорларидан фарқ қилар эди [4]. Улар ягона, бир бутун Туркистон халқи ва давлатини қуриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришга ҳаракат қиладилар, яъни улар хурлик, озодлик учун курашни бош мақсад қилиб оладилар. Тўғри, улар жамиятни тўнтариш билан эмас, балки ислохот билан ўз мақсадларини амалга ошириш учун курашадилар.

Таҳлил ва натижалар. Қатор олимларнинг фикрларига кўра ҳам (И.Мўминов, Бехбудий, Абдулла Авлоний ва бошқ.) жадидчилик мактабларни ислох қилишдан бошланиб, ундан кейин матбуот, театр, сиёсий фаолиятга ўтган. Шунга кўра барча манбаларда бу ҳаракатнинг бошланишини Исмоилбек Гаспринский номи билан боғлайдилар. Биз ушбу мақоламизда ҳам жадидларнинг таълими янгилаш билан боғлиқ фаолиятини муаммо нуқтаи назаридан инсонпарварлик тамойили билан ўзаро алоқада баён этамиз.

Демак, жадидчилик ҳаракати мактабдан бошланган. Унинг майдонга келиши ҳам «усули жадид»га бориб тақалади.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати XIX асрнинг 80-йилларида Россия мусулмонлари Кавказ, Волга бўйи тараққийпарвар мусулмонлари ҳаракатининг таъсири натижасида майдонга келади. Бу борада Исмоилбек Гаспринскийнинг «Таржимон» газетаси ва у асос солган «Усули жадид» («Усули савтия») мактаби шарқ халқлари таълим тарихида инқилоб эди [5].

Гаспринский «Русия мусулмонлиги» (1881) асарида Россия мусулмонлари атайлаб илм-маърифатдан узоқда саклаб келинаётгани, уларнинг тили, дини, турмуш тарзини бузаётганлигини танқид қилади. «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» (1898) китобида эса «Усули жадид» мактабининг бутун бир лойиҳаси - қурилиши, дарсхоналари ва уларнинг жиҳозлари, ўқувчилар партасидан бошлаб, ўқитувчининг стол-стули, синф доскаси, эшик-деразаларигача батафсил кўрсатиб беради. Мактабда дарс жадвалини тузиш, танаффус, таътилар, имтиҳонлар, дам олиш кунларигача белгилаб беради. Буларнинг барчаси «Усули жадид» мактаби учун тузилган низом «Риоя»да баён этилади. Унда ҳар олти ойда имтиҳон ўтказиш, дастурни ўзлаштирмаганларни синфида қолдириш масалалари ҳам баён этилади. Мазкур китобда «Усули жадид» мактабининг дарс дастури ва ўқитиш методикаси асосий ўринни эгаллайдики, Гаспринский «Русия мусулмонлари» китобида мадрасаларни ислох қилиш, уларда дунёвий фанларни ўқитиш, рус тилини ўрганиш, диний фанлар билан бир қаторда тиббиёт, ҳикмат, кимё, наботот, нужум, хандаса фанлари, рус, форс тиллари (17 номда)ни ўрганиш кераклигини шарт қилиб қўяди. 1884 йилда ташкил қилган «Усули жадид» мактаби учун ёзган «Хўжа сибён» (Болалар муаллими) номли ўқув дарслигини ҳам чоп эттиради[6].

Гаспринский ушбу китоблари билан ўқитишнинг Европа усулидаги ҳарф-товуш усулини Русия мусулмонлари маорифи тарихига биринчи бўлиб олиб қиради.

Лекин Россия маъмурулари Гаспринский лойиҳасини рад этадилар. Шу жумладан Туркистон ҳарбий маъмурияти ҳам, Бухоро амирлиги ҳам унинг лойиҳасини маъқулламайди[7].

Гаспринский бевосита ўзи Самарқанд, Бухоро шаҳарларида бўлиб, “Усули жадид” мактабларини

Туркистонда ташкил этишни мақсад қилиб қўйган эди. Лекин бу уринишлари амалга ошмади. Маҳаллий мутаассиблар ҳам бунга қарши турдилар. Янги мактаблар учун дарсликлар ёзган муаллифлар эса кофир деб эълон қилинди. «Муҳаммадшариф Сўфизода Чустдан бадарға қилинади, салкам 20 йил юртма-юрт сарсон-саргардон кезишга мажбур бўлди. Самарқандлик Сиддиқий Ажзий 5-6 минг киши ҳузурида Улугбек мадрасаси жомъесида «кофир» деб эълон қилинди. Тошкентлик Мирмуҳсин Шермуҳамедов Эски Жўва бозори расталарида сазойи этилди. Лекин бу мактабларнинг бири ёпилса, иккинчиси очилаверди. Янгилик ва тараққиётга иштиёқ ой сайин эмас, кун сайин ўсиб борди» [8].

Хулоса ва таклифлар. Демак, XIX асрнинг охири XX аср бошларида Туркистонда пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати жамиятдаги турғунлик, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда диний

хурофотга қарши мамлакатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини яратиш учун кураш бошладилар. Бу ҳаракат ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олиб, ҳам сиёсий, ҳам маданий соҳаларда ислохотлар ўтказишни мақсад қилиб олган эди. Бу борада Исмаилбек Гаспринский издошлари сифатида Туркистонда Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, Элбек ва бошқалар эрк, озодлик, янги ҳаёт учун кураш бошладилар[9]. Улар ўз фаолиятини мактаб ва маорифни ислох қилишни янги усул мактабларида таълим тизими ва ўқитиш методларини янгича ташкил этишдан бошладиларки, буни ҳақиқатдан ҳам инсонпарварликнинг ҳақиқий намунаси дейиш мумкин. Таълимни инсонпарварлаштириш тамоман янги мазмун, янги шакл ва янги методларни қўллашни тақозо этарди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 49.
2. Қосимов Бегали. Миллий Уйғониш. –Т.: Маънавият, 2002. –Б. 5.
3. Фалсафа: қисқача изоҳли луғат // Муаллифлар М.Н.Абдуллаева, М.Абдурашидов, У.Абилов ва бошқалар. Масъул муҳаррир: А.Жалолов. – т.: Шарқ, 2004. –Б. 131-133.
4. Қосимов Бегали Жадидчилик // Миллий Уйғониш. – Т.: Университет, 1993. –Б. 10.
5. Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. ғ Дарслик. –Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. –304 б.
6. Новейшая история стран зарубежного Востока. М., Восточная литература. 1957. –Б. 23.
7. Янги тарих фанидан ўқув услубий мажмуа.Т.2011. –Б. 67-68.
8. Маънавият юлдузлари. - Т., 2001.–Б. 12.
9. Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. – Т.: Фан,1970. –Б. 44.
10. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент. Янги аср авлоди, 2015.

Дилдора ХОЛИҚОВА

Инглиз тили интеграллашган курси №2 кафедраси ўқитувчиси,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

ТДПУ, П.ф.н., доц., Атаджанова Шахноз Аббасовна тақризи асосида

ЗАМОНАВИЙ ЧЕТ ТИЛ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИКАНИ ЎҚИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада инглиз тилини хорижий тил сифатида ўқитишда грамматикага ўргатишнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Мақола муаллифи чет тил ўқитишда асосий эътибор ўқувчиларнинг коммуникатив компетенциясини оширишга қаратилаётган ҳозирги даврда грамматик компетенциянинг ўқувчининг мулоқотга киришишида муҳим ўрин тутишини эътироф этади. Шунингдек мақолада грамматикага ўқитишда анъанавий матн таржимаси усулидан воз кечиб, дарсларда коммуникатив технологияларни қўллаш лозимлиги ўқитирилади.

Калит сўзлар: коммуникатив ёндашув, грамматик билим, грамматик саводхонлик, семантик маъно, синтактик маъно, прагматик маъно, муомаладаги тил, нутқ таҳлили, аралаш малакалар, мулоқот лаёқати.

THE IMPORTANCE OF TEACHING GRAMMAR IN MODERN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract

The role of teaching grammar in foreign language lessons is discussed in the article. The author of the article emphasizes the role of grammatical competence of foreign language learners in formation of their communicative competence. The importance of using communicative technologies in teaching grammar of a language instead of using grammar translation method is also discussed in the article.

Key words: communicative approach, knowledge of grammar, semantic meaning, syntactic meaning, pragmatic meaning, language in use, discourse analysis, integrated skills, communicative competence.

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье акцентируется важность преподавания грамматики в процессе обучения иностранному языку. Автор статьи отмечает, что развитие коммуникативной компетенции у учащихся невозможно или мало эффективна без развития у обучаемых грамматической компетенции на иностранном языке. В статье также уделяется внимание использованию коммуникативных технологий при обучении грамматике иностранного языка, а не традиционному обучению грамматике на основе перевода текста.

Ключевые слова: коммуникативный подход, грамматическое знание, грамматическая грамотность, семантическое значение, синтаксическое значение, прагматическое значение, язык в использовании, анализ дискурса, интегрированные навыки, коммуникативная компетенция.

КИРИШ. Сўнгги йилларда инглиз тилини хорижий тил сифатида (EFL) ўқитувчилар тил ўрганувчиларнинг эҳтиёжларига ва тил ўрганишдан максадларига эътиборни қаратишмоқда. Бу ҳолатни биз инглиз тили хорижий тил сифатида қараладиган, кенг миқёсда қўлланиладиган, мактаб фани сифатида қараладиган ва синфдан ташқарида ҳам ишлатиладиган ҳар қандай давлатда кузатишмоқда.

Тилнинг грамматик хусусиятларини эгаллаш – тилда савод чиқаришнинг асоси ҳисобланади. Грамматикага ўқитиш тилга ўқитишнинг узвий қисми ҳисобланади. Ўзбекистонда чет тилга ўқитишга коммуникатив ёндашувнинг оммалашиши натижасида кўпчилик ўқитувчилар грамматикага ўқитишга бўлган эътиборни кескин камайитириб юборишди. Мазкур мақолада тил ўрганишда грамматиканинг ўрни ҳақида тил назарияси нуқтаи назаридан фикр билдиришга ва грамматикага ўқитиш учун ажратилган вақтнинг камайишининг оқибатлари ҳақида ҳам фикр юритилади. Шунингдек, мақолада грамматикага ўқитишга бўлган ёндашувни ўзгартириш лозимлиги ва бу жиҳатнинг чет тили дарслари сифатида ижобий таъсири масаласи ҳам муҳокама қилинади.

Грамматика – мос келувчи сўзларни танлаш ва уларни гапда тўғри жойлаштириш орқали мазмунан ва мантиқан тўғри фикр билдиришга ўргатадиган фан бўлиб, чет тилга ўқитишда муҳим ўрин тутди. Грамматикасиз тил мавжуд бўла олмайди. Шу билан биргаликда, инглиз тилини ўрганувчиларга унинг грамматикаси билан яхши танишмасдан туриб бу тилда тўғри мулоқот олиб бориш мураккаб жараёндир. Шу жиҳатдан, чет тили ўқитувчилари учун грамматикага эътибор қаратмаслик мумкин эмас. Бироқ, таъкидлаш лозим-ки, грамматикага ўқитишга бўлган матн таржимаси усули тил ўрганувчиларнинг гарчи ўрганилаётган тил грамматикасини муакммал билсаларда, шу тилда мулоқот қила олмасликлари ҳолатига олиб келиши мумкинлиги аллақачон исбот талаб қилмайдиган жиҳатга айланган. Шу муносабат билан биз қуйида грамматиканинг чет тилга ўқитишдаги ўрни масаласи билан бир қаторда, бу жараёнда янги педагогик технологиялардан фойдаланишнинг ўрни масалаларини ҳам таҳлил қиламиз.

Грамматика тил ўқитишда муҳим восита саналган. Ўқув дастурини шакллантиришда маълум грамматика ва ўқитишга оид назарияларга асосланиб келинган. Бугунги кунда ҳам тил ўқитиш методикасига

коммуникатив ёндашувларнинг кучли таъсирига қарамасдан грамматик тамойилларга асосланганидан ўқитиш амалиётидан воз кечилмаяпти. Ўзбекистонда мазкур методларни “жонли тилга ўргатмайди, фақат диққат эътибор шаклга қаратилиб мазмунга аҳамият берилмайди” деб танқид қилинади. Бироқ ўз навбатида Ж. Жалолов “матннинг айрим ёки бир-икки бўлагини муайян мақсадда таржима қилиш мумкин” деган фикрни билдириб, луғатдан фойдаланишни ўргатиш мақсадида таржима қилишга мўлжалланган кичик матнлардан фойдаланишни тавсия этади. А.А.Исоқовнинг тадқиқот ишида ҳам грамматик методга ўзгача муносабатни кузатиш мумкин. Шундай бўлса-да, амалиётчиларни грамматик машқларидан воз кечмаётганлигининг сабаби нимада? Буни изоҳлаб кўрамиз. Биринчидан, у ўқитувчиларнинг юқори нутқ малакасига эга бўлишини талаб қилмайди, яъни ўқитувчи чет тилида сўзлаша олмаса ҳам дарс бериши мумкин. Иккинчидан, ўқувчиларнинг грамматик қоидаларни қай даражада ўзлаштирганликларини улар қилган таржима матнлари орқали аниқлаб олиш осон ва баҳолаш ҳам асосли бўлади. Учинчидан, кўплаб стандарт тестлар (ДТМ томонидан тайёрланган тестлар ҳам) ўқувчининг коммуникатив маҳоратларини эмас, грамматик билимларини текширишга мўлжалланган. Тўртинчидан, грамматик машқларнинг бажарилиши ўқитувчидан ортиқча меҳнат талаб қилмайди. Бешинчидан, грамматик қоидаларни тушунтиришда она тилидан фойдаланиш ва она тили билан қиёслаш ман этилмайди. Олтинчидан, грамматик таржима машқлари ўқувчиларни таҳлил қилишга, чуқур мушоҳада юритишга, тил тажрибалари (Ж.Жалолов атамаси)ни ривожлантиришга, хотирани мустаҳкамлашга, лексикани дедуктив ўқитишга кўмак беради. Еттинчидан, грамматик таржима машқларида ўқитувчи бериладиган ҳар қандай саволга жавобни олдиндан билади ва у хатоларни тўғрилаш мақсадида ўқувчиларни исталган пайтда тўхтатиш, синфни қатъий назорат остида ушлаб туриш имкониятини туғдиради.

Л. Фримен грамматикани динамик жараён ва ўрганувчилар грамматик саводхонлик “grammaring”га жалб қилиниши зарур деб, таъкидлайди. “Grammaring” тушунчаси грамматикани малака сифатида ва тилнинг бир бўлаги сифатида анъанавий ўқитишдан фарқ қилади. Демак, ҳеч ким грамматикани таълим жараёнига дахлдор эмас, ёки коммуникатив тил ўқитишда энди унга эҳтиёж йўқ, дея олмайди. Ҳеч ким мулоқот бошқарадиган ташкилий рамака ичида грамматиканинг бўртиб туришига таажублана олмайди. Ховатт ўз навбатида шундай деган, “Grammar and translation are actually not the distinctive features of GT, since they were already well-accepted as basic principles of language teaching. What was new was the use of invented, graded sentences rather than authentic literary texts in order to make language learning easier”.

Грамматика тилнинг тузилиш шакли ҳақида маълумот беради, лекин бу шакллар семантика ва прагматикасиз бадиий маънони англатмайди. Бошқача айтганда, грамматика гапни қандай фарқлаш (сўзларнинг тартиби, эга, кесим, от ва феъл шакллари ва ҳоказолар)ни, дискурс қоидалар гапларни бир ипга қандай боғлашни ўргатади. Кейин прагматика бир неча маънолар матнда умумий мазмунни ташкил этишини кўрсатади. Тил белгиси семантик (денотатив), синтактик ва прагматик маънолари билан ажралиб туради.

Демак, К.Рюлькер таъбири билан айтганда, прагматик талаб аслият даражасидаги аниқликни тақозо этади. Кейинги йилларда тадқиқотчилар этиборини ўзига кўпроқ жалб қилаётган тил коммуникациясининг прагматик жиҳати мулоқот иштирокчиларининг юқори савияда қўшимча билимлари билан чамбарчас боғлиқдир.

“Лингвистик таржима назарияси қўлга киритган билимлар тил воситаларининг нутқ фаолиятидаги вазифаларини, тилларнинг тафовутли ва ўхшаш томонларини, уларнинг бадиий-таъсирий бойликларини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради”. Лекин, Қ. Мусаевнинг “ҳаддан ортиқ аниқлик прагматик ноаниқликка олиб келади” деган фикри ҳам ўринлидир. Прагматика матндаги турли тушунчалар матнда умумий ғояни ифодалаш учун ўзаро боғланишини англатади.

Замонавий чет тил таълимида коммуникативлик, ижтимоий-маданий алоқалар ва маданиятлараро коммуникатив-когнитивлик тамойилларига ёндашиш, чет тил амалиётига “Муомаладаги тил” (Language-in-use), “Нутқ таҳлили (Discourse Analysis), ва “Аралаш малакалар” (Integrated Skills) каби тушунчалар кенг кириб келганлигини кузатиш мумкин.

Чет тил грамматикасини ўқитишда анъанавий машқлардан воз кечиш зарур. Дарсларда коммуникатив технологияларни қўллаш ўқувчиларнинг иштиёқи (motivation)ни ва ўзларига ишонч (self confidence)ни кучайтиради. Грамматикани коммуникатив машқлар ёрдамида ўргатиш, айниқса, самаралидир. Масалан, ўқувчиларга ўтган замон ҳақида гапиришни ўргатмоқчимиз. Бу ўринда коммуникатив грамматик машқ шундай олиб борилиши мумкин:

Teacher: *Good morning, class. Last weekend I went to a restaurant and I tasted British meals. Bobur, what did you do last weekend?*

Bobur: *I went to stadium and play football.*

Teacher: *Bobur, “I play football” or “I played football”?*

Bobur: *Oh... eh... I played football.*

Teacher: *Good! Zebo, did you go to the park last weekend?*

Zebo: *No.*

Teacher: *What did you do?*

Zebo: *I helped my mother about the house.*

Teacher: *Great, and what did you do, Farhod?*

Бу машқ ўқувчиларни ўтган замонда гапиришга ундайди, улардан маъноли жавоб қайтаришни талаб қилади. Бобур эҳтиёткорлик билан ўқитувчининг нутқ намунасини такрорлади. Зебо эса коммуникатив воқеликни тўғри англаган ҳолда замонни тўғри қўллаш олди.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтганда, инглиз тилини ўзлаштиришда грамматикага оид билим, кўникма ва малакаларнинг роли инкор этилмайди. Аксинча, ўқувчиларнинг мулоқот лаёқати (communicative competence)ни ривожлантириш учун аввало уларда грамматик кўникмалар (grammatical competence)ни шакллантириш зарурияти мавжуд. Шунингдек, коммуникатив компетенция тушунчасини грамматика, лексика, семантика ва гапириш қоидаларининг ижтимоий муносабатлардаги иштироки билан боғлаш чет тил ўқитишга коммуникатив ёндашувнинг асосидир. Коммуникатив машқларни ўрта босқичда эмас, илк сабоқларданок амалиётга татбиқ қилиш чет тил таълимида самарадорликни оширишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Жалолов Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 67 б.
2. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Т.: Фан, 2005. – 62 б.
3. Хошимов Ў., Ёқубов И. Инглиз тили ўқитиш методикаси. – Т.: Шарқ, 2003. – 55 б.
4. Ширяев А.Ф. Перевод как объект комплексного научного изучения. Лингвистические проблемы перевода. – М, 1981.
5. Anthony P.R. Howatt. The Empirical Evidence for еpy Influence of L1 in Interlanguage. – Oxford: Oxford University Press, 1984. – P. 131.
6. Brown H.D. Teaching by principles. An Interactive Approach to Language Pedagogy. – Longman: San Francisco State University, 2007. – P. 183.
7. Douglas H. Brown Teaching by Principles. An Interactive Approach to Language Teaching. – Longman: Francisco State University, 2007. – P. 421.
8. Rulker K. Zur pragmatischen invariante in der Translation. (Referantsthesen). Lieprig. 1970.

Sherzod XAZRATKULOV

*O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: sherzodovvv@gmail.com*

Siyosiy fanlari doktori professor N.Q. Jo'rayev taqrizi asosida

IJTIMOIIY SIYOSAT KATEGORIAL TUSHUNCHASINING MOHIYATI VA EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy siyosatning kategorial tushunchasi, ijtimoiy siyosat tushunchasining mohiyati va uning evolyutsiyasi, o'ziga xos xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, milliy va xalqaro ma'lumotlar, olimlarning tadqiqotlari asosida ijtimoiy siyosat tushunchasining rivojlanish asoslari, dunyo xalqlari orasida boshqa bir qator rivojlangan mamlakatlar hayotida ijtimoiy siyosatga bo'lgan munosabat haqida so'z yuritilgan. Shu bilan bir qatorda evolyutsion taraqqiyot samarasi o'laroq ijtimoiy siyosatning bugungi kungacha jamiyat rivojiga ko'rsatgan ta'siri haqida fikrlar va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy siyosat, ijtimoiy siyosat evolyutsiyasi, kategorial tushuncha, davlat, aholi farovonligi, ta'lim, kasbiy malaka, ijtimoiy himoya, xavfsizlik.

THE NOTION AND EVOLUTION OF THE CATEGORIAL CONCEPT OF SOCIAL POLICY

Abstract

This article theoretically analyzes the categorical concept of social policy, the essence of the concept of social policy its evolution and peculiarities. It also states about the development of the concept of social policy on the basis of national and international data, the research of scientists, the attitude of the peoples of the world to social policy in the life of a number of other developed countries. At the same time, opinions and conclusions about the impact of social policy on the development of society to date as a result of evolutionary development are given.

Key words: social policy, evolution of social policy, categorical concept, state, welfare, education, vocational training, social protection, security.

ПОНЯТИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ КАТЕГОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье теоретически анализируется категориальное понятие социальной политики, сущность концепции социальной политики, ее эволюция и особенности. В нем также говорится о разработке концепции социальной политики на основе национальных и международных данных, исследованиях ученых, об отношении народов мира к социальной политике в жизни ряда других развитых стран. При этом даются мнения и выводы о влиянии социальной политики на развитие общества на сегодняшний день в результате эволюционного развития.

Ключевые слова: социальная политика, эволюция социальной политики, категориальная концепция, государство, благосостояние, образование, профессиональная подготовка, социальная защита, безопасность.

Kirish. Bizga yaxshi ma'lumki, hech bir jamiyat ijtimoiy siyosat rivojisiz taraqqiy etmagan. Bugungi kundagi rivojlangan mamlakatlar misolida ham kuchli ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi jamiyat rivoji yo'lidagi birlamchi omillardan ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ijtimoiy siyosat tarixan o'ziga xos tarzda rivojlangan. Ijtimoiy siyosat kategorial tushunchasining mohiyatini yoritishda shuni alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy siyosat ko'p qirrali jarayon sifatida baholanadi. Ijtimoiy siyosat institutlari doimiy ravishda rivojlanib boradi.

Keng ma'noda ijtimoiy siyosat – bu jamiyatning asosiy maqsadlarini amalga oshirish maqsadida ijtimoiy subyektlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar tizimidir, uning markazida asosiy maqsad inson, uning hayotini ta'minlash, farovonligi, ijtimoiy rivojlanishi, ijtimoiy himoyasi va xavfsizlik hisoblanadi.

Tor ma'noda bo'lsa ijtimoiy siyosat – bu aholining turmush tarziga yo'naltirilgan aniq tadbirlar tizimidir [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy siyosat yuritilishining asosiy maqsadi aholi farovonligining to'xtovsiz yaxshilanishini ta'minlash, aholi qatlamlarining

ta'lim, ma'daniyat, kasbiy malakasi va daromadlari jihatidan keskin tafovutlarga barham berish, jamiyat tomonidan insonga munosib hayot darajasini ta'minlashda ko'maklashish va umumiy ma'noda inson taraqqiyotini ta'minlashdan iborat deb ayta olamiz. Ijtimoiy siyosat kategorial tushunchasining mohiyatini o'rganishda qadimda aytilgan fikrlar yangicha turtki bergan. Aflotunning "Davlat" yoki "Qonunlar" kabi asarlari qolaversa, Aristotelning "Siyosat" asari ham ijtimoiy siyosatning mohiyatini anglashga, davlatga xos bo'lgan tushunchalarning keng doirasini yoritishga va davlat, oila, huquq kabilarni alohida-alohida institutsional tartibda o'rganishga zamin yaratgan. Aynan ularning asarlarida birinchi marta inson va jamiyat farovonligi haqidagi ta'limot ilgari surilgan bo'lib, jamiyatning an'analari, urf-odatlar, axloq qoidalarini o'rganish, umumlashtirish va ularning evolyutsiyasiga doir ma'lumotlar berib o'tilgan. Xususan, Aflotun o'zining "Davlat" asarida haqqoniy davlat ilmfan rivoji asosida quriladi, uning asosi ijtimoiy muammolarga nisbatan tanqidiy fikr yuritishdan boshlanib, davlatni yuksaltirishda ijtimoiy siyosatga doir tavsiyalar berishda yakunlanadi. U fikriga qo'shimcha tarzda ijtimoiy

siyosatning mohiyati davlat o'z fuqarolariga g'amxo'r bo'lishidadir deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari Platon har qanday davlat, modomiki u davlat ekan fuqarolar uchun avvalo yaxshilikni birlamchi o'ringa qo'ya olishi zarur deb yozgan [2].

XIX asr o'rtalarida hayotning obyektiv ehtiyojlari va iqtisodiyot tomonidan belgilab qo'yilgan yo'l, davlatning ijtimoiy funksiyalari va din, axloq va rahm-shafqat tushunchalari asosiy qadriyat sifatida davlat boshqaruvida muhim ahamiyat tuta boshlagan. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi jamiyatning yanada qudratli ijtimoiy integratsiyasini talab qildi. Bunga esa faqat davlatning barcha fuqarolarni birdamlik asosida birlashtirishga qaratilgan faoliyati orqali erishish mumkin edi. Shu bilan birga, davlat – jamiyat va davlat – shaxs o'rtasidagi munosabatlar davlat maqsadlari va insoniyat hamjamiyatining axloqiy tamoyillari bilan mos kela boshlashi bilanoq ma'lum o'zgarishlarga duch keldi.

XIX asrda sanoat va agrar sohadagi islohotlar Yevropadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan jadal rivojlanib borayotgan sanoat va xizmat ko'rsatish sohasi ko'plab yangi ishlab chiqarish joylarini taqdim etgan bo'lsa, boshqa tomondan agrar inqilob natijasida qishloq aholisining na o'z ko'pchilik qismi yersiz qishloq xo'jaligi ishchilariga aylanish yoki ish qidirib shaharlarga ko'chishlariga to'g'ri kelgan. Iqtisodiyotning qishloq xo'jaligi bo'lmagan sohasida esa urbanizatsiya va mehnatga haq to'lamaslik kabi holatlar ijtimoiy muammolarni ancha kuchaytirdi va ijtimoiy siyosatda kесkin choralarni ko'rishga undagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Angliyada ijtimoiy siyosatning rivojlanishi turlicha keчgan. Ushbu davlatda bandlik, kambag'allarga ijtimoiy yordam masalasini hal qilishga urinishlarning birinchi natijasi 1834-yildagi mashhur "Kambag'allar qonuni" bo'lib, u mahalliy cherkovlardan imtiyozlar berish huquqini olib tashlagan va muhtoj aholi qatlami uchun maxsus ijtimoiy turdagi muassasalar yaratilgan. Ushbu turdagi muassasalarga yordamga muhtoj, vaqtincha ishsiz, kasal yoki qariya deb topilgan umumiy ma'noda barcha qashshoq aholi joylashtirilgan. Ushbu muassasalarda keyinchalik noo'rin talablarning mavjudligi va qattiqligi kambag'allarning muammolarini hal qilmadi. Ko'pchilik ushbu muassasaga tushib qolishdan qo'rqib, o'zlarining ayanchli hayot tarzlarini bilan yashashda davom etdilar. Umumiy ma'noda aytadigan bo'lsak, mehnat uylarining yaratilishi o'zini oqlamadi. Ammo, ijtimoiy siyosatning qaysidir bir ma'noda shakllanishiga sabab bo'ldi [3].

Ijtimoiy siyosat tushunchasi - bu davlat qurilishi amaliyotida keng qo'llaniladigan, rasmiy hujjatlarda qo'llaniladigan toifalardan biridir. Shu bilan birga, ijtimoiy siyosat juda keng ilmiy munozaralar mavzusidir va ushbu tushuncha ko'lamini va uning mazmuni turli tadqiqotchilar orasida sezilarli darajada farq qiladi.

Tadqiqotchilarning aksariyati O. Xeffe tomonidan umumlashtirilgan shaklda ifoda etilgan nuqtayi nazar bilan o'rtoqlashadilar: "Agar inson hamjamiyati qonuniy xarakterga ega bo'lishni xohlasa, demak u birinchi navbatda, yuridik xususiyatga ega bo'lishi kerak; ikkinchidan, qonun odil sudlov sifatiga ega bo'lishi kerak, uchinchidan, adolatli qonun jamoat qonuni va tartib bilan himoyalangan bo'lishi kerak, demak u davlat - adolatli davlat ko'rinishini olishi kerak" [4]. Shundan kelib chiqib ayta olamizki, jamiyat rivoji yo'lida jamoat qonuni ya'ni ijtimoiy siyosiy tuzdagi qonunlari kuchda bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

G'arbning zamonaviy tadqiqotchilari orasida ijtimoiy siyosatni amalga oshirish zarurligini eng chuqur tahlil qilgan nemis olimi J.Habermas o'z tadqiqodlarida burjua davlatidagi hokimiyat idoralari ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqishi kerak ekanligini, ularning bajarilishi nazorat ostida bo'lishi zarurligini ta'kidlagan. J.Habermas rivojlangan ijtimoiy himoya tizimi ommaviy demokratiya-ning mazmunini tashkil etishi zarurligini ta'kidlab turib, ijtimoiy siyosat davlat faoliyatida birinchi o'ringa chiqishi davlatning rivojlanish asosidir deb aytib o'tgan. Bir so'z bilan aytganda Xabermas ijtimoiy siyosatni davlatning atributi sifatida izohlagan[5]. Keyingi yillarda ijtimoiy siyosat kategorial tushuncha sifatida ijtimoiy davlat konsepsiyasi doirasida o'rganilmoqda. Ushbu davlatlarning turlari, shuningdek ular asosida yotgan mafkuraviy komplekslar bir-biridan farq qilishi sababli, ijtimoiy siyosatni tushunish turli xil vakillar orasida katta darajada farq qilishi tabiiy holat sanaladi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, barcha mualliflar zamonaviy davlatning ijtimoiy siyosati o'ziga xos ekanligini ta'kidlab o'tishadi. Bundan tashqari "ijtimoiy siyosat" atamasi ko'pincha Shvetsiya, Germaniya, Daniya va boshqa Yevropa mamlakatlariga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa-da, bugungi kundagi har qanday zamonaviy davlat ma'lum ijtimoiy siyosatga xos belgilarga ega deb mubolag'asiz aytish mumkin. Ijtimoiy va iqtisodiy liberalizm chuqur ildiz otgan joylarda ham jumladan Qo'shma Shtatlarda, maqsadga muvofiq ravishda ijtimoiy siyosat olib borilmoqda[6].

Tahlil va natijalar. O'z navbatida ijtimoiy jarayonlarni ongli ravishda boshqarish zarurligi g'oyasi ildiz otmqda. Bugungi kundagi liberalistik davlatlar ham kuchli ijtimoiy siyosatning mavjud bo'lishi xalqning davlat siyosatiga nisbatan ishonchini orttirish va aholi farovonligi ta'minlashning richagi ekanligini ta'kidlashadi. Mahalliy mualliflar orasida P.D. Pavlenkoning nuqtai nazarini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir. Uning fikriga ko'ra davlatning ijtimoiy siyosati ma'lum yo'nalish va jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini, ijtimoiy va boshqa guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni, siyosatni optimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimidir[7]. Yana bir olim V.M.Kapitsin ijtimoiy siyosat amalga oshirilishining maqsadi aholining keng qatlamlari manfaatlarini shakllantirishga hissa qo'shish va shu bilan ularni davlat faoliyatida qo'llab-quvvatlashga intilib, jamiyatni birlashtirishdir deb ta'kidlaydi[8]. Ijtimoiy siyosat mohiyati to'g'risida bildirilgan yana bir qiziq fikrlardan biri Lavrenenkoga tegishli bo'lib, u jumladan bir tomondan, ijtimoiy siyosat - bu shaxs va davlat, turli darajadagi inson jamoalari, ijtimoiy munosabatlar sohasidagi manfaatlarni birlashtirish san'ati bo'lsa, boshqa tomondan bu hayotni ta'minlash va inson taraqqiyoti masalalari bo'yicha davlat hokimiyati organlari, nodavlat tuzilmalar va shaxsning o'zi o'rtasidagi doimiy yangilanib turadigan o'zaro aloqalar tizimidir deb ta'kidlab o'tgan[9]. Yuqoridagi fikrlarga umumlashtirilgan holda aytish mumkinki, ijtimoiy siyosat - bu jamiyat va davlatning ijtimoiy rivojlanish maqsadlari va ushbu maqsadlarga javob beradigan ijtimoiy ko'rsatkichlarga erishish faoliyati to'g'risidagi mafkuraviy g'oyalar to'plamidir. Ijtimoiy siyosatga doir yana bir zarur ma'lumotni aytib o'tish maqsadga muvofiqdir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti BMTning Ijtimoiy statistika ko'rsatkichlari doirasiga quyidagi ko'limlar kiradi:[10]

- Aholi;
- Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi;
- Oila va hayot;

tizimi;

- Daromad va oilaviy jamg'arma;
- Farovon hayot ko'rsatgichi, sog'liqni saqlash

tizimi;

- Oziq-ovqat iste'moli;
- Yashash sharoitlari;
- Ta'lim va madaniyat;
- Mehnat sharoitlari va ish bilan ta'minlash;
- Qishloq aholisining yashash sharoitlari;
- Ijtimoiy xavfsizlik va bolalarga g'amxo'rlik;
- nogironlar, qariyalar va nafaqaga chiqqan odamlar statistikasi.

Davlatlarning ijtimoiy siyosat yo'nalishida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlari ham yuqoridagi asoslarga muvofiqligi belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

Dunyo davlatlari singari bizning yurtimizda ijtimoiy siyosat tushunchasiga juda jiddiy e'tibor beriladi. Zotan bizning qadriyatlarimiz-u, mentalitetimizga xos bo'lgan jihatlardan biri bu bag'rikenglik, bir-birini doimo qo'llab-quvvatlashdir. Ijtimoiy siyosat tushunchasi mustaqillikka erishganimizdan so'ng ayniqsa rivojlana boshladi. Jumladan, buni yillarning nomlanishidan ham bilishimiz mumkin. Yurtimizda 1997-yil "Inson manfaatlar yili" deb, 1998-yil esa "Oila" yili, 1999-yil "Ayollar" yili, 2000-yil "Sog'lom avlod yili", 2001-yil bo'lsa "Onalar va bolalar yili" deb 2002-yil "Qariyalarni qadrlash yili", 2004-yil "Mehr-muruvvat yili", 2005-yil "Sihat-salomatlik yili", 2007-yil "Ijtimoiy himoya yili", 2009-yil "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi" yili, 2015-yil "Keksalarni e'zozlash yili", 2019-yil "Faol

investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili" deb e'lon qilingan. 2021-yil esa "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili" deb e'lon qilindi. Ushbu ma'lumotlarning o'zi ham bizda ijtimoiy siyosatga birlamchi va ustuvor tizim sifatida qaralishidan darak beradi. Bundan tashqari, 2017-2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha qabul qilingan harakatlar strategiyasining to'rtinchi ustuvor yo'nalishi ijtimoiy sohani rivojlantirishga bag'ishlangan bo'lib, unda aholi bandligini ta'minlash, ijtimoiy himoya va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, arzon uy-joylar barpo etish, ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish kabi vazifalar belgilangan. Bugungi kunda ayta olamizki, O'zbekistonda ijtimoiy siyosatni to'laqonli amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud.

Xulosa va takliflar. Umumiy ma'noda, ijtimoiy siyosat har qanday jamiyat uchun juda muhim siyosiy tizimi hisoblanib, inson, uning hayotini ta'minlash, farovonligi, ijtimoiy rivojlanishi, ijtimoiy himoyasi va xavfsizligini o'zida aks ettiradi. Shu bilan birgalikda ijtimoiy siyosatning mohiyatini insonning jamiyatdagi munosib o'rini belgilovchi va faolligining yuksalishini ta'minlovchi asosiy ko'rsatkichdan biri deb tushunishimiz mumkin. Har qaysi davlat taraqqiyotga erishmoqchi ekan u avvalo o'zida kuchli ijtimoiy siyosatni shakllantirishi va ijtimoiy siyosat tizimini hozirgi zamon davlatchiligining o'ziga xos demokratlashuvdagi asosiy omillardan biri sifatida ko'ra bilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Социальная политика. Учебник для бакалавров Под редакцией доктора исторических наук, профессора Е. И. Холостовой, доктора политических наук, профессора Г. И. Климановой. Москва - Юрайт – 2013;
2. Платон. Собр.соч. в 4 т. Т. 3.;
3. Социальная политика. Я.А.Маргулян Учебник.- СПб.: Издательство Санкт Петербургского университета управления и экономики, 2011;
4. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М. : Гносис, 1994;
5. Habermas J. Theorie der Kommunikativen Handelns. Frankfurt am Mat;
6. Чорбинский С. И. Социальная работа и социальные программы в США. М., 1992;
7. Siyosatshunoslik. Darslik. "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent – 2008;
8. См.: Основы социальной работы / отв. ред. П. Д. Павленок. М., 1997.С.
9. Капицын В. М. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости // Российский журнал социальной работы. 1998;
10. См.: Лаврененко И. М. Государственная социальная политика Российской Федерации: опыт и проблемы трансформации (80-е - первая половина 90-х годов XX столетия) : автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2000.;
11. Кузнецова А. П. Социальные показатели и формирование наемного труда в современной России.

Ботиржон ШАМСИДИНОВ,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
Мирзамахмуд ҚУВАТАЛИЕВ,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail:shamsiddinovbotirjon@mail.ru

Психология фанлари номзоди Сулейманова Т.Г. тақризи асосида

ОИЛА ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛЛИГИНИ ТАМИНЛОВЧИ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ДЕТЕРМИНАНТ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада оилавий муносабатларнинг психологик томонлари ёритилиб, оиладаги муносабатлар муоммоларга бағишланган илмий адабиётларнинг комплекс таҳлили социологик, психологик ва ижтимоий –психологик шунингдек, тизимли ёндошувлар таҳлил қилинган. Шунингдек шахснинг ижтимоий психологик детерминанти сифатида оила шахсни индивидуаллигини таминовчи бўлиши ҳақида такидлаб ўтилган. Шу билан биргаликда мақолада психотерапевтик ҳаракатлар оила аъзолари ўртасидаги коммуникациялар неготивлигини пасайтиришга қаратилган.

Калит сўзлар: оила, психологик етуклик, детерминант, тизимли таҳлил, оилани вазифалари, оила гомеоситазиси, оилавий муносабатлар, позитивлик-неготивлик, социологик ёндашув ва тизимли ёндашув тушунчалари.

СЕМЬЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ДЕТЕРМИНАНТ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье рассмотрены психологические аспекты семейных отношений, дан комплексный анализ научной литературы по проблемам семейных отношений, социологические, психологические и социально-психологические, а также системные подходы. Также подчеркивается, что семья как социально-психологический детерминант личности является гарантом индивидуальности человека. В то же время в статье делается акцент на психотерапевтических действиях по снижению негатива в общении между членами семьи.

Ключевые слова: семья, психологическая зрелость, детерминанта, системный анализ, семейные функции, семейный гомеостаз, семейные отношения, позитивно-неготивность, социологический подход и системный подход.

THE FAMILY AS A SOCIAL PSYCHOLOGICAL DETERMINANT THAT PROVIDES THE INDIVIDUALITY OF THE INDIVIDUAL

Annotation

The article describes the psychological aspects of family relations, a comprehensive analysis of the scientific literature on the problems of family relations, sociological, psychological and socio-psychological, as well as systematic approaches. It is also emphasized that the family as a social psychological determinant of the individual is the provider of the individuality of the individual. At the same time, the article focuses on psychotherapeutic actions to reduce the negativity of communication between family members.

Keywords: family, psychological maturity, determinant, systematic analysis, family functions, family homocytosis, family relationships, positivity-negativity, sociological approach and systemic approach.

Кириш. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Янги иш ўринларини яратиш, узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш ва сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш”[1] бўлими, таълим тизимидаги оилада бола шахсини баркамол инсон қилиб ривожлантиришнинг психологик томонларини тадқиқ қилишни ҳар қачонгидан долзарб муаммо сифатида гавдалантирди. Оила инсон учун муқаддас маскан, кишилиқ жамиятининг ижтимоий пойдеворидир. Оилавий турмушнинг асосий мақсади - бу фарзанд кўриш орқали аҳолини қайта тиклаш, авлодлар билан ажодлар ворислиги ва давомийлигини ҳамда ер юзиди инсоният тарихий тараққиётини таъминлашдан иборатдир.

Адабиётлар таҳлили. Оилавий муносабатларнинг психологик томонлари ёритилиб, оиладаги муносабатлар муоммоларга бағишланган илмий адабиётларнинг комплекс таҳлили социологик, психологик ва ижтимоий-психологик шунингдек, тизимли ёндошувлар таҳлил қилинган. Шунингдек шахснинг ижтимоий психологик детерминанти сифатида оила шахсни индивидуаллигини таминовчи бўлиши билан узвий кўздан кечириш тенденциясини кучайтирди. Тадқиқотнинг мазкур қисмида оила шахснинг индивидуаллигини таминовчи ижтимоий психологик детерминантини кашф этишга қаратилган.

Дарҳақиқат, оила - ҳар бир шахсда илк ёшлигидан бошлаб шаклландиган инсоний фазилатлар, эзгу-истақлар, қадриятлар такомил топадиган, минг йиллар давомида шаклландган ўзбек халқининг қадриятлари ва маънавий мероси равнагини таъминловчи тарбия

масканидир. "Халоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-хаё, меҳру-окибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланган". Бола шаклланишининг илк мактаби эса ота-онанинг ўзаро муносабатлари мажмуи бўлиб ҳисобланади. "Оила ҳақида сўз юритар эканмиз, аввало кўз ўнгимизда она сиймоси шаклланади... Оила муқаддаслигини таъминловчи биринчи омил - она, аҳли аёлнинг покизалиги, оқиллиги, меҳру-муруввати, садоқати ва вафодорлигидир". Ота-оналар муносабатларида намоён бўлувчи ўзаро ҳурмат, меҳру-окибат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик каби олий тоифадаги қадриятлар уларнинг ўзаро муносабатларида уйғунлаша бориб, оилада ўзаро муносабатлар маромини вужудга келтиради. Оиладаги ушбу ижтимоий жараён ёш авлоднинг моддий олам, ижтимоий турмуш ҳақидаги тасаввурлари, нуктаи назарлари, тушунчалари, дунёқарашлари ва шарқона одоб-ахлоқ қоидалари ва уларга амалиётда риоя этишнинг тўғри йўл-йўриқларини кўрсатади. Ёш авлоднинг маънавий кийёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати, ҳуқ-атвори дастлаб оилавий муносабат маданиятида шаклланади).

Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, оилавий муносабатлар маданияти шарқ халқларида жуда қадимдан ривожланган ижтимоий воқелик эканлигини кўрсатади. Қадимги халқлардан қолган асори-атикаларда, муқаддас диний манбаларда, ўзбек халқининг оғзаки ижоди дурдоналарида, шарқнинг буюк мутафаккирларининг асарларида шарқ халқлари, хусусан ўзбек халқига хос оилавий шахслараро муносабатларида намоён бўладиган одоб-ахлоқ қоидалари, меъёрлари, инсоний фазилатлар ифодаси тўғрисида қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Манбаларда оиласиз инсоний ҳаётни тасаввур қилиб бўлмаслик, баркамол фарзанд тарбияси, ундаги эр-хотин ва ўзаро муносабатлар маданияти, бахтли ва фаровон турмуш кечириш йўллари, ҳаётий мисоллар ёрдами билан ҳикматлар ва насиҳатлар кўринишида баён этилган.

Оилавий турмуш билан жамият тараққиётининг доимий муштараклиги туфайли жамият тараққиётининг барча давларида ҳам оилавий муаммолар унинг илғор вакиллари диққат-эътиборида бўлган. Оилавий ҳаёт жамият тараққиётида ва фарзандларнинг камолотида учун шу қадар муҳимки, худди шу боис уни бирор сония ҳам диққат-эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Бугун жохонда шунингдек Ўзбекистонда оила масалаларига катта етибор берилмоқда, жумладан 1994 йил бутун дунё жамоатчилиги ва халқаро ЮНЕСКО ташкилоти томонидан "Халқаро оила йили" деб эълон қилиниши, 1998 йил Республикамизда "Оила йили" деб белгиланиши ва буларнинг узвий давоми сифатида 1999 йил "Аёллар йили", 2000 йил "Соғлом авлод йили", 2001 йил "Оналар ва болалар йили", 2002 йил "Қарияларни қадрлаш йили", 2003 йил "Обод маҳалла йили" ва 2004 йил "Меҳр ва мурувват" йили деб номланиши бунинг ёрқин далилидир.

Ана шундай халқаро аҳамиятга молик тадбирларнинг кун тартибига туриши оила ҳаёти, ундаги шахслараро муносабатлар мустаҳкамлиги ва унинг фаровонлиги каби масалалар ижтимоий психологиянинг асосий категорияси ва шахслараро муносабатнинг асоси сифатида ниҳоятда долзарб муаммо эканлигидан далолат беради.

Тадқиқот методологияси. Оилавий муаммоларни ва муносабатларни қўлаб олимлар шу жумладан ўзбекистонлик олимлар (М.Давлетшин, Ғ.Шоумаров, Ғ.Ғозиев, Б.Қодиров, Х.Каримов, Н.Соғинов, Ғ.Акрамов, Ғ.Ядгарова, М.Салаева, Д.Холиқов ва бошқалар) томонидан ўрганилган.

"Оилавий муносабатлар" – бу эр-хотин, ота-она ва болалар, болалар-болалар ва ҳ.к. муносабатларни ўз ичига қамраб олувчи кенг тушунча. Шу билан бирга ундаги, фақатгина эр-хотин муносабатлари билан чекланмаган ҳар қандай бошқа муносабатлар ўзаро танлов ихтиёрининг мавжуд эмаслигига ишора қилади.

Психологик ва ижтимоий-психологик тадқиқотлар оилавий ҳаётнинг турли жиҳатлари: эр-хотин мутаносиблиги, оилавий низолар, никоҳдан қониққанлик каби масалаларни ўрганишга қаратилган.

3) тизимли ёндашув. Тизимли ёндашув нуктаи назаридан олиб борилган оилани ўрганишга қаратилган тадқиқотлар – саноклидир. Ушбу йўналишда асосан Ғарб олимларидан С.Кратохвил, Ж.Белски, М.Ж.Кокс, Р.М.Лернер, Р.Д.Парклар иш олиб борганлар [2]. Бунда оила ўзаро муносабатлар тизими сифатида ўрганилади.

Оиладаги муносабатлар муаммоларига бағишланган илмий адабиётларнинг комплекс таҳлили социологик, психологик ва ижтимоий-психологик, шунингдек, тизимли ёндашувлар мавжудлигини кўрсатади. Бу йўналишларни таҳлил этиш уларнинг хусусиятлари ва афзалликларини тушуниш имконини беради.

1) Социологик ёндашувда оила ижтимоий муассаса сифатида қаралади. Мазкур ёндашув доирасида бажарилган ишларга А.И.Баранов, А.Г.Харчев, М.С.Мацковский, К.Витек, С.И.Голод, Я.Щепанский, Н.Г.Юркевич, Д.М.Чечет, Л.В.Чуйко, З.И.Янкова ва бошқаларнинг тадқиқотлари қиради. Юқорида тилга олинган олимларнинг тадқиқот ишларида оила тарихий тараққиёт жараёни нуктаи назаридан ўрганилган, жамиятнинг оилага, оиланинг эса жамиятга таъсири масалалари ёритилган.

2) Психологик ва ижтимоий-психологик ёндашувларда оила кичик гуруҳ сифатида тақиб этилган. Ушбу илмий ёндашув доирасида қилинган ишлар нисбатан кам. Бундай ҳолат оилани ўрганишда экспериментал методлардан фойдаланиш мураккаблиги, шахсий тажрибанинг субъективлиги, сўров методларининг шубҳалилиги билан тушунтирса бўлади. Мазкур йўналишда олиб борилган тадқиқот ишлари сирасига Ю.Е.Алёшина, Л.Я.Гозман, Н.Н.Обозова, А.Н.Волкова, В.А.Сысенко, В.В.Бойко, В.П.Левкович, О.Э.Зуськова, Т.М.Трапезникова ва бошқаларнинг ишларини киритиш мумкин.

"Позитивлик" тушунчаси оиладаги ички интеракциялар психологиясига нисбатан илк бор герман психотерапевти Н.Пезешкиан томонидан систематик тарзда ишлаб чиқилган [3], у мазкур тушунчани латин тилидаги "positum" (реал, фактик, нақд) сўзидан ҳосил қилган. Н.Пезешкиан томонидан тақлиф этилган мазкур тушунчани батафсилроқ кўриб чиқсак.

Биринчиси: позитивлик яхлитлик сифатида. Яъни миқдорнинг нафақат нуқсонлари, симптомлари ва муаммолари реалдир, балки унинг ва оиласининг мазкур дефектларни бартараф этишга қўмак берувчи бетақорор ва уникал ижобий сифатлари ҳам мавжуддир.

Иккинчиси: позитивлик маданиятлараро ёндашув сифатида. Инсон турфа маданиятлар билан тўқис

оламда яшайди, улар эса баъзан тотувликда бўлса, баъзан ўзаро ихтилофлар гирдобиди қоладилар. Дунёнинг турли минтақаларида одамлар ўзига хос тарзда ишлайдилар, дам оладилар, касалланадилар, мулоқотга кирадилар, ҳаёлларга бериладилар (бунда индивидуал хулқ-атворнинг баъзи бир андозалари бошқа хулқ-атвор моделларидан кам ҳам эмас, улардан ортиқча жойи ҳам йўқ)- турфалик барча социумларда кузатилади у ҳоҳ давлат бўлсин, ҳоҳ меҳнат коллективи, ҳоҳ оила. Бироқ ҳар бир конкрет индивид оламга ўзининг хусусий тажрибасидан, ўзи вояга етган маданият меъёрларидан, шахс сифатида шаклланган оиласи нуқтаи-назаридан келиб чиқиб назар ташлайди [4].

Эр-хотин муносабатлари – бу қарама-қарши жинсдаги, етук ёшли, яқин қардошлик ришталари билан боғлиқ бўлмаган ва биргаликда турмуш кечиришни ихтиёр қилган кишилар муносабатларидир.

Юқорида келтирилган тадқиқот йўналишлари тадқиқот предметларида тафовутлар мавжуд бўлишидан қатъий назар, аксарият мутахассислар оила, аҳолини қайта тиклаш (ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан), ижтимоийлашув, ташқи ва ички маданиятнинг ахлоқий меъёрлари ва қадриятлар тизимини шакллантириш ҳамда намунали турмуш модели андозасини сақлаб қолиш каби муҳим вазифаларни бажариши билан бирга индивидуал ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги воситачи ҳамдир, деган фикрда яқдилдилар.

Бироқ оила тушунчасининг тавсифида, унинг тараққиёти хусусидаги айрим масалаларга оид қарашларида йўналишлар ўртасида сезиларли тафовутлар кузатилади.

Жумладан, социологик ёндашувга биноан оила “эр-хотин, ота-она ва болаларнинг ўзаро муносабатларини тарихан шаклланган конкрет тизим”дир. Бунда оила, унинг аъзолари никоҳ ва қариндошлик ришталари билан, умумий турмуш тарзи ва ўзаро маънавий масъулият билан боғлиқ кичик гуруҳ сифатида қаралади. Оиланинг ижтимоий муассаса сифатидаги асосий функцияси эса репродуктив ва тарбиявий вазифаларидир [5].

Психологик ва ижтимоий-психологик ёндашувда ҳам оила кичик гуруҳ сифатида ўрганилсада, улар кичик гуруҳ деганда, “аъзолари умумий ижтимоий фаолият билан боғлиқ ва гуруҳий жараёнлар, гуруҳий меъёрлар ва эмоционал муносабатларни вужудга келтирадиган бевосита шахсий мулоқотда бўлган, сон сифатидан кўп бўлмаган гуруҳ”, – назарда тутилади [6].

Оилани яхлит тизим сифатида ўрганадиган тизимли ёндашув XX асрнинг 70 йилларида ишлаб чиқила бошланди ва тез орада оммалашиб кетди. Мазкур йўналишда иш олиб борган тадқиқотчилар қаторига К.Бернард, К.Корралс, Р.Хилл, М.Адолюфи ва бошқаларни киритишимиз мумкин. Людвиг фон Бергаланфи томонидан ишлаб чиқилган тизимларнинг умумий назариясига мувофиқ: “оила – ушбу оилага тааллуқли аъзоларнинг оддий йиғиндиси бўлмай, балки, биринчи навбатда, шу оиланинг барча аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар силсиласидир. Оилани тушунмоқ учун оиланинг алоҳида аъзолари ҳолатларини ўрганиш билан чекланиб қолмасдан, оилавий тизимни яхлит бир бутунлик сифатида таҳлил қилиб чиқмоқ даркор” [7].

Р.Хилл фикрига кўра, тизим сифатида ишлайдиган оила қуйидаги аломатларга эгадир:

- оила аъзолари барқарор ўзаро боғлиқ тобаликда бўладилар, зотан улардан биттасининг хулқ-атворида ўзгариш содир бўлса, пировард натижада мазкур ўзгариш, автоматик равишда, оиланинг қолган аъзолари хулқидаги деформацияларга олиб келади;

- оила ўзини муайян даражада чеклайдиган, нисбатан жипс бирликдир;

- оила – ўз ижтимоий муҳити билан мувоzanатни сақлашга интилаётган “мослашувчан уюшмадир”;

- оила, нафақат ташқи омиллар билан белгиланади, балки ўз аъзоларининг ички эҳтиёжларини қондиришга қаратилган у ёки бу вазифаларни ҳам бажаради.

Бундан – гомеостазис тизимли ёндашувнинг устивор тушунчаси экани ойдинлашади. Гомеостазис деганда тизимнинг ўз барқарорлиги ва мувоzanатни сақлаб қолишга интилаётган ҳамда бузилишлар кузатилганда мазкур мувоzanатни қайта тиклашга ҳаракат қиладиган тизим тушунилади. Оила гомеостазис унинг стабиллиги ва хавфсизлигини таъминлайди.

Социологик нуқтаи назардан оила жамиятнинг асосий унсуридир, зотан соғлом жамият учун ўзининг маданий, эмоционал, социал-иқтисодий каби функцияларини адекват амалга оширувчи соғлом оила зарур.

Психологияда оилага индивидни жамият томонидан содир бўлиши мумкин бўлган манипулятив таъсиротлардан ҳимоя қилиш билан бирга, уни мазкур жамиятдаги турмуш тарзига мослаб, унда нормал фаолият юритишга имконият яратадиган воситаларни берувчи- шахслараро интеракциялар тизими сифатида таъриф берилган.

Оиладаги ички интеракциялар психологияси оилани ташкил этувчи алоҳида индивидларнинг тараққиёт муаммолари билан бевосита боғлиқдир. Зеро инсон ҳаёт йўлининг барча босқичларини: нафақат персоналлашган болалик, балки персоналлашган етуқлик, кексаликни ҳам ўз ичига олиш билан- оила башариятнинг энг долзарб экзистенциал муаммоларини қамраб олади. Вахоланки оила ҳар бир одамзот индивидининг ижтимоий тараққиёт вазиятини муҳим таркибий қисмидир.

Оиладаги ички шахслараро интеракциялар, бир томондан, маданий лойиҳаларни шахс структурасига ассимиляция қилишига кўмак берса, бошқа томондан- индивиднинг ички (ботиний) оламини жамиятнинг маданий лойиҳаларида аккомодация қилади. Бундай ассимиляция ва аккомодация баъзан шахсга доир воқеликнинг турли жиҳатларини узук-юлуқчилигини бартараф этишга ёрдам берса, баъзан шахсга доир комплексларни, “сояларни” юзага келишига сабаб бўлиб, уларни кескинлаштиради ҳам [8].

Позитивлик-негативлик тушунчаси нафақат анъанавий, балки оила психотерапияси ва оиладаги шахслараро муносабатлар психологиясининг замонавий концепцияларида ҳам энг муҳими деб эътироф этилган. Масалан, хулқ атворга йўналтирилган назарияларда оиладаги ички низолар позитив ўзаро қўллаб-қувватлаш қуйи нормасининг функцияси сифатида кўздан кечирилса, терапевтик ҳаракатлар оила аъзолари ўртасидаги коммуникациялар негативлигини пасайтиришга қаратилган бўлади. Анъанавий психоаналитик ёндашув оиладаги нафақат горизонтал, балки вертикал интеракцияларни мураккаблаштирувчи ва сиқиб чиқарилган ҳамда ғайришуурий кечинмаларда

намоён бўлувчи илк негатив ҳаётӣ тажрибани диққат марказига чиқаради. Оиланинг тизимли психотерапиясини пировард натижаси- бир бутун яхлитлик сифатидаги оилани, оила аъзолари ўртасидаги негатив патологик коммуникацияларни белгиловчи, мохиятан негатив ўзаротобеъликлар ва психологик ҳимоялардан халос этишдир. Оиланинг гуманистик психотерапияси диққат марказида эса оиладаги ички интеракциялар позитиви сифатида эмпатик шахслараро ўзаро муносабатлар ётади. Италиян психологи А.Менегетти томонидан ишлаб чиқилаётган онтопсихология ва оиланинг онтопсихотерапияси назариясига биноан негатив психология деб номланадиган қатор феномен-

лар мавжуддир. Бунда оиланинг бир аъзоси оиланг бошқа бир аъзоси ҳаётига ғайришуурий тарзда кириб боради ва унинг ботиний позитив ядросини, унинг ҳақиқий воқелигини сояда қолдиради[9].

Хулоса ва таклифлар. Юқорида зикр этилган натижаларни қуйидагича тавсиф этиш мумкин: оиладаги ички интеракцияларда бизларда нотаниш одатлар, қадриятлар, яқинларимизнинг хулқ-атвориға хавотирланиш сезилади, у эса ўз навбатида ўзгага нисбатан позитив тушунадиган муносабатлар ривожига тўсиқ бўлади. Шахсга ва ижтимоийга доир барчаси бу нуқтада мураккаб, зиддиятли ўзаро муносабатларда акс этган бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўпламлари. 2017.- 450.б
2. Абрамова, Г.С. Возрастная психология. – Екатеринбург. 1999. – с. 86.
3. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. М., 1993 г.
4. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. М., 1993 г.
5. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: “Мысль”, 1979. – 75-бет.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2002, 18-бет.
7. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. – М.: 2000, 46-бет.
8. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. М., 1993 г.
9. Менегетти А. Онтопсихологическая педагогика. Рома, 1992; Орлов А.Б. Онтопсихология: основные идеи, цели, понятия и методы// Вопр.психол. 1994. №3. с. 150-155.

УДК: 371

Гульнора ШАХМУРОВА,

д.б.н., профессор

Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

E-mail: shga2065@yandex.ru

Дмитрий ТУЛАГАНОВ,

бакалавр 3-курса,

Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

Рецензент Сапаров К.А. профессор, док.биол.наук,

Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

EDUCATING AN ECOLOGICAL WORLDVIEW THROUGH COMPUTER AND MOBILE GAMING TECHNOLOGIES

Abstract

This article provides a brief theoretical substantiation and the possibility of using information gaming technologies in the process of forming an ecological worldview at various stages of the general educational system. The definition of ecological thinking is given and the issue of problems of ecological education in the conditions of the modern media space is sanctified. A theoretical overview of some mobile and computer applications and the practical possibility of their use in accordance with the age and individual characteristics of students are given.

Key words: environmental outlook, environmental education, play, information technology, personality education, mobile and computer gaming technologies.

ВОСПИТАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КОМПЬЮТЕРНЫХ И МОБИЛЬНЫХ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье даётся краткое теоретическое обоснование и возможности использования информационных игровых технологий в процессе формирования экологического мировоззрения на различных этапах общеобразовательной системы. Даётся определение экологического мышления и освещается вопрос проблематики экологического воспитания в условиях современного медийного пространства. Даётся теоретический обзор некоторых мобильных и компьютерных приложений и практическая возможность их использования в соответствии с возрастными и индивидуальными особенностями учащихся.

Ключевые слова: экологическое мировоззрение, экологическое воспитание, игра, информационные технологии, воспитание личности, мобильные и компьютерные игровые технологии.

KOMPYUTER VA MOBIL O‘YIN TEXNOLOGIYALARI ORQALI EKOLOGIK DUNYOQARASHNI TARBIYALASH

Annotatsiya

Ushbu maqolada qisqacha nazariy asoslash va umumiy ta'lim tizimining turli bosqichlarida ekologik dunyoqarashni shakllantirish jarayonida axborot o'yin texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari keltirilgan. Ekologik tafakkurning ta'rifi berilgan va zamonaviy media makon sharoitida ekologik ta'lim muammolari tahlil qilingan. Ba'zi mobil va kompyuter dasturlarining nazariy sharhi va ulardan o'quvchilarning yoshi va individual xususiyatlariga mos ravishda foydalanishning amaliy imkoniyatlari berilgan.

Kalit so'zlar: ekologik nuqtayi nazar, ekologik ta'lim, o'yin, axborot texnologiyalari, shaxsni tarbiyalash, mobil va kompyuter o'yinlari texnologiyalari.

Введение. Актуальность данной статьи во многом соответствует требованиям времени. Экологическое воспитание является одним из важнейших факторов формирования полноценной, гармонично развитой личности, ориентированной на сохранение и преумножение мирового природного богатства, рационального использования природных ресурсов собственной страны и даже формирования национальной и расовой толерантности в среде гражданского общества. Сегодня воспитание экологического мировоззрения ставится во главу многих образовательных систем развитых стран мира. В наших же странах экологическое воспитание чаще всего носит характер отдельной дисциплины и в системе её преподавания ещё слабо рассмотрены и обоснованы различные

методы, формы организации учебной деятельности и методические приёмы.

Одной из проблемных областей формирования экологического мировоззрения является использование информационных технологий в процессе воспитания, переход из учебно-академической в цифровую плоскость. Между тем, в современных условиях постоянного цифрового шума и загрязнённости медийного пространства педагогу приходится бороться за внимание учащегося с различными загрязняющими медийными объектами. Мобильные и компьютерные игры большинством педагогов возводятся в ранг главнейших врагов образовательного и воспитательного процесса, в то время как они же могут быть использованы как мощнейшее средство воспитатель-

ного воздействия на учащихся при подборе и совмещении научности, теоретического обоснования игрового материала, педагогических основ воспитания и дидактики процесса, в совокупности с яркостью и красочностью игрового процесса. Рассмотрению данной проблемы и посвящена текущая научная работа, объектом которой являются мобильные и компьютерные игровые технологии в воспитательном процессе, а предметом – экологическое воспитание на разных этапах образовательного процесса.

Цель данной работы: рассмотреть вопрос использования мобильных и компьютерных игровых технологий в контексте воспитания экологического мировоззрения.

Основная часть. На сегодняшний день, существует множество подходов к определению понятия экологическое мировоззрение, например современные педагоги, занимавшиеся в сфере педагогической экологии В.В. Лисниченко и Н.Б. Лисниченко, дали такое определение экологическому мировоззрению: *«Экологическое мировоззрение - совокупность взглядов, оценок, принципов, определяющих общее видение человеком своего места в окружающем его мире, и вместе с тем жизненные позиции, программы поведения, действия в социальной и природной среде, позволяющие не нарушать естественного равновесия в системе «человек - общество - природа»»* [4], в тоже время академик Д.К. Беляев определяет экологическое мировоззрение гораздо лаконичнее, а именно как настойчивое убеждение, стремление к сохранению и пониманию нашего влияния на природу [1], а Н.Г. Васильев и вовсе утверждает, что в понятие экологического мировоззрения входит *«совокупность научных и обыденных знаний об отношении общества с природой, этические, эстетические, ценностные установки данного субъекта, то есть специфически субъективизированные особенности экологического сознания, отражающие конкретно-социальную среду и конкретно-природные условия жизни субъекта духовно-практического освоения природы.»* [2].

Между тем, исходя из специфики предмета экологии, можно вывести собственное определение понятия экологического мировоззрения: Экологическое мировоззрение – это осознание собственного места и значимости человека в естественной системе природы. Такой подход к определению является наиболее объективным по той простой причине, что, зачастую человек рассматривается как высшая ступень эволюции природы, отделённая от неё неким признаком. Однако, как известно, человек является лишь частью природы и даже далеко не высшей, ведь, как определял известнейший учёный биолог – Чарльз Дарвин, доминантным в среде не является совершенный или самый сильный вид, а вид наиболее приспособленный в данной нише [3]. Таким образом, мы подходим к осознанию того, что сохранение природы и природного разнообразия – не необходимость ради самой природы, а ради выживания нашего вида. Рассуждая в данной плоскости мы подходим к основной проблеме экологии – к её неверному пониманию и трактовке, связанной с недостаточностью нашего экологического воспитания.

На сегодняшний день основную долю экологического воспитания в общеобразовательной системе составляет воспитание в рамках предметов естествознания и биологии, включающее в себя как

внутриурочную форму работы, так и внеурочную [5,7]. При этом, не смотря на широкую изученность данного вопроса и наличие огромного количества литературы на данную тематику, многие методы и приёмы воспитания экологического мышления довольно редко используются в общеобразовательной практике и факторов влияющих на их использование достаточно много. Одним из таких факторов является отсутствие необходимых условий для реализации внеурочной деятельности, например, отсутствие пришкольного участка для проведения экологических опытов с учащимися, отсутствие зоологического и ботанического уголка, а также отсутствие возможностей для наблюдения за природной средой в условиях урбанистического устройства окружающей территории.

Одним из методов преодоления данной проблемы может явиться использование ИКТ технологий в процессе воспитания экологического мировоззрения. К таковым можно отнести, например, виртуальные экскурсии, рассматриваемые на уроке и вне урока 3-D модели, конструирование таких на основе знания принципов работы биологических систем, использование интерактивных экологических учебных презентаций и заданий экологического характера, а также многие другие методы и приёмы [8,9,10]. Кроме вышесказанной проблемы компьютерные и мобильные технологии решают также вопрос обеспечения разнообразия методов обучения, особенно в условиях такой бурно развивающейся учебной дисциплины, как экология, а также мобильные и компьютерные технологии примечательны своей яркостью, наглядностью и доступностью для многих современных учащихся, в особенности для детей младшей и средней школы.

Одна из особенных и редко рассматриваемых в педагогической сфере форм использования мобильных и компьютерных технологий – это мобильные и компьютерные игры, которые совмещают в себе преимущества игровых форм обучения и воспитания учащихся в совокупности с преимуществами самих оперативных электронных систем. Конечно, такая форма подачи материала не может и не должна быть использована педагогом как первооснова дидактического и воспитательного процесса, однако, она вполне может быть использована в качестве закрепляющего, актуализирующего фактора, фактора сплочения коллектива вокруг общей задачи, в качестве способа подачи дополнительного материала в общедоступной форме или в качестве средства решения проблемы отсутствия объекта для исследования учащимися.

Подобного рода игры можно условно разделить на две обширные группы:

- Контекстно-обучающие игры;
- Целенаправленно-обучающие игры.

В данной системе контекстно-обучающими играми здесь будут являться многие уже имеющиеся компьютерные и мобильные игры и приложения не имеющие прямого контекста и очевидной экологической направленности, но включающие в себя элементы экологического. Так, например, таковыми будут являться различные природные симуляторы, позволяющие ребёнку окунуться в естественную среду обитания того или иного животного. Такого рода игры сегодня особенно распространены в среде учащихся начальной школы и первой ступени средней общеобразовательной школы, однако, необходимо

акцентировать внимание, что перед рекомендацией игры в качестве дополняющего или общеразвивающего игрового пособия, педагог должен тщательно подойти к вопросу изучения игры. Многие из таких игр со временем приобретают исключительно игровой характер и отказываются от научно обоснованного механизма игры [6]. Например, к таким будут относиться симулятор мыши, где в угоду красочности игрового процесса и при определенном уровне развития мышь способна убить кошку, змею, барсука и многих других животных, а паук зачастую бывает больше размерами, чем мышь. В свою очередь отличным примером может послужить, например, Plague.inc, которая может служить наглядным пособием как для рассмотрения экологических особенностей распространения различных типов заболеваний, так и в качестве наглядности о сложности противодействия распространению заболеваний, где учащийся может почувствовать себя в роли главы ВОЗ и, возможно, пересмотрит своё отношение к рекомендуемым санитарным мерам. Кроме этого существует множество игр, отражающих современное экологическое состояние и неравную борьбу ученых экологов с последствиями техногенного загрязнения среды.

Между тем, как говорилось ранее, игры такого типа могут быть использованы лишь в качестве дополнения к образовательному процессу и быть подкреплены неким дидактическим заданием, например, возвращаясь к примеру симулятора болезни, можно дать учащимся задание написать эссе о важности сохранения личного здоровья для обеспечения безопасности всего общества или о природе быстрого распространения некоторых патогенов в популяции в связи с плохой экологической обстановкой.

Особенной и наиболее значимой группой компьютерных и мобильных игр и приложений служат специальные игры или дидактические. На сегодняшний день в открытом доступе таких игр крайне мало и

большинство из них находятся на стадии апробации и внедрения в общепедагогическую практику, однако, некоторые разработчики напрямую нацелены на педагогическую аудиторию. Например, к таковым можно причислить Mozaik3D app от компании разработчика Mozaik Education, которая имеет в наличии более тысячи различных игровых 3D моделей, в том числе и по экологическим и биологическим темам, а также по истории, физике, химии и многим другим школьным дисциплинам. В эту же группу можно отнести и специально спроектированные для индивидуальных целей игры, например, педагог может объединить учащихся всей школы в единую экосистему путем разработки интерактивного игрового мобильного приложения. Например, за каждое «Экологичное» дело учащийся будет приносить баллы своей группе или классу, а контроль за соблюдением будет осуществлять педагог посредством анализа присланных через приложение фотографий и видео результатов работы учащихся. При этом отличительной особенностью подобного приложения могла бы служить открытая система базы данных, электронная библиотека и наличие различных мини-приложений для развлечения учащихся в свободное от дел время.

Вывод. Таким образом, не смотря на малую изученность и недостаточность материала по компьютерным и мобильным игровым методам воспитания экологического мировоззрения в открытом доступе, углубившись в дебри интернет сети, талантливый педагог может найти достаточно приложений и игр, которые сами себя позиционируют как помощник педагога, однако, для этих же целей можно использовать также и контекстное обучение, которое, между тем, как показывает практика, зачастую, бывает даже гораздо более эффективным в плане воспитания, чем специальное, ведь, не только мы влияем на окружающую среду, но в большей мере – то, что нас окружает, влияет на нас.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляев Д.К. Соответствовать требованию времени. Вопросы философии – 1986. – с. 98 -108.
2. Васильев Н.Г. Экологическое сознание: генезис и сущность. Докт. Дисс. – Иркутск, 1985. – 23 с.
3. Дарвин Ч. Происхождение видов путём естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь. Перевод с шестого издания (Лондон, 1872). Ответственный редактор академик А. Л. Тахтаджян. – Санкт-Петербург «Наука», 1991 - [URL] <http://charles-darwin.narod.ru/origin-content.html>
4. Лисниченко В. В., Лисниченко Н. Б. Основы педагогической экологии //Северодвинск: ОАО «Северодвинская городская типография. – 2015. – С. 95.
5. Непрерывное экологическое образование: проблемы, опыт, перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. — Томск: Дельтаплан, 2017. — 277 с.
6. Сабиринова, Ю. Ю. Использование компьютерных игр в экологическом воспитании дошкольников / Ю. Ю. Сабиринова. — Текст: непосредственный // Биозкономика и экобиополитика. — 2016. — № 1 (2). — С. 121-124. — URL: <https://moluch.ru/th/7/archive/26/1171/> (дата обращения: 27.02.2021).
7. Сухорукова О.Э. Формирование экологического мировоззрения школьников // Материалы V Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013008700> (дата обращения: 27.02.2021).
8. Шарипова Д.Д., Шахмурова Г.А., Каримова С.И., Ахмедходжаева Н.А. Использование в вузе здоровьесберегающего компонента мультимедийных технологий на занятиях медико-биологического цикла. Таблиц технологиялари. Илмий-услугий журнал. Т. 2014. №2 (46). С.28-30.
9. Шахмурова Г.А., Эгамбердиева Л.Н., Ахмедходжаева Н.А. Использование информационных технологий в процессе обучения биологии. Инновации в образовании: поиски и решения. Сборник материалов II-ой международной научно-практической конференции. Национальная академия образования им. И. Алтынсарина. Астана, 20 ноября 2015 года. 2015. С. 576-578.
10. Shakhmurova G.A. Khamdamova M.I. The use of information - computer technology in higher educational institutions in the classes of “anatomy and human physiology” // Вестник НУУз. 2020, 1(3). С.56-58.

Nurali SHERALIYEV,

University of world economy and diplomacy

23.00.04 – “Political problems of international relations, global and regional development”

basic doctoral student in the specialty

Email: stal-2010@inbox.ru

Based on the review of Sultanova E. doctor of political sciences, professor. UWED

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF UZBEK-TAJIK RELATIONS

Abstract

This scientific article examines the trends in the development of cooperation between Uzbekistan and Tajikistan, the main directions and factors affecting the relationship. It also reveals the current state, prospects and features of cooperation. A systematic approach and comparison methods were used in the research of the scientific article. In addition, Uzbekistan's emphasis on bilateral and multilateral relations in interstate relations is characterized by a regional character. At the same time, the factors that allow and hinder relations between the two fraternal peoples, the positions of Uzbekistan and Tajikistan on the use of water resources in Central Asia were studied and analyzed.

Key words: bilateral relations, foreign policy, Central Asia, World Bank, regional security.

O'ZBEK-TOJIK MUNOSABATLARINING HOZIRGI HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Аннотация

Ушбу илмий мақолада Ўзбекистон ва Тожикистон Республикалари ҳамкорлигининг шаклланиш тенденциялари, асосий йўналишлари ўзаро муносабатларга таъсир этувчи омиллар ўрганилган. Жумладан, ўзаро ҳамкорлигининг бугунги ҳолати ва истиқболлари ва ўзига хос томонлари очиқ берилган. Илмий мақолани тадқиқ этишда тизимли ёндашув ҳамда таққослаш усулларидан фойдаланилди. Бундан ташқари давлатлараро алоқаларда Ўзбекистон икки ва кўп томонлама муносабатларга урғу берганлиги минтақавий характерга эга эканлиги билан тавсифланади. Шу билан бирга, икки қардош халқлар ўртасидаги муносабатларга имконият берувчи ва тўқсинлик қилувчи омиллар, Марказий Осиёда сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича Ўзбекистон ва Тожикистон позициялари ўрганилиб таҳлил этилган.

Калит сўзлар: икки томонлама муносабатлар, ташқи сиёсат, Марказий Осиё, Жаҳон банки, минтақавий хавфсизлик.

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются тенденции становления сотрудничества между Узбекистаном и Таджикистаном, основные направления и факторы, влияющие на взаимоотношения. Также раскрывается текущее состояние, перспективы и особенности сотрудничества. При исследовании научной статьи использовались системный подход и методы сравнения. Кроме того, акцент Узбекистана на двусторонних и многосторонних отношениях в межгосударственных отношениях характеризуется региональным характером. В то же время были изучены и проанализированы факторы, позволяющие и препятствующие отношениям между двумя братскими народами, позиции Узбекистана и Таджикистана по использованию водных ресурсов Центральной Азии.

Ключевые слова: двусторонние отношения, внешняя политика, Центральная Азия, Всемирный банк, региональная безопасность.

The prospects for the development of economic and social infrastructure of any state largely depend on bilateral and multilateral relations. Located in the center of the Great Silk Road, at the crossroads of international caravan routes connecting East and West, the Central Asian region, especially Uzbekistan's convenient location in this region contributes to the development of the country's foreign relations is motivated, including relations with neighboring countries.

Uzbekistan's top priority in its foreign policy in the past four years has been to amend relations with its neighbors. A lot has been achieved, but nothing compares to the relief, appreciation, and excitement displayed by people on both sides of the Tajikistan-Uzbekistan border invoked by the new chapter of relations between the countries. Illustrating the saliency of security matters in the Tajikistan-Uzbekistan relationship, over the past several

months there have been prominent interactions between the national security ministries of both countries, as well as their first ever joint military exercise [1]. In addition, the growth of cooperation between the two countries in many areas depends on the political will of the leaders of these countries. The election of Shavkat Mirziyoyev to the Republic of Uzbekistan, in particular, took these processes to the next stage.

Interstate relations between Uzbekistan and Tajikistan are also developing based on mutually beneficial cooperation. The peaceful foreign policy of Uzbekistan and Tajikistan, support in the international arena, the compatibility of approaches to the prevention of regional threats are important aspects that bring the two countries closer in the political sphere. Both countries, Uzbekistan and Tajikistan recognize the need to work together to combat terrorism, religious extremism, international

organized crime, arms and drug trafficking. Uzbekistan and Tajikistan consider the development of regional integration, strengthening peace and stability in Central Asia, as an important factor in ensuring more sustainable development.

Today, the relations between the two countries have reached a new stage. Because the cooperation between Uzbekistan and the Republic of Tajikistan has been established in the economic, political and cultural spheres, and in recent years there has been a growing trend. The heads of state stressed that any problems that may arise during the meetings should be resolved only with the participation of the two countries. At the same time, the idea is put forward that regional agreements should be reached in order to prevent problematic situations that could negatively affect the prospects of cooperation between states, and thus define the specific rights and obligations of each state in the region.

Therefore, the relevance of the topic can be explained by:

- The need to disclose the current and future state of cooperation between countries;

- The importance of cooperation between Uzbekistan and Tajikistan in addressing regional security issues in Central Asia;

- Insufficient research on the current state of bilateral relations;

- Today there is a need to study the impact of the border factor on interstate relations.

Uzbekistan and Tajikistan express a common position on the need for rational and fair use of water and energy resources, taking into account the interests of the countries of the region. As foreign experts note, the constructive character of the Uzbek-Tajik dialogue in this direction can become a catalyst for regional efforts to ensure water security in Central Asia.

One of the most authoritative experts on Uzbekistan, Bakhtiyor Ergashev, recognized that the prospects of relations between Uzbekistan and Tajikistan in the medium term would depend on the solution of water and energy issues, which have serious conflict potential. In an author interview, he expressed that, "the project to build the Rogun hydroelectric power station, which is strongly promoted by the Tajik leadership, is the most painful in relations between the two countries though there are some positive changes in this regard yet. That means that serious progress in the trajectory of bilateral relations is difficult to predict"[2]. Even so, many contentious issues have been resolved between the two state administrations over the past four years. The resolution of such pressing issues is helping to alleviate many of the difficulties between the people of the two countries.

In addition, Uzbekistan's favorable geographical location and extensive transport infrastructure make it possible for Tajikistan to diversify its access to foreign markets. The full use of the common transport and communication potential will contribute not only to the growth of mutual trade, but also to the strengthening of humanitarian ties at the interregional level.

It is known that the incomplete delimitation and demarcation of the State border becomes a quotient of incidents involving the death of military personnel and civilians, as well as creates prerequisites and conditions for the smuggling and illegal entry into Uzbekistan of radical elements, extremist literature, weapons and ammunition. In this connection, having demonstrated the political will,

President Sh.Mirziyoyev accelerated the process of international legal formalization of the Uzbek-Tajik borders.

In this regard, it should be noted that for proper completion of delimitation and demarcation of the state border, the Office of the Ambassador on special missions, equal to the Deputy Minister of Foreign Affairs, was created at the Ministry of Foreign Affairs of Uzbekistan. This emphasizes, firstly, the high level of significance of this issue for Uzbekistan, and secondly, in the language of diplomacy, such a high level of participation in the negotiations shows a level of respect for neighboring countries. Uzbekistan believes that in resolving these issues it is necessary to rely on international legal norms that would take into account the interests of all states in the region.

However, Tajikistan supports the new regional policy of Uzbekistan. Confirmation was the participation of President E.Rahmon in the first consultative meeting of the heads of state of Central Asia in Astana in March 2018 [3]. The Tajik side also expressed unequivocal support for the initiative put forward by Shavkat Mirziyoyev on the adoption of a resolution of the UN General Assembly "On strengthening regional and international cooperation to ensure peace, stability and sustainable development in Central Asia," holding regular meetings of heads of railway administrations of the SCO countries and the adoption of a joint appeal by the heads of state - SCO members to youth, as well as the holding of the second OIC summit on science and technology in 2020 in Uzbekistan [4]. The sides noted that despite the available opportunities, the state of trade, economic and investment cooperation between our countries does not yet correspond to the existing potential. The leaders of Uzbekistan and Tajikistan set the task to raise bilateral trade in 2020 by expanding the mutual supply of demanded products.

Goal and objectives. First of all, the study is based on the analysis of the political and legal basis of Uzbek-Tajik cooperation. Uzbekistan's foreign policy and international relations are enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan. In particular, Article 17 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states: The Republic of Uzbekistan is a full-fledged subject of international relations. "Its foreign policy is based on the principles of sovereign equality of states, non-use of force or threat of force, inviolability of borders, peaceful settlement of disputes, non-interference in the internal affairs of other countries and other universally recognized rules and norms of international law" [5].

Uzbekistan and Tajikistan are cooperating in socio-economic, cultural, humanitarian and other spheres. In particular, cultural and humanitarian cooperation between Uzbekistan and Tajikistan is based on the intergovernmental agreements on cooperation in education on January 10, 1997 and on cooperation in culture and humanitarian spheres on January 4, 1998, as well as the intergovernmental agreement on eternal friendship signed on June 15, 2000 [6].

At the same time, the further development and diversification of political dialogue, the improvement of the mechanism and form of regional economic integration, the deepening of mutual understanding on the formation of a single security space, the development of joint efforts to maintain peace and stability in the region depends on the activation of multi-plan cooperation in increasing.

Also, an analysis of the factors influencing interstate relations. The history, traditions, culture and values of the two fraternal peoples are close. It should be noted that the historical commonality, closeness of traditions and values and religious unity of the Uzbek and Tajik peoples have ensured the unity of these two nations living in the same region.

During the years of independence, the Council of Tajik Literature was established under the Writers' Union of Uzbekistan. Over the past period, the association has paid more attention to the creative development of writers who have been working in the country in both Tajik and Uzbek languages. In Tashkent, many scholars are studying Tajik classical literature. In particular, the orientalist Shoislom Shomammedov has dozens of monographs and hundreds of articles on the works of Persian-Tajik classics[7]. On the basis of bilateral relations in many cultural spheres, the customs, traditions, history, literature and many similar cooperation of these fraternal peoples are developing from year by year. Unity of religious belief (Islamic factor). It is known that both Uzbekistan and Tajikistan, as a nation that has historically lived side by side, the majority of the country's citizens believe in the artificial flow of Islam. Directly this factor helps the citizens of the two countries to live in harmony, cooperation, closeness of values and traditions. Common interests in ensuring regional security. According to the analysis of available data, in the process of gradual withdrawal of the International Security Assistance Force from Afghanistan, the Taliban and other religious extremist organizations are becoming more active in the country. At the same time, the Central Asian states are actively fighting together against threats such as terrorism and religious extremism, which have a negative impact on security. As well as the use of transboundary rivers in the region due to differences in the views of Uzbekistan and Tajikistan.

In addition, the development of proposals on the prospects of Uzbek-Tajik cooperation. The fact that the wide-ranging cooperation between the two countries is based on the principles of mutual trust, respect and interest is a testament to the positive situation in the near future. The analysis of the prospects of cooperation between Uzbekistan and Tajikistan shows that in the future bilateral cooperation will be dominated by economic interests. At present, the countries of the region are trying to work together to strengthen ties, relying on practical solutions. At this point, the choice of new directions will determine the essence of the future development model of these countries.

In general, based on the above-mentioned scientific research and the above-mentioned views on the current state of interstate relations, it can be predicted that the relations between Uzbekistan and Tajikistan in the medium term will continue as follows:

First of all, Uzbekistan pays special attention in its foreign policy to the further development of relations with neighboring countries, in particular with Tajikistan.

Secondly, the economic relations between the two countries will further develop cooperation in the field of export, diversification and transit of products produced in Uzbekistan, as well as in the cultural and humanitarian spheres.

Besides that, following the bilateral consultations, a Memorandum of Cooperation between the office of the Security Council under the President of the Republic of Uzbekistan and the office of the Security Council of the

Republic of Tajikistan and a protocol providing for specific measures on further deepening and expanding cooperation in the field of security were signed.

A bilateral relation has been developing on an upward trajectory and is filled with specific practical content. International observers are increasingly using such a definition as breakthrough. The new page of cooperation is filled with new tasks and prospects in the interests of the two peoples.

In particular, we can see that bilateral cooperation and relations are developing under presidency of Shavkat Mirziyoyev. The official state visits of the Presidents of the two countries have led to the rapid development of cooperation and relations between these countries in all areas. After the summit, President Mirziyoyev stated: "If you ask me whether any issues still remain unresolved in the relationship between our two countries, I answer 'No'. Such issues no longer exist." The two state visits – Mirziyoyev's to Dushanbe and Rakhmon's to Tashkent – were sufficient to raise the level of bilateral relations to a Strategic Partnership. The treaty finally laid the ground for comprehensive cooperation, mutual trust and friendship between these neighboring states and fraternal peoples. They have really come a long way from the mistrust and interstate tension between the first president of Uzbekistan I.Karimov and E.Rakhmon to rapprochement and finally to strategic partnership. Through Mirziyoyev's efforts, Central Asia is being reshaped as a region. Tashkent's regional policy confirms once again that Uzbekistan is a key country in Central Asia and that the ultimate success or failure of regional integration depends to a decisive degree on Uzbekistan. Of the various links and interactions between and among Central Asian states, the Uzbek-Tajik relationship has remained the most problematic. It is now vitally important to build on the new and promising strategic partnership [8].

However, it should be emphasized that the Kazakh expert expressed his opinion back in 2016, when Sh.Mirziyoyev was not even elected president of Uzbekistan. But so far, the above problems are either not resolved or are not fully resolved. In the conditions of very good weather (mutually beneficial cooperation), both countries try not to touch upon unresolved or "unsolvable" issues as much as possible, focusing and developing those areas that bring the points of contact closer[9].

Today, in an environment where the impact of globalization on the economies of the world is growing, it is important for any country, including Uzbekistan, to identify the most beneficial directions of integration into the world economy. In this regard, the role of foreign trade policy is primary, and one of the main tasks is to improve its strategy, identifying the specifics of the country. In addition, the fourth meeting of the Governmental Commission on Trade and Economic Cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Tajikistan was held on December 27-28, 2016 in Dushanbe. During the meeting, the sides exchanged views on the current priority areas of cooperation and measures to further develop trade and economic ties, as well as the implementation of agreements. It should be noted that during the meeting, the Republic of Uzbekistan provided the Republic of Tajikistan with cars, buses, trucks, agricultural machinery, textiles, household appliances, agricultural products, pharmaceuticals, medical equipment, construction products, training laboratory equipment, sports equipment and a number of contracts and

agreements were signed for the supply of products necessary for public consumption[10].

During the meeting, the parties agreed to hold an exhibition of products of the Republic of Uzbekistan in Dushanbe in March-April 2017, and an exhibition of products of the Republic of Tajikistan in August-September in Tashkent [11].

Based on the above, it should be noted that at the present stage, economic relations between Uzbekistan and the Republic of Tajikistan are improving and rising to a new level. In this regard, the role of the Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation will play an important role in increasing the efficiency of activities in recent years.

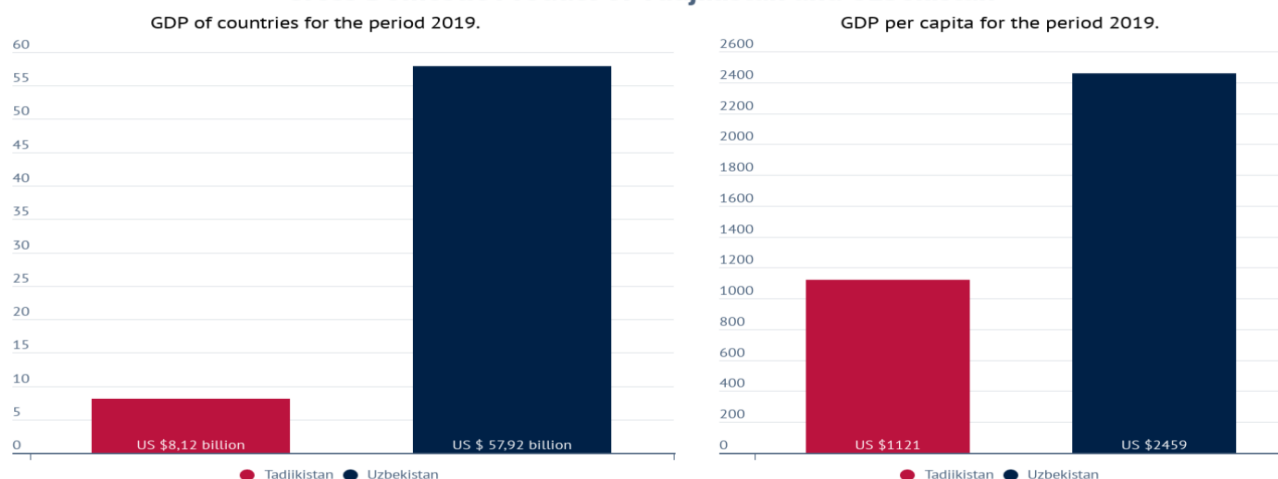
The intergovernmental Commission on trade and economic cooperation is an effective tool for solving complex issues of mutual interest. The Uzbek-Tajik business Council is looking for new ways to expand mutual trade. Business relations between the two countries are actively developing. At the same time, various types of intergovernmental meetings are also important in

cooperation between states. Especially that kind of events, joint initiatives and recommendations for further improving cooperation between Uzbekistan and Tajikistan in the field of security were developed, the importance of maintaining the accumulated intense dynamics of relations and giving them further impetus due to significant unrealized potential was emphasized[12].

Looking at the trends of recent years, the development of economic ties between the countries is directly explained by the attempt to use the existing economic potential. In the early stages of relations, economic relations were mainly focused on the service sector, but today the export of various products, equipment and machinery is increasing[13].

In addition, the trade turnover of Uzbekistan with the countries of Central Asia in January 2020 is \$ 318.3 million. In particular, Uzbekistan exports over 30 million of industrial and agricultural products to Tajikistan[14]. The aforementioned statistics and indicators of economic trade turnover are increasing year by year, and these indicators are based on the interests of both countries.

Gross Domestic Product of Tadjikistan and Uzbekistan

Pic.1. GDP of Tajikistan and Uzbekistan: volume, rate of growth, per capita, structure 2019

The level and potentials of economic development in Uzbekistan and Tajikistan differ. According to the forecasts of the World Bank, the annual GDP growth of Tajikistan in 2020 will be -2%, and in 2021, it will grow up to 3.7%. The World Bank made the most favorable forecast for Uzbekistan: in 2020, the country's GDP will amount to 1.5%, and in 2021, it will grow up to 6.6% [15].

Taking into account recent trends, we can expect positive changes in the relations between the countries in the near future, in particular, the increase in trade between the countries. An analysis of the prospects for cooperation between Uzbekistan and Tajikistan shows that economic interests will dominate in bilateral cooperation in the future. Now, the countries of the region are trying to work on practical approaches to strengthen their relations. In this regard, the choice of new directions determines the essence of the future development model of these countries.

In addition, the development trend of economic cooperation is one of the major factors in the economic stability of the two countries and cooperation in other areas.

At the same time, chronological sequence, statistical analysis, comparative analysis, and content methods were used to illuminate this relationship between the two countries.

In conclusion, the relations between Uzbekistan and Tajikistan are explained by the implementation of agreements reached in the economic, technical, scientific and cultural spheres, despite the difficulties of the past. The two countries have been developing relations in the system of regional and international relations. Relations between Uzbekistan and Tajikistan are based on stable relations based on mutual respect. These relations serve the mutual strategic interests of the countries.

In addition, the two nations have long lived in the same region and have close cultural ties, common interests in regional security, such as the direct border of Uzbekistan and Tajikistan with the unstable Afghanistan, and the bulk of the drugs grown in this country through Tajikistan. The existence of such factors as the penetration of our territory also requires the cooperation of the two countries.

Currently, there are a number of obstacles to relations between Uzbekistan and Tajikistan. These include:

— the delimitation and demarcation of borders has not been completed and there are some disputed territories between the two states

— lack of organizational and legal framework governing the joint use of transboundary rivers

— the problem of the Tajik aluminum plant, which has caused great damage to the environment of Uzbekistan, remains unresolved

— the development of interstate relations is the presence of the influence of external forces.

From our view, it is expedient to pay attention to the following aspects of the positive development of relations between the two countries:

— First of all, further expansion of bilateral cooperation in the framework of international agreements in the fight against terrorism, drug trafficking, religious extremism, separatism, organized transnational crime;

— Ensuring the continuity of the high-level Uzbek-Tajik dialogue to discuss issues arising in the interests of the two countries;

— holding regular consultations between the relevant agencies of the two countries on the implementation of high-level agreements on bilateral and multilateral cooperation.

— organization of joint research in advanced areas of science and technology (activities of scientific and applied research centers);

— organization of professional exchange between professors and students of higher educational institutions, as well as employees of art, culture, museums.

The hypothesis put forward at the beginning of the scientific article, "today, the economy is a priority of Uzbek-Tajik relations" was confirmed by research. Finally, taking into account above mentioned facts, figures and statistics can state that these two countries are trying to solve common problems together and these changes also mentioned in foreign media.

REFERENCES

1. Umida Hashimova. Security Matters Top Uzbekistan-Tajikistan Agenda. August 22, 2018 <https://thediplomat.com/-/2018/08/security-matters-top-uzbekistan-tajikistan-agenda/>
2. Cabar.asia: Will there be a new era in Tajik-Uzbek relations? 15.02.2017 file:///cabar.asia_%20Will%20there%20be%20a%20new%20era%20in%20Tajik-Uzbek%20relations_.pdf
3. Presidents of Central Asia hold Consultative Meeting. <https://www.uzdaily.uz/en/post/43133>
4. Uzbekistan to host OIC Summit on Science and Technology. <http://en.kabar.kg/news/uzbekistan-to-host-oic-summit-on-science-and-technology/>
5. Constitution of the Republic of Uzbekistan. - T.: Uzbekistan, 2003. – p.13.
6. Бахтиёр Мустафоев. Ўзбекистон — Тожикистон: стратегик ҳамкорлик йўлида <http://xs.uz/uzkr/post/-/ozbekiston-tozhikiston-strategik-hamkorlik-jolida>
7. The second youth scientific forum of orientalists dedicated to Shoislum Shamukhamedov. <http://tashgiv.uz/en/-/shoislum-shomuhamedov-nomidagi-yosh-sharqshunoslarning-ii-forumi/>
8. Farkhod Tolipov "Uzbekistan-Tajikistan Relations: The Long Way to Strategic Partnership". <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13533-uzbekistan-tajikistan-relations-the-long-way-to-strategic-partnership.html>
9. Rustami Sukhrob "Tajikistan and Uzbekistan as Possible Drivers of Regional Cooperation in Central Asia" <https://cabar.asia/en/tajikistan-and-uzbekistan-as-possible-drivers-of-regional-cooperation-in-central-asia>
10. Ўз.Р. ТИВ маълумотлари //Ўзбекистон и Таджикистан обсудили торгово-сотрудничество// <https://www.gazeta.uz/ru/2016/12/28/dushanbe/> 2016
11. С.Кузнецов Равон, авиа, ж/д сообщение и визы: Таджикистан и Узбекистан сближаются 2016. <https://tj.sputniknews.ru/asia/20161118/1021115555.html>
12. Uzbekistan, Tajikistan develop security cooperation. <https://www.uzdaily.uz/en/post/51877>
13. Richard Weitz "Uzbekistan's New Foreign Policy: Change and Continuity under New Leadership" Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center. 2018. 35-36 p. <https://silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/1801Weitz.pdf>
14. Торговля Узбекистана со странами Центральной Азии за январь 2020 года. <https://www.review.uz/ru/-/post/infografika-torgovlya-uzbekistana-so-stranami-centralnoy-azii>
15. Rustami Sukhrob. Tajikistan and Uzbekistan as Possible Drivers of Regional Cooperation in Central Asia. <https://cabar.asia/en/tajikistan-and-uzbekistan-as-possible-drivers-of-regional-cooperation-in-central-asia>

Нодирбек ЭГАМОВ,

*Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини
механизациялаш институти Бўхоро филиали
Умумқасбий фанлар кафедраси ўқитувчиси
E-mail: nadirkhan.M@mail.ru*

БухМТИ педагогика фанлари доктори, профессор Ахмеджанов М.М. тақризи асосида

ГРУНТЛАР МЕХАНИКАСИ, ЗАМИН ВА ПОЙДЕВОРЛАР ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МЕТОДИКАСИ АСОСЛАРИ

Аннотация

Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар фанини ўқитишда замонавий таълим методларидан фойдаланишнинг самарали усуллари ва унинг методикаси ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: пойдевор, грунт, замин, кучланиш, деформация, зичлик, ғовақлик.

ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МЕТОДОЛОГИИ ПОЧВЕННОЙ МЕХАНИКИ, ПОЧВЫ И ФУНДАМЕНТОВ

Аннотация

Обсуждаются эффективные методы и приемы использования современных методов обучения в преподавании механики грунтов, грунтов и фундаментов.

Ключевые слова: фундамент, грунт, грунт, армирование, деформация, плотность, пористость.

FUNDAMENTALS OF MODERN EDUCATIONAL METHODOLOGY OF SOIL MECHANICS, SOIL AND FOUNDATION

Annotation

There is a discussion of effective methods and techniques of using modern teaching methods in the teaching of soil mechanics, soil and foundations.

Keywords: foundation, soil, ground, reinforcement, deformation, density, porosity.

Кириш. Мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асосан суғориладиган деҳқончиликга асосланган. Шу сабабли мелиоратив тизимлар объектларини, жумладан гидротехника иншоотлари ва насос станцияларини қуриш, қайта таъмирлаш ва улардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ ишларни доимий равишда такомиллаштириб ва ривожлантириб бориш тақоза этилади. Бунда иншоотларни барпо этиш ва улардан фойдаланишга сарфланадиган маблағлардан самарали фойдаланиш ва қурилиш муддатини имкон даражасида қисқартиришга асосий эътиборни қаратиш керак.

Асосий қисм. Гидротехника иншоотлари ва насос станцияларини қуриш ва улардан фойдаланиш бўйича юртимиз гидротехниклари анча бой тажрибага эгадирлар. Гидротехника иншоотлари ва насос станциялари асосан суғориладиган ер майдонларини ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларини сув билан таъминлаш вазифасини бажарадилар.

Мелиоратив тизимлар таркибида хилма-хил вазифаларни бажарувчи гидротехника иншоотлари барпо этилади. Уларнинг тузилиш параметрлари қурилиш жойининг геологик ва гидрогеологик шарт шароитлари, қурилиш ҳудудининг иқлими, иншоот тасарруфидаги сув ўзанининг ўлчамлари ва шунга ўхшаш бошқа кўрсаткичлар асосида махсус инженерлик ҳисоблари бўйича танланади. Ҳар қандай гидротехника иншооти унга қўйиладиган техник, функционал, иқтисодий талаблардан ташқари бадиий-меъморчилик талабларига ҳам жавоб бериши лозим. Шу сабабли, «Гидротехника иншоотлари ва насос станция-

ларидан фойдаланиш» йўналиши бўйича ихтисосликни эгаллайдиган кадрлар грунтшунослик ва пойдевор-созлик соҳалари бўйича етарли даражадаги билим ва кўникмаларга эга бўлишлари лозим.

Ҳар қандай инженерлик иншооти мустаҳкам ва устивор бўлиши, шунингдек деформациялар бўйича унга қўйиладиган талабларга жавоб бериши лозим. Турли замин шароитларида бундай талабларни таъминлаш қоидаларини ўрганиш билан «Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар» фани шуғулланади.

Талабаларни грунтшунослик ва пойдеворсозлик соҳасидаги инженерлик вазифаларини ечишнинг замонавий қоидалари билан яқиндан таништириш, уларда фан бўйича етарли даражадаги билим ва кўникмаларни шакллантириш «Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар» фанини ўрганишнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ушбу фанга профессор ўқитувчи томонидан талабаларга қуйидаги билим ва кўникмалар бериб борилади:

Грунтлар ҳақида асосий маълумотлар, грунтларнинг физикавий, физикавий-кимёвий ва механик хоссалари ҳамда уларнинг кўрсаткичларини аниқлаш усуллари билан танишиш.

Замин грунтини ҳосил бўладиган кучланишлар ва уларни аниқлаш усуллари ўрганиш, заминдаги кучланиш-деформация ҳолати босқичлари бўйича маълумотларга эга бўлиш.

Замин ва пойдеворларни чегаравий ҳолатлар бўйича ҳисоблашнинг асосий қоидалари, пойдеворларнинг турлари, уларнинг қўлланилиш соҳалари ҳамда

замин ва пойдеворларни лойиҳалаш тартиблари билан яқиндан танишиш.

Замин грунтларини сунъий кучайтириш усуллари ва махсус шароитларда пойдеворларни барпо этиш қоидалари ҳақида пухта билимларга эга бўлиши талаб этилади.

Юқорида талаб этиладиган билим кўникма малакаларни талабалар пухта эгаллашлари учун профессор ўқитувчилардан юқори даражадаги дарс машғулотларини ташкил қилишни тақозо қилади. Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар фани дарс машғулотлари маъруза, амалий, лабаратория шаклида ўтказилади. Шунингдек мазкур фандан курс иши курс лойиҳалари талабалар томонидан профессор ўқитувчи раҳбарлигида ташкил қилинади. Маъруза машғулотларидан олган билим ва кўникмаларини талабалар амалий ва лабаратория машғулотларида малакага айлантирадилар. Амалий ва лабаратория машғулотларини бевосита ишлаб чиқариш билан узвий чамбарчас олиб тавсия этилади.

Маъруза машғулотлари замонавий таълим технологиялари ҳамда техниканинг сўнги ютуқларидан самарали фойдаланиб юқори даражада ташкил этилиши лозим. Шу ўринда ўқитишнинг замонавий таълим методикаси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Таълим тизимини технологиялаштириш ғояси ўтган асрнинг бошларида Ғарбий Европа ва АҚШда таълим тизимини ислоҳ қилиш, таълим самарадорлигини ошириш, шахснинг ижтимоийлашувини таъминлаш учун муайян шарт-шароитни яратиш борасидаги ижтимоий ҳаракат юзага келган даврда илк бора ўртага ташланди. Мазкур ғоя 30- йилларда таълим жараёнига “педагогик техника” (“таълим техникаси”) тушунчасининг олиб кирилиши билан асосланди. Ушбу даврларда яратилган махсус адабиётларда “педагогик (таълим) техника(си)” тушунчаси “ўқув машғулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга кўмаклашувчи усул ва воситалар йиғиндиси” тарзида талкин этилди ҳамда ўқув жараёнига ўқув ва лабаратория жиҳозларининг олиб кирилиши, улардан самарали, унумли фойдаланиш, материал мазмунини кўрсатмали қуроллар ёрдамида тушунтириш каби ҳолатлар таълим самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи етакчи омиллардир дея баҳоланди. Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар фанини замонавий таълим ва инновацион технологиялар асосида ўқитишда қуйидаги масалалар ҳал этилади

Замонавий таълим методикалари асосида ўқитишга ўтишда қуйидаги мақсадлар кўзланади:

- ўқитишнинг узлуксизлигини таъминлаш;

- ўқитишни индивидуаллаштириш;
- ўқув материални мустақил ўзлаштириш учун етарли шароит яратиш;
- ўқитишни жадаллаштириш;
- фанни самарали ўзлаштиришга эришиш.

Замонавий таълим методикалари асосида ўқитиш фаннинг асосий масалалари бўйича умумлаштирилган маълумотлар берувчи муаммоли ва йўриқли маърузалар ўқилишини тақозо этади. Маърузалар талабаларнинг ижодий қобилиятини ривожлантиришга қаратилмоғи лозим. Модул амалий ва лабаратория машғулотлари маърузалар билан бирга тузилиши, улар маърузалар мазмунини ўрганиладиган янги материал билан тўлдирилиши керак. Фанни ўқитишнинг самарадорлигини оширишга эришиш учун ўқитишнинг қуйидаги усуллари қўллаш мумкин:

- муаммоли мулоқотлар;
- эвристик суҳбатлар;
- ўқув ўйинлар;
- лойиҳалаш ва йўналтирувчи матнлар ва ҳоказо.

Ўқитишнинг замонавий таълим методикалари тизими мазмунидан унинг қуйидаги афзалликлари аниқланди: -фанлар ва фанлар ичидаги модуллар орасидаги ўқитиш узлуксизлигини таъминлаши; 24 - ҳар бир модул ичида ва улар орасида ўқув жараёнини барча турларининг методик жиҳатдан асосланган мувофиқлигини ўрнатилиши; -фаннинг модулли тузилиш таркибининг мосланувчанлиги; -талабалар ўзлаштириши мунтазам ва самарали назорат (ҳар қайси модулдан сўнг) қилиниши; -талабаларнинг зудлик билан қобилиятига кўра табақаланиши (дастлабки модуллардан сўнг ўқитувчи айрим талабаларга фанни индивидуаллаштиришни тавсия этиши мумкин); - ахборотни «сикиб» бериш натижасида ўқитишни жадаллаштириш аудитория соатларидан самарали фойдаланиш ва ўқув вақти таркибини маърузавий амалий (тажрибавий) машғулотлар индивидуал ва мустақил ишлар учун ажратилган соатларни – оптималлаштириш. Бунинг натижасида талаба етарли билимларга кўникмага эга бўлади. Замонавий таълим методикалари асосида ўқитишда фаолиятлик, тизимли квантлаш, қизиқтириш, модуллилик, муаммолилик, когнитив визуаллилик, хатоликларга таяниш тамойилларига мувофиқ ишлаб чиқилиши лозим. Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки фаннинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда юқорида келтирилган таълим технологияларни тўғри қўллаш натижасида малакали ва ҳар томонлама етук кадрларни етказиб бериш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. -Т.:Молия, 2003.- 192 б. 2.
2. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). -Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008 -180 б.
3. Расулов Х.З. Грунтлар механикаси, замин ва пойдеворлар. –Тошкент., Ўқитувчи, 1993.
4. Цытович Н.А. Механика грунтов. - М.: Высшая школа, 1979, 1983.
5. Далматов Б.И. Механика грунтов, основания и фундаменты. -Л.: Стройиздат, 1988. 4. ҚМҚ 2.02.01-98. Бино ва иншоотлар заминлари.

Ирода ЮСУПЖОНОВА,
Андижон давлат университети
Умумий психология кафедраси ўқитувчиси
Email: yusupjonovairoda@mail.ru

ЎзМУ психология кафедраси доценти И.И. Рахимова тақризи асосида

ПЕДАГОГИКА МУТАХАССИСЛИГИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ КАСБИЙ ШАКЛЛАНИШИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ШАРТЛАРИ

Аннотация

Педагогика мутахассисликлари талабаларида касбий ривожланишнинг мезон белгиларини аниқлаш, педагогика мутахассислиги талабаларининг касбий ривожланишида педагогик коммуникацияларнинг ролини таъкидлаш мақолада ўз аксини топган.

Калит сузлар: касбий фаолият, интеграциялашнинг йўллари ва усуллари, ўз-ўзини идентификациялаш, мулоқот қилиш қобилияти, ўз-ўзини англаш, талабанинг касбий тайёргарлиги.

ОПТИМИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ФОРМИРОВАНИЯ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ

Аннотация

Определение критериев профессионального развития студентов педагогических специальностей, акцент на роли педагогической коммуникации в профессиональном развитии студентов педагогических специальностей.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, способы и средства интеграции, самоидентификация, коммуникативная способность, самосознание, профессиональная подготовка студента.

OPTIMIZATION OF PROFESSIONAL FORMATION OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTY SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITIONS

Abstract

Identification of criteria for professional development of students of pedagogical specialties, emphasis on the role of pedagogical communications in the professional development of students of pedagogical specialties.

Key words: professional activity, ways and means of integration, self-identification, ability to communicate, self-awareness, professional preparation of the student.

Бугунги кунга келиб, жамиятнинг турли соҳаларини жадал ривожлантириш, Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ислохотлар кўплаб ходимларнинг касб вазифаларини сезиларли даражада чуқурлаштириди, уларнинг касбий маҳорати ва рақобатбардорлигини ошириш учун узок йиллар зарурлигининг барқарор тенденциясини яратди. Бу муҳим муаммони ҳал этиш – меҳнатини баҳолаш мушуқул бўлган педагог кадрларга кўп жиҳатдан боғлиқ.

Шу билан бирга, амалиёт шуни кўрсатадики, ушбу тоифадаги талабаларни тайёрлаш жараёни, одатда, бўлажак педагогларни тўлиқ ўз-ўзини англаш, уларнинг касбий салоҳияти ва мавқеи ўсишини ривожлантириш учун етарли шарт-шароитлар билан таъминланмайди. Бундан ташқари, касбий ривожланишнинг ўзига хос хусусияти ушбу жараёни олий таълим муассасида педагогика мутахассислигидаги талабаларни ўқитиш босқичида кучайтириш ва қўллаб-қувватлаш зарурлигини белгилайди. Айнан талабалик даврида касбий ривожланиш ўзига хос аҳамият ва жадаллик касб этади. Бу давр ўз индивидуаллигини англаш, кадрият йўналишларининг ориентациясини якуний шакллантириш, ижтимоий-психологик соҳа, изланишнинг асосий йўналишлари ривож, ўз-ўзини англаш ва бошқалар билан характерланади.

Шу муносабат билан замонавий олий ўқув юртининг асосий вазифаларидан бири педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланиш

жараёнини оптималлаштириш, уларнинг ички салоҳиятини очиқ бериш ва ривожлантириш, касбий жиҳатдан муҳим хусусиятларни шакллантириш имконини берувчи шарт-шароитларни яратишдан иборат. Шу сабабли педагогика мутахассислиги талабалари касбий шаклланишининг ижтимоий-психологик хусусиятларини ўрганиш ушбу илмий тадқиқот учун муҳим ва долзарб муаммо ҳисобланади.

Диссертацион тадқиқот Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7февралдаги ПФ-4947 “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 17 январдаги ПФ-5635 “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”, 2019 йил 11 июлдаги ПФ-5763-сон “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорларида ҳамда бошқа ҳуқуқий-норматив ҳужжатларда белгиланган вазифаларни ҳал этишда муайян даражада хизмат қилади.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар тавсифи. Бўлажак мутахассисларни касбий шакллантиришни ўрганишга бағишланган илмий тадқиқотлар дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, хусусан, Шимолий-

шаркий университет (Northeastern University Boston, AQSH), Мюнхен университети (LMU, Германия), Рижентс университети (Regents University, Буюк Британия), Москва давлат университети (Ломоносов номидаги МДУ, Россия), Сеул Миллий университети (Seoul National University, Жанубий Корея), Англиянинг Честер (Psychology and Child Development (with Placement Year) BSc), Москва давлат университети (Ломоносов номидаги МДУ, Россия), Сеул Миллий университети (Seoul National University, Жанубий Корея), Хитой Миллий педагогик тадқиқотлар марказларида (NIES, Гуанжоу) олиб борилмоқда.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тадқиқ этилаётган масала бўйича илмий адабиётлар таҳлилининг кўрсатишича, замонавий илмий-тадқиқот ишларининг аксарияти ўқув-тарбиявий жараёнларни оптималлаштириш, бўлажак мутахассисларда касбий муҳим сифатларни ривожлантириш (Д.Г. Мухамедова, Р.Б. Абдурахманова, Ю.М. Асадов ва б.к.), педагог ва таълим олувчи ўртасидаги муносабатларнинг психологик хусусиятлари (Д.Г. Мухамедова, А.А. Бекназаров, А.А. Закиров ва б.к.), педагогик вазиятларга тайёрлик (Р.М. Фатихова, Г.Г. Петрович, А.П. Ершов ва б.к.), педагогик фаолиятни такомиллаштириш (Б.А. Белов, У.Н. Осницкий, У.А. Кондратьев ва б.к.), касбий ўз-ўзини аниқлаш ривожланишининг детерминатив жиҳати (З. Фрейд, Э. Эриксон, С. Рубинштейн ва б.к.)ни ўрганишга бағишланган.

Шу билан бирга, педагогика мутахассислигидаги талабаларда касбий шаклланишнинг ижтимоий-психологик хусусиятларини бевосита ўрганишга бағишланган тадқиқот ўтказилмаган. Шундай қилиб, ўрганилаётган муаммонинг ижтимоий аҳамияти, психологик-педагогик амалиёт эҳтиёжлари ва етарлича илмий ишланмаганлиги ушбу диссертация иши мавзусининг мақсадга мувофиқлигини асослайди.

Тадқиқотнинг мақсади: педагогика мутахассисликлари талабаларининг олий ўқув юртида ўқиши даврида касбий шаклланишнинг ижтимоий-психологик тузилмасидан келиб чиқиб, ушбу жараёни оптималлаштириш учун самарали тренинг дастурини тайёрлаш.

Тадқиқот вазифалари:

психология фанида педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишини ўрганишнинг назарий асосларини таҳлил қилиш;

педагогика мутахассисликлари талабаларида касбий шаклланиш концепциясининг замонавий моҳиятини очиқ бериш;

талабалар даврида шахс ривожланишининг ижтимоий-психологик хусусиятларини белгилаш;

талабаларнинг касбий ривожланишидаги мавжуд карама-қаршиликларини ва уларнинг келажақдаги педагогик фаолиятга муваффақиятли интеграциялашуви учун зарур шарт-шароитларни ўрганиш;

педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланиш тузилишини ўрганиш;

педагогика мутахассисликлари талабаларида касбий ривожланишнинг мезон белгиларини аниқлаш;

педагогика мутахассислиги талабаларининг касбий ривожланишида педагогик коммуникацияларнинг ролини таъкидлаш;

педагогика мутахассислиги талабаларининг касбий ривожланишини оптималлаштириш учун ижтимоий-психологик тренинг дастурини тайёрлаш ва унинг амалий самарадорлигини текшириш.

Тадқиқот мақсади: педагогика мутахассислиги талабалари касбий ривожланишининг ижтимоий-психологик жиҳати.

Тадқиқот предмети: педагогика мутахассислиги талабалари касбий ривожланишининг ижтимоий-психологик тузилиши.

Тадқиқот методлари ва методикалари. Қўйилган мақсадга эришиш ва шакллантирилган вазифаларни амалга ошириш учун тадқиқотнинг назарий ва эмпирик методлари мажмуи қўлланилди (илмий адабиётларнинг назарий таҳлили, ҳужжатлар таҳлили, психодиагностик тест, маълумотларни қайта ишлашнинг математик-статистик методлари ва б.к.).

Мазкур диссертацион тадқиқот давомида қуйидаги психодиагностик комплекс қўлланилди:

Педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланиш жараёнини ўрганиш бўйича тажриба сўровномаси;

В.В. Синявский, В.А. Федорошинларнинг Коммуникатив ва ташкilotчиликка мойиллик тести (КТМ);

Ю.М. Орлов ва Ю.Н. Емельяновнинг Эмпатик қобилиятларини ўз-ўзи баҳолаши бўйича тест-сўровномаси;

М. Снайдернинг Мулоқотда ўз-ўзини назорат қилиш тест-сўровномаси;

А.А. Реаннинг Муваффақият мотивацияси ва муваффақиятсизликдан қўрқиш сўровномаси;

А.В. Зверькова ва Е.В. Эйдманнинг Ўз-ўзини бошқариш иродасини ўрганиш тест-сўровномаси;

Р.С. Немовнинг Педагогик вазиятлар методикаси.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ўтказилган диссертация тадқиқотлари натижаларига кўра, педагогика мутахассисликлари талабалари касбий шаклланишининг замонавий тушунчаси ва моҳияти, талаба ёшида шахс ривожланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари, шунингдек, ўрганилаётган жараёнинг мавжуд карама-қаршиликлари ва таълим олувчининг бўлажак педагогик фаолиятга муваффақиятли интеграциялашуви учун зарур шарт-шароитлар аниқланди. Педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишига методологик ёндашув белгилаб олинди, тузилиши очиқ берилди ва шу асосда ушбу мураккаб ва кўп қиррали жараёни оптималлаштиришнинг самарали усуллари аниқланди.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Педагогика мутахассисликлари талабалари касбий шаклланишининг мезон белгилари аниқланди, бу асосда “Педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланиши жараёнини ўрганиш бўйича экспериментал сўровнома” тайёрланди. Касбий ривожланишда педагогик коммуникацияларнинг роли, “Педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишини оптималлаштириш бўйича ижтимоий-психологик тренинг дастури” ишлаб чиқилди ва унинг амалий самарадорлиги текширилди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацион тадқиқотнинг мувофиқ методологик асоси, психологияда қабул қилинган психодиагностик воситалар ёрдамида педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишини тадқиқ қилиш, тадқиқот танлови, таққослаш гуруҳларини шакллантириш Excel, Statistica дастур воситалари ва тадқиқот натижаларининг мувофиқ талқинларини қўллаган ҳолда психологияда қабул қилинган мезонлар

ёрдамида олинган эмпирик натижалар тахлили (Спирменнинг нопараметрик мезонлари бўйича корреляцион тахлил, Стъудентнинг статистик t-мезони бўйича экспериментал ва назорат гуруҳларида ўртача кийматлар тенгслиги тахлили) орқали таъминланди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Диссертацион тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўрганилаётган ҳодиса ҳақидаги илмий тасаввурни очиб берувчи ва конкретлаштирувчи, психодиагностикага илмий жиҳатдан ёндашиш ва олий ўқув юртида ўқитиш босқичида ушбу мураккаб жараёни оптималлаштириш имконини берувчи педагогика мутахассисликлари талабаларини касбий шакллантириш мезонларини ишлаб чиқиш билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ижтимоий-психологик тренингнинг тайёрланган самарали дастуридан педагогика мутахассисликлари талабаларини касбий шакллантиришни оптималлаштиришда қўллаш имконияти билан белгиланади. Бундан ташқари, диссертация иши натижаларидан педагог кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун маъруза ва амалий машғулотлар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Ушбу диссертация иши педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишини оптималлаштиришнинг ижтимоий-психологик шароитларини ўрганишга бағишланган. Ушбу муаммонинг долзарблиги замонавий жамиятнинг касбий тайёргарлик сифатида, ёш авлодни тарбиялашга, нафақат таълим олишни эмас, балки, биринчи навбатда, касбий етуклики, тегишли касбий ва адаптив салоҳиятни, педагогик мулоқотнинг юқори даражасини, янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда ишлаш ва доимий ривожланиш қобилиятини талаб қилувчи ўсиб бораётган буюртманинг барқарор тенденциясига боғлиқ. Буларнинг барчаси профессионал ривожланиш муаммосини биринчи ўринга қўяди, бу ерда олий таълим муассасасида бўлажак педагогларни ўқитиш босқичи истикболли ҳаётга таъсир қилувчи энг муҳим ва масъулиятли ҳисобланади.

Диссертация иши давомида психология фанида педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланиши асосларини назарий ўрганиш амалга оширилди, тушунчанинг моҳияти очиб берилди - касбий ривожланиш, талабалик даврида шахснинг ривожланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари, шунингдек, бўлажак педагогларнинг касбий шаклланишидаги қарама-қаршиликлари, уларнинг бўлажак педагогик фаолиятга муваффақиятли интеграциялашуви учун зарур шарт-шароитлар аниқланди. Ушбу мураккаб жараёнда педагогик коммуникациянинг алоҳида роли кўрсатиб берилди, ўрганилаётган ҳодисанинг мезон белгилари аниқланди, педагогика мутахассисликлари талабаларида касбий шаклланишнинг тузилиши ўрганилди. Педагогика мутахассисликлари талабаларининг касбий шаклланишини оптималлаштириш бўйича ижтимоий-психологик тренинг дастури тайёрланди, унинг самарадорлиги эмпирик тарзда текширилди.

Шундай қилиб, диссертацион тадқиқот қуйидаги асосий хулосаларни чиқариш имконини беради:

1. Шундай қилиб, юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, бугунги кунда олимларнинг педагогларнинг касбий шаклланишини, жумладан, уларни олий ўқув юртида ўқитиш босқичида

тадқиқ этишга бўлган катта қизиқиш кузатишмоқда. Бу, бир томондан, педагог профессионаллигини ривожлантириш, унинг муваффақияти, замонавий жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида шахсий ўсиш, ёш авлодни тарбиялашнинг алоҳида вазифасини амалга ошириш доирасида ўрганилаётган ҳодисанинг юқори аҳамияти, иккинчидан, педагогик кадрларни тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш масаласининг долзарблиги билан асосланади. Шу билан бирга, талабга қарамай, бу ҳодиса илмий адабиётларда нисбатан хилма-хил тарзда талқин қилинади, унинг моҳияти, тузилишини белгилашда бир хиллик, аниқлик йўқ ва маъно жиҳатдан унга яқин атамаларнинг фаол ишлатилиши кузатилади.

2. Ушбу тадқиқот доирасида олимлар томонидан кўриб чиқилган кўплаб фикрларга асосланиб, бўлажак педагогнинг касбий шаклланиши деганда, унинг педагогик касбига киришнинг босқичли жараёни сифатида тушунилиши керак, бунинг натижасида шахснинг изчил ривожланиши, профессионал ва муҳим хусусиятлар, билим, малака ва қўникмалар мажмуаси шакллантирилади, натижада таълим олувчининг ички дунёси сифат жиҳатидан ўзгаради. Шу билан бирга, ўз моҳиятига қўра, мураккаб ва кўп ўлчовли ҳодиса бўлган бўлажак педагогнинг касбий ривожланиши касбий ижтимоийлашув ва индивидуаллашувнинг бирламчи босқичларидан бирини акс эттиради, бу эса олий таълим муассасасида ўқишнинг бутун даврини қамраб олади ва мутахассисни янада ривожлантириш учун нисбатан кучли касбий ва шахсий пойдеворини қўяди.

3. Шундай қилиб, юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, бўлажак педагогнинг касбий шаклланиши талабалик ёшида шахс ривожланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари восита бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, бу ёш даври аксарият тадқиқотчилар томонидан мувофиқ ижтимоий гуруҳнинг талабалик доирасида ўрганилади ва мураккаб шахсий ўзгаришларнинг муҳим босқичи сифатида тавсифланади, кўпроқ ижтимоийлашув босқичини, фаол ижтимоий мустақилликни шакллантириш, коммуникатив соҳа жуда муҳим рол ўйнайдиган шахсий эркинликни акс эттиради. Талабалик ёшининг муҳим хусусияти ички динамик ўзгаришлар, мувофиқ идентиклик, ижтимоий адаптацияга эришиш амалга ошадиган таълим фолитидир.

4. Турли олимлар тажрибасига асосланиб, талабалик ёшидаги бўлажак педагог шахси ривожланишининг уч анъанавий босқичи, турли ижтимоий-психологик хусусиятларининг умумлашган ўзига хослигини ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Шундай қилиб, биринчи босқич (асосан, биринчи курс) интенсив ижтимоий мослашишни, бўлажак педагогнинг фаолиятини қамраб олади ва у асосан педагогика мутахассислигининг асосий назарий билимларини ўзлаштиришга қаратилган. Иккинчи босқич (асосан, иккинчи ва учинчи курслар) бўлажак педагогнинг энг катта ижтимоий фаолияти, педагогик фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятини англаш, кўпроқ ихтисослашган педагогик билимларни ўзлаштиришга тўғри келади. Учинчи босқич (асосан, тўртинчи курс) бўлажак педагогнинг аниқ касбий рол вазифаларини бажара олиш қобилиятини шакллантиришга тўғри келади, бу эса маълум даражада педагогик касби ҳақидаги идеал ғояларни ўзининг реал мазмунига яқинлаштиради.

5. Шундай қилиб, юқоридагиларга асосланиб, муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган бўлажак педагогнинг касбий шаклланиши мувофиқ зиддиятлардан холи эмас, деган хулосага келиш мумкин. Шундай қилиб, аввалги тадқиқотчиларнинг тажрибасини таҳлил қилиш акс эттирадиган зиддиятларни аниқлашга имкон беради:

ўқитувчилик касби ва бўлажак ўқитувчи имкониятларининг интеграцияси;

бўлажак ўқитувчининг касбий тайёргарлик жараёнининг икки томонламалиги;

бўлажак педагогларнинг касбий шаклланиши учун назарий жиҳатдан шаклланган шарт-шароитлар ва олий таълим муассасасининг педагогик амалиётининг ҳақиқий шартлари ўртасидаги номувофиқлик.

Бўлажак педагог касбий шаклланишининг ажратилган қарама-қаршиликлари, қоида тариқасида, таълим олувчининг идентификация қилиш жараёнида, унинг таълим фаолиятида намоён бўлади. Бундан ташқари, ушбу қарама-қаршиликлар бўлажак педагогларнинг коммуникатив соҳасини ривожлантириш, уларнинг ўзлигини англаш, шахсий масъулият, шунингдек, шахсий ахлоқий ва ахлоқий муносабатлар, устуворликлар тизимини шакллантиришни ўз ичига олади.

6. Касбий ривожланиш шартларини аниқлашнинг замонавий ёндашувларини таҳлил қилиш бўлажак мутахассисларни педагогик фаолиятга муваффақиятли интеграциялашнинг куйидаги умумий шарт-шароитларини таъкидлаш имконини беради:

бир томондан индивидуализация қилиш, ўз хослигини тан олиш ва бирлашишга интилишни амалга ошириш, “биз” жамиятига қабул қилиш;

когнитив конструкцияларни ўз-ўзини идентификациялаш жараёнида шакллантириш ва уларни педагогик касбнинг ўзига хос хусусиятлари билан таққослаш;

мажбурий муносабатларда мақсадли ва кийматли детерминацияни амалга ошириш;

профессионал фаолиятнинг нормал ва ижодий таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатларни оптималлаштириш;

касбий мотивация таркибида рағбатлантиришга қизиқишнинг ўтишини таъкидлаш;

муваффақиятли вазиятни яратиш орқали ўз қобилиятларини муваффақиятли бартараф этиш ва ишончга эришиш учун муайян саъй-ҳаракатларни талаб қиладиган кучли қийинчиликларни яратишдан касбий компетенцияни шакллантириш.

Илмий адабиётларда педагогика мутахассисликлари талабаларини самарали тайёрлаш мувофиқлаштирилган тизим, қоида тариқасида, асосий қоидалар, педагогик профилдаги олий таълим муассасаларида ўқитиш жараёнининг таркибий мазмунини, шакллари ва усулларини очиб берувчи принципларни ўз ичига олган таркибий қисмлар тўплами сифатида қаралади. Ушбу тизимнинг энг муҳим белгилари сифатида унинг яхлитлиги ва ташқи муҳитга қарши туриш эҳтимоли, шунингдек, турли таъсирлар ажралиб туради. Юқорида келтирилган барча жиҳатлар, бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ушбу тадқиқотнинг мақсадларини ҳисобга олган ҳолда, тизимли ёндашувни қамраб олади, бу эса кенг миқёсда қўлланмайд. Шубҳасиз, психология ва педагогикада тизимлар ва тизимли тадқиқотлар, уларнинг бутун жозибдорлиги ва истикболлари учун

жуда кўп қийинчиликларга дуч келмоқда. Бўлажак педагогларни тизим сифатида ўқитишни ўрганишда турли олимларнинг дуч келадиган мураккаблиги, биринчи навбатда, ушбу муаммони ўрганиш методологиясининг ноаниқлиги билан боғлиқ. Шу билан бирга, тадқиқотнинг мазмуни объект-тизимнинг ишлаши ва ривожланиш қонунларини аниқлашга қаратилган бўлса, келажакда ўқитувчиларни тизим сифатида профессионал тарзда шакллантиришга юқорида айтиб ўтилган ёндашув бу муаммони ҳал қилишга сезиларли ҳисса қўшиши мумкин.

Ушбу диссертация тадқиқотининг мақсади ва вазифаларига мувофиқ, тренинг машғулотининг юқори долзарблигини ҳисобга олган ҳолда, олий таълим муассасасида касбий шаклланиш босқичида бўлажак педагогларнинг касбий шаклланишини оптималлаштиришга ҳисса қўшадиган мезонлар гуруҳларини шакллантириш ва ривожлантириш учун тегишли шарт-шароитлар яратиш мақсадида ижтимоий-психологик тренинг дастури тайёрланди. Тавсия этилган дастур 20 академик соатга мўлжалланган бўлиб, 52 та махсус машқ ва 8 та мини-маърузадан иборат 10 та машғулотга мўлжалланган. Дастурни ташкил этишни осонлаштириш, уни модулли қўллаш имкониятини таъминлаш мақсадида тўртта шартли тематик ўзаро боғланган блокларга бўлинган. Шундай қилиб, биринчи блок (1-дан 3-машғулотгача) ижтимоий-психологик тренингнинг ахборот-таҳлилий асоси бўлиб, касбий ривожланиш, таҳлил қилиш, имкониятларнинг тўлиқ намоён бўлишига ёрдам берадиган шахс хусусиятларини баҳолаш жараёнини кўпроқ тушунишни ўз ичига олади. Иккинчи блок (4-дан 5-машғулотгача) бўлажак педагогларнинг ўзлари ва бошқаларни қабул қилиш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришга, ўзаро ҳамкорлик, педагогик мулоқотга қаратилган. Учинчи блок (6-дан 8-машғулотгача) иш вақтини режалаштириш ва мақсадни белгилаш кўникмаларини ривожлантириш, касбий фаолиятда юқори натижаларга ва маҳоратга эришишга интилишни кучайтиришга қаратилган. Якуний тўртинчи блок (9-дан 10- машғулотгача) турли қийин вазиятларда қийинчиликларни енгил қўникмаларини ривожлантириш, ижодий муносабатни тарбиялаш, мукамалликка интилиш, касбий ўзликни англаш масалаларига бағишланган.

Ўтказилган тадқиқотлар бўлажак педагогларнинг касбий шаклланиш жараёнини ўрганиш учун Экспериментал сўровнома тайёрлаш имконини берди, деб хулоса қилишимиз мумкин, бу ўрганилган ҳодиса учун танланган мезонлар гуруҳларини очиб берувчи 36 савол асосида тузилган. Сўров тартибини стандартлаштириш учун тегишли кўрсатмалар, шунингдек, олинган натижаларни қайта ишлаш ва шарҳлашни ўз ичига олади. Бундан ташқари, умумий қабул қилинган психодиагностик методларни қўллаш орқали ($n=254$) тадқиқот намунасини кенг қамровли текшириш ва Спирманнинг нопараметрик мезонлари бўйича олинган натижаларни кейинги корреляцион таҳлил қўллаб статистик жиҳатдан аҳамиятли алоқаларни аниқлашга имкон берди, бу эса ўз навбатида тайёрланган воситаларнинг параллел шакллари ҳақиқийлигини акс эттиради, бу эса келажакда ўқитувчиларни касбий шакллантиришни ўрганишда янада қулайроқ қилиш имконини беради.

Ташкил этилган ва ўтказилган эмпирик тадқиқот ($n=254$) тайёрланган ижтимоий-психологик

тренинг дастурининг мувофиқ самарадорлигини тасдиқлаш имконини берди. Шундай қилиб, тажриба гуруҳи (n=125) респондентлари билан ижтимоий-психологик тренингдан олдин ва кейин кенг қамровли психодиагностик сўров натижалари ижобий ўзгаришларни тасдиқлайди:

касбий ривожланиш ўртадан паст даражаси сезиларли даражада 9,6 % (12 киши) дан 0%гача камайди;

касбий ривожланишнинг ўртача даражаси 89,6 % (112 киши)дан 0% гача сезиларли даражада пасайди;

касбий ривожланишнинг ўртадан юқори даражаси 0,8 % (1 киши)дан 93,6 % (112 киши) гача сезиларли даражада ошди;

касбий шаклланиш даражаси юқори бўлган ҳолда 0% дан 6,4% гача (8 киши) ошди.

Ўз навбатида, ижтимоий ва психологик ишларга жалб этилмаган назорат гуруҳи (n=129) респондентларида бундай ўзгаришлар кузатилмади:

касбий ривожланишнинг ўртадан паст даражаси 11,6 % (15 киши)дан 0,8 % (1 киши) гача пасайди;

касбий ривожланишнинг ўртача даражаси 86,8 % (112 киши) дан 98,4 % (127 киши) гача бирмунча ошди;

касбий ривожланишнинг ўртадан юқори даражаси 1,6 % (2 киши)дан 0,8% (1 киши) гача бироз пасайди;

касбий шаклланиш даражаси юқори бўлган респондентлар мавжуд эмас.

Юқорида қайд этилган фарқлар Стъудентнинг t-мезонига кўра статистик тасдиқланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Abdullaeva M.M. Shaxsiyatning professional o'ziga xosligi: psixosemantik yondashuv / M.M. Abdullaeva // Psixologik jurnal / Ed. A.V. Brushlinskiy, I.I. Chesnokov. - 2004. - 25-jild № 2 2004 yil mart-aprel oylari. - S. 86-96.
2. Abdulxakimova L.R. Zamonaviy Rossiyaning agrar sohasidagi yosh mutaxassislarning malakasini oshirishni boshqarish: Avtoref. diss. ... Cand. ijtimoiy fanlar / L.R. Abdulxakimov. - M., 2007. - 24 p.
3. Abramyan G.V. Axborot muhitida o'qituvchining kasbiy rivojlanishining nazariy asoslari: Dis. ... Doktor ped. Fanlar: 13.00.08, Sankt-Peterburg, 2001. - 510 p.
4. Aizenshtat G.V., Kartashova N.N. Hayotiy ta'lim tizimida NNT talabalari malakasini oshirish modeli // Korxonalarni boshqarish nazariyasi va amaliyotining zamonaviy muammolari: Sat. ilmiy. ishlaydi. VI int. ilmiy-amaliy Conf ..., Varna, 2006, 386-390 betlar.
5. Akimova Yu.N. Rossiyadagi zamonaviy oliy o'quv yurtlari talabalarining shaxs turlari: psixologiya fanlari nomzodining dissertatsiyasi ... 19.00.07, Yaroslavl, 2007 - 187 p.
6. Alekseeva A. O'qituvchilar uchun ijtimoiy-psixologik trening. Kasbiy mukammallikka qadamlar / A. Alekseeva // Psixososyal va tuzatish va rehabilitatsiya ishlari byulleteni / nashr. S.A. Belichev. - № 4. - 2008 yil. - S. 3-9.
7. Alekseeva I.S. Qishloq maktabida yosh mutaxassislarning malakasini oshirish: avtoreferat. diss. ... Cand. ped. fanlar / I.S. Alekseeva. - Yakutsk, 2006. - 21 p.
8. Alekseeva L.N. Shaxsiy va kasbiy shakllanish va inson rivojlanishi: Monografiya / L.N. Alekseeva. - Arxangelsk: Pomor universiteti, 2004. - 120 p.
9. Aminov N.A. Pedagogik qobiliyatlarning psixofiziologik va psixologik old shartlari // Psixologiya savollari. 2014. № 5. S. 71-77.
10. Antonyan Yu.M., Volinkina V.M., Yurasova E.M. Kasbiy rivojlanishning psixologik jihatlari. - M.: RIPO IGUMO va IT, - 2009. -- 144 p.

Камолiddин ЮСУПОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Давлат бошқаруви академияси мустақил тадқиқотчиси
E-mail: kamol2079@mail.ru

Халқаро Ислоҳ Академияси профессори, сиёсий.ф.д. Қўчқоров В. Х тақризи асосида

PARLIAMENTARY CONTROL: PRACTICE, EXPERIENCE AND CONCLUSIONS

Abstract

This article discusses issues related to government control by world parliaments, including the United States, France, Germany and the High Assembly of the Republic of Uzbekistan, as well as improving the institution of parliamentary control over the transformation of our national parliament into a true school of democracy. The issues of establishing effective cooperation mechanisms, information technology in parliamentary activities and improvement of state youth policy will be studied.

Key words: parliament, bikameralizm, parliament controle, political institute, political system, impeachment, parliamentary inquiry, depute inquiry, parliamentary hearings, local council, session, interpellation, democracy, no confiedency vote.

ПАРЛАМЕНТСКИЙ КОНТРОЛЬ: ПРАКТИКА, ОПЫТ И ВЫВОДЫ

Аннотация

В статье описаны парламенты мира, включая США, Францию, Германию и Узбекистана вопросы связанные контролем правительства со стороны Олий Мажлиса, а также совершенствованием института паламентского контроля над преобразованием национального парламента в истинную демократию установлением эффективных механизмов сотрудничество местных Кенгашиами, информационными технологиями и парламентской деятельностью изучить вопросы совершенствованию государственной молодежной политики.

Ключевые слова: Двухпалатный паламент, парламентский контроль, политический институт, политическая система, импичмент, парламент кий запрос, депутатский запрос, парламентакое слушания, местный Кенгаш, интерпелляция, демократия, вотум недоверия, парламентакое расследование.

ПАРЛАМЕНТ НАЗОРАТИ: АМАЛИЁТ, ТАЖРИБА ВА ХУЛОСАЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада дунё парламенталари, шу жумладан, АҚШ, Франция, Германия ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ҳукуматни назорат қилинишига оид масалалар, шунингдек миллий парламентиизмининг чинаккам демократия мактабига айлантириш борасида парламента назорат институтини такомиллаштириш, парламента қўйи палатаси депутатларининг жойлардаги маҳаллий Кенгаш депутатлик корпуси билан самарали ҳамкорлик механизмлари ташкил этиш, парламента фаолиятида ахборот технологиялари ҳамда ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: Икки палатали парламента, парламента назорати, сиёсий институт, сиёсий тизим, импичмент, парламента сўрови, депутат сўрови, парламента эшитуви, маҳаллий Кенгаш, сессия, интерпелляция, демократия, ишончсизлик вотуми, парламента текшируви.

Кириш. Ижро этувчи ҳукумат фаолиятини назорат қилиш парламента ваколатининг муҳим функцияси ҳисобланади. Барча демократик давлатларда бўлгани сингари бошқарув шаклидан қатъий назар, парламента томонидан ижро этувчи ҳукумат фаолиятини назорат қилиб туриш зарур, негаки ўз навбатида ижро этувчи ҳукумат катта ваколат ва ҳуқуқларга эга бўлиши билан бир қаторда турли лавозим субъектлар, ҳар хил турдаги қонун бузилишларига йўл қўйилмаслиги учун.

Ўзбекистон давлати ҳам парламентаризм тарихида катта йўлни босиб ўтмоқда. Сўнгги йилларда миллий парламента тизимини мустаҳкамлаш, парламента ҳаётини демократлаштириш борасида мамлакатимиз ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда. Бу каби мисоллар айниқса Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йидан бошлаб то ҳозирги давргача давом этиб келаётган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига йўллаган Мурожаат-

номаларида қўришимиз мумкин. Айнан шу мақсадда миллий парламентиизмининг чинаккам демократия мактабига айланиши борасида конституциявий ислохотлар изчил амалга оширилмоқда.

Ижро этувчи ҳукумат фаолиятини назорат қилиш борасида парламентиизмининг қўйи палатасига аниқроғи сиёсий партияларнинг фракцияларига бош вазир номзодини қўриб чиқиш бўйича маслаҳатлар ўтказилиши, шунингдек вазирлар ва қўмиталар раисларининг Қонунчилик палатасида қўриб чиқилиши натижасида лавозимга лойиқ ёки лойиқ эмаслиги хусусида мамлакат раҳбарига ҳулоса бериши парламента тимсолида мамлакат ҳаётини демократлаштириш йўлид муҳим қадам бўлди. Бундай анъаналар демократик давлатлар АҚШ, Франция, Германия амалиётида самарали йўлга қўйилган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)** Хитой мутафаккири Конфуций “Агар тушунча ҳақиқатга ва сўзнинг ҳақиқатлилига мос

келмаса, агар сўз тушунчанинг ҳақиқатлилигига мос келмаса биз бир биримизни тушунмаймиз” деб таъкидлаган Шу маънода парламентнинг сиёсий институт сифатида назорат ваколатига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ бўлиб ҳисобланади. Назорат (аслида французча *controle* бир ўзакли сўз бўлиб, қарши ўроғлик хат) деган маънони билдиради. Маълумки, илк даврларда ҳужжатлар папирус ёғочларига ёзилгандан сўнг, улар иккига бўлиниб, ҳар бир ярим бетли ҳужжатлар манфаатдор шахслар томонидан сақланган. Агарда ҳужжатнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш талаб этиладиган бўлса, иккига бўлинган папирус ёғочларига ёзилган ҳужжатлар солиштирилиши натижасида бир бирига мос келса, ҳужжатнинг ҳақиқийлиги шу йўл билан исботланган. Шу нуктаи назардан назорат ишнинг ёки ҳужжат ҳолатининг ҳақиқий белгиси сифатида тушунилади. Сиёсий нуктаи назардан бу тушунчага ягона таъриф ишлаб чиқилмаган, турли сиёсатчилар томонидан бу тушунчага бир хил мазмун берилмаган.

Немис олими В. Орландонинг таъкидлашича, назорат функцияси парламент тарафидан барча административ соҳалар устидан доимий ва фаол равишда амалга оширилиш мақсадига қаратилган бўлиб, ҳукумат аъзоларига нисбатан ҳар қандай таклиф, шубҳа ва норозилигини ифодалашдир.

Россиялик олим Г. Еллинек назорат деганда давлат учун муҳим бўлган орган ва мансабдор шахсларнинг хатти ҳаракатларининг қонунчилик нормаларига мослиги нуктаи назаридан текширилиб туришини назарда тутди. Ўз навбатида Г. Еллинек назоратни сиёсий ва ҳуқуқий маънода қўлланилишини эътироф этган. Ҳуқуқий назоратга : маъмурий, молиявий ва парламент назоратини киритган. Яъни бунда парламент назорати парламентнинг танқидий йўли орқали вакиллик органларининг конституциявий воситалар: интерpellация, ишончсизлик билдириш вотуми, парламент текширувини белгилаш орқали амалга оширилишини таъкидлайди. Г. Еллинекнинг мазкур ёндашуви ўша давр нуктаи назаридан юқоридаги конституциявий воситалар бир вақтнинг ўзида ҳам сиёсий ҳам ҳуқуқий назорат масадида хизмат қилишини таъкидлаган. Шу жумладан парламентар давлатларда ҳукуматга ишончсизлик вотуми ўрнатилган қоидага асосан фақатгина сиёсий мақсадларда қўлланилади.

Ҳозирги даврда парламент назоратининг сиёсий институт сифатида ўрганилиши ва тадқиқ қилинишида Ўзбекистонлик сиёсатчилар Ш. Пахрутдинов, Н. Қосимов, М. Қирғизбоев, Ш. Қудратхўжаев, Х. Хидиров, М. Мусаева, О. Хасанов ва бошқаларнинг салмоқли ҳиссаларини эътироф этиш мумкин. Замонавий хорижий адабиётларда парламент назоратига оид бир қанча тушунчалар қўлланилади. Жумладан, француз тадқиқотчиларининг фикрича, парламент назорати бу парламент палаталарига ҳукумат томонидан амалга оширилаётган сиёсатга чуқур норозилик билдириш орқали ҳукуматни тарқатиб юбориш ёки ҳукумат фаолияти бўйича ҳулоса беришга қаратилган фаолиятдир.

Немис тадқиқотчилари томонидан парламент назоратига оид сиёсий жиҳатдан шундай таъриф берилади: ижро этувчи ҳокимият устидан парламент назорати – бевосита ва билвосита имкониятлар орқали парламент томонидан ҳукумат фаолиятини текшириш мақсадида санкция қўллаш имкониятидир. Аниқроқ айтиладиган бўлсак, Германия Федератив Республика-

сида парламент назорати парламент фаолиятининг доимий жараёни сифатида ҳукумат ва бошқарув органлари фаолиятини парламентнинг кўпчилиги ёки муҳолифат томонидан текширилишини, шунингдек, парламентнинг сиёсий позициясини ифодалаш мақсадида амалдаги ҳукуматнинг ҳар қандай мансабдор шахсларига парламент сўрови юборилиши мумкин.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology)** Парламент назоратининг сиёсий институт сифатида шундай таъриф беришимиз мумкин: Парламент назорати – жамият сиёсий тизимини белгилашга қаратилган, ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини парламент томонидан кузатиб бориш, текшириш ва фаолиятига баҳо беришга қаратилган фаолиятдир дейишимиз ҳам мумкин. (К. Юсупов). Парламент назоратининг сиёсий институт сифатидаги майдонга чиқиши ўз навбатида ҳар бир давлатнинг конституциясида унга нисбатан ҳуқуқий мақомнинг ўрнатилиши билан ҳам боғлиқдир. Чунончи, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши ҳам бевосита парламентнинг сиёсий ҳокимият сифатида у ёки бу масалада қабул қилган қонунларида намоён бўлади. Қабул қилинган қонунларда эса давлатнинг сиёсати акс этади. Айнан ушбу сиёсат эса парламентнинг сиёсий иродасини шакллантириш ва пировардида халқчил, пишиқ ва пухта қонунларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Бугунги кунда парламент назоратининг сиёсий институт сифатида жамият ҳаётига таъсир даражасининг юқорилигини оқлаб бўлмайди. Айрим депутатлар томонидан йўлланаётган депутатлик сўровларига жавоблар нафақат ўз вақтида юборилмаётганлиги, шунингдек давлат ҳокимияти мансабдор шахсларининг бепарво муносабатлари туфайли парламент назоратининг мазкур институти бир мунча обрўсизлантирилмоқда. Келгусида парламент назоратининг муҳим институти бўлган парламент ва депутатлик сўровининг таъсир доирасини кучайтириш мақсадида парламент сўрови ёки депутатлик сўровига ўз вақтида муносабат билдирмаган, шунингдек юборилган парламент ва депутатлик сўрови кимнинг аниқ мазилига қараб йўлланган бўлса қонунларда шу мансабдор шахсларнинг жавоб бериш амалиётини жорий этиш ҳамда ўз вақтида депутат ва парламент сўровларига жавоб юбормаган аниқ доирадаги мансабдор шахсларга нисбатан маъмурий жавобгарликнинг асоси бўлган жарима жазосини амалиётга жорий қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, парламент ва депутатлик сўрови натижалари очик ва ойдин, шаффоф бўлишини таъминлаш мақсадида ҳар бир депутат сайланган округлардаги маҳалаларда халқимиз хабардор қилиш мақсадида парламентдаги депутатлар бурчакларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Айнан, шу меъзон орқали парламент депутатлари фаолиятига халқимиз томонидан баҳо бериб боришларига йўл очилади. Бу эса жамият сиёсий ҳаётида парламент назоратининг янада демократлаштиришига хизмат қилади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)**

Бугунги кунда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг жойлардаги маҳаллий кенгашлар билан назорат фаолиятидаги ҳамкорликни самарали деб бўлмайди. Қонунчиликда парламент қуйи палатаси билан маҳаллий Кенгашлар билан самарали назорат ва ҳамкорлигига оид бўшлиқлар мавжуд. Ўшбу бўшлиқларни тўлдириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси

олий Мажлиси Қонунчилик паласи тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонунига, Олий Мажлис қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида” ги ҳамда маҳаллий Кенгашлар фаолиятини тартибга солувчи бир қатор қонунларга сиёсий партиялар фракцияларининг йиғилишларида маҳаллий Кенгашлардаги депутатларнинг мажбурий иштирок этишини, шунингдек, маҳаллий Кенгаш сессияларида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг мажбурий иштирок этишини назарда тутадиган тартиб ва тамойиллар, ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Парламентдаги сиёсий партиялар фракцияларининг маҳаллий Кенгашлар билан ҳамкорликда кўтарилган масалалар, ёзма ва оғзаки мурожаатларнинг ҳал этилганлиги ёки ҳал этилмаганлиги билан боғлиқ ҳолатлар бир ойдан кечикмаган ҳолда сиёсий партияларнинг расмий сайтларида ёритилиб бориш амалиётини киритиш лозим деб ҳисоблаймиз. Бундай самарали ҳамкорлик механизми миллий парламентимизнинг чинакам демократия мактабига айланишига хизмат қилиши мумкин. Бундай тартиб эса сиёсий партияларнинг жамият ҳаётидаги ролининг кучайишига олиб келади.

Сўнгги йилларда миллий парламент тизимини мустаҳкамлаш, парламент ҳаётини демократлаштириш борасида, шунингдек, парламент амалиётида ахборот технологиялардан фойдаланиш кўлами ортиб бормоқда. Айниқса бу борада давлатимиз раҳбарининг бево-сита ташаббуси ва кенг жамоатчилик томонидан маъқулланиб қабул қилинган Ўзбекистонни ривожлан-тиришининг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракат-лар Стратегияси бу йўлда муҳим қадам бўлди.

Аввало фан ва технологияларнинг йилдан йилга жадал суръатларда ривожланиб бориши ҳамда мурак-каб глобаллашув шароитида бирон бир давлат ҳокимияти органларининг ривожланиш тараққиётини ахборот технологияларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бугун ахборот технологиялари асосида муайян бир фаолиятни амалга ошириш, ахборот алмашинуви таъминлаш, коммуникацион маданият айнан ахборот технологиялари воситасида намоён бўлмоқда. Мамлакатимиз олий давлат ҳокимияти органларидан тортиб маҳаллий ижро ҳокимияти органларининг фаолият йўналишлари, ваколат ва функциялари расмий веб сайтлар ва ижтимоий тармоқлар орқали ёритил-моқда. Албатта равшанки, кучли фуқаролик жамияти-ни ривожлантириш ва қарор топтиришда қонунлар ҳал қилувчи асосга эга бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда парламентимиз томонидан қабул қилинган қонун-ларнинг ҳалқчиллиги ва шаффофлигини таъминлаш, қабул қилинаётган қонунлар юзасидан жамоатчилик фикрини инобатга олиш билан боғлиқ ҳолатлар парламент фаолиятида янгича инновацион бурилиш ясади. Бунга мисол сифатида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳузурида ташкил этилган Mening fikrim порталини мисол қилиб келтириш мумкин. 2020 йил мамлакатимизда тождор вирус пандемиясининг авж олиши натижасида мамлакатимизда карантин тадбирлари жорий этилган, 2020 йил 23 март куни Олий мажлиси Сенатининг ялпи мажлиси илк онлайн видеоконференция шаклида ўтказилди. Янгиланаётган Ўзбекистонда давлат органлари мансабдор шахслари-нинг ҳалқ билан яқинлигини таъминлаш мақсадида ҳалқимиз давлат идораларига эмас, давлат идоралари ҳалққа хизмат қилиши лозим деган ҳаётий қонда бугун раҳбарлик фаолиятининг олий меъзони айланимоқда.

Шу ҳаётий мақсадни чуқур англаган, ўз мустақил тафаккур ва дунёқараши ва манфаатини ҳалқ дарду ташвишлари билан боғлаб, муайян у ёки бу масала ва муаммоларни ахборот технологиялари асосида ижтимоий тармоқлар орқали ҳалқимизни хабардор қилиб бориш амалиёти депутатларимиз томонидан ҳам амалга оширилмоқда. Мисол учун Қонунчилик палатаси депутати, блогер, журналист, Расул Кушербоевнинг сайловчилар учун очилган бир қанча ижтимоий тармоқларда фаолият юритаётган саҳифа ва каналлари фикримизнинг исботидир. Праламент фаолиятида очиклик ва ошқоралик руҳини таъминлаш, қонунларнинг мазмун моҳиятига бағишланган тадбирлар, интернет конференция материалларининг сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Албатта бу қувонарли ҳолат. Тўғри қабул қилинган қонунларнинг мазмун моҳиятини электрон тарзда аҳолига етказиш ва муҳокама қилиш мақсадида Олий Мажлис қонунчилик палатасида онлайн тест режимида янги oliymajlis.gov.uz, qonun.gov.uz, deputat.gov.uz. сайт-лари ишга туширилди. Бу ҳам парламентнинг йилдан йилга электрон парламент шаклига ўтиб бораётганлиги билан ҳам баҳолашимиз мумкин. Ахборот технологиялари воситасида 2020 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг расмий веб сайтида давлат ҳокимияти бошқарув органларининг мансабдор шахсларига юбориладиган сенатор сўровлари ва бу сўровларга юбориладиган жавоблар амалиёти мунтазам ёритилиб бормоқда.

Ҳар иккала парламент аппаратида қўмита ва комиссияларни зарур ахборотлар асосида хабардор қилиш, ахборот- таҳлил маълумотлари билан таниш-тириш мақсадида бошқармалар фаолияти йўлга қўйилди. Бугунги кунга келиб Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг аппаратида ташкил этилган бюджет бошқармаси бунга мисол бўлади. Бу каби бошқармалар хорижда хусусан, АҚШ да 1800 йилда АҚШ Конгресси кутубхонасида ташкил этилган конгресс қўмита ва комиссияларини тегишли маълумот билан таъминлаб турувчи Ахборот тадқиқот бюроси ва бюджет бошқармасидир.

Биргина 2018 йилда ўз ишини бошлаган mening fikrim веб порталига кейинги икки йил ича 4 минг 200 та фуқаролардан мурожаатлар ва таклифлар келиб тушган бўлиб, жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинаётган қонунлар ва давлат дастурларига 2 минг 700 наафр фуқаролар коментариялар ёзиб қолдирган. Энг кўп таклифлар билдирилган 40 дан ошиқ норматив ҳужжатлар жамият ҳаётига тадбиқ этилиши юзасидан парламент, ҳукумат, тегишли давлат ҳокимияти маҳаллий органлари чора тадбирлари ишлаб чиқилди. Бироқ, парламент депутат ва сенаторлари билан сайловчилар ўртасида бирон бир у ёки бу масала, кўтарилган муаммоларнинг самарали ечими бўйича қайта алоқа технологияларидан фойдаланиш масаласи сустлигича қолиб кетмоқда. Бу борада парламент депутат ва сенаторларнинг тарафдорлари ҳамда сайловчилари ўртасида алтернатив метод ёрдамида ушамият ҳаёти учун у ёки бу масалада долзарб бўлган муаммоларни ҳал қилиш ва самарали мулоқотни таъминлаш мақсадида маҳаллабай тизим асосида электрон мулоқот платформасини яратиш вақти келди.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations)** Парламент фаолиятининг қайси бир даврдаги ёшларга оид сиёсат фаолиятини таҳлил қилмайлик, ёшларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги

ролини кучайтириш, ёшларнинг бандлигини таъминлаш масаласи ҳар доим парламент ва ҳукумат фаолиятида устувор аҳамиятга эга омиллардан саналади. Айрим давлатлар парламент тажрибасида бу ҳақдаги ишларни парламент таркибидаги қўмита ва комиссиялар амалга оширади. Масалан, Украина Радаси ва Россия Федерацияси Давлат думасида ёшлар сиёсати бўйича қўмита мавжуд бўлиб, ушбу қўмиталар ёшларга оид давлат сиёсати қонунчилик асосларини такомиллаштириш борасидаги таклиф ва тавсияларни мувофиқлаштириб, ёшларга оид давлат сиёсатини ишлаб чиқишда фаол иштирок этишади. Парламентнинг назорат борасидаги ваколат механизмларини амалга оширишда ҳам оз мунча ёш, фаол депутатларимизнинг роли ҳам ошиб бормоқда. Ёшларга оид давлат сиёсатининг қонунчилик базасини такомиллаштириш, ёшларнинг давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирокини таъминлаш, уларнинг касб қор, кўникма ва малакаларини ошириш орқали тадбиркорлик фаолиятига жалб қилиш ҳамда бандлигини ошириш бўйича ҳар иккала палатанинг ўрни ва аҳамияти ошиб бормоқда. Масалан, 2016 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Сенати ёшларга оид ҳудудлар бўйича янги иш ўринларини яратиш бўйича давлат дастурларини тасдиқлаш ваколатига эга бўлди. Олий мажлис Қонунчилик палатаси Спикер бошчилигида ҳар бир вилоят кесимида Кенгашлар фаолиятини ўрганиши ва Кенгашлар фаолиятига баҳо бериш ваколатларига эга бўлди. Шунингдек, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг барвақт олидини олиш бўйича Олий Мажлис Сенати Республика мувофиқлаштирувчи комиссия раиси мақомига эга бўлди. Албатта Сенатга бундай вазифаларнинг топширилиши ҳудудларда ёшлар жиноятчилигини олдини олиш, ёшларнинг тона ватанга садоқат ва фидоийлик намуналарини кучайтиришга хизмат қилади. Энг асосийси ёшлар ўртасида аянчли ва ижтимоий ҳавфи юқори бўлган ҳуқуқбузарлик ва жиноятлар бевосита Сенатнинг комиссияга раислик қилиш натижасида 49% га камайди.

Олий Мажлис Қонунчилик палатасида ёшлар масалалари бўйича комиссия ва “Ёшлар клуби” тузилди. Хусусан, парламентаризм томонидан ёшлар ҳаётига бевосита тааллуқли бўлган жами 40 та Қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилиниб, Қонунчилик палатаси ва сиёсий партия фракцияларида

ўтган йиғилишларда ёшлар томонидан 30 га яқин таклифлар берилган.

Бирок, парламент депутат ва сенаторлари билан ёшлар ўртасида бирон бир у ёки бу масала, кўтарилган муаммоларнинг самарали ечими бўйича қайта алоқа технологияларидан фойдаланиш масаласи сустигича қолиб кетмоқда. Бу борада парламент депутат ва сенаторларнинг ёш тарафдорлари ҳамда сайловчилари ўртасида алтернатив метод ёрдамида жамият ҳаёти учун у ёки бу масалада долзарб бўлган муаммоларни ҳал қилиш ва самарали мулоқотни таъминлаш мақсадида маҳаллабай тизим асосида ёшлар электрон мулоқот платформасини яратиш вақти келди.

Шунингдек, парламент таркибий тузилмаларида ёшлар муаммоларини илмий тадқиқ этишга йўналтирилган ёш депутат ва сенаторларнинг маҳаллий Кенгашларда узвий ҳамкорлигини таъминлайдиган консультатив марказлар фаолиятини йўлга қўйишга эҳтиёж сезилмоқда. Бундай консультатив марказлар Россия Федерациясининг турли ҳудудларидаги думаларида йўлга қўйилган бўлиб, улар ёшларга оид давлат сиёсатининг қонунчилик базасини такомиллаштириш бўйича мустақил тарзда қарор қабул қилиб, доимий Россия Давлат Думасига таклиф ва тавсиялар беришади.

Миллий парламентаризмнинг чинакам маънода демократия мактабига эришишида депутат ва сенаторларнинг ўзлари сайланган округлардаги мактаблар билан ҳамкорликда иш режаларини имкон қадар назорат таҳлил тадбирларига киритиши ҳам ёшларнинг жамиятда сиёсий фаол позицияларини намоён этишига хизмат қилади.

Хулоса ва илмий таҳлил натижалари шуни кўрсатмоқдаки, давлат сиёсий ҳокимиятлар тизимида парламент фаолиятини модернизациялаш ва демократлаштириш борасида амалга оширилаётган ислохотлар ва қабул қилинаётган қонунларнинг мазмун ва моҳиятида ҳамда жамият тафаккурида янги дунёқараш асосида депутат ва сенаторларнинг ижтимоий тармоқлар ва оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларни бугунги янги Ўзбекистон ижтимоий сиёсий ҳаётидаги рўй бераётган ўзгариш, янгиланиш ҳолатларини ҳалқимизга етказиш ва сайловчилар олдидаги маъсулият ва жавобгарлигини англаш борасидаги фаолиятида янгича туб бурилишлар ва институционал ислохотларга йўл очилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Yusupov, K. (2020). IMPROVING PARLIAMENTARY OVERSIGHT IN THE NEW UZBEKISTAN. International Engineering Journal For Research & Development, 5(ICIPPS), 2-2.
2. Yusupov, K. (2020). The Role And Place Of Parliamentarism In The Democratization And Reform Of Society: National University of Uzbekistan, independent researcher. Архив Научных Публикаций JSPI.

УДК: 37.014542.1

Шахноза ЮСУПОВА,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Инглиз тили ўқитиш методикаси кафедраси мустақил тадқиқотчиси.

E-mail: shakhnozassifl@gmail.com

СамДЧТИ, Ph.D. доц. Облоқулова М.М. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ОММАВИЙ ОЧИҚ ОНЛАЙН КУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИБ ЎҚИТИШДА SWOT-ТАХЛИЛ МЕТОДИНИ ЛОЙИХАЛАШТИРИШ

Abstract

Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда SWOT-таҳлил методи лойиҳалаштириш ҳолати таҳлил этилган, SWOT-таҳлил методи намуналаридан мисоллар келтирилган. SWOT-таҳлил методи тадқиқотнинг зарурий элементи бўлиб, стратегик режаларнинг ҳар қандай даражасини тайёрлашда мажбурий дастлабки босқичдир. Вазиятчи таҳлил натижасида олинган маълумотлар курснинг стратегик мақсад ва вазифаларини ишлаб чиқишда асосий элементлар бўлиб хизмат қилади. Бу шундай қулай универсал услубки, у кундалик ҳаётда ҳам амал қилади. Мазкур методни лойиҳалаштиришдан олдин ОООКлар ҳақида маълумотни аниқлаштириш талаб этилади. SWOT-таҳлил методи натижалари бир неча матрица жадвалларида ўз ифодасини топиши аниқланган. SWOT-таҳлил методи намуналаридан мисоллар инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитиш бўйича ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, methodology of the method of SWOT-analysis.

DEVELOPING A SWOT-ANALYSIS METHOD OF TEACHING ENGLISH WITH PUBLIC OPEN ONLINE COURSES

Abstract

The article analyzes the design of the SWOT-analysis method in the teaching of English using public open online courses, gives examples of examples of the SWOT-analysis method. The method of SWOT-analysis is a necessary element of research and is a mandatory prerequisite in the preparation of any level of strategic plans. The data obtained from the situational analysis serve as key elements in the development of the strategic goals and objectives of the course. It is such a convenient universal style that it is used in everyday life. Prior to designing this method, it is necessary to clarify the information about the LLCs. The results of the SWOT-analysis method were found to be expressed in several matrix tables. Examples of SWOT-analysis methods were developed for teaching English using public open online courses.

Key words: the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, the methodology of the method of SWOT-analysis.

РАЗРАБОТКА МЕТОДА SWOT-АНАЛИЗА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ С ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОТКРЫТЫМИ ОНЛАЙН-КУРСАМИ

Аннотация

В статье анализируется конструкция метода SWOT-анализа при обучении английскому языку с использованием общедоступных открытых онлайн-курсов, приводятся примеры использования метода SWOT-анализа. Метод SWOT-анализа является необходимым элементом исследования и является обязательной предпосылкой при составлении стратегических планов любого уровня. Данные, полученные в результате ситуационного анализа, служат ключевыми элементами при разработке стратегических целей и задач курса. Это такой удобный универсальный стиль, что его используют в повседневной жизни. Перед проектированием этого метода необходимо уточнить информацию о ООС. Результаты метода SWOT-анализа выражены в нескольких матричных таблицах, разработаны примеры методов SWOT-анализа для обучения английскому языку с использованием общедоступных открытых онлайн-курсов.

Ключевые слова: метод SWOT-анализа, факторы метода SWOT-анализа, подходы метода SWOT-анализа, методология метода SWOT-анализа.

Кириш (Introduction). Бўлажак инглиз тили фани ўқитувчиларини чет тили ўқитиш методикасида жуда катта ўзгаришлар киритилмоқда. Талабаларда таълимнинг принцип, метод, воситаларини самарали ижодий қўллаш кўникма малакаларини ҳосил қилиш учун инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда SWOT-таҳлил методи лойиҳалаштириш талаб этади. Инглиз тили ўқитишда оммавий онлайн очик курслар ва инглиз тили ўқитиш

методикасининг назарий асослари ҳамда инглиз тили нутқ фаолиятининг асосий турлари (тил материални ўргатиш, нутқ фаолиятини ташкил қилиш) тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилади. Бунда инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда SWOT-таҳлил методи лойиҳалаштириш намуналари тўғрисида талаб этилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълим жараёнида симуляторлар

Ф.Э.Юсупова, М.О.Солижонova, В.С.Хамидовлар томонидан ўрганилган [7, 8].Оммавий очик онлайн курсларнинг назарий аҳамиятиМ.З.Хамдамова, С.В.Титова, В.Чарушиковтадқиқотларида таҳлил этилган [9, 3, 4, 5, 6].SWOT-таҳлилнингамалиётдаги методикаси ва унинг такомиллаштириш йўллари Е.П.Голубков томонидан ўрганилган [1, 2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда SWOT-таҳлил методини лойihalаштириш намуналари таҳлил этилган. Бу усулнинг биринчи қўлланиш объекти – бутун ташкилот, алоҳида стратегик иктисодий бирлик, алоҳида маҳсулотлар гуруҳи (алоҳида маҳсулот), бозорлар мажмуи ёки бир аниқ бозор сифатида танланади. Иккинчи қўлланиш объекти экспертларни танлаш ва SWOT-таҳлил методи учун эксперт гуруҳларини шакллантиришдан иборат. Ташкилотнинг ички муҳитини кучли ва заиф томонларини таҳлил қилиш нуктаи назаридан учинчи шаклда тадқиқ этилади. SWOT-таҳлил методининг кейинги босқичларида қўлланиладиган ички муҳит омиллари сонини камайтириш мақсадида уларни танлаш тўртинчи шаклда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). SWOT-таҳлил мавжуд вазиятга дастлабки баҳо беришда самаралидир, аммо у стратегияни ишлаб чиқиш ёки динамикани сифатли таҳлил қилишнинг ўрнини боса олмайди. SWOT-таҳлил методининг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

бу иктисодиёт ва бошқарувнинг турли соҳаларида қўлланиладиган универсал усулдир. У ҳар қандай даражадаги (маҳсулот, компания, минтақа, мамлакат ва ҳоказо) тадқиқот объектига мослаштирилиши мумкин);

бу таҳлил қилинган элементларни белгиланган мақсадларга қараб эркин танлаш билан мослашувчан усулдир (масалан, шаҳарни фақат туризм нуктаи назаридан ёки фақат транспорт нуктаи назаридан таҳлил қилишнингиз мумкин ва ҳоказо.);

оператив баҳолаш учун ҳам, узоқ муддатга стратегик режалаштириш учун ҳам фойдаланиш мумкин;

усулдан фойдаланиш, одатда, махсус билим ва тор профилли таълимнинг мавжудлигини талаб қилмайди.

SWOT-таҳлил методининг камчиликлари қуйидагилардан иборат:

SWOT-таҳлил методи фақат умумий омиллар кўрсатади. Ушбу мақсадларга эришиш учун аниқ чоратадбирлар алоҳида ишлаб чиқиши керак;

кўпинча, SWOT-таҳлил методи фақат асосий ва иккиламчи омилларни аниқламасдан, улар ўртасидаги муносабатларни батафсил таҳлил қилмасдан туриб, омилларни санаб беради;

таҳлил ривожланишнинг динамик кўринишидан кўра кўпроқ статик тасаввурни таъминлайди;

SWOT-таҳлил методининг натижалари одатда сифат тавсифи кўринишида тақдим этилади, миқдорий параметрлар эса кўпинча вазиятни баҳолаш учун талаб қилинади;

SWOT-таҳлил методи жуда субъектив ва уни ўтказадиган шахснинг позицияси ва билимига жуда боғлиқ.

юқори сифатли SWOT-таҳлил қилиш учун турли соҳалардан катта ҳажмдаги маълумотларни жалб

қилиш керак, бу эса катта куч ва харажатларни талаб қилади [1, 6].

SWOT-таҳлил методининг мавжуд услубий ёндашувлари танқидий кўриб чиқилганда уни амалга оширишнинг турли даражалари SWOT-таҳлил методининг тўрт гуруҳига кирувчи омилларини оддий аниқлашдан бошланиб, стратегияларни шакллантириш билан якунланади, таҳлил қилинади. SWOT-таҳлилнинг ўтказиш методикаси таклиф этилади, бу стратегияларни шакллантиришда улардан келгусида фойдаланиш учун SWOT-таҳлил методи омилларини янада синчковлик билан танлаш йўналишидаги мавжуд ёндашувларни ишлаб чиқади. Улар орасидан самаралироқларини танлаш мақсадида аниқланган стратегияларни баҳолашга ёндашувлар таклиф этилади.

1. SWOT-таҳлил методининг бир қатор мавжуд ёндашувларини баҳолаш. SWOT-таҳлил методи вазиятли таҳлилнинг энг кенг тарқалган усули бўлиб, ташкилот учун ҳам, бизнес, маҳсулот ва бозорларнинг алоҳида турлари учун ҳам амалга оширилиши мумкин. Унинг натижалари умуман ташкилотнинг бизнес режаларини ҳам, алоҳида функционал режаларни, хусусан маркетинг режаларини ҳам ишлаб чиқишда янада кўпроқ қўлланилади. Агар стратегик режаларни ишлаб чиқиш учун SWOT-таҳлил методидан фойдаланилса, таҳлил асосида стратегияларни танлаш ҳақида гап боради. Агар мавжуд режалар мавжуд бўлса, унда тадбирлар ишлаб чиқилади. Шу билан бирга, ҳатто стратегик режалар ҳам жуда қисқа муддатга мўлжалланган фаолиятни ўз ичига олиши мумкин. Шунинг учун SWOT-таҳлил методини ўтказишдан олдин, имкониятлар ва таҳдидлар аниқланган режалаштириш уфқини яратиш керак. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, кучли ва заиф томонлари олдинги вақт оралиғи учун фаолият натижалари асосида аниқланади. SWOT-таҳлил методини режалаштириш горизонтга нисбатан инвариант ҳисобланади, шунинг учун стратегиялар ва фаолият атамалари ўрнига бу таҳлил мазмунига таъсир этмайдиган бир термин – “стратегия”дан фойдаланилади [2].

Анъанавий SWOT-таҳлил методи. Анъанавий SWOT-таҳлил методи ташкилот фаолиятидаги кучли ва заиф томонларни, потенциал ташкилот таҳдидлар ва қулай имкониятларни аниқлашни ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, SWOT-таҳлил методининг бундай варианты натижалари юқори амалий аҳамиятга эга эмас. Тадқиқот объектини ривожлантириш стратегиясини танлашни ўз ичига олган SWOT-таҳлил методининг кенгайтирилган версияси жуда катта амалий аҳамиятга эга. SWOT-таҳлил методининг бу икки вариантини кетма-кет кўриб чиқамиз.

Биринчи вариант одатда SWOT-таҳлил методи матрицасининг тўртта квадратида кучли ва заиф томонларини, шунингдек, имконият ва таҳдидларни ифодаловчи омиллар рўйхати билан якунланади, стратегияларни аниқлаш ва баҳолашсиз. Баъзи муаллифлар уларни балларда баҳолаш кераклигини таклиф қилдилар. Масалан, SWOT-таҳлил методи матрицаси омилларини “имкониятлар – кучли” квадрат учун баллни баҳолашнинг шундай варианты келтирилган. Бундай баҳолаш, ушбу ёндашув муаллифига кўра, таҳлилчига турли квадратлар муносабатларининг турли комбинацияларини тушунишга ёрдам бериши мумкин. Ҳар бир омил “+” белгиси (кучли ва қобилиятлар ўртасидаги кучли ўйин маъносини англатади) ёки

“–” белгиси (кучли ва қобилиятлар ўртасидаги заиф ўйин ёки умуман ўйин эмас) билан белгиланади.

Кейинги таҳлилда бундай ёндашув муаммонинг кучли томонлари ташки муҳит имкониятларига (яъни “+” қийматларига) потенциал мос келиши мумкин бўлган стратегияларни (фаолиятни) аниқлашга ёрдам беради. Бироқ, бундай ёндашув муайян имкониятларни амалга ошириш эҳтимоли ва уларнинг ташкилот фаолиятига таъсир даражасини ҳисобга олмайди. Фақат икки рейтинг сафига фойдаланиш (“+” ва “–”) имкониятларини тааллуқли кучли бутун қатор қамраб олмайди. Бундан ташқари, бу ёндашув матрицанинг бошқа квадратлари учун бир хил аниқ хулосалар бермайди, масалан, “таҳдидлар – заифликлар”.

Бир қатор ишларда, масалан қонунчиликда SWOT-таҳлил методи матрицасининг турли омилларининг бир-бирига ўзаро таъсири тахмин қилинади. Бизнингча, ўзаро таъсирлар ҳақида гапира олмаймиз. Масалан, келажакда қонунчиликнинг янги қулай ўзгариши имкониятининг эҳтимолий кўриниши маълум бир вақтда қайд этилган кучли ёки заиф томонларга қандай таъсир қилиши мумкин? Қуйида муҳокама этилганидек, ташки муҳитга устувор имкониятлар ва устувор таҳдидлар ҳақида гапириш керак, бу кучли ва заиф томонларни ҳисобга олган ҳолда стратегияларни (фаолиятни) танлашда ҳисобга олиниши керак [2].

SWOT-таҳлил методи омилларини баҳолашнинг методологик ёндашувини изоҳлайлик. Қандайдир сабабларга кўра “таҳдид” лар мавжуд эмаслигидан ташқари, кучли ва заиф томонларини тавсифловчи омилларнинг аҳамияти (оғирликлари) кўрсаткичларидан фойдаланишга ҳам объектив асос бўла олади. SWOT-таҳлил методининг якуний босқичларида стратегияларни шакллантириш учун аниқланган стратегияларни амалга оширишда улардан фойдаланиш имконияти нуқтаи назаридан асосий аҳамият кучли ва заиф томонларнинг намоён бўлиш даражасини баҳолаш ҳисобланади. Ташкилот фаолиятининг самарадорлигига, келгусида самарали иш юритиш қобилиятига таъсирини тавсифловчи оғирликлар стратегияларни танлашда ташкилот имкониятларига (унинг салоҳиятига) таъсир этмайди. Стратегияларни танлашда уларнинг оғирлигидан қатъий назар ички муҳитнинг барча ҳукмрон омиллари кўриб чиқилади. Зеро, стратегияларни танлашда қуйидаги каби саволларга жавоб изланади: “маълум қулай имкониятлар шароитида кучли томонлардан қандай фойдаланиш керак?” Бошқача қилиб айтганда, бу ички муҳитнинг маълум омилларининг оғирлиги эмас, балки уларнинг маълум экологик шароитларда фойдаланиш бўйича потенциалдир. Фақат кучли ва заиф томонларни таҳлил қилиш одатда рақобат таҳлили доирасида, кўпинча кучли ва заиф томонларни дастлабки аниқлашсиз амалга оширилади. У ёки бу омил кучли ёки кучсиз томонга тегишлими ёки йўқми – кейинги тахминларни кўрсатинг. Бундай баҳолар одатда рақобатчиларнинг баҳоларига нисбатан натурада таққосланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, экологик омиллар (имкониятлар ва таҳдидлар) оғирликларидан фойдаланиш услубий жиҳатдан тўғри эмас. Детерминистик муаммоларни баҳолаш учун мос бўлган нарсалар (аниқлик шароитида баҳолаш) эҳтимолий муаммоларни ҳал қилиш учун мос эмас. Эҳтимол муаммоларни ҳал қилиш учун-ва уларнинг туркум

ташки омиллар таҳлил ўз ичига олади-гуфайли қулай омиллар (таҳдид омиллар) учун мумкин бўлган ижобий (салбий) таъсир тавсифловчи кўрсаткичлар билан бирга, ўрнига оғирликлари, имкониятлар ва таҳдидлар эҳтимоли кўрсаткичлари фойдаланиш керак [2].

Бундан ташқари, кўриб чиқилаётган ёндашувда стратегияларни (фаолиятни) аниқлашга қаратилган таҳлилни стратегик қисми мавжуд эмас. SWOT-таҳлил методининг якуний натижалари тўртта матрица: кучли + имкониятлар; кучли + таҳдидлар; заиф + имкониятлар; заиф + таҳдидлар соҳаларида тақдим этилади. SWOT-таҳлил методининг алоҳида компонентларининг бошқа комбинациялари ҳисобга олинмайди, бу кучли ва имкониятларнинг барча омилларини бир-бирига (боғланган) таққослаш ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Бу ёндашув стратегиялар тўлиқ мажмуини шакллантириш имконини бермайди кўринади. Бундан ташқари, тақлиф этилаётган эритмаларнинг қиёсий таҳлили мавжуд эмас. Ташки муҳитнинг алоҳида таркибий қисмларининг юзага келиш эҳтимоли ва уларнинг стратегияларни танлашга мумкин бўлган таъсирининг катталиги ҳисобга олинмайди. Кучли омилларнинг миқдорий хусусиятлари ҳисобга олинмайди.

SWOT-таҳлил методи омиллар тўрт гуруҳлар барча мумкин бўлган бирикмалар тўлиқ кўриб етишмайди, қайси ташкилот ривожланишига таъсир мумкин стратегиялар хато олиб келиши мумкин. Маълумотлар бир қатор таққосланган жуфтлар учун бир хил стратегиялар тақлиф қилинган бўлса, бир жуфтли таққослашнинг якуний натижаси бўлиши мумкин.

SWOT-таҳлил методи камчиликлари кескин ташкилот ички муҳит айрим муҳим омиллар бедарак эҳтимолини оширади кучли ва заиф учун қидирув йўналишлари, аниқ аниқлаш йўқлиги ўз ичига олади. Худди шу нарсалар ташки муҳитнинг энг муҳим омилларини тўлиқ тақдим этишга имкон берувчи имкониятлар ва таҳдидларни аниқлаш учун аниқ мантиқ йўқлиги билан ҳам боғлиқ.

2. SWOT-таҳлил методидан тавсия этилган методология. Юқоридагиларни конкретлаштириб, SWOT-таҳлил методини амалга ошириш учун қуйидаги кадамлар кетма-кетлигини тақлиф қилишимиз мумкин [2].

1. Бу усулнинг қўлланиш объекти – бутун ташкилот, алоҳида стратегик иқтисодий бирлик, алоҳида маҳсулотлар гуруҳи (алоҳида маҳсулот), бозорлар мажмуи ёки бир аниқ бозор сифатида танланади. Тадқиқот объекти йўналишларнинг бир хиллиги ва SWOT-таҳлил методи омилларининг таъсир кучи талабига жавоб бериши керак. Бунинг сабаби шундаки, кучли ва заиф томонларини, шунингдек, таҳдид ва имкониятларни тавсифловчи омиллар мажмуи одатда турли хил корхоналар, маҳсулотлар учун фарқ қилади. Шунинг учун SWOT-таҳлил методи ҳар бир маҳсулот (маҳсулот гуруҳи) учун алоҳида-алоҳида амалга оширилганда энг қимматли амалий натижалар олинади. Бу, шунингдек, бу омиллар миқдорий учун амал қилади. Масалан, бир хил иш олиб боровчи ташкилот ягона тадқиқот объекти сифатида ҳаракат қилиши мумкин. Кўп тармоқли ташкилот учун, умумий SWOT-таҳлил методи матрицаси қуриш асосида стратегик тавсиялар ишлаб чиқиш шифохона беморлар учун ўртача ҳарорат

асосида ҳар бир бемор учун даволаш усуллари танлаш билан солиштириш мумкин. Бутун бизнесни камраб олган таҳлилни ўтказишда унинг натижалари жуда умумлашган ва амалий қўллаш учун кўп жиҳатдан фойдасиз бўлиши мумкин. SWOT-таҳлил методини муайян бозор ёки маҳсулот тадқиқотларига қаратиш амалий дастур учун анча фойдали бўлган натижаларни беради. Мураккаб тадқиқот объекти учун бир неча SWOT-таҳлил методи матрицаларини тузиш керак бўлиши мумкин. SWOT-таҳлил методининг объектини танлаш стратегияни аниқлаш йўналишларини белгилайди. Умуман ташкилот учун бу, масалан, бирлашиш, сотиб олиш ва диверсификация қилиш стратегиялари бўлиши мумкин.

2. Экспертларни танлаш ва SWOT-таҳлил методи учун эксперт гуруҳларини шакллантириш. Эксперт усуллари ёрдамида бошқа муаммоларни ҳал қилишда қўлланиладиган бир хил қоидалар асосида амалга оширилади. Ички таҳлилни ўтказишда мутахассислар, интуитивлардан ташқари, турли ҳисоблаш усулларидан ҳам фойдаланишлари мумкин. сда эксперт хулосаларидан фойдаланишни кўриб чиқиш ушбу мақола доирасидан ташқарида [2].

3. Ташкилотнинг ички муҳитини кучли ва заиф томонларини таҳлил қилиш нуқтаи назаридан тадқиқ этиш. Ички муҳит бир неча компонентларга эга. Ҳар бир компонент бир қатор кўрсаткичларни ўз ичига олади, уларнинг қиймати биргаликда ташкилотнинг салоҳияти ва имкониятларини белгилайди. Ички муҳитни таҳлил қилиш учун зарур бўлган асосий ахборот манбалари режалаштириш ва ҳисобот ҳужжатларидир. Ички муҳитни таҳлил қилишда ахборот манбаларидан бири ташкилот режаларининг бажарилишини таҳлил қилиш натижалари ҳисобланади. Молиявий таҳлилнинг турли усуллари, бошқарув ҳисоби, қиймат занжири таҳлили ҳамда ишлаб чиқариш-техник базанинг таҳлили ҳам қўлланилади. Ушбу манбаларда мавжуд бўлмаган маълумотлар мутахассислар томонидан тақдим этилади.

4. SWOT-таҳлил методининг кейинги босқичларида қўлланиладиган ички муҳит омиллари сонини камайтириш мақсадида уларни танлаш мақсадга мувофиқдир. Ихтиёримизда кучли ва кучсиз омиллар рўйхати бор. Улардан доминант омиллар қандай ажратилади? Бу ерда фақат битта танлов вариант бор – жуда субъектив асосда кучли ва заиф омилларнинг минимал ҳисоб-китобларининг муайян чегара даражасини аниқлаш. Унинг ташкил этилиши кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, улардан энг муҳими ривожланиш стратегияларини танлашда ва кучсиз омилларнинг салбий кўринишларини камайтиришда кучли омиллардан фойдаланишнинг реал имкониятидир. Агар ички муҳитнинг омиллари сони етарли даражада чекланган бўлса, уларни филтрлаш бажарилмайди [2].

ОООКнинг ҳолати турли ташки таъсирларга қанчалик жавоб бера олишига боғлиқ. Ташки вазиятни таҳлил қилиб, маълум бир давр учун энг муҳим омилларни аниқлаш керак [9]. Ушбу омилларнинг курснинг имкониятлари билан ўзаро боғлиқ равишда кўриб чиқилиши юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Турли даражадаги вазифаларни ҳал қилишда, шунингдек, муҳим омиллар курс томонидан назорат қилиниши мумкинлигини аниқ тушуниш керак. Курснинг ривожланишига таъсир қилувчи мураккаб ички ва ташки омилларни баҳолайдиган энг кенг тарқалган усуллардан бири SWOT-таҳлил методи деб аташ мумкин.

SWOT-таҳлил методи тадқиқотнинг зарурий элементи бўлиб, стратегик режаларнинг ҳар қандай даражасини тайёрлашда мажбурий дастлабки босқичдир. Вазиятчи таҳлил натижасида олинган маълумотлар курснинг стратегик мақсад ва вазифаларини ишлаб чиқишда асосий элементлар бўлиб хизмат қилади. Бу шундай қулай универсал услубки, у кундалик ҳаётда ҳам амал қилади. Мазкур методи лойиҳалаштиришдан олдин ОООКлар ҳақида маълумотни аниқлаштириш талаб этилади [3, 4, 5, 7, 8, 9].

SWOT-таҳлил методи бошқа тадқиқотлар ва стратегик режалаштиришни ўтказишда асосий нарса диплом эмас, балки фикрлаш қобилияти, вазифалар ва муаммолар. SWOT-таҳлил методи натижалари бир неча матрица жадвалларида ўз ифодасини топади:

курснинг кучли, кучсиз, имконият ва таҳдид томонларини стандарт жадвалини лойиҳалаштириш;

SWOT-таҳлил методини асосий жадвалини лойиҳалаштириш;

SWOT-таҳлил давомида аниқланган имконият ва таҳдидлар устуворлиги, саъй-ҳаракат ва мониторингнинг пухталигига кўра уч гуруҳ асосида жадвалини лойиҳалаштириш;

аниқланган имконият ва таҳдидларни ҳисобга олган ҳолда асосий ўзаро таъсир этувчи гуруҳлар “имкониятлар – кучли/кучсиз” “таҳдидлар – кучли/кучсиз” бўйича матрица жадвалини лойиҳалаштириш.

SWOT-таҳлил методини тўлдириш учун қуйидаги тавсияларга амал қилинади:

S Кучли томонлари – ОООКларнинг афзалликлари.

W Кучсиз томонлари – ОООК мақсадига эришишда ички муҳит омиллари таъсири.

O Имконият – ОООКларида белгиланган вазифаларни ҳал этишдаги энг маъқул ҳолат.

T Таҳдид – ОООКлар фаолиятни амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ташки муҳит омиллари.

Discussions. “English for the Workplace” курсни SWOT-таҳлил методи асосида стандарт жадвали лойиҳалаштирилди (1-жадвалга қаранг):

1-жадвал.

“English for the Workplace” курс бўйича стандарт жадвали

S - strength This course for English learners helps you to develop the language you need to find a job and succeed in the workplace. This course is for people who are learning English and are interested in developing English language skills for employability and workplace contexts. It will help job	W - weakness The course does not follow a language syllabus but takes workplace English as its starting point. It offers functional language phrases and real, authentic workplace scenarios. Short quizzes and discussions will help you measure your understanding and practise your English.
---	--

seekers and young professionals with the English they need. As you progress through the various topics, you'll learn plenty of business English vocabulary and workplace English expressions that you can use at work and when applying for jobs. As well as practising workplace English and learning some workplace English expressions, you'll examine what makes a successful job application and interview.	
O - opportunity Each week, we'll focus on key aspects of English for the workplace. You'll watch videos and listen to audio recordings of people in various situations. This includes those searching and applying for jobs, preparing for and taking interviews, and those starting their new jobs and working with new colleagues.	T - threat Despite the fact that at the beginning it was claimed that the course tutorials are free of charge, after having a certain amount of lessons, they turn out to be paid

“Learning English for Academic Purposes: First Steps” курсини SWOT-таҳлил методининг асосий жадвали лойиҳлаштирилди (2-жадвалга қаранг):

2-жадвал.

“Learning English for Academic Purposes: First Steps” курси бўйича асосий жадвал

S -strength	
Characteristics	Definition
<i>Improve your English listening, speaking, reading and writing</i>	This online course will give you an introduction to the academic language and skills that you will need to study at a university where the teaching is done in English
You will develop four language skills (listening, speaking, reading and writing)	using tasks that a university student would undertake: listening to lectures, taking notes, spoken presentations, reading academic texts (including long sentences and visual information) and writing reports using proper academic words
W - weakness	
This course isn't available constantly	This course isn't running right now. We can email you when it starts again, or check out these other courses you might like
The course should be paid in order to get unlimited opportunities.	• A printable digital Certificate of Achievement on all short courses once you're eligible. • The freedom to keep access to any course you've achieved a digital Certificate of Achievement on, for as long as the course exists on FutureLearn. • The flexibility to complete your choice of short courses in your own time within the year
O - opportunity	
Throughout the course	you will be able to share your practice work with other learners, to give and get feedback
This course is designed for students who want to study in English at university	You'll need an English language level of IELTS 5.5
T - threat	
In order to do the course, learners should have at least 5.5 level.	It means that lower level students cannot manage the course
Learners will get certificate if they pay the fee	A print and digital Certificate of Achievement once you're eligible

Кейинги босқичда таҳлил давомида аниқланган имконият ва таҳдидлар устуворлиги, саъй-ҳаракат ва мониторингнинг пухталигига кўра уч гуруҳга бўлина-

ди. Масалан, SWOT-таҳлил методи асосида инглиз тилида сўзлашишнинг уч гуруҳ таҳдид ва имконият жадваллари тузили (3-4-жадвалларга қаранг):

3-жадвал.

Инглиз тилида сўзлашишнинг таҳдидлари

Таҳдидларнинг амалиётга ҳақиқати	Таҳдид натижалари		
	Оғир (О)	Ўрта (Ў)	Енгил (Е)
Юқори (Ю)	Инглиз тилида сўзлашишга ўзига ишонмаслик	Инглиз тилида мулоқот қилишдаги қийинчиликлар	Тил баръери
Ўрта (Ў)	Жамоавий мулоқотда	Аудиторияда инглиз	Жамоавий мулоқотда

	инглиз тилида сўзлашишга ўзига ишонмаслик	тилида мулоқот қилишдаги қийинчиликлар	инглиз тилида сўзлашишга тил барьерининг таъсири
Паст (II)	Кичик гуруҳларда инглиз тилида сўзлашишга ўзига ишонмаслик	Аудиториядан ташқари инглиз тилида мулоқот қилишдаги қийинчиликлар	Кичик гуруҳларда инглиз тилида сўзлашишга тил барьерининг таъсири

4-жадвал.

Инглиз тилида сўзлашишнинг имкониятлари

Имкониятларнинг амалиётга ҳақиқати	Тахдид натижалари		
	Кучли (К)	Мўътадил (М)	Заиф (З)
Юқори даража (Ю)	Чет элда ишлаш имконияти	Маданиятларо мулоқот	Билингвизм
Ўрта даража (Ў)	Чет элда таълим олиш	Ўзбекистондаги халқаро университетларда таълим олиш	Халқаро қўшма дастурларда таълим олиш
Паст даража (П)	Туризм ва тилларни ўргатиш курсларини очиш	Ташқи туризм	Ички туризм

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, SWOT-таҳлил методи-ни лойиҳалаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

1. SWOT-таҳлил методи асосий версиясини амалга ошириш учун биринчи вазиятни ривожлан-тиришнинг асосий параметрларини танлаш керак. Устувор асосий муваффақият омиллар берилди.

2. Танланган омилларнинг ООКда ифодалани-ши баҳоланади. Натижалар жадвалларда келтирилади.

3. Имкониятлар ва тахдидларни уларнинг юзага келиш эҳтимоли ва кўриб чиқиладиган вазиятга таъсир даражасидан келиб чиқиб баҳоланади.

4. Атроф-муҳитга имкониятлар ва тахдидлар-нинг ўзаро таъсирини ва ООКнинг кучли ва кучсиз томонларини таҳлил қилинади.

5. Аниқланган омилларнинг аҳамиятига кўра тартибланади ва таҳлилнинг якуний натижалари тузи-лади.

АДАБИЁТЛАР

1. SWOT-анализ. Электронный ресурс: <https://ru.wikipedia.org/wiki/SWOT-анализ>. Дата обращения: 21.03.21.
2. Голубков Е.П. SWOT-анализ: существующие методики и пути их совершенствования // Маркетинг в России и за рубежом. - №1. - 2013. Электронный ресурс: <https://dis.ru/library/531/33560/>. Дата обращения: 21.03.2021.
3. Массовый открытый онлайн-курс. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовый_открытый_онлайн-курс. Дата обращения: 14.03.2021.
4. Таълимда илғор АКТ. Ўқув-услугий мажмуа. - Тошкент, 2017. - 171 б.
5. Титова С.В. МОК в российском образовании // Высшее образование в России, 2015. № 12. С. 145-149.
6. Чарушников В. E-learning: плюсы и минусы // Высшее образование в России, 2008. - № 12. - С. 115.
7. Юсупова Ф.Э., Солижонova М.О. Симуляторы в образовательном процессе. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/simulyatory-v-obrazovatelnom-protsesse>. Дата обращения: 14.03.2021.
8. Хамидов В.С., Сирожидинов К.И., Умархонов Н.И., Исмоилов К.А., Турсунбоев Х.Е., Абдуллаев З.С. Электрон таълим муҳитида касбий компетентликни такомиллаштириш. Монография. - Тошкент, 2018. 118 б.
9. Ҳамдамова М.З. Оммавий очик онлайн курсларининг назарий аҳамияти // Оммавий очик онлайн курсларини яратиш назарияси ва амалиёти: Респ. конф. материал. тўп. - Урган, 2020. - 114 б.